

Pannon Egyetemi Kiadó 2026

PAPP SÁNDOR

EURÓPAI EMBER,
MI LESZ BELŐLED?

EURÓPAI EMBER, MI LESZ BELŐLED?

Papp Sándor

EURÓPAI EMBER, MI LESZ BELŐLED?

Szerző
Papp Sándor

Szerkesztette
Valicsek Zsolt

Lektorálta
Fenyvesi Ottó

Kiadja a Pannon Egyetemi Kiadó

8200 Veszprém, Egyetem u. 10.

ISBN 978-963-396-309-8

© Pannon Egyetemi Kiadó, Veszprém, 2026

Anyanyelvi lektor: Bélafi-Zihár Dóra
Borítótér és kiadványszerkesztés: Vipler Nikolett
A kiadásért felelős a Pannon Egyetem rektora

*A Pannon Egyetem néhai professor emeritusa,
Dr. Papp Sándor művének posztumusz kiadása a szerző
születésének 90. évfordulója alkalmából jelent meg.*

Pannon Egyetem
University of Pannonia

Veszprém
2026

Tartalomjegyzék

Előszó helyett	8
Bevezetés	15
Az emberi hármasság	19
A biológiai lény	19
Az élő világ	19
Az élő anyag fizikai és kémiai tulajdonságai	21
Az életjelenségek	23
Az élőlény és a környezete	27
Az élő környezet	30
Az emberi test megismerésének története	33
Az ember helye az élővilágban	36
Egészség – betegség – halál	48
A gondolkodó lény	62
I.	66
II.	72
III.	77
IV.	84
V.	88
VI.	93
A társadalmi lény	109
A világ anyagi szerkezete	130
Az anyagról – röviden	130
Kémia a fürdőszobában	137
Kémia a konyhában	139
Kémia és közlekedés (földön, vízen, levegőben)	141
Perspektívák	143
Az európai ember szellemi, lelki természete	146
A filozófiai dualizmus kezdete	148
A művészet története	156
<i>Musica est Dei Donum Optimi</i> (Luther Márton)	184
Globalizáció – a bőség kora, a szellem napvilága és a jog asztala	279

A gazdaság szolgálóleánya	302
Fenntartható fejlődés	
<i>Reális illúzió vagy illuzórikus realitás</i>	320
Európa metamorfózisa	343
Zárszó helyett	366
<i>Valicsék Zsolt: Papp Sándor professzor életútja</i>	367
<i>Fenyvesi Ottó: Búcsú Dr. Papp Sándortól, az egyetemi tanártól, Veszprém város díszpolgárától</i>	369

Feleségem emlékének
és mindazoknak szeretettel ajánlom, akikkel
életem során „*a porban, lelkek és göröngyök közt
egy nagy ismeretlen Úrnak vendégeként együtt
botoltam*”.

Kosztolányi Dezső: *Hajnali részegség*

„Egyetlen korban sem gyűlt össze az emberről oly sok és oly különféle ismeret, mint napjainkban... És egyetlen korban sem tudtak oly keveset az emberről, mint ma. Egyetlen korban sem volt az ember oly sok kérdés tárgya, mint a mi időnkben.”

Martin Heidegger

„Ha az emberekről akarsz valamit megtudni, könyvtárnyi tudományos szakmunka áttanulmányozása helyett néha messzebbre jutsz, ha arra figyelsz, milyen dalokkal szórakoznak.”

Johann Wolfgang von Goethe

Előszó helyett

„Most, amikor sötétedni kezd a drága táj fölött, mely második hazám volt, s melynek földrajzi neve Európa: behunyom szemem, hogy jobban lássam egy pillanatra, s nem akarom elhinni, hogy ez a búcsú.

Nem akarom elhinni, mert láttam, nem is olyan régen, tegnap vagy tegnapelőtt, amint éppen ocsúdott a háború aléltóságából, székesegyházain még javították avatott kezek a roncsolt díszeket és remekműveket, a kórházakban még gyógyították a rokkantakat és sebesülteket; nem akarom elhinni, mert hallom még az államférfiak, politikusok, írók, papok, népszónokok fogadkozásait, amint hitet tesznek a tömegsírok fölött, hogy soha többé. Nem akarom elhinni, hogy az a Weimar, ahol Goethe leveleit olvastam a könyvtárban, az a Berlin, ahol egyetemre jártam, és oly édes-öntudatlanul múlt az ifjúság, az a Párizs és London, ahol a munka, az érzékelés, a tapasztalás, az álmodozás, az eszmélet és az ábránd fiatal éveit éltem, holnap homokzsákokkal borított hadszíntér lehet. Nem tudok elbúcsúzni Európától, melynek tájait a béke napfényében láttam még tegnap: Svájc havasait és Bretagne tengerének vörös szikláit, csodálatos német kisvárosokat, ahol az emberi lélek aggályos öntudattal hajolt a civilizáció feladatai fölé, francia falvakat, ahol az alkony törött fénye olajfák szürke lombját és dús szőlőföldeket világított meg, Párizst, a munka, a pihenés, az érzékelés, a fürge életöröm és a bölcs megértés Párizsát, Londont, ahol az emberi akarat, szándék és felelősségérzet az emberi együttélés legtökéletesebb szerkezetét alkotta meg; látom Anglia fehér partjait, a mészsiklákat, amint utoljára láttam, a kora őszi napfény ragyogásában, érzem a tenger sós-fanyar illatát, amely a szabadságra emlékeztet, látom a tavat Genf előtt, látom a hazug és torz házat a tóparton, látom württembergi és bajor erdők barna félhomályát – látlak, látlak és még egyszer idézlek, Európa! Nem tudom elhinni, hogy ez a búcsú. Jártam tájaidon, beszélem a nyelveket, e tájak lakóinak nyelvét, megéltem emberi jószágot e tájakon, kaptam mosolygó együttérzést bajoroktól és Provence parasztjaitól, emlékezem lengyel, német, angol, francia, olasz asszonyok arcára, amint figyelmes-gyöngéd fejtartással hajolnak egy emberi arc fölé – ajkuk körül a csók pillanatának tikkadt komolysága, szemükben az a mély és titkos fény, amely mintha az élet műhelyéből világolna föl –, emlékszem az európai asszonyok arcára, amint egy vasúti fulkében egy gyermek fölé hajolnak, s a száj csukott és komoly, de a szemek ezt mondják: „Soha többé.”

Látom az elzászi parasztokat és a Ruhr-vidék szűkszájú, művelt és komoly munkásait, látom a Hyde Park ögyelgőit, emlékezem Bergson és Curie-né asszony arcára; s nem tudom elhinni, hogy ez a búcsú.

Nem tudom elhinni, mert ismerem az erőket, melyek e táj fölött uralkodnak. Az értelem és a hit ereje uralkodott e tájak fölött. Európának lenni annyi, mint megérteni valamit. S most, mikor az értelem meghátrál egy pillanatra a legalacsonyabb emberi ösztönök parancsszava előtt, nem akarom elhinni, hogy ez a búcsú pillanata: búcsú az értelemtől és az erkölcsöktől, a hittől és a szolidaritástól, búcsú az európai ember küldetésétől és feladatától. Mert Európának lenni tegnap még annyi volt, Stockholmban és Budapesten, Münchenben és Manchesterben, mint szolidárisnak lenni minden emberrel, aki a megértést akarja. Ti tudjátok, élő és halott barátaim, Párizsban és Münchenben, Oxfordban és Berlinben, Varsóban és Rómában, ti tudjátok, hogy vétkeztünk, indulatainknak éltünk, önzők voltunk és elfogultak, de önzés, harag és indulat fölött élt bennünk, európaiakban, egy magasabb parancs, egyfajta közös műveltség kötelező szolidaritásának parancsa. Ti tudjátok, hogy volt egy idő Európában, amikor ugyanazok, akik ma vagy holnap talán már fegyverrel a kezükben állanak egymással szemközt, hogy megvédjék és elpusztítsák a legszebbet és a legnagyobbat, amit az emberi lélek évezredek munkájával megalkotott, ti tudjátok, hogy volt, élt és hatott az európai lelkiismeret, s hittünk benne, hogy jó hazafiak akkor vagyunk, ha mindazt, ami hazánk egyéni, nemzeti sajátja és értéke, bele tudjuk illeszteni az európai szolidaritás magasabb összhangjába. Sokszor tévedtünk és rettenetes hibákat követtünk el: de hittünk valamiben, hittünk hazánkban és hittünk Európában. S most nem tudom elhinni, hogy ez a búcsú, és nincs miben hinni többé.

Ezért, mielőtt a vasfüggöny elfedi a tájat, a lélek utolsó erejével kiáltunk még egyszer egymás felé, nyújtsuk ki a sötétben kezeinket. Nekünk dolgunk volt itt a földön, szerepünk volt, igen, akármilyen elhasznált a szó, küldetésünk volt. Nekünk, európaiaknak, közös dolgunk volt és van a földön, semmi esetre sem az, hogy elpusztítsunk mindent, amit Kant és Rembrandt, Bismarck és Descartes, Reynolds és Dante, Goethe és Palladio, Arany János és Shakespeare alkotott. Nekünk vezetni kellett volna a világot, példát mutatni fajtáknak és nemzedékeknek. Az örökség, melyet reánk bízott a végzet, az európai örökség irtózatossá felelősség is volt: elbírtuk-e, vállaltuk-e?... Mit csináltál hazámmal Európa, s miért nem hallgattál soha azokra, akik az egyszerű igazságot az értelem lámpásával akarták megvilágítani? Minden hatalom a miénk volt, hogy ez a földrész vezesse új ezredév felé a világot: mit kezdtünk e hatalommal?..

Lehet, hogy mégis ez a búcsú? Baljós bölcsek jósták pusztulásodat, Nap-nyugati Birodalom, Európa. Baljós bölcsek, akik már nem is világháborúban, hanem világháborús ciklusokban gondolkoztak, kegyetlen-éles pontossággal mutattak reá, mint merevednek meg egy kultúra meleg és eleven életformái egy üres civilizáció gépkeretei között, mint lesz az életörömből szórakozás, a felelősségből darált és szajkolt pártprogram, az egyéniből és nemzetiből országhatárok fölött áramló közhely. De ez csak egyik arcod volt, Európa. A másik, az örök, melyet szívemben őrzök, nagyszerű és emberi. Most, mikor felöltöd a gázmaszkot, amely talán örökre eltakarja a másik arcodat, még egyszer szemedbe nézek, szemedbe, melyben az értelem fénye világol, s mert nem tehetek mást, kitárom karjaim feléd. Látlak, idézlek, s a búcsú pillanatában is kiáltom, hogy hittem az erődben, melyek megalkottak, s amíg élek és szólani tudok, hinni akarom, hogy az értelem és a szolidaritás ereje hatalmasabb, mint az ösztönök rémuralma.”

(Márai Sándor, Pesti Hírlap, 1939. szeptember 3.)

Márai a Pesti Hírlap híres rovatában Európát siratja–temeti. Azt az Európát, amely második otthona volt. Figyelmet érdemel az írás megjelenésének időpontja: 1939. szeptember 3. A német hadsereg Lengyelország területén rombol, s az író érzi, tudja, hogy elkezdődött a század második nagy világégése.

A végkifejlet ismeretes: a század első felében oly sokak által temetett liberális demokrácia a Szövetségesek katonai győzelmét követően életképesnek bizonyult, hiszen a náci diktatúra után a másik, a bolsevik diktatúra is – háború nélkül – az idők és a feladatok nyomása alatt a század végére összeomlik.

Megszületnek a jóléti társadalmak, a szociális piacgazdaság Európa nyugati felében. Itt csupán néhány jellegzetes vonásra utalnánk (J. Lukacs): (1) Nőtt az átlagos élettartam, bizonyos betegségeket radikálisan visszaszorítottak, sőt ki is küszöböltek; (2) Több gyermek járt iskolába, mint a történelem bármely korábbi időszakában; (3) Globális fejlemény az angol mint második nyelv fokozódó egyetemesedése; (4) A kommunikáció bővülése, az információk hozzáférhetősége; (5) Feljegyzett és fel nem jegyzett éhínségek ritkábbak voltak, mint korábban; (6) Milliók halála 1914 és 1989 között háborúk, forradalmak, polgárháborúk, üldözések és likvidálások során – egy roppant műszaki fejlődés eszközeivel; (7) Ember a világűrben és a Holdon; (8) Szkeptizmus a technika bűvkörébe került világgal kapcsolatban; (9) Több milliárd ember, a Föld lakosságának a fele élt jobban 1989-ben, mint elődei 1914-ben. Hogy boldogabbak voltak-e őseiknél, azt nem tudjuk megmondani; (10) A világ – a 19. századból a 20. századba átszivárgott következményeként – demokratizálódott. A társadalmi különbségek jelentékenyen elmosódtak. Noha a gazdagság és

a nyomor szélsőségei még a legfejlettebb demokráciákban is léteztek, de a társadalmi osztályok egyre kevesebb ember életében játszottak szerepet. Mind elfogadottabbá vált a népfelség eszméje, a legtöbb embernek az utóbbi jelentette a populizmus és a nacionalizmus vonzerejét; (11) A nyugat-európai, brit, sőt amerikai liberális demokrácia eszméi és módszerei az első világháború után a legtöbb európai államban népszerűtlenné váltak (Latin-Amerikáról nem is szólva). Ezt jelezte Mussolini és Hitler felemelkedése. Uralmuknak a 2. világháború vetett véget. A 20. század vége előtt azonban a „liberális” jelző itt-ott népszerűtlenné vált, mellette a „konzervatív” jelző is sokat veszített jelentéséből. A jobboldali, baloldali megosztottság helyett az emberek körében új megosztottság jelentkezik: az önmagukat gépeknek, másfelől teremtményeknek tekintők között (Wendell Berry).

Jacob Burckhardt 150 esztendeje mondta: a demokráciáról való hirtelen átváltás többé nem valami egyén, hanem egy katonai testület uralmát fogja eredményezni. Egy civilizáció nemcsak barbárok inváziója következtében tűnhet el.

A döntő kérdésekre mégsem az anyagi, hanem a szellemi szférából várhatjuk a választ. Mit és hogyan gondolnak az emberek? A kultúra és a civilizáció nehezen definiálható, illetve nehezen választható el egymástól. A művészet nem különül el a légkörtől, amelyben virágzik, és a környezeti összefüggésektől. Ha a 20. század új építészeti, festészeti, irodalmi és zenei stílusait a korábbi századok műveivel vetjük össze, a legtöbbjük – úgy tűnhet fel – sehová sem vezet. Természetesen akadnak kivételek is.

Egyidejűleg érzékelhető a technika iránti valaha határtalan tisztelet megcsappanása is. Míg a 19. század végén könyvek és cikkek tucatjai sugalltak mérhetetlen derűlátást a technika jótéteményei kapcsán, a 20. század végén efféle nem tapasztalhattunk. Sőt, egyre több szó esik a technika negatív hatásairól.

Igen fontos jelenség annak felismerése, hogy az ember az érzékelés által részt vesz az eseményekben. Az 1920-as években megszületik az ún. határozatlansági reláció (Heisenberg), illetve a „megfigyelő hatás” elve, azaz a megismerő nem különíthető el a megismerttől. Tehát pl. amit az atomi részecskékről tudunk, azt módosítja a megfigyelés általi beavatkozásunk. A mérés során tehát a mikrorészecskének nem az eredeti, zavarásmentes, hanem a mérőeszközökkel való kölcsönhatás során módosított állapotáról szerzünk ismereteket.

A 20. század végére a jóléti társadalmakban olyan társadalmi, politikai és gazdasági konfliktusok kialakulása volt megfigyelhető, amire korábban aligha lehetett számítani (Ch. Lasch). Európában a neonáci mozgalmak térhódítása, a terrorizmus erősödése, a migráció okozta gondok, a fogyó és öregedő társadalmak, a környezeti gondok, a roppant mértékű

vagyoni különbségek, a nők társadalmi helyzete, a fennálló rendszerek gyengességét és a fennálló hagyományok kiürülését bizonyítják. Mintha a polgári társadalmak mindenütt kiürítették volna alkotó eszméik maradványait is. Elvesztették arra való képességüket és akaraterejüket, hogy szembeszálljanak a fennmaradásukat veszélyeztető nehézségekkel. S mindez azok után alakul így, hogy az ősellenség, a bolsevista kommunizmus a 20. század végén Kelet-Európában s őshazájában, a Szovjetunióban is látványosan, egyik napról a másikra összeomlott. (Ám ez az összeomlás az orosz nagyhatalmi törekvéseket nem érintette!)

A piaczgazdaság válsága a nyugati kultúra általános válságát tükrözi, azt a felismerést, hogy a modern történelem menetét sem megérteni, sem észszerű irányba terelni nem vagyunk képesek. A liberalizmus nem képes arra, hogy a jóléti társadalom és a multinacionális szervezetek jelenségeit értelmezze. A liberalizmus szellemi korlátait jól jelzi, hogy azok a tudományok, amelyeket egykor életre hívott, ma az általuk vizsgált jelenségek körét sem tudják kellőképpen megvilágítani. A specializáció szétforgácsolta a rendszert, megszüntette az egészre történő rálátás igényét és képességét, s a részletekre irányuló, gyógyító megoldások már nem segítenek akkor, ha az egész test beteg. A közgazdaságtan előtt álló nehézségeket jól jelzi az a nem kevésbé pejoratív megjegyzés, hogy „ha a fizika olyan tudomány lenne, mint a közgazdaságtan, akkor az ablakon kidobott kő hol lefelé, hol felfelé esnék, hol pedig megállna a levegőben” (Lóránt Károly). A természettudományok túl magasra tették a léceket, s világossá vált, hogy a társadalmi problémák számára nem kínálnak csodaszereket. Az értelem túlhangsúlyozása végső soron nem más, mint a ráció mindenhatóságába vetett irracionális hit (Karl Popper).

A humaniorák terén ma már széles körben kimondják, hogy ezeknek egyszerűen nincs mivel hozzájárulniuk a modern világ megértéséhez. A filozófusok nem tudják megmondani, miként kell(ene) élnünk. Az irodalmi szöveg nem a való világot állítja elénk, hanem csupán a művész belső tudatállapotának a tükröződése. A történészek a történelem lényegtelen, irreleváns voltát érzékelik. Ez következik abból, hogy a jövő zavaros és bizonytalan, és ebben a szellemi környezetben a múlt még bizonytalanabb, mint a jövő.

Ha a „fent” után megkérdezzük az átlagembert, mit gondol a saját távlatairól, az a benyomásunk támadhat, hogy a mai társadalom meglehetősen reményvesztettséggel néz farkasszemet jövőjével.

Van-e még lehetőség arra, hogy a nyugati civilizáció mozgósítsa azokat az erőforrásokat, melyekkel úrrá lehet jelenlegi válságán? A járványos és rutinszerű közéleti hazudozással fertőzött világunkban a szavazók közönye, meglehetősen, az egészséges kételkedés tünete. Egy jól

értelmezett önkormányzatiság felszámolhatja majd azt az igényt, hogy mindenáron egy társadalmi réteget kell vezetővé emelni. A modern bürokrácia aláasta a helyi kezdeményezéseket, de mivel a felülről diktált megoldások egyre kevésbé válnak be, az emberek kénytelenek lesznek a megoldásokat alulról kezdeményezni. Az állampolgárok egyre kevésbé hajlanak arra, hogy egy politikai rendszer előre gyártott látványosságainak a fogyasztói legyenek.

A „*homo economicus*” korunkban átadta a helyét a polgári individualizmus „végtermékének”, a narcisztikus túlélés megtestesítőjének, az új önimádónak, akit nem a bűn kísérti, hanem a szorongás. A törvények és szabályok tiszteletét hangoztatja abban a titkolt meggyőződésben, hogy azok őreá nem vonatkoznak. Nem halmoz fel javakat és tartalékokat, ő azonnali kielégülést kíván. Nyakába veszi a világot, pedig valójában seholy sem érzi jól magát. Utazási láza valójában pótcselekvés, az élmények frissessége tiszavirág-életű, azok nem szervesülnek, csupán még újabb és újabb utazásra „ingerelnek”.

Az önimádót nem érdekli a jövő, mert a múlt sem. A múlt kulturális lebecsülése (ma már azok a tapasztalatok semmire sem használhatók) az önimádó belső szegényességét is mutatja, a szeretetteljes emlékezés hiányát. Következésképpen nincs fogódzójuk a múltban, ily módon a múltból való merítés nélkül nem birkózhatnak meg a jövővel.

És most – befejezésként – térjünk vissza Máraihoz:

„Az életben a legnagyobb rang olvasó és gondolkodó embernek lenni: *Homo Europaeus*, az európai ember, aki földrésze műveltségéhez, hagyományaihoz, értékszempléletéhez kapcsolódva-kötődve élt és alkotott. Az igazi polgár szerencsés vegyülete a művésznek és a katonának, alkotó és megtartó, álmódzó és megőrző.”

(Márai Sándor, *Régi Kassa, álmom*, Helikon, 2013.)

1941-ben így ír a „*Kassai őrvár*”-ban a templomról: „Ha akarnám sem lehetnék más, mint magyar keresztény, polgár és európai. Ezek a székesegyházak azzal az akarattal és áhítattal épültek, mely nem leigázni akarta a világot, hanem kifejezni, nem uralkodni, hanem vezetni. Ez a dolguk.”

Csak kérdezhetjük: a senki-identitású európai önimádótól vajon milyen út vezethet vissza a Márai által vízionált állapothoz? Hol és kik lehetnek ennek az útnak az építői? Látnunk kell, hogy a demokrácia a kellően kiművelt, elegendően tehetős, szociális érzékenységgel és szolidaritásérzéssel rendelkező, értékalapú közösségekből álló társadalmak **FÉNYŰZÉSE!** Egyébként csak a hamis vagy a kizárólagos illetékességtudat tombolásának színpada!

Az európai civilizációban a 19. századra négy uralkodó eszme született meg: konzervativizmus, nacionalizmus, szocializmus, liberalizmus. Mindegyik azt ígérte, hogy a 20. századra megoldja az emberiség problémáit. Ám a nagy eszmék nem valósították meg azt, amit ígértek. A szóban forgó század helyette három világháborút (beleértve a hidegháborút), osztályharcot, diktatúrákat, vészorszakot, fajelméletet, nacionalizmust hozott. A 20. századnak már nem voltak uralkodó eszményei, hacsak a pénz- és a hatalomimádatot, a nihilizmust és fogyasztási mániát nem tekinthetjük annak. A roppant mértékben megnövekedett emberi tudás nem (volt) képes a világ életét emberhez méltóvá tenni.

Bevezetés

E könyv megírására az elmúlt évek lenyűgöző olvasmányélményei készítettek. Ezekkel az élményekkel szerettem volna egy olyan vázszerkezetet felruházni, amely Európa, az európai ember jövőjének kérdéskörét venné szemügyre. Mit várhatunk az előttünk álló évtizedektől, gyermekeink és unokáink jövő életétől? Igaz lehet-e, amit a kerekén egy évszázaddal ezelőtt felvirágzott krízisirodalom állított: Európa, az európai kultúra és civilizáció valóban végnapjait éli (O. Spengler, Ortega y Gasset, Paul Valéry, Julien Benda, Johan Huizinga, Hamvas Béla – és a sor még folytatható)? Az euro-ázsiai kontinensnek ez a nyugati, kesztyűújj vékonyságú nyúlványa, ahol az elmúlt fél évezredben olyan vívmányok születtek, amelyek közül több ma is példa lehet a világ többi része számára, valóban halálra ítéltetett?

Úgy vélem, ezt a következtetést el kell utasítanunk. A sokak által szemétre dobott liberális demokráciák a 20. században túléltek két virulens diktatúrát (náci, bolsevik) is, s a második világháború után néhány évtizedig szinte csodát műveltek a háborús károk felszámolását és a szociális jólét adott színvonalának megteremtését illetően, már ahol megvalósulhattak.

Persze tagadhatatlan, ma módosítani kellene, hiszen a korábbi értékek egy része rosszul vagy egyáltalán nem működik. Számos krízis felszámolása pedig globális összefogás nélkül, nemzeti határok között – ma már jól látható módon – nem lehetséges.

Minthogy ezeket a sorokat 2021 nyarán, Salzburg közelében vetem papírra, óhatatlanul is felmerül bennem a kérdés: vajon a Monarchia bukását, a világháború elvesztésével együtt nem az okozta-e, hogy a 20. század első éveiben tett, erőtlen föderalizálási kísérletek nem hozták magukkal a Monarchia népeinek jobb együttműködését? Mi, magyarok – félve attól, hogy ezen az úton a dualizmusból származó előnyeink elvesznek – eleve elutasítottuk ezt a megoldást; (akkor hevesen Bécseztünk, miként ma Brüsszelezünk; a dolog, tudjuk, szomorúan végződött). A következmények ismertek: a létrejövő nemzetállamok, államocskák mihamar agresszív diktatúrák áldozataivá váltak. Rossz álmaimban kísért a gondolat: az Európai Unióra is ez várna? De vigyázzunk: hogyan hiheti el egy néhány milliós nemzetállam, hogy globális nagyhatalmak egyenrangú partnerként fogják kezelni. Addig persze igen, amíg trójai falovukként használhatják!

A kötet első fejezetei az emberi lényeg szokásos hármasságát – biológiai, gondolkodó, társadalmi lény – mutatják be röviden. Már itt

jeleznünk kell – a többi fejezetre is érvényes módon –, hogy a Tisztelt Olvasó nem szakmunkát tart a kezében, hanem – az összeállító szándékának megfelelően – a kérdéskörrel kapcsolatos, remény szerint megbízható tájékoztatást. Az érintett terület rendkívül széles, és aligha található olyan személy, aki minden részletét szakértői szinten művelné. A legnagyobb eredmény az lehetne, ha az olvasók találnának egy-egy területet, amelynek kapcsán kedvük támadna a mélységben való tájékozódáshoz. Ezért – a források felhasználásával – több esetben úgy jártam el, hogy azokat nagy gondossággal és figyelemmel jegyzeteltem, az ott megfogalmazott értékvilág tiszteletteljes elfogadásával.

Ily módon a biológiai lényről szóló rész nem kíván, hiszen nem is tudhat embertan szakfejezet lenni, csupán utal arra, hogy az emberi szervezet roppant bonyolult, sérülékeny rendszer és isteni csoda szinte, hogy működni képes. A gondolkodó lény bemutatása nem filozófiatörténet, csupán a legfontosabb irányzatok és kiemelkedő filozófusok felvázolása, illetve bemutatása. A társadalmi lény vázlata D. Riesman: *„A magányos tömeg”* című kötetére támaszkodik elsősorban.

A világ anyagi természete a fejezet ezen világ legfontosabb jellemzőinek a klasszikus fizikán alapuló vázlata, lezárva egy ún. „környezeti kémia” című összefoglalóval a kémia mindennapi életünkben játszott szerepéről, a szerző fő foglalkozásának megfelelően.

Az európai ember szellemi, lelki természete című fejezet az irodalomról, a művészetekről, a zenéről szól, majd az ún. lelkiesség kérdését veszi szemügyre. Szubjektív választás, de az irodalom kapcsán Szerb Antal, Babits Mihály és Benedek Marcell, a művészetekben E.H. Gombrich, a zenében Molnár Antal és Szabolcsi Bence vezetnek elsősorban. A lelkiesség kérdésében útmutatóm Söveges Dávid: *Fejezetek a lelkiesség történetéből I-II.* című munkája, életem egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb olvasmányélménye. A hit megélésének – ami nem csupán belső meggyőződés, hanem a környezet felé irányuló hatás is egyben – a módja, a lelkiesség hogyan változott a történelem során (szisztematikus vs. történelmi közelítés).

A gazdaság, a globalizáció – a bőség kosara, a jog asztala, a szellem napvilága című rész előnyökről, hátrányokról és tennivalókról szól, külön kiemelve, hogy az anyagi és a szellemi javak elosztását tekintve milyen sorsromboló szakadékok alakultak ki az elmúlt évtizedekben – még az ún. fejlett országokban is.

Az oktatási rendszerek szakértői között máig vita folyik arról, hogy ezen rendszerek egyedüli feladata egy adott szakterületre irányuló kiképzés csupán, vagy ugyanilyen fontos feladata lenne a jövő generációk kinevelése és kiművelése is. Nem lenne nehéz belátni, hogy a vita fekete/

fehér alapon értelmetlen, csupán az egyes tényezők okos egyensúlyának keresésén alapulhat. Mégsem ez utóbbi a jellemző.

Napjaink gyakran használt divatfogalma az ún. fenntartható fejlődés elve: igényeinket ma úgy elégítsük ki, hogy az utánunk következő generációknak is módjuk legyen saját igényeik kielégítésére. Nagy kérdés, miként rögzíthetjük és hol állapíthatjuk meg mai igényeink határait, és mit sejtethetünk az utánunk következő generációk igényeiről. Ha el is fogadjuk Hegel megállapítását, miszerint minden igény jogos, de az kérdés, hogy kielégíthető-e, megmarad a nehézség, hogy a fejlődést napjainkban sokan egyértelműen a gazdasági növekedéssel azonosítják. Ez pedig veszélyes téveszme, hiszen véges Földünkön végtelen gazdasági növekedés nem képzelhető el. Másfelől: a növekedés azt jelenti, hogy nagyobb leszek, míg a fejlődés azt, jobbá válok!

Számos tehát a tisztázatlan kérdés, és nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy az a valójában idealistán szép elv mindmáig ezért nem gyakorol alapvető magatartásbeli hatást a döntéshozókra.

A kötet záró fejezete – Európa metamorfózisa –, miközben határozottan vallja, hogy kontinensünknek jövőnk érdekében változnia kell, és az európai értékészletről megpróbálja sorba venni azokat, amelyeknek a jövőben is változatlanul vagy bizonyos változtatásokkal szerepet kell játszaniuk, azzal is próbálkozik, hogy új értékeket találjon. Ezek közül különösen azokra utal, amelyek az ember–természeti környezet között megromlott viszonyt megpróbálhatják helyreállítani. Ez nem több és nem kevesebb, mint biológiai létezésünk lehetősége. E nélkül a feltétel nélkül – közhely – sem gondolkodó, sem társadalmi lény nem létezhet.

Ehhez kapcsolódva szokatlan, de feltehető kérdés: ha az ember kipusztul, ki következethet majd műveiből a tiszta értelem fényénél a Teremtőre (Pál apostol, Róm 1,20)?

Az emberi hármasság

A biológiai lény

Az élő világ

Az élőlények keletkezésével, öregedésével, halálával foglalkozó tudomány – mint tudjuk – a biológia, amely az egyes élőlények és az egységes természet közötti kölcsönhatással is foglalkozik. A biológia az élet tudománya.

Az élő természet határa a tengerszinttől számítva felfelé és lefelé 10-10 kilométerre becsülhető. 7000 m fölé az emberen kívül csak a kondorkeselyű ért el. Az óceánok és tengerek sötét és hideg mélye a különleges viszonyokhoz alkalmazkodó furcsa lények hazája. A talajban élet csak néhány méter mélységig található. Ezen szűkre szabott rétegben mikroszkopikus méretű baktériumoktól kezdve a 120 méteres faóriások gyökeréig milliányi lény nyüzsög.

Az élet képes a hihetetlen szélsőségekhez való alkalmazkodásra is. A kerti csiga -120 fokra való lehűtés után is életképes marad, egyes baktériumok -190 fokra lehűtve sem pusztulnak el, a kerekas férgek egyes fajai -270 fokon is életben maradnak. A kékmoszatok a hőforrások $75-80$ fokos vizében is szaporodnak, a napraforgómag $+140$ fokon is megőrzi csírázókéességét. Ugyanilyen szélsőségek tapasztalhatók a méretek tekintetében is (vírusok vs. óriásfák). Ugyanígy: az egyedek élettartamában is hatalmas ingadozások mutatkoznak (másodpercek vs. évezredek).

Az élet lényegéről és keletkezéséről szóló első elképzelések a vallásos iratokban találhatók, amelyek szerint az élet lényege nem anyagi természetű, hanem természetfölötti, az emberi értelem számára megismerhetetlen erő. Az ókori görög bölcselek közül többen a világ anyagi volta mellett szálltak síkra és az életet is anyagi jellegűnek tartották. Thalész úgy vélte, hogy az élőlényekben ugyanazok az anyagok vannak, mint az élettelen testekben, és hogy az élet a vízben keletkezett. Arisztotelész viszont úgy gondolta, hogy az élő szervezetekben valamilyen anyagfölötti, titokzatos életerő működik, ami az életjelenségeket irányítja. Ennek a felfogásnak a késői híveit vitalistáknak nevezik (az életerő latin neve: *vis vitalis*). A vitalisták szerint az élőlények két tényezőtől állnak: anyagi, tudományosan is megismerhető testből és tudományosan megismerhetetlen életerőből.

A vitalisták szerint, legalábbis az egyszerűbb élőlények, egyik pillanatról a másikra önmaguktól keletkeznek oly módon, hogy az élettelen anyagba

életerő költözik. Az élet keletkezésének ezt a módját ősnemzésnek nevezik. Sokáig azt tartották, hogy az iszaptól ily módon csigák, a fűrészporból bolhák, a sajtól férgek, a romlott húsból nyüvek keletkeznek. A tudomány már a 17. században bebizonyította, hogy a romlott húsból keletkező nyű a légy lárvája, amely a húsból lerakott légytetéből keletkezik. Tehát az ősnemzés nem létezik.

A mikroszkóp feltalálása után a vitalizmus új alakban jelentkezett: a szabad szemmel nem látható élőlények a bomlásnak indult szerves anyagokban önmaguktól keletkeznek. Pasteur bebizonyította, hogy nem a folyadék szüli „romlásnak indulva” a mikroszkopikus élőlényeket, hanem éppen fordítva: a folyadék romlását a belékerült, szabad szemmel nem látható lények okozzák.

A későbbiek tükrében nem igazolódott az az elképzelés sem, amely szerint az élet más égitestről került volna Földünkre. De ez változatlanul nyitva hagyja a kérdést: ott hogyan jött létre az élet?

Harvey angol orvos, aki a vérkeringés felfedezése révén a tudomány legnagyobb alakjai közé tartozik, úgy vélte, hogy az élő csak élőből keletkezhet. Később úgy fogalmazták, hogy élő sohasem keletkezhet élettelenből. Ha ez az állítás igaz, akkor az élet öröktől fogva van, s akkor élő és élettelen öröktől fogva létezik egymás társaságában. Azonban a Föld maga sem létezik öröktől fogva, hiszen mai formájában a kutatások szerint nagyjából négy milliárd éves.

Ma csaknem általánosan elfogadott vélemények szerint az élet nem teremtés, nem ősnemzés, nem más égitestről történt bevándorlás eredményeként és nem öröktől fogva létezik, hanem a Földön keletkezett. Ez a vélemény már a 17. században ismert volt, Descartes minden természeti jelenséget, az életjelenségeket is beleértve, az anyagra és annak mechanikus mozgására igyekezett visszavezetni. Szerinte az élőlények éppen olyan gépek, mint a kerekaskút vagy az óra, csak sokkal bonyolultabbak. Élő és élettelen között nem látott minőségi különbséget.

Az élet keletkezése megértésének szempontjából roppant fontos határkő volt, amikor a tudomány föltárta az anyag sokoldalú mozgását. Azonban mozgáson nem csupán a helyzetváltoztatást értjük, hanem az anyag minden változását. Az élet az anyag egyik bonyolult mozgásformája, amely szoros összefüggésben van az anyag egyszerűbb mozgásformáival.

A mechanikai mozgás során a testek helyzete egymáshoz képest megváltozik, a fizikai mozgást jól szemlélteti a testek halmazállapot-változása, a kémiai mozgás során megváltozik az anyagok minőségi összetétele, a változás során keletkező termék sajátosságai nem vezethetők vissza alkotóelemeinek fizikai tulajdonságaira (lásd vízképződés hidrogénből és oxigénből).

Az élő anyag fizikai és kémiai tulajdonságai

Az élő anyag fizikai szempontból félfolyékony, de mégis formatartó állapotban van. A benne lévő sokféle vegyületet együttvéve „összetett diszperz rendszert” alkot. A diszperz latin ige, jelentése: szétszórni. Diszperz rendszer pl. a köd, mert a levegőben apró vízcseppecskék lebegnek. A köd tehát úgy fogható fel, mint légnemű közegben szétszórt cseppfolyós részecskék diszperz rendszere. A füst is ilyen rendszer, csak ott légnemű közegben szilárd részecskék lebegnek. A diszperz rendszer tehát azt jelenti, hogy valamilyen anyag folytonos közegében egy másik anyag részecskéi szét vannak szórva.

Az imént említett rendszerek egyszerű diszperz rendszerek, mert csak kétféle anyagot tartalmaznak. A tej összetett diszperz rendszer, ahol nagymennyiségű vízben zsírcseppecskék, finom fehérjerészecskék és oldott állapotú cukor van jelen (összetett rendszer). A tejszín összegyűlt zsírcseppecske halmaz, a túró a kicsapódott fehérjetömeg, míg a cukor elválasztása csak a zsír és a fehérje eltávolítása utáni bepárlással végezhető el.

A zsírcseppecskék viszonylag a legnagyobbak, s mivel a zsír könnyebb, mint a víz, hamar összegyűlik a víz felszínén. A fehérje ún. kolloid állapotban van (a részecskék nagysága 1–500 millimikron közötti), s mivel a részecskék taszítják egymást, nem gyűlnek össze a felszínen és nem ülepsznek le.

Az élő anyag tulajdonságai szempontjából legfontosabb a kolloid állapot ismerete. A kolloid részecskék tömege viszonylag kicsi, viszont a felületük igen nagy. A nagy felület új fizikai jelenségeket hoz magával, s a felületen sok anyag halmozódhat fel, s ezek feloldódnak és elnyelődnek a kolloid részecskékben. A kolloid részecskék felületén jelentős mennyiségű elektromos töltés mutatható ki. A nagy felületen fokozottabb mértékben érvényesül a felületi feszültség is. A felületi feszültség az a felszínen érvényesülő összehúzó erő, amelynek következtében a folyadék úgy viselkedik, mintha a felületét valamilyen hártya borítaná. Ez az erő a folyadék felületét kibővíti. Valamilyen adott anyagmennyiség lehető legkisebb felülete a gömbfelszín; ez magyarázza, hogy pl. a tejben lévő zsírcseppecskék megközelítően gömbalakúak.

Nagy felületen sok kémiai folyamat mehet végbe. A kolloid állapot sajátos jelenségei még nem életjelenségek, de nélkülük az életjelenségek nem képzelhetők el. A kémiai elemzés kimutatta, hogy az élőlényekben ugyanazok az elemek vannak, amelyek az élettelen természetben. Ezek közül külön ki kell emelnünk az ún. biológiailag esszenciális elemeket: szén, hidrogén, oxigén, nitrogén, foszfor, kén. Mellettük fontosak még: nátrium, klór, kálium, magnézium, vas, kalcium.

Az anyag rendkívül bonyolult mozgásformája a biológiai mozgás. Az élőlényeket az életjelenségek szembeötlően megkülönböztetik az élettelen testektől. Az életfolyamatok a biológiai törvényeknek megfelelően mennek végbe.

Az elemek az élő szervezetben vegyületek formájában vannak jelen (konyhasó, kalcium-karbonát, magnézium-karbonát), cukrok, zsírok (szén, oxigén, hidrogén), fehérjék (az előbbieket mellett nitrogént is tartalmaznak, valamint kén és foszfort is). Fehérjék nélkül nincs élet; a fehérjék – fizikai állapotukat tekintve – kolloidok. Ha a fehérjék elbomlanak, az élő anyag élettelenné válik.

Az élő anyagokban található vegyületek legfontosabb eleme a szén (karbónium). Az a szilárd anyag, amit a köznyelvben szénnek nevezünk, és fűtőanyagként használunk, sokféle egyéb elemet és vegyületet tartalmaz. A természetben a karbóniumnak két módosulata fordul elő: gyémánt, grafit. A szén rendkívül elterjedt az egész világegyetemben, a hőmérséklet függvényében atomos formában vagy egyszerű vegyületként (metán, hidrogén-cianid). A szénvegyületek előfordulása kapcsán rendkívül fontos a meteoritok vizsgálata ugyanis ezek összetétele általában azonos a Föld legmélyebb övezeteinek és központi magjának anyagaival (elemi szén, karbidok – fémekkel alkotott vegyületek, szénhidrogének).

Kémiai kísérletekkel igazolták (Miller-féle kísérletek, az 1950-es évek elején), hogy hidrogén, metán, ammónia és vízgőz elegyből elektromos ívfénnyel történő energiaközlés hatására különböző aminosavak jöhetnek létre, amelyek utóbbiak a fehérjék alkotórészei. A későbbiekben kén és foszfor részvételével nagy számban állítottak elő az élő anyagokban kimutatható vegyületeket. Az anorganikus körülmények között létrejött vegyületek az ósocéánokban évmilliók alatt összetett diszperz rendszereket hozhattak létre.

A kémiai folyamatok irányítottsága az élő szervezetekben többek között az ún. fermentumok hatásának tulajdonítható. Ezek a fehérjetermészetű anyagok az élő anyagban végbemenő kémiai folyamatok jellegét és gyorsaságát befolyásolják. A szervezetben pl. égés folyik, de ez lassú ütemben, „testhőmérsékleten” zajlik. Ilyen és ehhez hasonló szabályozások hozzák létre a kémiai folyamatoknak azt a láncolatát, amely az élet alapját képezi.

Az élő anyag sajátos szerveződő formája a sejt, amely fontos formai, működési és fejlődési egység. Vannak élőlények – igen számosan –, amelyek egyetlen sejtből állnak, míg sokan szinte számtalan sejtből épülnek fel. A többsejtű élőlények sejtjei között működésmegosztás lépett fel, s így alakultak ki a soksejtű szervezetek szövetei. A szövet hasonló alakú, azonos működésű, közös eredetű sejtek rendszere.

A szövetek a fejlettebb szervezetben szerveket alkotnak. A szervek szervrendszerekbe egyesülnek (pl. vérkeringés). A szervezet különböző szervrendszerekből épül fel. A szervrendszerek a szervezetben bonyolult kölcsönhatás révén egységes egészet alkotnak. Az egyes szervek működését hormonoknak nevezett anyagok hangolják össze. Az állatokban az idegrendszerek szabályozó, összehangoló tevékenysége egyre nagyobb szerephez jut, még a hormontermelő mirigyek is irányítása alatt állnak.

Az életjelenségek

Az élő szervezetek – bár meghatározott felületek révén – a környezetüktől elhatárolják magukat, ezen felületeken át környezetükkel anyag- és energiacserét folytatnak. Egyszerű és összetett anyagokat vesznek fel, s ezek egy részét saját testük anyagává alakítják át. Ezt a folyamatot asszimilációnak nevezzük. A szervezet belsejében ezzel ellentétes folyamat is lejátszódik, az asszimilált anyag lebomlása és felhasználása. Ez a disszimiláció. A kettő együtt jelenti az anyagcserét. Az élőlények környezetükből jelentős energiát vesznek fel és oda jelentős energiát adnak le. Az energiaforgalom és az anyagcsere egymástól elválaszthatatlanok és az élet alapját képezik. Az anyagcsere – kémiai szempontból – pontosan meghatározható vegyi folyamatok összessége.

Az élő szervezetek az asszimilációjuk módja szerint két csoportra oszthatók.

Az egyik csoportba tartoznak azok, amelyek egyszerű, „szervetlen” anyagból képesek felépíteni a szükséges energiadús szénvegyületeket. Ezeket autotróf (önmagukat tápláló) szervezeteknek hívjuk, s újabb két csoportra különíthetők el: (1) a Nap sugárzó energiáját használják szénhidrátok, zsírok, fehérjék felépítéséhez (fotoszintézis); (2) kémiai energiát felhasználók a szintézishez (kemoszintézis). Az élőlények jelentős része (baktériumok, állatok, emberek) egyik folyamatra sem képes, ezek az autotróf szervezetek által felépített vegyületeket asszimilálják. Ezeket az élőlényeket nevezzük heterotróf (másból táplálkozó) szervezeteknek.

A fotoszintézist egyszerűsített formájában a következőképpen fejezhetjük ki:

A fordított folyamat a disszimilációt jelenti. Két formáját ismerjük: légzés és erjedés. Az első oxigén segítségével, a második oxigén nélkül játszódik le (alkoholos, ecetsavas, tejsavas erjedés).

Az élő szervezetek működéséhez kis mennyiségben enzimek (biokatalizátorok) és vitaminok (járulékos tápanyagok) is szükségesek.

Nemkülönben fontosak az ásványi anyagok (az anyagcserében nélkülözhetetlenek) és a víz. Az élőlények szervezetének 60–90 százaléka víz. Tápanyag, oldószer és transzportközeg. A víz a sejtekben és a sejtek között is előfordul. A vízelvonás számos élőlénye számára katasztrofális következményekkel jár. Az ember szervezetének vízmennyisége korfüggő. A magzat 97,5 százalék, az újszülött 74 százalék, a felnőtt szervezet víztartalma pedig átlagosan 66 százalék. Hús százalékos vízvesztés általában halálos. Általános szabály, hogy a fejlettebb élőlények víztartalma magasabb, mint a fejlettebbeké.

Az anyagcserében nélkülözhetetlenek az ásványi anyagok is. Ezek többnyire fehérjékhez kapcsolódva fejtik ki a hatásukat. A fejlettebb állatok anyagcseréje csak akkor zavartalan, ha megfelelő mennyiségű nátrium, kálium és kalcium van a vérükben, ezeknek bizonyos meghatározott (a tengervíz összetételére emlékeztető) arányban kell egymással lenniük.

A szervezetben az anyagcserefolyamatok bonyolult láncolatot alkotnak. A vízforgalom és az ásványi anyagok között szigorú kölcsönhatás állapítható meg. A zsíryanagcsere zavara hiánybetegségekhez vezet, mert a zsírban oldódó vitaminok nem szívódnak fel. A vashiány a növényeknél a klorofill-képződést akadályozza, a fejlett állatokban pedig a vörösvértestek utánpótlását, ezáltal természetesen a gázcserét.

A soksejtű szervezetekben az anyagcsere egységes egészé szerveződik, s ennek az összhangnak a biztosításában a hormontermelő belső elválasztású (endokrin) mirigyek játszanak nagy szerepet. Ezek a folyamatok a fejlettebb állatokban az idegrendszer szabályozása alatt állnak.

Az elmondottakból helytelen lenne arra következtetni, hogy a szervezet géphez hasonlóan működik, melyben a fűtőanyag energiává alakul át. A gépben a tüzelőanyag anélkül ég el, hogy maga a gép részt venne a folyamatban. Ezzel szemben az élő szervezet az energiatermelő folyamatokban maga is aktívan részesedik. Megjegyzendő, hogy a biológiai jelleg nem jelenti a fizikai és kémiai törvények megváltozását, az energiamegmaradás törvénye az élő szervezetekre is érvényes, de utóbbiakban az anyagcserét elsősorban az asszimiláció és disszimiláció kölcsönhatásának törvénye jellemzi.

Az élőanyag legfontosabb alkotóelemei, mint láttuk: a szén, az oxigén, a hidrogén és a nitrogén. Ezeknek egyensúlya és természetes körforgalma biztosítja az élő szervezetek funkcióit. A zöld növények kialakulásával a Földön csökkent a szén-dioxid és növekedett az oxigén mennyisége. A növények testüknek közel 95 százalékát a levegőből nyert szén-dioxidból és vízből építik fel. Az állatok nagy tömegű növényi anyagot fogyasztanak el, s ily módon asszimilálják a levegőből megkötött karbóniumot. Légzésük során újból jelentős mennyiségű karbónium kerül a levegőbe és

a vízbe is. Az ember pl. naponta átlag öt köbméter szén-dioxidot lehel ki. A légkörbe visszakerülő karbónium megközelítőleg egyenlő az onnan elvont mennyiséggel. Tehát az élőlények asszimilációs és disszimilációs folyamatai egyensúlyi helyzetet hoznak létre: ez a szén körforgása. Bizonyos mennyiség azonban kiesik ebből, mivel a növényi és állati maradványok tekintélyes hányada a földre kerül. Az egyensúlyi helyzetet befolyásolják a kőzetek és ásványok mállásfolyamatai is, amelyek szén-dioxidot fogyasztanak (karbonizáció). Ezt a vulkánkitörések és a gázforrások nem egyenlítik ki megfelelően. A szén körforgását napjainkban legerősebben érintő tényező az ún. fosszilis tüzelőanyagok (ásványi szén, ásványolaj, földgáz) roppant tömegű elégetése energianyerés céljából. Az atmoszféra szén-dioxid-tartalmának növekedése jelentős hatást gyakorol a Föld hőháztartására, ezáltal az időjárásra (klímaváltozás).

Az élethez nélkülözhetetlen nitrogén fő forrása a légkör szabad nitrogénje (78 százalék). A nitrogénciklusban a talajbaktériumok játszák a főszerepet (megkötők, rothasztó-, ammonifikáló, nitrifikáló, denitrifikáló).

A légkör oxigéntartalma átlagosan 21 térfogatszázalék. Az élő szervezetek átlagosan 70 százalékot tartalmaznak belőle. A légköri oxigén a zöld növények asszimilációja során jött létre (fotoszintézis). A fotoszintézis megszűnése az élet megszűnésével járna a Földön. A szervezetek a felvett oxigént a tápanyagok lassú elégetéséhez használják fel, miközben energia szabadul fel.

Az élet a vízhez szorosan kapcsolódik. A Földön lévő víz 60 százaléka sós tengervíz, megközelítőleg 40 százaléka pedig a földkéreg szilárd anyagaihoz kémiaiilag kötött. Az édesvíz mindössze két százalék, amelynek igen jelentős része sarkvidéki jég és gleccserek formájában van jelen. A folyók és tavak 205 ezer köbkilométert szolgáltatnak. A légkör összes páratartalma csekély (13 ezer köbkilométer), ennek azonban az élő természet szempontjából meghatározó jelentősége van, hiszen a vízpára is ún. „melegházgáz”. Hatása a Föld hőháztartására a szén-dioxidéhoz hasonló.

A Földön a víz körforgásától függ a talaj termékenysége, az éghajlati viszonyok kialakulása, és ezzel kapcsolatban az élet számos jelensége.

Az élőlény és a környezete közötti kapcsolat abban jelentkezik legszembeütőbben, hogy a környezet ingadozásaira változással reagál. Ezt a tulajdonságot ingerlékenységnek nevezik. Az ingerlékenység életjelenség, és meghatározó szerepe van az életfeltételekhez való alkalmazkodásban. Legszembeütőbb megnyilvánulása a mozgás. Általános szabály, hogy az élőlények mozgással válaszolnak a környezet ingereire. Inger az élőlénynek nemcsak külső, hanem belső környezetéből is származhat.

Az ingerek lehetnek mechanikaiak (nyomás, ütés, vágás stb.), fizikaiak (hőmérséklet, fény- és elektromos hatások), kémiaiak (sók, savak és lúgok hatása, a vér kémhatásának megváltozása) és végül biológiai ingerként szerepelhet minden élőlény (élősködők, mikroorganizmusok). Az a legkisebb környezeti változás, amelyre a szervezet reagál, az ingerküszöb. Az inger az élőlényekben először ingerületet vált ki, amelynek során az élőlény egyes szervei viszonylagos nyugalomból tevékeny állapotba kerülnek. Az élő anyagra jellemző, hogy nem minden környezeti hatásra válaszol egyformán. Míg az állatok esetében valóságos helyváltoztatásról beszélünk, a növények esetében – helyhez kötöttségük miatt – legfeljebb helyzetváltoztatás jöhet szóba (pl. a nedvességtartalom megváltozása a leveleket vagy az ágakat elgörbítheti, illetve összehúzhatja). Az ingerlékenység megnyilvánulási formái rendkívül változatosak, alapjuk azonban az, hogy maga az élő anyag ingerlékeny.

A soksejtű állatok fejlődése során az ingerekre történő válaszolás mind bonyolultabbá vált; az ingerfelvevő szövetek differenciálódva érzékszervekké fejlődtek, amelyek az ingerlékenység magasabb formájának létrejöttét tették lehetővé.

Az idegműködés elemi megnyilvánulása a reflex, ami nem más, mint a külső vagy belső környezet megváltozására jelentkező törvényszerű válasz. A reflexek öröklődő formái a feltétlen reflexek. Az ún. feltétlen reflexek létrejötte bizonyos feltételekhez kapcsolódik. A feltételes reflexeket a magasabbrendű élőlények hosszabb-rövidebb idő alatt „tanulják” meg, ezek azok, amelyek sok nemzedéken keresztül öröklődve feltétlen reflexekké alakulnak át. Az élőlények önmagukhoz hasonló szervezeteket hoznak létre: ez a képességük a szaporodás. Két fő típust különböztetünk meg: az ivartalant és az ivarost. Az ivartalan szaporodás lényege az, hogy a szülői szervezetről levált sejtéből vagy sejtcsoportból közvetlenül fejlődik új élőlény.

Az ivartalan szaporodás módja lehet: (1) osztódás, (2) sarjadzás vagy bimbózás.

Az utódképzés bonyolultabb formája az ivaros szaporodás. Soksejtű élőlényeknél a szülői szervezetről szaporító sejtek válnak le (petesejt, hímivarsejt) és ezek az ivarsejtek (gaméták) egyesülnek. Az ivaros szaporodás különleges formája a szűznemzés: az érett petesejtől megtermékenyítés nélkül fejlődik ki új élőlény.

Az élőlények életük kezdetén – akár állatról, akár növényről van szó – csak ritka esetben hasonlítanak mindenben elődeikhez. Azoknak a változásoknak a sorozatát, amelyek a petesejt megtermékenyítésétől egy újabb, szaporodásra képes élőlény kialakulásához vezetnek, egyedfejlődésnek nevezzük. Az egyszerű petesejtnek ekkor mind a külső alakja, mind a belső szerkezete egyre bonyolultabbá válik.

A legfeltűnőbb ekkor a tömegének a gyarapodása; a növekedés. Általában a fejlődést a növekedéssel azonosítják; tudományos szempontból ez azonban helytelen és nem is indokolt. A növekedés önmagában véve még nem jelenti az ivarérettség felé való közeledést. A növekedés során a szervezet sejtjei önmagukhoz hasonló sejteket hoznak létre, a fejlődés lényege pedig: új sajátosságokkal rendelkező sejtek létrehozása. Ennek következtében az egész szervezet új minőségi állapotba kerül.

Az élőlényekre nemcsak az jellemző, hogy anyagcseréjük van, reagálnak a környezet ingereire, fejlődnek, szaporodnak, hanem az is, hogy mindezekben elődeikre hasonlítanak. A lényeges tulajdonságok tekintetében ez a helyzet, de a generációk nem minden jellemző tulajdonságot örökítenek át egymásra.

Az élőlények egyik jellegzetes tulajdonsága a környezethez való alkalmazkodás képessége. A létfenntartás szempontjából ez meghatározó, rendkívül jelentős körülmény. A penicillin bevezetésével – úgy látszott –, hogy ez a gyógyszer a gennykeltő baktériumok korlátlan hatású ellenszere lesz. Később tapasztalták, hogy hatása csökken, mivel ún. rezisztens baktériumtörzsek alakulnak ki, amelyek penicillinbontó enzimet tartalmaznak.

Az élőlény és a környezete

Az élőlény és környezete szoros kapcsolatban állnak egymással. A biológiának külön ága – a környezetbiológia (ökológia) – foglalkozik ezzel a kapcsolattal. Az élőlények a környezeti hatásokra eltérően reagálnak. Egyesek már kis ingadozásokat sem viselnek el, míg mások tűrése széles határok között mozog. Utóbbiak az életrevalóbb szervezetek, amelyek nagy területen terjednek el.

Az élőlények fennmaradásának alapfeltétele a víz, amely nélkül általában az életjelenség nem jelentkezhet. A víz hiánya azonban nem mindig jelenti egy szervezet feltétlen pusztulását. Pl. a növények magvai nedvesség hiányában szüneteltetik életfolyamataikat. Ez a jelenség az állatvilágban is ismert (medveállatkák).

A víz mellett a második rendkívül fontos életfeltétel a megfelelő hőmérséklet. Az anyagcserefolyamatokban szereplő enzimek – mint ismeretes – csak bizonyos hőmérsékleten működőképesek. Az 50 fok fontos határ, itt az élőlények általában elpusztulnak, de bizonyos algák 60–70 fokos hőforrások vizében is élnek. Sőt, egyes szervezetek lappangó élet állapotában száz foknál magasabb hőmérsékletet is elviselnek. A száraz meleggel szemben a baktériumok spórás alakjai rendkívül ellenállóak.

Az emberi szervezet esetében a határ 43,6 fok. Ennél magasabb lázas állapotból az ember már nem képes meggyógyulni. Az enzimműködés szempontjából ugyanilyen fontos a hőmérséklet alsó határa. Általános szabály, hogy 0 fok alatt megáll az anyagcsere. Embernél a 20 fok alatti testhőmérséklet már katasztrofális. Megjegyzendő, hogy napjainkban az orvostudomány figyelemre méltó eredményeket ért el a test hőmérsékletének csökkentésével. Az eljárást hibernációnak nevezik. Megjegyzendő, hogy a hűtött állapotból csak igen lassan lehet a normális hőmérsékleti értékeket beállítani.

Az eddigi tudományos vizsgálatok arra utalnak, hogy az élet legősibb közege a víz volt. Különleges tulajdonságai hatással voltak a benne élőkre. A víz oldószer, transzportközeg és reakciópartner szerepet is játszhat. Nem reguláris olvadás- és forráspontja, nagy fajhője, a szintén nem reguláris sűrűsége (a jég sűrűsége kisebb, mint a kereken négy fokos vízé), mind-mind fontos szerepet játszanak a biológiai rendszerek működésében. A víz „átlátszó”, mintegy 400 méteres mélységig jelen van a fény, tehát a fotoszintézis lehetősége adott. A víz nagy fajhője miatt az elsődleges vízi élőlények között nem találunk állandó testhőmérsékletűeket. Vízben a szaporodás lehetősége is könnyebb; a külső megtermékenyítés is biztosítja a szaporodást. A vízi élőlényeknél az ivadékgondozás többnyire nem fejlődött ki.

A vízi környezet lehet édesvíz vagy tengervíz. Az élet keletkezését általában a tengeri környezetre vezetik vissza. Ezt látszik igazolni az a tény, hogy az élőlények testanyagának sótartalma és összetétele hasonlít a tengervízéhez. Az édesvízi élet sokkal nehezebb, mint a tengeri, s ez a magyarázat annak, hogy a benne élők általában kisebb testalkatúak, mint tengeri rokonaik.

Szárazföldi környezet alatt tulajdonképpen a levegőt értjük. Mivel a levegő ellenállása és sűrűsége kicsiny, új állati mozgástípusok (repülés) alakultak ki benne. Lehetővé vált a repülő és állandó testhőmérsékletű állatok kifejlődése. A levegő hátránya a vízzel szemben a nagy hőingadozás és a kiszáradás veszélye. A táplálék felkeresése a levegőben csak gyors helyváltoztatásra képes fajok számára volt lehetséges. A fejlettebb ivadékgondozás, a belső megtermékenyítéssel történő szaporodás, elsősorban a szárazföldi állatoknál figyelhető meg. A vízhez viszonyítva a levegő életfeltételei szélsőségesek és hátrányosak, de ez az oka a szárazföldi fajok sokféleségének. A széles határok között jól alkalmazkodó állatok és növények ily módon mindenütt elterjedtek.

Mind a vízben, mind a levegőben az aljzat, a talaj egyformán fontos alkotóeleme a környezetnek. A vízben lebegő életmódot folytató plankton szervezetektől eltekintve az élőlények állandóan vagy időlegesen

a környező közeg alján mozognak vagy abban gyökereznek meg. A növények számára az aljzat különösen fontos, másfelől anyagcseréjük során visszahatásként hozzájárulnak a termőtalaj képződéséhez. A talajnak meghatározott működésbeli és alaki sajátosságai vannak, jellegzetes fizikai tulajdonságokkal, kémiai összetétellel és biológiai felépítéssel rendelkeznek. A talaj kialakulásában az éghajlatnak, továbbá a kőzeteknek és ásványoknak is döntő szerepe van. A környezeti tényezők hatására a talaj állandóan változik, átalakul. Fontos alkotó a humusz, amelynek növekedése a növénytársulások bizonyos egymásutánja miatt következik be. Egy bizonyos fajta növény csak bizonyos ideig él meg ugyanazon a talajon, mert kimeríti tápanyagforrásait. Saját anyagcseretermékeivel azonban fokozatosan alkalmassá teszi más növények számára. A növénytársulások sorrendje szükségszerű. Nyers homokon például először a mohák és a zuzmók telepednek meg, amelyeket a fűvek váltanak fel. Így alakul ki a rét, és csak azután alkalmas a talaj bokrok és fák táplálására. A nyers homok zuzmói nyomán ilyen módon fejlődik ki a pusztai erdő. A talajképződés folyamatában az ember beavatkozhat és adott körülmények között azt tervszerűen irányíthatja. Szennyezőanyagok hatására a talajképződés gyorsulhat, ám ez a talajminőség kárára történik.

A növényvilág mellett a talaj kialakításához a benne lévő állati szervezetek is hozzájárulnak: baktériumok, férgek, rovarok, kis emlősök stb.

Az élőlények szempontjából a környezet klímája, éghajlata meghatározó szerepet játszik. Az éghajlat jellemző tulajdonságait a következő tényezők jelentik: hőmérséklet, légnyomás, nedvességtartalom, áramlási viszonyok, sugárzó energia, talajhőmérséklet, párolgási és hőkisugárzási viszonyok. Van hegyvidéki, alföldi, sivatagi éghajlat. Az éghajlati tényezők az élőlények életmódjára és alaki sajátosságaira jelentős hatást gyakorolnak. A sivatagi növények pl. szárazságtűrő törpe fajokból állnak. A mocsaras trópusi körzetek ezzel szemben magas, lombos fákat, sűrű, áthatolhatatlan erdőket nevelnek. A puszták kistestű emlősei a napot túlnyomórészt a földre húzódva töltik el, és éjjeli életet élnek. A mérsékelt égövi erdőkben rendkívül változatos a madárvilág; az állatok nagytestűek és a nedves környezetnek megfelelően igen nagy az alsóbbrendű fajok száma. Szélsőséges területen igen kevés a repülő rovar.

A mi éghajlati körülményeink között az állatok párzása általában időszakhoz kötött, a trópusokon a legtöbb fajta megszakítás nélkül szaporodik. A klímátényezők közül a fény- és hőviszonyok különös jelentőségűek. A növényvilág számára döntő a fényviszonyok alakulása. A hőmérsékleti szélsőségek az élőlények elterjedésének szempontjából fontosak. Vannak melegigénylő és nagyon hidegtűrő fajok is. A környezeti hőmérséklet az anyagcserét tekintve meghatározó. A nagy

meleggel vagy a nagy hideggel szemben egyes élőlények téli, illetve nyári álommal védekeznek.

A nagy földterületek éghajlata a makroklíma. Az élőlények nagy része azonban kis környezetben él, amelynek a makroklímán belül megvan a maga mikroklímája. Mikroklíma alatt a talajmenti, körülbelül két méter magas, illetve közvetlenül a növényzet felett elterülő levegőréteget értjük, amelynek tulajdonságai néha ellentétesek az adott makroklíma tulajdonságaival. A mikroklíma kialakulásában a talaj minőségének és a rajta lévő növényzet mennyiségének ugyanolyan szerepe van, mint annak, hogy a terület mennyire védett a széllel szemben, és milyen szög alatt éri a Nap sugarai. A nagy változatosság miatt egymáshoz közeli területek mikroklímája nagy eltéréseket mutathat.

A makroklíma változékonysága miatt lehetőség adódik arra, hogy kis területeken olyan növények és állatok éljenek, amelyeknek létezése a nagy terület makroklimatikus viszonyai között kétséges lenne. Az ember a saját „mikroklímáját” ruházkodásával, lakásának fűtésével, világításának szabályozásával alakítani tudja.

Az éghajlat változásaiban fontos tényező a napfolttevékenység is. Így pl. a 11 éves maximumperiódusok és a járványok között határozott összefüggés mutatható ki. A földi életet bizonyos mértékig a Hold is befolyásolja (dagály és apály). A Holddal hozzák kapcsolatba az emberi huszonnyolc napos (annyi egy holdhónap) peteérési ciklust is.

Az élő környezet

A Föld felszínének alig van olyan része, ahol ne találunk meg az élet nyomait. A környezet és az élőlény viszonyában kölcsönösség uralkodik. Ez a tény a fajok sokféleségének egyik fontos irányító tényezője. Az élőlényeknek nemcsak az élettelen, hanem még inkább az élő környezethez is alkalmazkodni kell. Az állatok számára a növényvilág létezése életfeltétel.

A Föld felületén különböző jellegzetes növénytársulások találhatók, amelyek kedvezően segítik egyes állatfajok kifejlődését. Bizonyos tájegységeken belül életközösség alakul ki, amelyen belül biológiai egyensúly biztosítja annak virágzását. Mindezt egy akvárium működése kapcsán szemléltethetjük. Ha az egyensúly fennáll, akkor az akvárium vize tiszta lesz. Ha az egyensúly felborul, a víz megzavarodik, a növények elsatnyulnak, az üvegen algák telepednek meg.

Az életközösségben kölcsönviszonyok alakulnak ki. Egyes állatok élőszköhetnek a növényeken, vagy egymáson, sőt növény is megtelepedhet

növényen. Az állatok viszont beporozzák a növényt, és terjesztik magjait. Gyakran a növény az állatok lakóhelye (erdei madarak).

Az ember az egyetlen élőlény, aki képes más életközösségek irányítására és viszonyaiknak megváltoztatására. Biológiai védekezés segítségével megakadályozhatja például káros fajok terjedését.

Az állatok bizonyos fajtái létük biztosítására telepeket, kolóniákat alkotnak (egysejtűek, szivacsok, mohaállatok, zsákállatok stb.). Ezekben a társulásokban minden egyes egyednek megvan a maga feladata (méhcsalád, termeszek). Az együttélésnek vannak lazább formái: halak együttesen járnak ívni, a patások csordákat alkotnak, a madarak rajokban repülnek. A madaraknál különleges időleges társulás a vándorlás.

A fajon belül az ivari kölcsönhatások állandó vagy ideiglenes „családi” kapcsolatokat hoznak létre, amelyek az együttélés különleges formáihoz és az ivadék gondozáshoz vezetnek. Jellemző példákat erre az emlősöknél figyelhetünk meg.

A különböző fajú állatok és növények közötti viszonylatok rendkívül messzemenőek, és a közömbös együttéléstől az élősködés szélsőségéig terjednek. Az élősködés egyik legérdekesebb példája a kakukk fiókájánál tapasztalható, amely a gazdafaj kicsinyeit kidobja a fészekből, hogy maga több élelemhez jusson.

Az állatok nemcsak növényekkel táplálkoznak, hanem egymással is (ragadozók).

A létért való küzdelemben az alkalmazkodás különleges módja az alak- és színutánczás. Vannak lepkék, amelyek megtévesztő módon hasonlítanak a falevélre, egyes állatok (kaméleonok) testük színét környezetükhöz megfelelő módon változtatják. A botsáska száraz ághoz hasonló módon merevedik meg.

Az élőlények közötti bonyolult kapcsolatok közül meg kell még említeni az együttélést (szimbiózis). Erről akkor beszélhetünk, ha ez az együttélő egyedek közül egyiknek sincs hátrányára, sőt a társulás legalább az egyik számára hasznos. A termeszek és ostoros véglények közötti szimbiózis lehetővé teszi, hogy a rovarok fával táplálkozzanak. Van olyan szimbiózis, amely csak a táplálkozásban nyilvánul meg, más kapcsolatoknál viszont a közös lakóhely a fontos. Az együttélés ellentéte az élősködés vagy parazitizmus. Fő jellemzője, hogy mindig a gazda kárára fordul elő. Vannak élősködők, amelyek a gazda testfelületén ütnék tanyát (rühátka), mások a testébe furakodnak be. A parazitizmus lehet ideiglenes vagy állandó. Az emberi szervezetet vírusok és baktériumok egész tömege támadhatja meg. Az élősködés szélsőséges esetben a gazdaszervezet pusztulásához vezet, de biológiai egyensúly is kialakulhat, miközben mindkét szervezet alkalmazkodik a kialakult állapothoz.

Az alkalmazkodás a parazita specializációjához vezethet. Vannak olyan esetek is, amikor a parazita felhagy az élőkódéssel (a szúnyog például, ha nem talál a környezetében állatot, amelynek vérének szívja, gyümölcsnedvvel táplálkozik).

A tudományos rendszerezés az élők világát két nagy természetes egységre bontja: növényország és állatország. E két nagy csoportot minőségi különbségek választják el az élettelen világtól. Az állatvilág és a növényvilág tagjai élnek, mozognak, szaporodnak, stb. Rokonságukat jelenti, mind a növények, mind az állatok sejtéből, vagy sejtekből vannak felépítve (néhány sejt előtti szervezettől eltekintve). A rokonságot indokoltá teszi a közös származás is. Ismerünk olyan egysejtű szervezeteket, amelyek hol növényi módon viselkednek (autotróf szervezetek), hol pedig – a környezet megváltozása nyomán – heterotróf módon táplálkoznak.

A növényi és állati szervezetek jellegzetes tulajdonságait alak, sejt, anyagcsere, ingerlékenység, mozgás, testfelépítés, életforma, egyedfejlődés szerint vehetjük számba. Az első rendszertan megalkotása a 18. század elején C. Linné svéd természettudós nevéhez kapcsolódik. Linné még meg volt győződve a fajok változatlanúságáról; szerinte annyi faj van, ahány formát a teremtés létrehozott. Cuvier az őslénytan és az összehasonlító biológia megalapítója szintén a fajok változatlanúságát hirdette. Lamarck már a fajok átalakulásának lehetőségét igyekezett bizonyítani. Az evolúció elméletét azonban végül is Darwin fejtette ki. Főműve, „*A fajok eredete*” (1859) a biológia történetének valószínűleg a legjelentősebb dokumentuma, amely hosszú időre irányt szabott a tudomány fejlődésének. Darwin elmélete szerint a különböző háziállat-fajták kitenyésztése kapcsán a tenyésztők nem tesznek mást, mint az elődeiktől eltérő utódokat tervszerűen kiválogatják és megtartják, míg a számukra kevésbé megfelelő példányokat kiselejtezik. Ezen az úton már néhány nemzedék alatt az eredetitől jól megkülönböztethető új fajtát kapnak. Ebből Darwin arra a következtetésre jutott, hogy a fajok átalakulása a természetben is hasonló úton megy végbe. „A természetes kiválasztás” szintén működik, s hajtóereje a táplálékért, a fényért, a talajért, a búvóhelyért stb. folyó elkeseredett küzdelem. A létért való küzdelemben azután a legelőnyösebb tulajdonságokkal rendelkező egyedek maradnak fenn és szaporodnak el. A többiek pedig fokozatosan kipusztulnak.

A darwini elmélet hosszú ideig tartó, politikailag is motivált vitát váltott ki az evolúció és a kreáció hívei között. A két felfogás valamiféle közelítésére a francia jezsuita teológus és paleontológus, Teilhard de Chardin vállalkozott „*Az emberi jelenség*” című főművében, amelyben a szerző tudományos meggyőződését és vallásos hitét próbálja összhangba

hozni. Teilhard de Chardin teológus, aki végkövetkeztetéseiben ugyan a hithez jut el, de tudományos meggyőződését a valóságtól tanult dialektika módszerével bontakoztatja ki, miközben a társadalmi és kozmikus méretű emberi felelősséget hirdeti.

Az emberi test megismerésének története

Az emberi gondolkodás már a kezdeteknél megfogalmazta a kérdést: mi is tulajdonképpen az ember, hol van az eredete, és milyen viszonyban van a körülötte élő szerves világgal?

Az ember – filozófiai értelemben – nem a mának és a pillanatnak él; a jövőt látja az élet kiteljesedésének. Ösztönösen sokáig és egészségben szeretnénk élni. Ám a hosszú és egészséges élet megvalósításához szükségünk van az egész emberi test és az emberi szervek működésének megismerésére.

A Föld különböző helyein az emberek különféle körülmények között élnek, így fel kell tárunk a körülöttük lévő szerves világot is, és elemezni a hozzá való viszonyunkat, az emberi szervezet válaszát a természet behatásaira.

A természet sok titka közül vitán felül a legvonzóbb titok: maga az ember. Amikor erre a kérdésre válaszolni szeretnénk, szinte legyőzhetetlennek látszó akadályokba ütközünk. És ha sok kérdésre választ találunk is, újra meg újra megjelenik előttünk az ember értelmi egyediségének és erkölcsi természetének különleges problémája. Bár az emberi értelem és akarat első közelítésre az emberi egyéniség önálló tényezőinek látszanak, hangsúlyoznunk kell, hogy a szellemi működések, érzések is törvényszerűen anyaghoz vannak kötve. Ezek kialakulása párhuzamosan halad az agyvelő kialakulásával.

Bár a részletek megismerésében további lépésekre van szükség, látnunk kell azt is, hogy egy bonyolult rendszer egészének működése nem írható le a részrendszerek egyedi természetének mégoly pontos megismerése után sem, hiszen a rendszertulajdonságok a részrendszerek kapcsolatainak, kölcsönhatásainak révén manifesztálódnak. Ha ez megszűnik, vele tűnnek el a rendszertulajdonságok is.

Hangsúlyoznunk kell, hogy nem csupán a gyógyító orvosok, hanem minden ember érdeke, hogy az emberi szervezetet ismerje, hiszen ez hozzásegít a betegségek megelőzéséhez, az egészséges életmódhoz.

Az emberi test megismerésének mikroszkopikus szintje, az életfolyamatokba történő mély betekintés ellenére még számos kérdésre

nem ismerjük a választ: miként jön létre sok árnyalatú érzelmi életünk, mi képezi a tehetség alapját, hol található meg az emberi agyban bizonyos ismeretek gyorsabb felfogásának, a produktív vagy reprodukzív képességeknek az anyagi alapjai. Látnunk kell, hogy az orvostudomány, az ember megismerésének természettudománya minden korban a technika fejlettségének, az uralkodó eszméknek és az általános műveltségnek a hatása alatt fejlődött. Hippokratész még csak megfigyelt (így lett az empiria a kutatás egyik fontos eszközévé), a középkor uralkodó eszméje inkább gátat vetett az emberi test megismerésére irányuló törekvéseknek, Galilei és követői megalapozták a természettudományos szemlélet kibontakozásának stb.

Felmerülhet ezen a ponton az a kérdés is, vajon nem érkeztünk-e már a fejlődés azon pontjához, amelyen túl előrehaladás nem várható? Bizonyos, hogy a biológiai fejlődés mérhetetlenül lassú, de ez a látszólagos változatlanóság nem zárja ki a haladást a tökéletesedés útján, az emberi méltóság tudatában élő ember ama felismeréséig, hogy egy közösségnek a tagja, mellyel szemben nemcsak a jelenre, hanem a jövőre nézve is kötelezettségei vannak.

Az ember meghódította a Földet, a tengerek mélységeit, a bolygó légburkának rétegeit, mesterséges bolygókkal kutatja a világűr titkait – de egy dolgot, saját testének, az emberi testnek a titkait máig sem fedezte fel teljesen. Az ókorban vallási mítoszokban rejtőző babonás félelem tiltotta meg az emberi testek boncolását, a megismerés első számú módszerét, később egyházi dogmák és világi törvények.

A görög kultúra két évezredre szóló lendületet adott az elméleti orvostudományoknak. Hippokratész nagyságából mit sem von le, hogy bonctani és élettani tudása igen csekély volt. A hippokratészi tanítás korának természetbölcseletén alapult: a világ négy elemből van összetéve, minden élőlény, az ember is ezekből áll (tűz, víz, föld, levegő).

A rómaiak korában az elmúlt korok tudásanyagát GALENUS foglalta össze. Rengeteg téves következtetésre jutott azáltal, hogy állatok, főként disznók boncolási eredményeit gépiesen átvitte az emberi bonctanra. Bizánc kora nem alkotott újat, csupán átmentette az ókor orvosi irodalmát, valamint közvetítette a nagy arab orvosok (Avicenna, Kr. u. 980–1037) műveit Nyugat felé. Avicenna nagy „*kánonja*” 500 éven át az orvostudomány bibliája maradt.

A kereszténység elismerésétől a középkor végéig a kolostorokban a barátok másolgatták a hippokratészi és galénoszi tanokat, a recepteket, de ezt csak misztikus bölcseletként értékelhetjük.

Az egymás után alakuló orvosi főiskolák (pl. a dél-olaszországi Salerno) a reneszánsz idején eszméltek rá, hogy az emberi test is felfedezésre vár.

Az első anatómusok már titokban, üldöztetéssel dacolva végezték munkájukat, mint pl. az orvostudomány első nagy forradalmára, a belga VESALIUS (1515–1564), aki 23 éves korában már egyetemi tanár volt. Hét könyvben írja meg nagy művét, amelyben ledönti trónjáról Galenust, bemutatva, hogy utóbbi elsősorban a majmok és a sertések testi titkait kutatta. A könyv Európában nagy vihart keltett, Vesaliusnak menekülnie kellett, de munkáját, minden veszélyt vállalva, folytatta – és győzött. Jogaiba helyezte az észlelést, a kísérletezést, ma úgy mondanánk, a klinikai pontosságot.

A természettudomány fellendülésének első korszakában (16–17. század) a boncoló anatómusok és a sebészek voltak az úttörők az emberi test kifürkészésében. PARACELSIUS (1493–1541) is új ösvényt vágott, utat nyitva a vegyésznek az orvostudományban. Nem volt sebész, gyakran vásári módszerekkel dolgozó fantasztikus „csodadoktor” volt, mégis a racionalizmus felé terelte a fejlődést.

Mérföldkő volt a vérkeringés titkainak megfejtése. A spanyol SERVETUS Mihály (aki eretnokség miatt máglyán fejezte be életét 1553-ban) felfedezte a kis vértörést. Galenus homályos magyarázatot adott, hogy a szívben valamilyen „élet-spiritus” létezik, s hogy légzéskor a vér megtisztul a koromtól, mert a szervezetben a vér szabályos apály–dagálymozgást végez. Shakespeare *Coriolanus* című drámájában 1609-ben a vér áramlásáról beszél, amely a szívhez tart, majd szétoszlik a test járataiban, pedig ő nem volt orvos. Ösztönösen megsejtette azt, amit hét évvel később W. HARVEY felfedezett: a vérkeringés titkát. Harvey kimondta, hogy a vér állandó keringésben van, s kimutatta a szív szerkezetét és szerepét a keringés fenntartásában.

A test felfedezésének története sajátos hullámmozgás: voltak félévezredek, máskor félévszázadok, amelyeket pangás jellemezett, majd az események feltorlódtak. Vannak időszakok, amikor egyes nemzetek ragadják magukhoz a kezdeményezést. A 18. század így lett a franciáké (CUVIER, BICHAT és mások), miközben a németeknél a „romantikus orvosi iskola” bontakozott ki, ahol természettudományos alapok helyett idealizáló bölcselkedés vette át a vezető szerepet.

Az emberi test felfedezésének döntő korszaka a 19. század lett, amikor minden kultúrnemzet tudósa vállvetve dolgozott. Emellett a természettudományok és a műszaki tudományok újabb és újabb „fegyverekkel” ajándékozták meg az orvostudományokat és a laboratóriumi kutatókat. A mikroszkóp segítségével a sejtekről szóló bizonytalan elméletek helyébe a sejtekről szóló tan lépett. A sejt kifejezést (*cellula*: kamrácska) először ROBERT HOOKE használta 1667-ben egy növényteni értekezésében.

A 19. század uralkodó orvostudománygondolata a sejtpatológiából fakadt kórtan lett, amely a rendszerezgető játékos elméletek helyett szilárd anyagi alapot adott az orvostudomány további fejlődésének (VIRCHOW, SEMMELWEIS, PASTEUR, LISTER, CURIE, KOCH, RÖNTGEN).

Ám azt látnunk kell, hogy az ily módon megvalósult haladás számtalan új, meghökkentő, s mindeddig megoldatlan kérdést vetett fel. Pl. azt már tudjuk, mikor és miért áll meg a szív működés, de hogy mitől kezdődik el, máig nem ismerjük minden részletében. Gyógyszerek sora segít különböző betegségek leküzdésében, s a sugárterápia is széles körben alkalmazottá vált.

Ám a harc mintha örökké tartónak ígérkezne.

Az ember helye az élővilágban

Az emberiség hosszú életének történelmi szakaszában (mióta kortárs tudósít bennünket adatszerűen az eseményekről, vagy lejegyezte az utókornakaméghellelhető, ködöseredetű hagyományokat) minden kulturális időszak egyik legfontosabb problémája az ember származásának, korának és a természetben elfoglalt helyének kérdése volt. A történelmi szakasz az élet és az ember nagy regényéhez mérten meglepően rövid. A geológusok szerint a Föld kérgének megszilárdulása mintegy 4,0–4,2 milliárd évvel ezelőtt következett be. Ha ezt az időt egy röpke évnak vesszük, úgy alig három órája, hogy az ember megjelent az élők világában. Csak három órája, hogy kiemelkedett a közel két millió fajra osztható és rendszerezhető élőlények tömegéből. Két és fél óra alatt hódította meg a számára félelmetesen nagy és idegen Földet, és alig 20 perce, hogy számbavette az élővilágot, amelynek része. Csak néhány pillanat telt el azóta, hogy lemérte a mindenség csillagvilágának lenyűgöző méreteit, betekintett a sejtek mikrovilágába és megfejtette az atom belső szerkezetének titkát, hogy szolgálatába állítsa az anyagban lekötött mérhetetlen energiákat.

Az emberiség történelmi korszakában csaknem mindvégig a teológiai szemlélet adott választ az imént felvázolt kérdésekre, amely szerint az élők világa a teremtés változhatatlan és lezárt műve.

A tudomány válasza a 19. században született meg (LAMARCK és DARWIN), amely szerint az élők világában a fejlődés, az evolúció általános törvénye uralkodik, és az ember sem kivétel e szabály alól. Ennek lényege: a létért való küzdelemben a legelőnyösebb tulajdonságokkal rendelkező élőlények maradnak a győztesek, és az élet a szerzett tulajdonságok átörökítésével fejlődött.

Itt, ha nagyon röviden is, de érintenünk kell egy tévhitet, amely szerint az evolúció tana azt jelentené, hogy az ember a „majomtól” származik. Darwin és más evolucionisták azonban ilyesmit nem állítottak, csupán annyit, hogy az embernek és az emberszabású majmoknak egy ma már kihalt, közös ősök volt. Az ember és az emberszabású majmok rokoni kapcsolatának számos bizonyítéka (ősleletek, összehasonlító fejlődéstan, összehasonlító élettan, bonctan) van.

Az emberiségnek – az áltudományos fajelméletekkel szemben – csak egy neme (*Homo*) és faja van, az értelmes ember: a *Homo sapiens*. Az emberi faj legjellegzetesebb vonásai közé tartozik a (1) közösségi élet, (2) a tagolt beszéd és (3) az eszközök használata, vagyis a munka, az emberi társadalom szerveződésének a egyik legfontosabb tényezője.

Ezen a ponton, ha röviden is, tisztáznunk kell két fogalom – növekedés, fejlődés – közötti különbséget. A két fogalom, bár szorosan összekapcsolódik egymással, mégsem azonos. A növekedés méret-, illetve tömegbeli változást jelent, de nem mindig kíséri új tulajdonság megjelenése. A fejlődésnek viszont éppen az a lényege, hogy az élőlényeken új jellegek, szervek vagy tulajdonságok jelentkeznek. Azt a tényt, hogy a magasabbrendű állatok (ily módon az ember is) a magzati fejlődés során nagyjából megismétlik azt az utat, amit az egysejtűből kiindulva maga a faj hosszú évmilliók alatt megtett, HAECKEL biogenetikai törvénynek nevezte el. Tudományos nyelven az egyed fejlődése az ontogenezis, a fajé, a törzsfőződés, filogenezis; tehát az ontogenezis a filogenezis megismétlése. Bár csupán nagy vonásokban.

A megtermékenyített petesejtéből az egyedfejlődés során szövetek (hámszövet, kötőszövet, porcszövet, csontszövet, izomszövet, idegszövet), majd szervek fejlődnek ki. Ezek: mozgásszervek, légzőszervek, keringési rendszer, idegrendszer, nemi szervek, érzékszervek, stb.

Az ember is, mint minden élőlény, elszakíthatatlan kapcsolatban áll környezetével. Tápanyagokat vesz fel, átalakítja azokat, beépíti szervezetébe és az értéktelen salakot eltávolítja. Ily módon pótolja elhasznált sejtjeit, így szerzi meg a fenntartásához szükséges energiamennyiséget. Ezt a folyamatot anyagcserének nevezzük, amely nélkül nincs élet.

Egy átlagos élet során tekintélyes anyagmennyiséget veszünk fel. Többek közt 75 tonna vizet, 17,5 tonna szénhidrátot, 2,5 tonna fehérjét, 3 tonna zsírt, vagyis testsúlyunknak mintegy kétezerszeresét. És ugyanilyen súlyú anyagcsereterméket adunk le. A felvett anyagokat a szervezet a maga számára használhatóvá alakítja át. Ez a folyamat az asszimiláció. Az ellentett folyamat, a vegyületek lebontása a disszimiláció. A két folyamat a szervezetben egy időben és egy helyen megy végbe.

A tápanyagok számos vegyületcsoportot foglalnak magukba: fehérjék (nitrogén-, hidrogén- és oxigéntartalmú szénvegyületek, sejtépítő

anyagok), szénhidrátok (hidrogén-, oxigén- és szénalkotókból állnak, energiaforrások), zsírok (elsősorban energiát szolgáltató tápanyagok), víz (az emberi szervezet mintegy 70 százalékát alkotja, a tápanyagok elbontásához és a szervezet anyagainak felépítéséhez nélkülözhetetlen, oldószer, transzportközeg, reakciópartner, vízkészletünk 10 százalékos csökkenése már halálos veszedelmet jelent, az ember napi vízszükséglete 2,0–2,5 liter), ásványi anyagok (nélkülözhetetlenek az anyagcserében, meghatározó a nátrium- és káliumsó mennyisége és aránya, fontos még a kalcium, a foszfor és a magnézium, valamint a jód, a vas és a réz), vitaminok (mintegy negyvenfélét ismerünk belőlük, betűkkel jelöljük őket, különböző szerkezetű bonyolult szénvegyületek, több belőlük mesterségesen is előállítható, hiányuk az embernél betegségeket okoz, az emberi szervezet vagy készen kapja a táplálékkal őket, vagy pedig elővitaminok formájában jutunk hozzájuk, egyes vitaminok vízben, mások zsírban oldódnak).

A szervezet működése során különféle energiafajtákat észlelhetünk (mozgási energia, elektromos energia, hőenergia). Mai ismereteink szerint a szervezet mindenfajta energiaszükségletét kémiai energiából állítja elő, és energiataralékait kémiai energia formájában tárolja.

A fehérjék elsősorban a sejtépítést szolgálják, a zsírok és a szénhidrátok az energiaszükségletet fedezik. Egy felnőtt embernek napi mintegy 500 g szénhidrátra, 50 g zsírra és 100 g fehérjére van szüksége; a növekvő gyermeki szervezet és a nehéz fizikai munkások igénye lényegesen nagyobb. A legfontosabb emberi táplálékok: a tej, tejtermékek (aludttej, tejszín, tejfel, vaj, túró, író), tojás, növényi táplálékok (hüvelyesek, zöldségfélék), hús (izomrost-, kötőszövet- és zsírszövet-alkotók).

Testünk tömegének mintegy 10 százaléka a csontállomány, amely szerves és szervetlen anyagokból épül fel; a szerves anyag adja rugalmasságát, a szervetlen a szilárdságát. A csontok ízületeit porc borítja. A hosszú csontok üregeiben található a csontvelő (sárga és vörös). A vörös fontos szerepet játszik a vérsejtek képződésében, a sárga zsírtartalék.

Az emberi csontváz fő tartóoszlopa a rugalmas csigolyákból összeillesztett gerincoszlop: erre függeszkedik a váll és a medence. A koponya két részre osztható (arc- és agykoponya).

Az emberi test a legbonyolultabb mozgásokat végzi, s eközben gyakran megsérülhet (rándulás, illetve ficam). Ezek többnyire túlterhelés következményei. A csontrendszer legsúlyosabb sérülése a törés. D-vitaminhiány esetén a csontok fejlődésében zavar állhat be, ennek következménye az angolkór (a foszfor és a kalcium nem épül be a csontba, vagyis az elmeszesedés elmarad).

A testtömeg harmada izomzat; az izomállomány, vagyis a hús, frissen sötétvörös színű. Az izmok 75–80 százalékban vizet, 1 százalékban

szervetlen sót, 21–25 százalékban szerves anyagot, főként fehérjéket tartalmaznak. Minden mozgásunkat az izomrendszerünk végzi, a csontrendszerünk e műveletekben passzív szerepet játszik. Az izom – bizonyos ingerek hatására – képes összehúzódni, ily módon mechanikai munkát végezni. Az összehúzódás rendkívül bonyolult kémiai folyamat eredménye. Ahhoz, hogy a földre esett ceruzát fölvegyük, mintegy ötvenféle izmunk harmonikus, jól vezérelt munkájára van szükségünk. Az izmok munkáját idegrendszerünk vezérli (főképp a központi idegrendszer).

A fejen elhelyezkedő izomzatot három csoportra oszthatjuk: a koponyatető, az arc izmai és a rágóizmok. Utóbbi hatalmas erőt képes kifejteni.

A sportolás során az izomrostok nemcsak megvastagodnak, de a számuk is megszorodik. Fontos, hogy egészségmegőrzés kapcsán olyan sportokat gyakoroljunk, amelyek az egész izomrendszert működtetik (atlétika, úszás).

Testünk minden részét erek sűrű hálózata járja át, amelyben szünet nélkül áramlik a vér. A véráram nélkülözhetetlen a sejtek oxigénnel való ellátásához, a szövetek táplálásához, a vér duzzasztja izmainkat, s ha ez az áramlás megáll, életünk befejeződik. Érrendszerünk zárt csőhálózathoz hasonlítható, amelynek középpontjában az áramlás működtetője, a szív található. A vér az ütőereken át áramlik testünk minden pontjához, s a vivőereken át kerül vissza a szívbe. A vérkeringésről sokáig úgyszólván semmit nem tudott az emberiség, míg kerekén 300 esztendővel ezelőtt W. Harvey megállapította, hogy vérünk zárt, önmagába visszatérő csőrendszerben, az érhálózatban kering. Ezt a megállapítást az orvosok igen nehezen fogadták el.

A szív ökolnyi nagyságú, rugalmas falú, üreges szerkezetű szervünk, amelynek izomzata rendkívül szívós és ellenálló.

Testünk érrendszerét három csoportra osztjuk: (1) verőerek (artériák); (2) hajszálerek (kapillárisok); (3) gyűjtőerek (vénák). Ezen kívül vannak még a nyirokkeringést biztosító nyirokerek. A szív naponta kerekén 10 000 liter vért továbbít, percenként átlag hetvenszer húzódik össze, de a szívizom minden összehúzódás után egyhatod másodpercig pihen. Összehúzódását szisztolénak, tágulását diasztolénak nevezzük. A szíven percenként 4–5 liter vér halad át. Egy átlagos életem át a szív mintegy 300 millió liter vért szállít.

A szív – bár működése szivattyúhoz hasonló – mégsem nevezhető egyfajta gépnek. Míg egy gépi szivattyút – mint tudjuk – kívülről vezérelt erőgép működteti, addig a szív működés hajtóerejét az orvostudomány ma sem ismeri. A kérdésre a szív idegeinek felfedezése sem adott választ. A kísérleti állatokban ezeket az idegeket átvágva nem tapasztalták a működés leállítását. A szívnek – a vizsgálatok szerint – saját független ideghálózata

van, amely bár összeköttetésben van a központi idegrendszerrel, mégis akarattunktól függetlenül, reflexszerűen működik.

Meg kell még jegyeznünk, hogy ereink nem csupán passzív „vezetékek”, hanem az izmaik révén szinte „második szívnek” tekinthetők.

Mint minden csőrendszerben keringő folyadéknak, a vérnek is bizonyos erővel, nyomással kell továbbhaladnia ereinkben. A véráramlások a szív működés mellett az erek rugalmassága is biztosítja. Ha az erek fala merev volna, a vér szaggatott oszlopokban jutna tovább bennünk (kóros körülmények között ez előfordulhat).

A vérünk az érfalakra gyakorolt nyomását vérnyomásnak nevezzük. Manapság igen gyakran szerepel ez a fogalom; sokan panaszkodnak a magas vérnyomás okozta kellemetlenségekről, mások az alacsony vérnyomás okozta zavarokról számolnak be. A vérnyomás mértékét higanymilliméterben fejezik ki. Ha a vérnyomás például karütőerünkben – mondjuk – 120 akkor a benne keringő vér nyomóereje 120 milliméter magas higanyoszlopot képes egy négyzetcentiméter keresztmetszetű U-alakú csőben egyensúlyban tartani. A magas, illetve alacsony vérnyomás – más betegségek mellett – a leggyakoribb keringési betegségek közé tartozik.

Egy 70 kilogrammos embernek kereken hat liternyi vére van. Ez a mennyiség állandó. Vérünk bonyolult összetételű folyadék, helyesebben folyékony állapotban lévő kötőszövet, amelyben szilárd elemek – a vörsejtek – lebegnek. A vérben még oldott állapotban lévő vegyületek találhatóak. A vér fehérjéi a májban és a csontvelőben képződnek szervezetünkben; a vérraktár szerepét a lép tölti be.

Az orvosok évezredek óta próbálkoznak azzal, hogy a vérátömlesztés problémáját megoldják. Az átömlesztésnek nem annyira technikai akadályai voltak, hanem az a tény, hogy egyes esetekben az effajta próbálkozások sikerrel jártak, máskor halállal végződtek. Ez természetes volt, hiszen a régiek semmit sem tudtak még a vércsoportok létezéséről. 1900-ban Landsteiner nevű kutató vizsgálataival megállapította, hogy minden ember vére bizonyos vércsoportba tartozik, s csak az azonos vércsoportba tartozók vérkeveredésénél nem következik be a vértestecskék halált okozó kicsapódása (izoagglutinatio). Összesen négy vércsoportot állapított meg (A, B, AB, 0-s vércsoportok). Érdekes körülmény, hogy a négy vércsoport minden népnél jellemző megoszlásban fordul elő. Az indiánoknak 98 százaléka a 0-s vércsoportba tartozik, a Magyarországon lakó németek a Heidelberg környékén lakó németekkel mutatnak hasonlóságot. A vérjellegzetes betegségei: vérzékenység, vészes vérszegénység, fehérvérűség.

A vércsoportok felfedezése után a vérátömlesztés általánossá vált, és a vér bevonult legfontosabb a gyógyszereink közé.

A szervezetben a vérrendszer mellett nyirokérrendszer is található, ebben vízszerű folyadék, a nyirok áramlik. A nyirokereket mentén sok helyen babnyi, borsónyi nyirokcsomók találhatók, amelyek szerepe szűrőkhöz hasonlítható (feltartóztatják az idegen anyagokat, például a baktériumokat).

Szervezetünk bonyolult működésének megértéséhez gyakran hasonlatokhoz kell folyamodnunk. Érendszerünket ezért csatorna-hálózathoz hasonlítottuk, csont- és izomrendszerünket darukhoz és emelőkhöz. Folytatva a sort, emésztőrendszerünk különféle vegyiüzemek sorozata, ahol állandó munka folyik. A szervezet sokoldalú tevékenységét a központi idegrendszer irányítja, ez biztosítja az állandó belső egyensúlyt, gondoskodik a szervezetre káros anyagok kiválasztásáról és eltávolításáról. A kiválasztás legfontosabb szerve a vese, működése biztosítja azt, hogy sejtjeink környezetének vegyi összetétele állandó legyen. Ez nem egyszerű feladat. Ha vizet iszunk, táplálkozunk vagy vérzünk, a vese működése eltér a szokásostól. A vér tisztítását, a vegyi összetételének biztosítását elsősorban a vesék végzik.

Vizeletkiválasztó szervrendszerünk négy részből áll: a vesékből, a húgyvezetésekből, a húgyhólyagból és a húgycsőből. A szervezet méregtelenítését művesével lehet megoldani; a művese lényegileg szűrőberendezés.

Az élőlények egyik legjellemzőbb tulajdonsága, hogy nemcsak saját egyedilétükért küzdenek, hanem utódokat hoznak létre, ily módon biztosítva fajuk fennmaradását, sőt elterjedését. Ez a hatalmas ösztön a faj életének egyik fő hajtómotorja. Az ember, a többi gerinceshez hasonlóan, ivarsejtjei révén szaporodik: a faj továbbélésének ez a módja a magasabbrendű élőlények tulajdonsága. Az egysejtű szervezetek kettéhasadással vagy egyszerű osztódással sokszorozzák meg önmagukat. Egyes fajoknál a „szűznemzés” is előfordul. Ekkor a hím- vagy női ivarsejtekből egyesülés nélkül is új egyedek fejlődnek ki (pl. a méhek dolgozói).

Az emberi szervezet létezése során három életkoron megy át. Az elsőben a növekedés szinte ugrásszerű, az intenzív sejtszaporodás következtében. Ez a progresszív (előrehaladó) növekedési idő. Legfontosabb állomásai: a csecsemő-, a kisgyermek-, az iskolás- és végül a serdülőkor. Minden egyes növekedési időszak, mivel minőségi változással is jár, egyben fejlődési szakasz is. A második életkorban, a felnőtt korban, az emberi szervezet állandó egyensúlyi állapotba kerül, mert a növekedés látszólag szünetel. Valójában ekkor is van sejtszaporodás, csak hogy egyensúlyban maradjon a sejtpusztulás folyamatával. Ezt a korszakot a tudomány stacioner (megállapodott) szakasznak nevezi. Ezután a harmadik életszakasz, a regresszív (visszafejlődés) szakasz következik, midőn a sejtek szaporodása

már nem tart lépést a pusztulással. Ez a szervek és szövetek működésének lassulásával jár, míg az elégtelen működés végül halálhoz vezet.

A szervezet kifogástalan működéséhez okvetlenül szükséges, hogy egymástól távolesó szervek is összhangban fejtsék ki hatásukat, egymáshoz és az élet feladataihoz alkalmazkodjanak. A szervek összműködését végsősoron az idegrendszer biztosítja. Az idegrendszer ezen összehangoló szerepét részben közvetlenül (pl. izommozgás), részben bizonyos anyagok, az ún. hormonok segítségével fejti ki. Tágabb értelemben hormonnak nevezhetünk a szervezetben keletkező minden olyan anyagot, amely azután a szervezet működését többé-kevésbé befolyásolja. Ilyen nagyon sok van. Valódi hormonoknak azonban csupán azokat nevezzük, amelyek az ún. belső elválasztásos (endokrin) mirigyekben termelődnek; ezeknek a száma már jóval kevesebb. A hormonok rendkívül csekély mennyiségben hatásosak, és hiányuk vagy túltermelésük a szervezetben betegségeket hoz létre. (A hormonokat termelő mirigyeket azért nevezzük belső elválasztású mirigyeknek, mert kivezető csővel nem rendelkeznek, és a termelt hormonokat közvetlenül a véráramba adják le.)

Az emberek általában nincsenek annak tudatában, hogy a testüket borító kültakaró, a bőr, milyen fontos szerepet játszik az életfolyamatokban, és mennyire fontos, hogy éppen olyan egészséges legyen, mint bármelyik szervünk. Ez a különleges, rugalmas védőréteg, amely vízálló és szöveteket, valamint szerveinket burkolja, egyik legsokoldalúbb „szervünk”. Ha csak aránylag kis része elpusztul, az egész szervezet veszélybe kerül. A bőr testtömegünk átlagosan egyhatoda, felszíne mintegy másfél négyzetméter, és három rétegből áll. A legkülsőbb burkolatot felhámnak hívjuk, közepén van az irha, és legalul a bőralja. E három réteg szerkezete, felépítése és funkciója különbözik egymástól. Mindhárom bőrréteget idegrostok hálózák be. Ezek adják a kapcsolatot az agyvelővel és a központi idegrendszer dúcaival.

A külvilág felől számtalan ártalom fenyegeti szervezetünket. A bőr magas szinten látja el testünk védelmének sokoldalú feladatát. A különféle sugarakat részben visszaveri, másfelől a festék és a vérfesték elnyeli és hővé alakítja át, sőt ezt a hőt azonnal el is szállítja az irhából. Emellett a bőr biológiai védőeszköz is. A sugarak hatására a melaninképződés fokozódik, azaz a bőr színfüggőnyt von a sugarak elé.

Összetett utakon védekezik a bőr a mechanikai hatások ellen is. Akétkezi munkások tenyerén pl. megvastagodott szaruréteg alakul ki. A vegyi hatásoknak is ellenáll, pl. tömény sóoldatoknak. Védőtevékenységei közül talán legfigyelemreméltóbb az a „harc”, amit káros mikroorganizmusokkal folytat. A bőr fontos szerepet játszik bizonyos belső ártalmakkal szembeni küzdelemben is, hatalmas gyógyszerártnak is tekinthető; pl. benne

termelődnek ki bizonyos vitaminok (pl. D-vitamin); egyes mérgek hatástalanításában is szerepet játszik.

A fentiek miatt bőrünk tisztántartása nemcsak egészségi, hanem társadalmi követelmény is. A jól ápolt bőr egyik uralkodó vonása külső megjelenésünknek. Ám vigyázni kell arra tisztálkodás közben, mennyi mosást bír el a bőr. A tisztálkodásra a lágy víz alkalmas, a kemény víz káros is lehet. Hogy mosóvizünk kemény vagy lágy, azt az első szappanos mosás eldönti. Lágy vízben a beszappanosított kéz síkos marad, és a felszínen nem képződik szürkés csapadék.

Közhit, hogy a bőrbetegségek általában nehezen gyógyíthatók és mind ragályosak. Az első állítás igaz, különösen allergiás megbetegedéseknél, a másodikkal kapcsolatosan megjegyzendő, hogy bőrbetegségeknek csak kis része fertőzőes eredetű.

Az emberi test szervei szoros és differenciált együttműködésben tevékenykednek. Ezt a sokirányú és állandó működést idegrendszerünk kormányozza. Testünknek szinte minden pontját idegfonalak kötik össze egymással és az életfolyamatainkat irányító központi szervvel: a központi idegrendszerrel. Az idegrendszer szerepe még a legegyszerűbb életműködésnél is felismerhető. Egy egyszerű karmozdulatnál a mozgás megtervezésétől, annak végrehajtásáig egész sor ingerület fut végig idegpályáinkon, és kiváltja azokat a kémiai folyamatokat az izomszövetben, amelyeknek következtében megfeszülnek, majd elernyednek a mozgató kötegek. A szervezet alkalmazkodását a környezethez az idegrendszer irányítja.

Ez az összehangoló és alkalmazkodó működés általában az állatvilágra is érvényes, de az ember messze kiemelkedik az állatok sorából különleges gondolkodásával, s azzal, hogy környezetét tudatosan tudja átalakítani.

Az idegi működéseket két nagy csoportba lehet sorolni: akaratunktól függő, tudatos működés (szomatikus idegrendszer) valamint a „vegetatív” idegrendszer. A vegetatív rendszer szoros összefüggésben van az akaratlagos idegműködésünkkel, és az akaratlagos idegműködésnek irányító befolyása van rá.

Az ember idegei az emlős állatokéval sokban azonos felépítésűek. Agyvelőnk kérgének homloklebenyi része azonban nagymértékben elüt a többi élőlényétől. Idegrendszerünk fejlettségi fokát nem agyvelőnk súlya dönti el. Még kimagasló személyiségek agyvelőinek súlya között is igen nagy különbségek lehetnek. Az emberi agyvelő tekervényeinek bonyolultságával valóban kiemelkedik az állatvilágból, azonban az értelmi képességekre ez sem abszolút jellemző.

Legmagasabbrendű idegtevékenységünk a szellemi életnek azok a jelenségei, amelyek az embert emberré teszik, az agykéregben játszódnak

le. A felnőtt ember agykérge mintegy 14 milliárd idegsejtből áll és mindössze 2–4 milliméter vastag.

Ez a vékony réteg hat idegsejtréteget tartalmaz.

Évezredekken át alig sejtettek valamit az idegrendszer és az agykéreg bonyolult, fontos szerepéről és mechanizmusáról. A 19. század elején Gall és később Lavater tudományos megfigyelései szinte divattá váltak. Gall alapította meg a lokalizáció tanát; ennek lényege az, hogy az agyvelőnk nem minden részlete működik azonos módon. Valóságos agytérképet szerkesztettek, amelyen minden idegtevékenységnek megvolt a maga helye, központja (a beszéd, az írás központja, a felelősségérzet mezője, stb.). Tehát az agykérget kis területekre osztották fel, ahol minden ilyen területet kizárólagosan egy bizonyos tevékenység székhelyévé tették meg.

Azonban a modern agysebészet megcáfolta Gall és követőinek nézeteit. Ma a tudomány azt tartja, hogy működés szempontjából az agyvelő egységes egész, amelynek egyes mezői nem képesek önállóan, a többitől függetlenül működni. Az azonban igaz, hogy bizonyos működésekben és cselekvésekben a kéreg egyik vagy másik részletének vezetőszerpe kétségtelen. Erre utal az is, hogy egyes kéregrészletek sérülése következtében bizonyos tevékenységek hosszabb-rövidebb ideig vagy egyszer s mindenkorra megszűnhetnek. Megjegyzendő itt, hogy agykérgünk sérült sejtjeinek szerepét a szomszédos sejtek át tudják venni (az agykéreg plasztikus, vagyis a központok határai viszonylagosak), azaz az idegsejtek rendkívül „tanulékonyak”.

Az emberre jellemző agykérgi központok összműködésén alapul legmagasabb idegtevékenységünk, lelki életünk.

A leglényegesebb kérdés máig az, miként szerveződik testünk egységes, érző, cselekvő, alkotó lénné? Ez a kérdés összefüggésben van a lelki élet jelenségeivel. A lélek, a szellem mibenléte és funkciója évezredes vita tárgya. A materialisták az egyedüli megfogható valóságot az anyagban és annak működésében látják. Az idealisták az anyag és a lélek jelenségeit szinte szembeállítva egymással, a szellem működését megfoghatatlan, emberfeletti törvények megnyilvánulásának vélik. Ezek a viták még nem is olyan régen inkább filozófiai, mint természettudományi síkon mozogtak. Csak a legutóbbi időszakban vált lehetővé, hogy a lelki működéseket, a legmagasabbrendű szellemi tevékenységet laboratóriumi feltételek között, műszeresen vizsgálják.

A lelki működések legmagasabb szintje a tudat. A tudat tulajdonképpen nem más, mint a lét, a külvilág tükrözési formája. Tudatunk térben és időben tükrözi vissza a világot. Élettani szempontból a tudatot az agykéreg legintenzívebben működő ingerületi pontjai között létrejött kapcsolatnak tartják.

Az intelligencia kifejezést a gondolkodási képesség megjelölésére szokták általában használni. Legtöbb esetben rosszul, mert általában a jó memóriával és a műveltséggel kapcsolják össze. Valójában az intelligencia fogalmak helyes kialakítását és azok jó felhasználását jelenti. Reproductív és produktív intelligenciát különböztethetünk meg. Az előbbi a fogalmak megtanulásának és visszaadásának képessége, a második a fogalmak új kombinációkban és helyes ítéletekben való csoportosítását jelenti. Ha a velünk született hajlam alkotó jellegű, akkor tehetségről beszélünk. Ennek legmagasabb szintje a zsenialitás (a zseni olyan gondolatokat fogalmaz meg, amelyek addig még nem szerepeltek az emberi kultúra történetében).

A fejlődés alacsonyabb fokán álló emlősök tájékozódásában a szaglás és mindjárt utána az ízeletés a legfontosabb tényezők. A környezet kémiai és fizikai tulajdonságaival kapcsolatos ingereket ezek juttatják el az agykéregbe. Az ember ízelető szervei – mint tudjuk – a nyelv felszínén található. Ízeletert általában vízben oldható vegyi anyagok okoznak. Az ízeletés rendszerint a szaglószervek ingereivel társul, illetve azzal kiegészül. Az ízek száma rendkívül sok és változatos, mégiscsak öt, legfeljebb hat alapízt tudunk megkülönböztetni: a savanyút, a lúgost, a sósat, a keserűt és az édest, ide számítják még az úgynevezett fémes ízt is. A nyelv egyes felületrészei különbözően reagálnak az ízbenyomásokra. Hegye az édes, széle a savanyú, gyöke a keserű ízeletre a legérzeletényebb.

Ha a nyelvet kokain-oldattal ecsetelik, az ézeletések jellemző sorrendben kapcsolódnak ki. Először a tapintó-, majd a fájdalom-ézelet szűnik meg, aztán az ízeletés tűnik el, legkorábban a keserű, azt követően az édes, végül a savanyú. A sós ízt mindvégig ézeletjük, mert az erre ézeletény idegvégződésekre a kokain nem hat.

Míg az állatvilágban a szaglásnak nagyon fontos szerepe van a környezetben való tájékozódás szempontjából, az embernél ez meg lehetőségen háttérbe szorult, elcsökevényesedett. A szagingerek felfogására az orrnyálkahártyának az orrüreg legmagasabb területén elhelyezkedő kb. négy négyzetcentiméteres nagyságú terület szolgál. Szaglószerünk roppant ézeletény, már igen csekély mennyiségű anyag jelenlétét is jelzi a levegőben. Érdekes, hogy aránylag gyorsan kifárad, így magyarázható az, hogy valamely helyiség jellemző szagát hamar „megszokjuk”. A fáradás azonban specifikus jellegű, csak egy ingerre vonatkozik; a többi szag megézeletése megmarad.

A kémiai elemek közül mindössze ötnek van szaga: klór, jódot, fluor, bróm és ózon. A szervetlen vegyületek közül kereken harminc okoz szagingert; a többi szaganyag a szerves vegyületekből adódik. Tartós inger esetén a szag jellege és az ézeletés ézeleténye az ellenkezőjére fordulhat: kellemes,

illetve kellemetlen vagy fordítva. Befejezésként megjegyzendő, hogy a szaglás mechanizmusára vonatkozó ismereteink meglehetősen hiányosak.

A fül három részből álló, a halántékcsonthoz elhelyezkedő érzékszervünk. Szerepe kettős: a hallást és testi egyensúlyunk fenntartását, tájékozódó képességünket szolgálja.

A hallás lényegét számosan magyarázták, de még ma is a Helmholtz-féle rezonanciaelmélet a legelfogadhatóbb, mert fizikai és akusztikai alapon ad felvilágosítást a hallás élettanáról. Rezonancia alatt azt a fizikai jelenséget értjük, amelyet akkor tapasztalhatunk, ha egy rezgés valamely más anyagban is hasonló rezgést vált ki. Az emberi fül hallóképessége a másodpercenkénti 16 rezgéstől fiatal korban körülbelül 20 000-ig terjed.

A csiga fölött található három kis ívjáratból álló szervecske az egyensúlyszervünk. (A belső fül a félkörös ívjáratokból és a csigából álló kettős részre oszlik.) A benne lévő idegvégződések lehetővé teszik a térben való tájékozódásunkat és a különböző bonyolult mozgások közben egyensúlyunk fenntartását.

Fülünk öregségi elfajulása általában az 50–60 év között jelentkezik. Többnyire lassan előrehaladó hangfelfogási zavar lép fel, amely fülszűréssel, csengéssel jár együtt. (A süketen született gyermek azért nem tanul meg beszélni, mert a hallása hiányzik – vele született süketnémaság).

A külvilággal való kapcsolatunk legjelentékenyebb részét szemünkön keresztül építjük ki. Egészen kezdetleges élőlényeknek ugyan nincs szemük, de a fényre mégis érzékenyek. Primitív élőlények csak a fényre és az árnyra reagálnak. Magasabb látási forma az iránylátás, amikor a fényérző sejteket pigmentsejtek veszik körül és így a fény csak meghatározott irányból juthat a fényérző sejtekhez.

Szemünk rendkívül védett. A szemszín körül csontnyúlványok oltalmazzák. Magát a szemszín zsírszövetben gazdag lágyszövetek bélelik ki. Közülük helyezkedik el a szemszín. Alakja nem szabályos gömb, attól még normális körülmények között is eltér. Védőburok, az ínhártya veszi körül, ami rendkívül erős és ellenálló; rajta tapadnak a szemmozgató izmok. Hátról perforált, itt lépnek ki a szemszín a látóideg rostjai. Elülső részén óraüvegszerűen hozzáilleszkedik a szaruhártya, amelyben nincsenek erek, idegek viszont nagy számmal találhatóak benne. A szaruhártya a szem első fénytörő közege.

A szem külsőjét a könnymirigyek váladéka tartja állandóan nedvesen. Mikor pislogunk a felső szemhéj lecsukódik, a szem megnedvesedik. A könny a belső szemzúgban elhelyezkedő könnyzacskóba kerül, és a könnyvezetékén át az orrüregbe távozik. Fokozott könnyelválasztás esetén – síráskor – a könny az alsó szemhéj felett kicsorog. A könnyezés érzelmi életünk egyik külső megnyilvánulása.

A szemgolyót hat külső szemizom mozgatja, amelyek közül négy egyenes, kettő pedig ferde lefutású. Az egymással szemben lévő izmok ellentétesen működnek. Ha az izompárok működése nem egyensúlyozza ki egymást, kancsalság jön létre.

A szem nagyjából úgy működik, mint a fényképezőgép. A szembe jutó fény erősségét a szem reflexszerűen, automatikusan, a pupilla nyílásának szűkítésével, illetve tágításával szabályozza. (A fényképezőgép esetén a fényerősséget a „blendével” szabályozzuk.)

A fehér fény prizma segítségével alkotóelemeire bontható, s ekkor tapasztalhatjuk, hogy a homogénnek látszó fehér fény valójában különböző hullámhosszúságú fényhullámok eredője. A különböző hullámhosszúságú fényrezgéseket a hétköznapi életben színeknek hívjuk. Szemünk a vöröstől az ibolyáig terjedő színskálát tudja érzékelni. (Vörös, narancs, sárga, zöld, kékeszöld, kék, ibolya.) A 750 nm-nél nagyobb hullámhosszú sugárzás a hő- vagy infravörös-, a 350 nm alatti pedig az ultraibolya sugárzás. Az ultraibolya sugarak ugyan szükségesek életünkhöz, de nagy mennyiségben káros hatásúak.

Ezen fizikai felosztás mellett említést kell tennünk arról is, hogy az UV-spektrumrészt biológiai szempontból három tartományba sorolhatjuk:

- (1) UV-A → 315–400 nm; a látható tartománnyal határos sáv, a teljes napenergia mintegy 7%-a. Ez a tartomány az organizmusok számára nem különösebben káros.
- (2) UV-B → 280–315 nm; a teljes fluxus 1,5%-át teszi ki. Ez a tartomány a növények és az állatok számára egyaránt veszélyes, különösen hosszabb ideig tartó behatás esetén (részben jut el a földfelületre).
- (3) UV-C → < 280 nm; a teljes sugárzó energia 0,5%-a. Minden organizmus számára gyors károsodást okoz (ez a tartomány az atmoszféra magasabb régióiban elnyelődik).

A szem normális működését számos betegség akadályozhatja. Ezek: kancsalság, rövidlátás, hályog, zöldhályog, trachoma, kötőhártyagyulladás, árpa, vakság. A betegségek részben fertőzések következményei, másfelől öregkori ártalmak következményei.

A napfény a legtermészetesebb fényforrás számunkra, igyekezzünk munkánkat nappali világosság mellett elvégezni! Kerüljük a túl erős fényt, otthonunkban gondoskodjunk a nem túl erős, jó világítóforrásról! Különösen óvakodjunk a szikrázó napsütéstől!

Egészség – betegség – halál

Az ember éppen úgy, mint minden élőlény, elszakíthatatlan a környezetétől. Ennek feltételeitől függ anyagcseréje, egész élete. A környezet nem állandó jellegű: örökösen változik, minden élő szervezet – így az ember is – alkalmazkodik hozzá. Ha a környezet és a szervezet külső viszonya zavartalan, a szervezet működése harmonikus, akkor azt mondhatjuk – egészségesek vagyunk. Azonban ha ebben az állapotban valami zavar áll be, s a szervezet életműködésében rendellenesség mutatkozik, akkor – betegségről beszélünk. Ilyenkor testünk működési összhangja rendszerint nem borul fel teljesen, hanem új egyensúlyi állapot alakul ki. Ennek jele a betegséget kísérő láz, a vérnyomás vagy a pulzus megváltozása is: mind a tünetek arra figyelmeztetnek, hogy a szervezet a bántalom ellen védekezik, küzd az elveszett egyensúly visszaszerzéséért.

A természetes környezet tényezői a levegő, a talaj, a víz, a nap erős hatással vannak szervezetünkre. Az ember az egyetlen élőlény, ki környezetét bizonyos mértékben át tudja alakítani, tehát mesterséges körülmények megteremtésével igyekszik ellensúlyozni a természet káros befolyásait. Ilyen mesterséges körülmények: a lakás, a fűtés, a ruházkodás, a világítás, az egészséges ivóvíz és táplálék. Mindez összefüggésben áll a társadalmi viszonyokkal is. Mondhatjuk tehát – túlzás nélkül –, hogy a fejlett szociális berendezésű társadalom az egészséges ember és a harmonikus élet egyik legfontosabb tényezője.

Az emberi aktivitás – különösképpen a 20. század második felének kezdete óta – természeti környezetünket korábban nem tapasztalt mértékben, egyben kiszámíthatatlanul módosítja. A változások első közelítésben a nem megújuló nyersanyagok és energiahordozók lelőhelyeinek fokozódó kimerülésében, illetve a környezetbe juttatott technológiai és fogyasztási hulladékok hatalmas mennyiségében öltének testet.

Az ember–természet kapcsolatrendszerben egyre növekvő konfliktusforrás a kartéziánus-newtoni lineáris logikán alapuló gondolkodásmód, értékválasztás és az ebből fakadó cselekvéssorozat. A „*res cogitans*” számára a „*res extensa*” nem önmagában vett érték, hanem csupán használati értékek hordozója.

A valóságot – minthogy magunk is a megismerni kívánt világ részei vagyunk – értelmünkkel csak korlátosan ragadhatjuk meg. Ezért a természeti környezetünket érintő döntéseinket nem tudjuk minden határon túl biztos tudásra alapozni, következésképpen a döntésből fakadó tetteinknek nem szándékolt következményei támadhatnak. Fel kell ismernünk tehát, hogy az ember nem pusztán külső szemlélője, hanem résztvevője is a természet gyönyörű színjátékának (Niels Bohr).

Az egészségünkre ható környezeti tényezők két csoportba sorolhatók. Élettelenek: a levegő, a hőmérséklet, a különböző sugárzások, a lakás, a ruházat, az ivóvíz, a táplálék bizonyos fajtái; élők: a többi ember, az állatok, a növények, ideértve a baktériumokat és a vírusokat is.

Az emberi élet számára igen fontos az egészséges, szennyeződéstől mentes levegő. Felnőtt ember naponként mintegy 400 köbméter levegőt lélegzik be. A levegőben levő por, korom és páratartalom befolyásolja egészségi állapotunkat. A nagyvárosi ember életmódja nagyrészt azoktól a mesterséges életkörülményektől függ, amelyeket maga teremt meg. Ezek nem mindig a legegészségesebbek. Rendkívül fontos, hogy minél több időt töltsünk a szabad levegőn, s végezzünk könnyű, egészséges mozgásokat (séta, kocogás, úzás).

A légkörön keresztül a világűrből különféle sugárzások érkeznek hozzánk; így elsősorban a mindent éltető napfény. A túlzott napbesugárzás azonban nemcsak égési sebeket okoz, hanem az idegrendszerre és az anyagcserére is károsan hat. De másfajta sugárzások is érnek bennünket (elektromágneses hullámok, pozitív vagy negatív töltésű elektromos részecskék). Szerencsére e káros hatásoktól a Föld légköre nagymértékben megóv bennünket.

A környezeti befolyások legfontosabbja az időjárás: a klíma. Kétféle klímát ismerünk. A nagy területen megfigyelhető időjárás a makroklíma. Ezen belül azonban aránylag kis területeknek is egészen sajátos éghajlati viszonyai lehetnek. A helyi körülmények alakítják ki a mikroklímát. Megfigyelték, hogy bizonyos betegségek időnként halmozódva jelentkeznek – az időjárás függvényében. És itt nem arról van szó, hogy tavasszal vagy ősszel – a nedves hónapokban – gyakoribb a meghűlés. A sebészeti osztályokon pl. tapasztalták, hogy egyes napokon feltűnően sok a „vakbélgyulladásos” megbetegedés, más napokon meg sűrűn fordul elő trombózisos szövődmény vagy embólia. Reumatikus fájdalokra, epekő és vesekő rohamokra is lehet klimatikus hatások kapcsán számítani.

Hirtelen meteorológiai változásoknál különféle panaszok léphetnek fel: ingerlékenység, fáradtság, a fizikai és a szellemi teljesítőképesség csökkenése, étvágytalanság, szívdobogás. Hidegfront-betörés esetén a szülés gyorsabban megindulhat, a melegfront a szülést elnyújthatja, mivel gyengíti a méh izomtevékenységét. A frontváltozások fokozzák a közlekedési-, illetve munkabalesetek lehetőségét is.

Az embernek éppen úgy, mint a többi emlős állatnak, „belső jelzése” van az évszakváltozásokról.

Az egészségünkre befolyással lévő élettelen tényezők egyik legfontosabbika az ivóvíz. A fertőzött víz számos betegségnek az előidézője, nem egyszer komoly járványoknak az okozója.

Az ember életének megkerülhetetlen tényezői, mondhatjuk társai a növényi és állati mikroorganizmusok. Nélkülük anyagcserénk, emésztésünk sem bonyolódhatna le.

Nagy részük ártalmatlan, sőt hasznos; van azonban jónéhány fajuk, amelyekkel szervezetünk állandó harcban áll. A káros mikroorganizmusokat négy csoportra osztjuk: baktériumok, vírusok, gombák, egysejtű állatok.

A baktériumok egysejtű, igen egyszerű szerkezetű élőlények, amelyeknek elhatárolt sejtmagjuk nincs. A legkisebbek mintegy fél mikron nagyságúak (1 mikron a milliméter ezredrésze), a legnagyobbak elérik a 10 mikront is. A baktériumok átmeneti lények, tulajdonképpen nincs pontosan elhatárolva, hogy az állat- vagy a növényvilághoz soroljuk-e őket. Kedvezőtlen körülmények között egyes fajok spórákat termelnek. Ha a baktérium szétesik, a spóra szabaddá válik. A spórák rendkívül ellenállóak, évekig, sőt évtizedeken át túrik a hideget, a meleget, a szárazságot, s ha újból kedvező viszonyok közé kerülnek, az újabb baktériumok hihetetlen gyorsasággal fejlődnek ki belőlük.

A kórokozók tápanyagokat vesznek fel a gazdaszervezetből, s anyagcseréjük terméke rendszerint mérgező hatással van az emberre; elfolyósíthatják a szöveteket, és megölhetik az egész szervezetet. Bakteriális fertőzés esetén fontos megállapítani, milyen baktériumról van szó. Ma már a tudomány gyors módszereket dolgozott ki erre vonatkozóan (mikroszkópos vizsgálatok, az emberi szervezet által termelt ellenanyagok kimutatása stb.).

Az élő kórokozók másik nagy csoportját a vírusok alkotják. Ezek a legegyszerűbb élőlények. Közönséges mikroszkóppal nem észlelhetők és a bakteriológiában használatos festékekkel sem festhetők meg. Csak élő sejtek belsejében vagy felületén tenyésznek. A legkisebb vírusok nagysága a fehérje molekuláéval egyenlő és valóban nem is egyebek egyetlen fehérje molekulánál, annyira nem, hogy kristályos alakban is előállíthatók. A szervezetbe behatolva a véráramba kerülve terjednek el. Testünk – ugyanúgy, mint a baktériumok ellen – ellenanyag kitermelésével védekezik ellenük. A vírusok több megbetegedést okoznak, mint a baktériumok.

A mikroszkopikus élő kórokozók közé sorolhatók a sugárgombák is. Többnyire letépett fűszálak rágcslásával jutnak a szervezetbe. Nedves időben a sugárgomba okozza a jól érezhető „földszagot”. A gombák közül leggyakrabban a penészgombák támadhatják meg a szervezetet. A körmöket, főként a bőrt, de a tüdőt és a szem szaruhártyáját is megbetegíthetik. Aszájpenész okozója, a soor-gomba, a szájnyálkahártyáján alkot kellemetlen, sötét lepedéket. Egyes penészgombák értékes gyógyítóanyagokat is termelnek, így pl. a penicillint.

A megbetegedést okozó egysejtű állati élőlények között kiemelkedik a malária plazmódiuma. Évente sok millió ember betegedik meg maláriában

a Földön, és az áldozatok száma is hasonló nagyságrendű. Kórokozóit egy szúnyogfaj (*Anopheles*) juttatja be szúrásával az ember szervezetébe. A betegség a vörösvértetek szétesésével és gyilkos lázrohamokkal jár. Ebbe a csoportba tartozik a trópusi álomkór előidézője is (*tripanoszomák*).

A mikroorganizmusokon kívül szabad szemmel látható többsejtű állatok is okozhatnak súlyos zavarokat az emberi szervezetben. Így elsősorban a különböző férgek, pl. az emberben előforduló galandféreg akár 10 méter hosszúra is megnőhet. Más férgek: orsóféreg és cérnagiliszta.

Sok fertőző betegséget rovarok terjesztenek (legyek, ruhatetű, kullancs, bolha). Korábban ellenük a DDT hatásosnak bizonyult, ám lebomlása során olyan közti termékek keletkeznek, amelyek más szempontból súlyos környezetszennyezők.

Az eddig elmondottakból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy szervezetünk állandó küzdelemben áll a kívülről beható mikroorganizmusokkal. Ellenállóképességünk alapvetően az egészséges életmódtól, a jóltápláltságtól függ. A szervezet első védelmi vonala a bőr és a nyálkahártya, a második a vér, amelynek falósejtjei nagyon sok veszedelmet hárítanak el. Szervezetünk ellenanyagokat is termel, amelyek testünket bizonyos mértékig védetté teszik. Ezek az ellenanyagok gyógyulás után is egy ideig megmaradnak a szervezetünkben; ily módon jutunk a szerzett immunitáshoz, illetve védettséghez. Védettséget mesterséges úton is szerezhethetünk (védőoltások), azaz megbetegedést nem okozó, gyengített hatású fertőzőanyagoknak a testbe való juttatásával. Az ilyen anyagokkal, „antigénnel” szemben a szervezet ellenanyagot („antitestek”) termelésével válaszol. A kiállott fertőzés azonban nemcsak immunitást, hanem sajátos érzékenységet, „allergiát” is hagyhat maga után, ami miatt a szervezet újabb fertőzésre különleges módon (pl. csalánkiütés) reagál.

Egyes kórokozók a szájon át fertőznek. Ezért fontos a kéz tisztántartása. Fertőzés közvetítője lehet a levegő is. Tüsszentéssel, köhögéssel a gégből kikerülő cseppecskék magukkal viszik a mikroorganizmusokat.

A fertőző beteg ruhaneműi és használati eszközei is terjeszthetik a kórokozókat. Az élelmiszerek közül elsősorban a tej, a tejes ételek, krémek lehetnek bélfertőzések kiinduló helyei. A gyümölcsökön vagy zöldségféléken ugyancsak sok baktérium telepszik meg, ezért fontos fagyasztás előtti megmosásuk. A húsok, főleg a felvágottak – különösen nyáron – szintén fertőzés forrásai lehetnek.

A fertőző betegségek gyógyításában az elmúlt évtizedekben nagy szerephez jutottak az antibiotikumok (penicillin, sztreptomycin és mások). A megelőzés rendkívül fontos (megelőzni jobb, mint gyógyítani), ennek eszköze a fertőtlenítési eljárás. A baktériumokat elpusztíthatjuk hővel, gázokkal vagy vegyszerekkel.

(Az első fertőtlenítő oldatot, a klóros vizet, a gyermekági láz megelőzésére, Semmelweis alkalmazta.)

Ha azt kérdezzük, mi az öregség, arra számtalan választ kaphatunk, amelyek egymástól eltérők lehetnek ugyan, de sok részigazságot tartalmaznak. A szervezet általános elkopása, a szövetek elhasználódása, az életfunkciók csökkenése, az érzékszervek tompulása, mind-mind az öregség fogalmához tartoznak. Ezek szigorú értelemben véve nem kóros jelenségek, hanem az élet lényegéhez kapcsolódó folyamatok. Nem tudunk pontos választ adni arra a kérdésre, hogy az elöregedés mikor kezdődik, pedig a kérdés látszólag egyszerű. Az úgynevezett „élettani halál” – amikor a szervezetnek semmiféle megbetegedése nincs, hanem az élet elöregedés következtében lobban ki –, rendkívül ritkán tapasztalható. Még ilyen esetekben is megtalálható a szervezetben valamiféle betegség nyoma, szervi megbetegedés. Magas életkorú embereknel a halál oka legtöbbször az érlemeszesedés vagy emésztőcsatorna rákos megbetegedése. Ma az érlemeszesedést nem jellemző öregkori elváltozásnak, hanem a táplálkozással kapcsolatos anyagcserezavarának tartják, hiszen fiataloknál is kimutatták. Ezek alapján az orvostudomány nehezen adhat választ arra a kérdésre, meddig élhet az ember, csupán a statisztika alapján megállapított átlagos életkorról beszélhetünk, amely napjainkban állandó emelkedésben van. A 80–90 esztendőes emberek száma egyre több. S a száz éven felüliek nem is olyan ritkák, mint gondolnánk. Az sem felel meg a tényeknek, hogy ezek a magas életkort megélő emberek valamennyien tehetetlen, száználmas emberroncsok lennének. Számos példát találhatunk náluk a szokatlan fizikai és szellemi tevékenységre. Szellemileg kiemelkedő egyéniségek gyakran értek el magas kort és életük végéig megtartották alkotó képességüket. Galilei 78, Jókai Mór 79, Hermann Ottó ugyancsak 79 éves koráig élt és nagyszerű műveket alkotott. S a példákat még tovább említhetnénk (Goethe, Newton, Kossuth, Tizian stb.). Az öregség tehát nem jár mindig együtt a teljes hanyatlással, bár a fizikumon mindig jelentkezik az életfunkció csökkenésének jele.

Az öregség élettani tüneteit talán Korányi Sándor definíciója jellemzi legjobban: „Az öregedő ember alkalmazkodási képessége a változó viszonyokhoz mindenféle irányban csökken.” Megcsappan a test szöveteinek vízgazdagsága, felhalmozódnak benne a sók, a zsigerek sorvadásnak indulnak, csökken a bőr és az erek rugalmassága és előtérbe lép az általános hanyatlás. Kétségtelen, hogy az élettani elöregedésre jellemző folyamatok kialakulásában döntő jelentőségű az idegrendszer, mivel az alkalmazkodóképesség és az anyagcsere az idegek irányítása alatt áll. Az idegrendszer öregségi működésváltozásait azonban még csak kevésbé ismerjük, tehát arra a kérdésre, mikor kezdődik az öregség, a pontos

választ nem ismerjük. Valamikor a petefészek működésének kialvásában, vagy a prosztata túltengésében látták az öregkor bekövetkezését. Ma már tudjuk, hogy ez nem így van; annál is inkább, mert az öregedés nem jellemezhető egyetlen szerv vagy szervcsoport változásaival. (Az emberi test nem egyszerűen különböző szervek halmaza, hanem ezek rendszerszerű, egymáshoz kapcsolódó struktúrája.)

Azt kijelenteni, hogy a halál oka az öregség, nem igazolható. Csupán arról lehet beszélni, hogy az élet alatt megviselt szervezet már nem tudott alkalmazkodni ahhoz az anyagcsere-, illetve idegrendszerbeli változásokhoz, amik az öregséggel jelentkeznek.

Az átlagos életkor növekedése számos tényező eredménye. A tudomány fejlődése, életmódunk, táplálkozásunk megváltozása, a betegségek elleni küzdelem eredményei, a sport és a higiénia jelentősen javították körülményeinket. Életkorunk átlaga tehát kitolható, de annyi bizonyos, hogy az öregséget semmiféle „megfiatalító” eljárással nem lehet véglegesen meggátolni.

Élet és halál egymást kiegészítő fogalmak. A halál pillanata az élőlények számára elkerülhetetlen. A tudomány kétféle halált ismer. Azt az időpontot, amikor a szervezet a maga egészében mint egyén már nem működik, vagyis tulajdonképpen már halott, de egyes szervek még funkcióképesek, klinikai halálnak nevezik. A teljes, vagyis a biológiai halál akkor következik be, amikor minden szerv és minden szövet életjelensége megszűnik. A szív a halál beállta után is képes összehúzódni, súlyos szívsérülés után még tíz perccel is előfordulnak légzőmozgások, a bőr még 12 óra múlva is átültethető a halottról más egyénre. A biológiai halálhoz vezető útnak a klinikai halál csak egyik állomása. Kérdezhetjük, mire jó az ilyen megkülönböztetés. Emögött életmentő gyakorlat húzódik meg. A klinikai halálból a szív működés vagy a légzés helyreállításával a beteg visszahozható az életbe (szívmasszázs, a szívbe beadott injekció, a szív elektromos ingerlése, mesterséges légzés stb.). A tudomány, az orvos csak a biológiai halál küszöbén adhatja fel a küzdelmet.

A földre kerülő tetem felbomlik; ez a bomlás is csak egy láncszeme a természetben folyó nagy átalakulási folyamatnak. Pusztulás és élet maradéktalanul összetartozik. (A keresztény hit szerint a halál mennyei születésnap.)

Ennek a fejezetnek zárásaként megkerülhetetlen feltennünk azt a kérdést, milyen szerepet játszottak a járványok az emberiség történelmében, amelyek népeket tizedeltek meg, hadseregeket pusztítottak el, egész társadalmi osztályokat irtottak ki és megváltoztatták hatalmas területek gazdasági szerkezetét. A járványhullámok az emberi kultúra bástyáit viharos erővel döngették, és sokszor döbbenetes befolyást gyakoroltak

nagy gondolkodók fejlődésére, s népek vezéreinek elhatározásaira. Megváltoztatták a történelem menetét (R. H. Major, orvos-kutató).

A következőkben csupán néhány jellegzetes eseménysort említünk, beszámolva az ember és a járványok drámai küzdelméről.

A 19. és 20. század az orvostudomány új korát nyitotta meg, a kezdetleges eljárásokat felváltották a korszerű vizsgálati módszerek, megszületett a betegségek megelőzésének és korai felismerésének nagy gondolata, s a 20. század derekán új távlatok nyíltak meg a gyógyítás számára az új virágzásba szökött kemoterápia segítségével.

A holland Leeuwenhoek ábrázolta először 1683-ban elsőként azokat az „élő állatkákat” (levende dierkens), amelyeket saját kezűleg csiszolt nagyítólencséivel fedezett fel. Ő volt az első ember, aki leírta a bacilusokat, s mégis tudós és nagyírú professzorok hirdették még századokon át, hogy a darazsak tehéntrágyából, az egerek pedig iszapból keletkeznek, valamilyen csodálatos „vegetatív erő” segítségével.

Forradalmi kürtszó volt, amikor az olasz Spallanzani meghirdette az addig uralkodó tant megrendítő véleményét: minden bacilus csak bacilustól származik! Azóta Pasteur, Koch, Gaffky, Roux, Mecsnyikov, Löffler és sokan mások megvívták csatájukat a kórokozók ellen, amelyek az emberiséget évezredekken keresztül megtizedelték.

Ezek után mutassunk be néhány járvány rövid történetét:

A fekete halál (pestis, dögvész, „mirigy”) a villámháborús járvány: hirtelen jött és ölt. A peloponnészoszi háborúban, időszámításunk előtt 430-ban, a győzelemre álló Athént a pestis verte le, Hippokratész, az ókor legnagyobb orvosa tehetetlenül állt a döghalállal szemben: a spártaiaktól ostromolt, zsúfolt városban az emberek úgy hullottak, mint a legyek, a halottakat máglyákon égették el, s a nép felkelt addig bálványozott vezére, Periklész ellen. A nagy államférfit azonban előbb elragadta a döghalál, amely az athéni köztársaság lakóinak több mint egyharmadát elpusztította. Periklész halálával véget ért Athén aranykora: az ókori világ első kultúrvárosa gyenge, apró államocskává süllyedt.

1600 évvel később csapott le újra teljes erejével a pestis. Egy kisázsiai hajó hurcolta be Dél-Olaszországba, majd átterjedt francia földre. „Ha valaki csak rápillantott a másokra, megkapta a ragályt” – írja egy korabeli orvossebész –, „az atya nem merte meglátogatni beteg fiát, sem fiú az atyját, az emberek segítő kéz nélkül haltak meg és pap nélkül kerültek a sírba”. A nép a nemeseket okolta s megrohmozta a kastélyokat. Svájcban és német földön zsidó pogromokat rendeztek hasonló okból.

Boccacciót a *Dekameron* megírására Firenzében közvetlenül a pestis készítette. Hiteles leírást ad a betegség lefolyásáról, a búbókról, a dagana-tokról, a templomokban imádkozó, palotákban dőzsölő, de mindenképpen

rettegő emberekről. Boccaccio szerint egy ifjából és leányokból álló kis csoport bezárkózott egy palotába és mesélésbe fogott: ezek a mesék alkotják a klasszikussá emelkedett *Dekameront*.

Közben a kór egész Európában elterjedt. A pápa Avignonban „bezárkózott legtávolabb eső szobájába, ahol állandóan nagy tüzek égtek és élő lelkét nem engedtek be hozzá”. Vakhit és babona eredményeként fellángolt az önostorozó-mozgalom, s e különös szekta tagjai nemcsak önmagukat korbácsolták Európa-szerte, hanem „zarándoklásaik” során olykor egyformán lemészároltak zsidókat és papokat.

Hány áldozata volt a fekete halálnak? Becslések szerint Kínában 13 millió, VI. Kelemen pápa feljegyzései szerint összesen 42 millió ember halt meg. Velencében 100 000, Firenzében 60 000 halottat számláltak. Két francia királyné, egy érsek és sok főúr pusztult el – sok francia városban 100 lakos közül 10 maradt életben...

A fekete halál közreműködött az európai társadalmi rendszer megváltoztatásában; gazdátlaná váltak a földek, megrendültek a tulajdonjogi viszonyok.

Legmakacsabbul Londonban vetette meg a lábát a járvány. (Ma már tudjuk, miért: a fertőzést hajókon érkező patkányok terjesztették...) A „nagy londoni dögvész” 1665-ben következett be. Daniel Defoe, a *Robinson* szerzője, élete másik főművében „*Napló a pestis esztendejéből*” címmel számolt be a borzalmakról, amelyeknek a nagy tűzvész vetett véget, amikor ezrével égette porrá a patkányoktól, bolháktól hemzsegő házakat.

Velencében 1630-ban félmillió embert ölt meg a pestis és ez a járványhullám vetett véget a dózse-köztársaság világhatalmának. (Tizian, a festő is fekete halálban pusztult el.) Az észak felé vonult döghalál a bajor Alpokba is behatolt – Oberammergan parasztjai ekkor tettek fogadalmat, hogy tízévenként passiójátékot tartanak, ha megszűnik a fekete halál. A kis falu lakosai fogadalmukat máig megtartják.

A pestis semmisítette meg Napóleon távol-keleti álmait, India meghódítását. Egyiptomi expedíciós seregében kitért a járvány – korabeli képzőművészek gyakran ábrázolják a hadvezért a jaffai hadikórház pestisbetegei között –, az orvosok még mindig tehetetlenek voltak. Napiparancs tiltotta nevén nevezni a rettegett kórt, az orvosok ecetes vízbe mártott fasarukkal járták a kórtermeket, kezelés előtt likórt szopogattak, vizsgálat közben fahéjt rágszáltak, ennyi volt az egész védekezési tudomány.

Egy igen érdekes feljegyzésre bukkanunk ebből a korból. Francia katonáorvosoknak feltűnt, hogy a bennszülött olajhordó-munkások nem kapják meg a ragályt. Ennek nyomán elrendelték az olaj használatát, s valóban, az olajjal bekent testű katonák nem betegedtek meg. (Ma már

tudjuk: a pestist terjesztő patkányok bolhái, amelyek a baktériumokat átvitték az emberre, kerülük az olajozott testeket.)

1924-ben pestis ütötte fel a fejét a kaliforniai Los Angelesben. Halottak száma: 33. A járvány ebben az időben már nem tudott kibontakozni, az orvostudomány már ismerte az ellenszert; ezt egy japán orvos, Kitasato fedezte fel 1894-ben. Ellenszer: patkányirtás, tisztaság, közegészségügy! A Fekete Halál, amely egyszer 24 hónap alatt 25 millió embert gyilkolt meg, ma már csak rémületes emlékként él.

Thomas Macaulay, angol történetíró szavai vezessék be a következő járványhullámról összeállított feljegyzéseket: „A feketehimlő nem szűnt soha, a temetőket megtöltötte halottakkal, az élőket állandó félelemmel. Akiknek életét megkímélte, azoknak arcára rányomta hatalma ijesztő nyomait, szörnyszülötté változtatta a csecsemőket, akitől saját anyja is irtózott, rémséges torzképpé varázsolt az imádott nő arcát elborzadt szerelme számára.”

Valóban: a 18. századbeli Londonban a lakosság húsz százaléka viselte a himlő bélyegét. Orvosok és papok egyaránt hitték: ez a kór elkerülhetetlen, legyőzhetetlen, akár egy földrengés, mindig is volt, mindig is lesz...

Az első nagy himlőjárvány a Római Birodalmat sújtotta Kr. u. az első évtizedekben. Pompei pusztulása után Szíriából hazatért légiók katonái hurcolták Rómába a feketehimlőt, s az áldozatok olyan tömegesen hullottak, hogy csak éjszakánként merték összegyűjteni társzekeréken a holttesteket. A járvány pedig terjedt a szélrózsa minden irányába, megállította a markomannok lázadását, megölte Marcus Aurelius bölcselkedő császárt és siettette a hanyatló Római Birodalom pusztulását.

A járvány klinikai tüneteit elsőként Rhazes, a híres arab orvos írta le. Régi arab krónikák szerint a szent Mekka városát ostromló abesszin sereget különös madárhad űzte el, amely köveket szórt az etióp harcosokra, „átlyuggatva páncéljukat, elpusztítva az egész hadat”. A keleti nyelv képzelőereje így írja le a járvány kitörését, amely a túlélők arcára rányomta a himlő bélyegét.

A himlőjárványok szülőgőce valahol India és Közép-Afrika között keresendő. A járványt Kolumbusz hajósai hurcolták át a nyugati Újvilágba, a spanyolok vitték el a ragályt Mexikóba, ahol hárommillió embert pusztított el.

1774-ben XV. Lajos francia király feketehimlőben halt meg. Ebben az esztendőben egy fiatal angol orvost, Edward Jennert gondolkodóba ejtették egy falusi asszony szavai: „Én már nem kaphatom meg a feketehimlőt, mert már átestem a tehénhimlőn.” Ez a mondás indította el azt a kutatómunkát, amely a járvány legyőzéséhez vezetett. Jenner a tehénhimlővel való beoltásban találta meg a megelőzés módszerét.

A védőoltás hatásosságát az 1870/71-es porosz-francia háború igazolta. A német hadseregben, ahol kötelező volt a védőoltás, mindössze 297 katona halt meg feketehimlőben, míg a franciáknál, ahol nem volt kötelező, 23 400 katonát ragadott el a járvány.

A torokgyíkről (diftéria) már 1800 évvel ezelőtt pontos leírást adott a kappadókiai Aretaeus, aki Görögországban folytatott orvosi gyakorlatot: „A szíriai fekély – írja – a mandulákon kezdődik hártáival belepett fekély alakjában. A lepedék továbbterjed a légcsőbe és fulladásos halált okoz. A beteget heves szomjúság gyötri, de nem mer inni, mert a folyadékot nem tudja lenyelni és az orrán folyik ki.”

A diftéria-járványok minden évszázadban és minden országban szedték áldozataikat. Párizsban 1578-ban rendkívül vad járvány tombolt, és egy akkori orvos, Guillaume de Baillou feljegyezte, hogy „egy fiatalember éjszaka támadta meg a torokgyík és már a fulladás veszélye fenyegette. Erre felmetszette kardjával a torkát, sok vért vesztett, de felgyógyult.”

A XVII. század első évtizedeiben spanyol földön dühöngött a járvány. Nápolyban 1610 és 1645 közt szüntelenül gyilkolt a torokgyík. Hollandiában a híres doktor Tulp írta le a kórt, az az orvos, akit Rembrandt örökített meg halhatatlan festménye, az „Anatómiai lecke” központi alakjaként.

Egy világjáró német orvos, Edwin Klebs volt az első, aki 1883-ban egy diftériás lepedék mikroszkopikus vizsgálata közben megpillantotta a torokgyík kórokozóit. Nyomában Löffler felfedezte a diftériatoxint és az immunizálás, a védőoltás lehetőségeit. Behring és Roux pedig létrehozták az életmentő ellenmérget, az antitoxint. A diftéria ma már nem járvány, hanem gyógyítható betegség, amely a megelőző védőoltások következtében is egyre ritkul.

Sohasem fogjuk pontosan megtudni, hogy a világ mely tájáról zúdul rá az emberiségre a vérbaj. Csak annyit tudunk, hogy az első kiterjedt szifilisz-járvány 1494-ben tört ki Európában. VIII. Károly francia király világaluralmi terveket szőtt: lerohanja Itáliát, meghódítja Bizáncot és Kelet császárává koronáztatja magát. A terv első felvonása sikerült, az óriási hadsereg végighömpölygött Itálián, a császárjelölt király bevonult Nápolyba, amikor katonái között egy soha nem tapasztalt új betegség kezdett elterjedni. A nápolyiak *morbus gallicusnak*, francia betegségnek, a megszálló franciák nápolyi betegségének nevezték. Ekkor jelentkezett először ez a ragály, amely végzetes szerepet játszott azóta is az emberiség történetében. Rövid pár esztendő alatt szinte az egész világon megjelent.

Az ijesztő terjedési sebességet a XV. század erkölcsi romlottsága magyarázza, amely az összes társadalmi osztályt jellemezte. A városi fürdők döntő szerepet játszottak az új betegség elterjedésében, aminek következtében népszerűségük rövid idő alatt elenyészett.

Egy-két évtizedbe sem tellett, s a járvány már a királyi trónokig is felcsapott. I. Ferenc francia király megváltoztathatta volna Európa térképét, ha nem esik áldozatul a betegségnek.

A járvány végigszárgult a földgömbön. Tüzét csillapítani sikerült, eloltani nem. Járványról ugyan ma már – a gyógyszeres kezelés következtében – nem beszélhetünk, de a veszély ma is létezik és gyilkol ma is.

Ismerünk egy járványt, amelynek legyőzése könnyebb és elméletben egyszerűbb, „csak pénz és elhatározás kérdése”. A kiütéses tífuszról van szó, amely egykor hadseregeket tizedelt meg, fejedelmi álmokat roppantott össze, s válogatás nélkül gyilkolt. 1544-ben hatalmas császári hadsereg vonult Buda ellen, hogy kiverje a törököt. Győrnél kiütéses láz tört ki a seregben – 30 000 halott –, a császáriak visszavonultak; ez is közrejátszott abban, hogy Buda másfél évszázadig török uralom alatt maradt.

Kereken egy évszázad múlva az angol polgárháborúban a szemköztálló királyi és parlamenti seregek Reading városa alatt döntő összecsapásra készülődtek. A járvány közbeszólt, a seregeket láz verte le, úgy befészkelte magát a ragály, hogy 100 éven át csak „börtönláz”-nak nevezték. A börtönlázhoz hasonló járványok gyakoriak voltak a hadseregben, hajókon, kórházakban, szegénynegyedek nyomortanyáin.

A járvány elleni harc alig ismert nevű előharcosa a francia Charles Nicolle, aki egy csapásra megszüntette osztályán a járványt. (Minden új beteget megfürdettek és tiszta ruhába öltöztettek – ennyi volt a gyógymód.) 1909-ben párizsi akadémiai beszámolóján előadta: a járványt a tetűcsípés okozza. A rákövetkező évben egy fiatal chicagói orvos, Howard T. Ricketts „előzetes jelentésben” számolt be a kórokozó felfedezéséről. Folytatása nem lesz a jelentésnek, mert a kutató a munkája közben szerzett kiütéses tífuszban életét vesztette.

Az első világháború emlékezetes tragédiája volt a szerbiai 60 000 osztrák-magyar hadifogoly esete: minden második kiütéses tífuszban halt meg. A 2. világháború alatt a korszerű „féregirtó” szerek csírájában elfojtották a járvány kitörésének lehetőségét. Szörnyű kivételként ez nem volt érvényes a hadifogoly- és a megsemmisítőtáborok lakóira. Hangsúlyoznunk kell még egyszer, hogy a kiütéses tífusz leküzdése napjainkban csupán pénz és elhatározás kérdése.

Malária, váltóláz, harmadnapos hideglelés, posványláz, mocsárláz a neve annak a járványnak, amely Magyarországon ma már ritka, más országokban viszont ma is élet-halál kérdése. Olaszországban (a Római Birodalom idején) városok, tartományok néptelenedtek el a rossz levegő, a „*mal aria*” következtében. Plinius azt írja, hogy savanyú borban bevett fokhagymával lehet a harmad- és negyednapos lázat elmulasztani. Cicero

beszámol arról, hogy Rómában templomot emeltek a láz istennőjének kiengesztelésére... Görögországban még a 20. században is feljegyeztek milliós számban maláriás betegeket.

A Rómára zúduló gótok leromolták a vízvezetékeket, a város környéke elmocsarasodott, s újra felütötte a fejét a lázjárvány, amelynek válogatás nélkül estek áldozatul az emberek.

A kór elleni küzdelem során nyilvánvalóvá vált, hogy a maláriát nem a *mal aria*, nem a rossz levegő, hanem a mocsarakban tenyésző szúnyogok (Anopheles szúnyogok) terjesztik.

Peruban jöttek rá arra, hogy a kínafa kérgének (kinin) alkalmazásával a láz gyógyítható. 1820-ban két francia vegyésznek (Pelletier és Caventou) sikerült a kéregből a vegytiszta kinint előállítani...

Az ázsiai halálhullámok, a kolerajárványok rémületes története regénybe kívánczodik. Koch Róbert emberfeletti munkájának köszönhetjük a kórokozó megismerését és a védekezés módját.

A legújabbkori járványok közül messze kiemelkedik az influenza, amelyet Napóleon vert seregének maradványai hurcoltak be az orosz síkságokról. A 19. században számos járványt okozott. A leghevesebb járvány az első világháború után 1918–1920-ban tombolt („spanyolnátha”-járvány) és több áldozata volt, mint a négy évig tartó világháborúnak.

Külön figyelmet érdemel a lepra-járványok története. Kr. e. 1200 körül már rettegték Egyiptomban, a Biblia többször említi a bélpoklosokat, a népvándorlás széthurcolta a ragályt egész Európában, ahol 19 000 „lázár-otthonban” ápolták az élőhalott betegeket...

Rémregény az elmúlt századok harctéri járványa: a fekete üszök, amely ellen – miként a tetanusz-fertőzés ellen is – a tábori sebészek egyetlen fegyvert ismertek, a gyors végtagcsonkítást.

Érdeemes megemlíteni még, hogy 1377-ben Raguzában pestis ellen 40 napos karantént hoztak létre; innen a név: *quarantine*.

A járványok bizonyos periodikusságot mutatnak; amint egy közösség adott betegség kapcsán immunitást szerzett, a kór 20–30 évre eltűnt, de amikor megjelent a védettséget már nem élvező generáció, újra fellángolt.

A járványok kitörését befolyásoló tényezők: (1) változások a mezőgazdasági gyakorlatban; (2) az emberek és a társadalom változása; (3) szegényes népegészségügyi állapotok; (4) kórházak és orvosi beavatkozások; (5) a kórokozók evolúciója (rezisztencia, megnövekedett fertőzőképesség); (6) vízkészletek és élelmiszerek fertőzöttsége; (7) nemzetközi utazások; (8) az egészségügyi programok eredménytelensége; (9) nemzetközi kereskedelem; (10) éghajlatváltozás.

Az elmúlt bő száz évben öt járvány söpört végig a világon, a mostani (COVID-19) a hatodik. Ezek: (1) SARS (Severe Acute Respiratory Syndrome;

Súlyos Akut Légzőszervi Szindróma) ez is a koronavírus egy fajtája; 2002–2003 között mintegy 8000 áldozatot követelt; ez a vírus is Kínából indult; (2) H1N1/ sertésinfluenza; a 21. század első igazi világjárványának tartják, 2009 és 2010 között okozta a legtöbb megbetegedést (valószínűleg Mexikóból indult, feltételezhetően sertések terjesztették el az emberek között); (3) a feketehimlő, amely a történelem során mintegy 300 millió halálos áldozattal járt; (4) HIV (Human Immunodeficiency Virus)/AIDS, az 1960 óta ismert HIV-fertőzés okozza az AIDS nevű betegséget, többnyire szexuális úton terjed, de szoptató anyák tejjével, valamint fertőzött vér átömlesztése útján is továbbadható; a halál oka az, hogy a fertőzött immunrendszere nem elég ellenálló; jelenleg nincs ellenszere, sem védőoltása; (5) időről-időre influenzajárványok söpörnek végig kontinenseken (pl. Spanyolország).

A COVID-19-ről végső hatását tekintve még nem nyilatkozhatunk; egyes szakemberek szerint velünk marad, mint az influenza.

A járványok kapcsán számos – választ igénylő – kérdés fogalmazódik meg: (1) milyen hatással vannak a népesedésre, a gazdaságra, a társadalmi rendre; (2) a védekezés egyéni és közösségi stratégiáinak mikéntje; (3) a koreemberének mentalitására milyen befolyást gyakorolt; (4) az ökológiai változások és a járványok közötti összefüggés; (5) milyen civilizációs vívmányokat „köszönhetünk” a nagy járványoknak (a higiéniai viszonyok javítása, kórházak létesítése stb.); (6) milyen nyomokat hagytak a nagy járványok a kollektív emlékezetben, az irodalomban vagy a művészetekben.

A járványok időről időre történő makacs visszatérése arra utal, hogy nem vagyunk teljhatalmú urai a természetes és mesterséges környezetünknek. A legyőzött ellenfél helyébe újak léptek. Azonban azt mondhatjuk, hogy napjainkban talán nagyobb veszedelmet jelentenek a járványméreteken elhatalmasodott népbetegségek: rosszindulatú daganatok, valamint a szív és a keringési szervek megbetegedései. Ezek jelentik talán ma a legnagyobb kihívást a gyógyító orvostudomány számára. Befejezőként megemlítendő, hogy utóbbiak ún. multikauzális betegségek, ami azt jelenti, hogy több ún. rizikófaktor sajátos együttes hatása révén alakul ki a megbetegedés. Itt ugyanis az orvostudományban hosszú idő óta uralkodó koncepció – egy kórokozó, egy betegség, egy gyógyszer logika – nem alkalmazható a gyógyítómunkában.

A gondolkodó lény

A munkálkodó ember időnként abbahagyja megszokott, mindennapi tevékenységét: gondolkodik. Ilyenkor nemcsak az a kérdés foglalkoztathatja, hogyan kell majd tevékenységét folytatnia, jobban megszerveznie – most egész tevékenységének értelmén töpreng. Olyan kérdésekre keresi a választ, melyek nem a gyakorlati hasznosság, hanem saját életének megértése miatt fontosak számára: „filozofál”.

„Honnan jövünk? Kik vagyunk? Hová megyünk?”

Ezek a kérdések Paul Gauguin (1848–1903) híres festményének címét idézik, amely festmény az emberi tevékenység teljességét fogja át a születéstől a halálig.

A filozófia is ezeket a kérdéseket tárgyalja, módszere azonban nem a művészi megjelenítés, hanem a fogalmi gondolkodás. A filozófia tárgyát fogalmilag (tudományos fogalmakkal, ezek rendszerében) ragadja meg, ezért tudományos módszerű gondolkodás, a gondolkodás legsajátosabb, legtisztább formája. Ezért nevezhetjük a filozófia történetét a gondolkodás történetének.

És a kérdéseket még folytathatjuk, némileg keményebb hangvételű megfogalmazásban: Ember, ki vagy te? Ki rontott el? Ki győzött meg arról, hogy tiéd a jó és a rossz fölötti hatalom? Ki győzött meg arról, hogy isten vagy?

Miközben mindennapi életünket éljük, állandóan olyan helyzetekbe kerülünk, melyekben döntenünk kell, különféle megoldásokat kell találnunk. Az ilyen gondolkodás azért nem filozófia, mert adottnak veszi mindazt, ami van. Ilyenkor csak azon gondolkodunk, hogy a fennálló kereteken belül, azok alapján hogyan tudjuk szükségleteinket kielégíteni, céljainkat elérni. Gondolkodásunkat is csak automatikusan működtetjük, s ez az úgynevezett MINDENNAPI GONDOLKODÁS általában nagyon következetlen: hol így, hol úgy vélekedik valamely kérdésről, sőt sok esetben együtt van benne a helyes, tudományos ismeret, másfelől az áltudomány vagy akár a babona.

A mindennapi gondolkodásmóddal szemben a TUDOMÁNYOS GONDOLKODÁS nagyon is tudatos jellegű, s az egyes ember szükségleteiből, céljaitól eltekintő, azoktól elvonatkoztató. A tudomány úgy akarja megvizsgálni és megérteni a világot, ahogyan az minden egyes embertől függetlenül, önmagában létezik. A tudomány a fennálló világot akarja megérteni; sajátos, elvont módszereivel a ténylegesen létező világot írja le: az embert körülvevő dolgok világát és az ember belső világát (gondolkodását,

lelkét) egyaránt. Az emberek érdekei és szubjektív szempontjai a tudományt nem érdekelhetik: ha ilyen szempontokat figyelembe venne, megszűnne tudomány lenni.

A tudomány az elmúlt két évszázadban hatalmas eredményeket ért el a megismerésben és összefonódva a technikával, a természet fölötti uralom megszerzésének ma már szinte veszélyes, a természetet fenyegető eszközévé vált. Mégis joggal érezhetjük, hogy egy sor, számunkra fontos kérdés még így is nyitva maradt. A fizika pl. leírja az atommaghasadás folyamatát, de arra nem ad választ, hogy ezt a folyamatot szabad-e japán vagy más városok légtérében lejátszatni. A biológia megmondja, miként lehet manipulálni a géneket, de nem utal arra, kinek és mikor van joga egy ilyen beavatkozáshoz.

A tudomány tehát megmondja, hogy a világ megismerésének eredményeit hogy LEHET felhasználni, de azt nem mondhatja meg, hogy KELL.

A tudománynak végső soron az emberiség, az ember céljait kell szolgálnia. De ki az az ember, akinek céljairól itt szó van? Ezen a ponton a világ zavarossá és megfoghatatlanná válik, hiszen minden egyes ember különbözik a másiktól, céljaik is különbözőek. De nem csupán az egyes emberek, hanem a belőlük szerveződő közösségek céljai is sok esetben kibékíthetetlenek. Kinek van igaza? Melyik nézőpont a helyes? – s a kérdések még tovább folytathatók: mit tudhatok meg én a világról és önmagamról? Mit szabad és mit kell tennem? Ezek a kérdések már nem tudományos kérdések, mert nem az embert körülvevő világra, tevékenységünk tárgyaira, objektumaira, hanem magára az emberre mint célkitűzésünk alanyára, szubjektumára, illetőleg alany és tárgy, szubjektum és objektum viszonyára vonatkoznak. Ugyanakkor ezek a kérdések nem is a mindennapi élet kérdései, hiszen ezek nem kérdőjelezik meg magát a fennállót, tehát azt, ami van.

Ezek a kérdések ún. világnézeti kérdések. A világnézeti kérdéseket, az emberi élet nagy kérdéseit egyszer minden ember bizonyosan felteszi magának. Gyermekkorunkban vég nélkül soroljuk a „miért”-jeinket, majd hozzáidomulunk a fennállóhoz. A „miért”-ek helyett inkább a „hogyan”-okkal törődünk, de a „miért”-ektől egész életünk folyamán nem szabadulhatunk meg; sokszor magunk számára is váratlanul előbukkannak (valamit végzetesen elhibáztunk; meghalt valaki, akit szerettünk; meghallottunk egy rég elfelejtett dallamot; egy bársonyos hangot idéz fel emlékezetünk stb.). Ezek mind nyugtalanítóbban jelentkeznek, ahogy egyre több, már meg nem

változtatható vagy jóvátehetetlen tény lesz része életünknek. Mivel nem szabadulhatunk meg tőlük, jobb, ha tudatosítjuk őket. Ebben segítenek bennünket a tudatos világnézetek, idegen szóval ideológiák különböző formái.

Hagyományosan a vallás volt az az ideológia, mely a legtöbb embernek segítségére próbált sietni a világnézeti kérdések tudatosításában és megoldásában. Ám a művészet is minden korban és minden igazán nagy alkotásban azokra a kérdésekre keresett választ, amelyet híres művének címében Gauguin megfogalmazott.

A filozófia kérdései is ilyen kérdések: mindennapi életünkben kinövő, de attól mégis elszakadó, annak szempontjából valóban „haszontalan” kérdések, azaz világnézeti kérdések. A filozófia kérdéseire a filozófia nemcsak tudatosan, de – a vallástól vagy a művészettől eltérően – tudományos módszerű világnézet válaszol, a gondolkodás legsajátosabb, legtisztább formája.

A filozófusok saját élettapasztalataik alapján, de a tudományos és történelmi tapasztalatokat figyelembe véve, tehát nem saját egyéni szempontjaik szerint, hanem „az örökkévalóság szempontjából” (*sub specie aeternitatis*) gondolkodnak vagy legalábbis erre törekszenek. Ezért szokás a nagy filozófusokat „gondolkodóknak” nevezni, ezért beszélhetünk a filozófia történetéről szólván „a gondolkodás történetéről”.

Az ókor embere, ha nem is annyira, mint az ősi társadalomé, még mindig meglehetősen szorosan kötődött mind a természethez, mind a közösséghez, melyben élt. Mitologikus világképe ezért mindvégig megőrzött valamit a mágia meseszerűségéből, amelyben az ember még egyértelműen védettnek és szabadnak érezhette magát. A mitologikus világkép csak az ókor végére bomlott fel teljesen, s lépett helyére az önálló vallás, tudomány, művészet és filozófia, melyek fogalmi kereteiből ez a derűs fantáziavilág már kiszorult.

A mai értelemben vett gondolkodó ember mintegy százezer évvel ezelőtt jelent meg. Az ősi társadalom embere elsősorban vadász, világképe pedig mágikus világkép: eszerint az emberi tevékenység sikerét nemcsak az ügyesség és a tudás hozza meg, hanem ezt a sikert bizonyos szertartások is segíteni hivatottak. Jellegzetes eljárás pl. a vadásztánc vagy az elejtendő állat képének megrajzolása, mintegy az állat előzetes birtokbavétele.

A mágia nem egyszerűen „hamis” világkép, hiszen a gyakorlatilag megoldható feladatokat az ősi társadalom embere gyakorlatilag, nem pedig mágikus szertartással oldja meg. A vadat például kitűnően begyakorolt

és jól szervezett vadászat során ejti el. A mágia igazi lényege az, hogy érzelmileg, gondolatilag és gyakorlatilag mintegy rendszerbe foglalja, zárt egészé teszi az ősi társadalom mindennapi életét. A mágia nem vallás: nem imádság, nem könyörgés, hanem a tárgyak meghatározott szabályoknak engedelmessé „kezelése” (manipulációja). Olyan korszak ez, melyben az emberek kiismerik magukat egyszerű világukban, jól és otthonosan érzik abban magukat.

A Kr. e. 5. évezredtől kezdődően számos népcsoport arra kényszerült (természeti tényezők változása, a népesség megszorodása, lakóterületük-ről való kiszorulás, stb.), hogy életmódját megváltoztassa. A keményebb termelőmunka és ezzel együtt a társadalmi szervezet megváltozása a civilizáció kialakulásához vezetett. Létrejön az anyagi és a szellemi munka megosztása, az uralkodó kisebbség kezébe kerülnek a természet fölötti uralom eszközei s a szerszámként felhasznált emberi munkaerő: a rabszolgák. Az ókor voltaképpen az ősi társadalom felbomlásának, az ősi közösségektől független, szabad egyének kialakulásának kora. Ez a társadalom azonban a rabszolgaság rendszerén nyugszik.

A bonyolultabb, a természetet már nemcsak elsajátító, de egyre jobban át is alakító termelés (földművelés, állattenyésztés) kialakulása következtében azonban világossá válik az is, hogy a valóság egészének „kezelésére”, manipulációjára az ember – egyelőre – nem képes.

A mágikus világkép mitologikus világképpé alakul. A mitológia a világot lassanként, egyre határozottabban két részre osztja: egy kiismerhető, befolyásolható világra és egy kiismerhetetlen, befolyásolhatatlan túlvilágra. A mitológia összefonott egységben tartalmazza azt, amit ma vallásnak, tudománynak, művészetnek, filozófiának nevezünk. A vallás a túlvilág felé fordul, az evilági jelenségeket a tudomány próbálja értelmezni és befolyásolni, a művészet a fantázia világában formálja szabaddá az ember életét, melyre a filozófia a maga fogalmi eszközeivel kísérel meg magyarázatot adni. A mitologikus világkép ezért fokozatosan adja át helyét, voltaképpen felbomlása az ókor egész folyamán át tart, s a különálló vallás, tudomány, művészet és filozófia szinte csak az ókor vége felé ölt egészen határozott alakot.

Ezen a ponton megkerülhetetlenül utalnunk kell arra, hogy ez az összeállítás nem vállalkozhat valamiféle filozófiatörténeti összefoglalásra. Ez túlfeszítené a kötet kereteit, és olyan felkészülést igényelne, amire a szerző nem vállalkozhat. Ezért filozófusokról és filozófiai iskolákról csak ott és csak annyiban esik szó, amennyiben azok az embernek mint gondolkodó lénynek a bemutatásához elkerülhetetlenek.

I.

Whitehead, az angol-amerikai filozófus mondta: az egész európai filozófia Platónhoz (Kr. e. kb. 427–347) írt lábjegyzetnek tekinthető. Valóban, ha egy fontos kérdésen elmélkedünk, amely a metafizika, az ismeret és a tudáselmélet területéhez, az erkölcs vagy az etikai elmélet problémáihoz kapcsolódik, de említhetjük a politika általános felfogását, valamint a dialektikát (vagyis a tudástársalgás művészetét), a retorikát, és ha a kérdéseink történeti oldalát sem hagyjuk figyelmen kívül, szinte kizárt, hogy ne jussunk el Platónhoz (Leszek Kołakowski).

Nyilvánvalóan nem találunk mindent élőnek Platónnál. Szörnyű utópiája, a tökéletes állam képe történetileg érdekes, de nem okoz szellemi izgalmat abban az értelemben, hogy azt fontolgatnánk, jó lenne-e, ha lenne ilyen állam, tetszene-e nekünk, ha benne élnénk, mert rögtön látjuk, hogy rémséges elmeszülemény, totalitárius rabság. Platón szerint a szó igaz értelmében vett tudásnak, amelyet a vélekedéstől megkülönböztetve neveznek annak, csak a változatlan lehet a tárgya. Amihez érzékelés útján jutunk hozzá, az nem hoz létre ilyen értelemben vett tudást, ezek csak múlandó tényekről és változó, magasan minősíthető dolgokról készült pillanatfelvételek. De akkor értjük igazán ezeket a dolgokat és tényeket, ha az ideális, időn és téren kívüli formákhoz viszonyítjuk őket, amelyek önállóan, az anyagi világtól függetlenül léteznek, és csak az értelem számára hozzáférhetők.

Ha azt mondjuk, hogy a változó világgal szemben a fogalmak változatlanok, ezen végül is azt kell értenünk, hogy a világ két részből áll: az egyedi (érezkelhető és változó) és az általános (változatlan, de nem érezkelhető) létezők világára oszlik. Az általános létezőket Platón ideáknak nevezte. Az ideák szerinte az igazi, a tökéletes, a legvalóságosabb létezők; az egyedi világ tárgyai, a tapasztalati, érzéki világ tárgyai csak mintegy árnyképei, tökéletlen lenyomatai az ideáknak. Az ideák csupán szellemi úton ragadhatók meg: a valódi megismerés az ideákra irányul, s e megismerés alanya az embernek a testtől független, halhatatlan lelke. Platón tanítása az idealizmus első igazi rendszere. Persze – kérdezhetjük – boldogulhatunk-e szellemileg abban a hitben, hogy az egyes tárgyakon kívül nincs semmi a világon, a többek között például a matematikai létezők láthatatlan, de az értelem számára hozzáférhető birodalma?

Platón ideávilága – vélte Arisztotelész (Kr. e. 384–322) – egy valóságtól elszakított, nem igazi, a valósággal összefüggésbe nem hozható álmvilág. Hiába próbáljuk az ideát az egyes dolgokkal összekötni, két külön világról van szó, így közvetítő kellene közéjük, de aztán a közvetítő mellé még újabb közvetítők, és így tovább a végtelenségig. Minden dolog egyes is meg általános is: egy ház pl. egyedi ház is, és ugyanakkor ház általában. Minden dolog az anyag és a forma (*idea*) egyesüléséből származik. Thálészától Démokritoszig

sokan vélték úgy, hogy csak anyag létezik; s így materialisták, a materializmus hívei voltak (*materia* = anyag, latin). Parmenidésztől Platónig mások viszont az eszmei világ igazságát hirdették, s így idealisták, az idealizmus hívei voltak, akik a valódi világot látszatvilágnak nyilvánították. Arisztotelész szerint a világnak nem egy igazi, végső lényege van, nem egy szubsztancia van tehát, hanem kettő: szubsztancia az anyag is, szubsztancia a forma is. Ezt a felfogást ma dualizmusnak hívjuk, szemben az egy szubsztanciát föltételező monizmussal.

Arisztotelész szerint a valóságban mindig csak a megformált anyag létezik. A megformálatlan anyag a káosz, tehát a semmi lenne; az anyagi dolgok csak a forma által lesznek valamivé: házzá, emberré stb., noha teremteni az anyagot nem lehet, mert öröktől fogva van. És öröktől fogva mozog is, mégpedig valóságos mozgással. Az anyag azonban Arisztotelész szerint nem önmagától mozog. A mozgató: a forma. Kell, hogy legyen egy anyagtalan tiszta forma, minden dolog, az egész világ első mozgatója; valami olyasmi, mint a platóni „*démiurgosz*”, valamiféle istenség. A világ, Arisztotelész szerint hatalmas, hierarchiába rendezett egész. A tiszta forma – öröktől fogva – behatol a csak lehetőségként létező anyagba, s a formák, a lényegek által létrehozza az egyes dolgokat. Amelyik dologban több a formai rész, az magasabb rendű: az élettelen anyagnál magasabban áll az élő, a növényeknél magasabban állnak az állatok, az állatoknál magasabban az ember, s a nőknél magasabban a férfi. A magasabb fok az alacsonyabbat mindig magában foglalja, s ily módon az emberben háromféle „lélek” is van: a növényi (ön- és fajfenntartó), az állati (érző) és az emberi (értelmes) lélek.

A világban tökéletes rend uralkodik, és ez, véli, nem jöhetett létre pusztán okság révén; ehhez célokság (a görög *teleosz* = cél szóból: teleológia) is kellett. Minden dolognak nemcsak oka, hanem célja is van tehát: a világban minden szükségszerű, és ugyanakkor célszerűen elrendezett. Az okok és a célok végső forrása megint csak a tiszta forma.

Ez a gondolatmenet társadalmi tartalmat is hordoz. Arisztotelész a felvilágosult monarchia híve volt: az a legjobb, vélte, ha a legbölcsebb ember kormányoz. „Nem jó ám a sok úr kormányzata: egy legyen úr csak” – idézte Homéroszt. Arisztotelész számára a rend volt a fontos, a rend a világban és a rend a társadalomban. Hozzáfűzte még: a monarchia elfajulásánál, a zsarnokságnál azonban még az – egyébként gyalázatosan működő – demokrácia is jobb. Az ember társadalmi lény (*zoon politikon* = társas állat), s a társadalomban mindenkinek megvan a maga helye. Van, aki arra születik, hogy úr legyen (a civilizált hellén), van, aki arra, hogy szolgálja (a civilizálatlan barbár). A pénz szükséges rossz: a túlzott kereskedelmi haszon, a nyereszkesedés káros; az uzsora, az, hogy a „pénz pénzt fiadzik”, természetellenes.

A nagy gazdagság és nagy szegénység ellentéte tönkreteszi a közösséget, ezért az a legjobb, ha a polgároknak közepes, de mégis elégséges vagyonuk van. A mérséklet, a közép az, mely a jóra vezet; a helyes erkölcs pl. mindig a végletek között helyezkedik el, noha nem a számtani középárányok szerint.

Arisztotelész maga is tehetős ember volt, és Alexandrosztól is kapott támogatást. Könyvtárat állított össze, ásvány-, növény- és állatgyűjteményt hozott létre, vizsgálták az államok alkotmányait és az irodalmi alkotásokat. Óriási tényanyagot gyűjtöttek össze és rendszereztek. Arisztotelész óta vannak tudományok. Ez persze még nem modern értelemben vett tudomány: kísérleteket még nem folytattak (megfelelő eszközeik sem voltak hozzá), sok volt a föltételezés, a hibás következtetés is, de létrejöttek a tudomány keretei.

Arisztotelész többet tudott, mint bárki azokban az időkben, elsajátított és gazdagított minden tudományt. Évszázadokon át ennek az óriásnak az árnyéka jelölte ki az európai gondolat terét, inspirálta és vezette, de időnként korlátozta is. A 12. században jelentek meg a legfontosabb írásai latin fordításban, azóta ő a nyugati keresztény filozófia *par excellence* (valódi, igazi) mentora, ellátta azt a metafizikai, logikai, fizikai és etikai fogalmak alapkészletével – noha néhány művét átmenetileg egyházi tilalommal sújtották. Arisztotelész keresztény honosítását főként Aquinói Szent Tamás végezte el (amikor egyszerűen azt írta, a „filozófus”, minden további meghatározás nélkül tudható volt, hogy róla van szó). Amikor a reneszánsz korában támadni kezdték a skolasztikát, Arisztotelész törvényszerűen esett áldozatul ennek, mivel neve elválaszthatatlan volt a skolasztikus gondolkodástól.

Arisztotelész örökségéből talán az erkölcsi természetű kérdések a legéletszerűbbek, szinte ugyanabban a formában, amelyben megfogalmazódtak annak idején, mindenekelőtt a Nikomakhoszi etikában. Ugyanez áll a boldogság mibenlétére vonatkozó kérdésre.

A boldogság mint a komoly elmélkedés tárgya – bár e témának mély gyökerei vannak a filozófia és a vallási gondolkodás történetében (a költészetéről nem is beszélve) – napjainkban nem örvend népszerűségnek. Néha úgy érezzük, ez a téma a korábbi nemzedékekhez tartozó leánynevelő intézeti növendékeknek és gimnazista fiúknak való, és van valami naiv és nevetséges abban a kérdésben, miben rejlik a boldogság és hogyan érhetjük el. Lehet, hogy a világban tapasztalható katasztrófákkal és mérhetetlen szenvedéssel szembeesülve, akkor, amikor az egész emberi nem jövője bizonytalan, könnyebben éljük bele magunkat Pascal hangulatába, aki azt mondta: rendben mindenki boldogságra vágyik, de senki nem leli; hol találhatnánk boldogságot az emberi lét nyomorúságában, bizonytalanságában, nem beszélve az elkerülhetetlen halálról?

Csak az igaz hit biztosíthatja ezt, de nagyon kevesen hisznek igazán, ők Isten kiválasztottjai.

Mint tudjuk, a különböző európai nyelvekben eltérő jelentésköre van a „boldogság” szónak; a „boldog” angolul gyakran annyit jelent, hogy „elégedett” („boldog vagy ettől a bélszíntől?”; erre épül a német mondás, hogy „I am happy, aber glücklich bin ich nicht”); franciául, mint lengyelül is, a „boldog” szerencsés véletlent jelenthet („szerencsére megkerült a pénztárcám”, „szerencsére elértem a vonatot” stb.) (Leszek Kołakowski).

Arisztotelész szerint nem azok a javak jelentik a boldogságot, amelyekben az emberek osztoznak az állatokkal, hanem azok, amelyekkel az értelmes emberi lélek aktivitása hozza.

De miként ismerhetjük fel a kitűnő erkölcsöket, amelyeket gyakorolnunk kell ahhoz, hogy megismerjük a boldogságot? Szerinte: cselekedeteinkben a biztonságos középhez kell tartanunk magunkat, kerülnünk kell azokat a hibákat, amelyek hol az ínségből, hol a mértéktelenségből következnek. Szükség van a vitészségre, hisz a vitészség erény, amely két véglet, a gyávaság és a vakmerő könnyelműség között helyezkedik el. Az észszerű bőkezűség révén elkerülhetjük a fösvénység és a tékozlás vétkét.

Nagy kérdés, hogy a szubjektív tényezők figyelmen kívül hagyásával az emberek viselkedési módjai és erkölcsi aktivitása alapján meghatározhatjuk-e a „boldogságot”. Hiszen mondhatjuk: boldog az, aki boldognak érzi magát, boldogtalan pedig az, aki úgy érzi, boldogtalan az élete. Mindkét esetben szinte reménytelen meggyőzni az embereket arról, hogy minden másképp van, nem pedig úgy, ahogy a spontán érzéseik diktálják.

És meg kell kérdeznünk azt is, hogy mindig elmarasztalandók azok, akik túlzásokba esnek? Ők tényleg boldogtalanok? Az olykori túlzások nem tartoznak-e hozzá az élet teljességéhez?

Napjainkig is az erkölcsi helytállás egyik nagy példája, Szókratész (Kr. e. 469–399), akinek gondolatait tanítványa, Platón műveiből ismerhetjük meg. Vitatott, hogy ez mennyire megbízható forrás, de annyi biztos, Szókratész hitt abban, hogy senki nem követ el tudatosan bűnt, és hogy a jó élethez elengedhetetlen, hogy az ember vizsgálódva szemlélje az erények igaz természetét.

Szókratészt elsősorban az életünket érintő erkölcsi kérdések foglalkoztatták, pl. mi igazságos, bátor és jó. Híres volt arról, hogy zavarba hozta az ismert bölcs embereket azzal, hogy rávilágított, milyen ellentmondások vannak gondolkodásukban. Szerinte a tudás felé vezető nagyon fontos első lépés, amikor valaki felismeri tudatlanságát. Úgy vélte, hogy ő maga nem tudást ad át a beszélgetések során, inkább bábának

tekintette magát, aki segít másoknak „megszülni” a tudást, ami egyébként már az elméjükben rejtőzik.

Legfontosabb etikai elképzelése: az erkölcsi tartás magában hordozza a jutalmát: a boldogságot. Ha valaki rosszat tesz, saját maga jobban sérül, mint akinek a kárára cselekedett. Úgy vélte, ha rosszat teszünk, az a tudatlanságunk következménye; ha tudom, mi a jó, jót teszünk. Ezt a gondolatot alighanem teljesen hihetetlennek véljük. Inkább azt hisszük, hogy gyakran teszünk rosszat, amikor elhatalmasodnak rajtunk különféle szenvedélyek – gyűlölet, szerelem, irigység, kapzsiság, kéjvágy, gőg, hatalomvágy – és közben tudjuk, mi jó, mi rossz, de mint mondani szokás, nem tudunk uralkodni a szenvedélyeinken. Ezen a ponton azonban fel kell tennünk egy nagyon fontos kérdést: ha igaz az, hogy ha rosszat teszünk, annak mindig a tudatlanság az oka, egyszerűen a gyarló Értelmünk képtelen a megkülönböztetésre, akkor ebből nem az következik-e, hogy egyszerűen ártatlanok vagyunk, akármit is teszünk?

Érdeemes még megjegyeznünk, hogy az a két ember, aki a legnagyobb hatással volt az európai kultúra kialakulására – Jézus és Szókratész –, soha nem írt le egyetlen mondatot sem, mindkettőjüket másodkézből (Platón, kisebb mértékben Xenophón, illetve evangélisták) ismerjük. Szókratészt istentelenség és az ifjúság megrontása miatt halálra ítélték.

Az egyiptomi származású, de Rómában működött Plótinosz (Kr. u. 205–270) filozófiáját újplatonizmusnak szokás nevezni. Az ő platonizmusa határozta meg a középkori keresztény metafizika fejlődését. Nemcsak Platón, hanem Szókratész és Arisztotelész idealizmusát is felújította.

A plótinoszi filozófia középpontjában az Egy áll, amely az abszolút jóságot és teljességet jelenti. Minden egyes létező levezethető az Egyből, és egyetlen létező sem létezhet az Egyen kívül. Az Egyről viszont nem mondható el, hogy létező lenne, mivel az Egy a létezésnél korábbi. Az Egy az első.

A testi világ úgy jött létre, hogy az Egy túltelítettsége miatt kicsordul, Plótinosz szavaival: kisugárzik, akár a fény a Napból. Ezt a folyamatot nevezzük emanációnak: a létezés magasabb foka leképződik egy alacsonyabb szintre. Mikor az Egy kicsordul, először minden dolog ősképeinek, az ideáknak a szférája, a Nousz (Szellem) keletkezik. A Nousz további emanációja a Lélek. A Lélek minden élőlény megalkotója: az Isteni Értelem oldalhajtása. A Lélek két irányba tekint: van egy belső, a Nousz fele törekvő lélek, és egy másik, amelyik kifelé tekint, alászáll, hogy megalkossa képmását, a természetet, az érzékelhető világot.

Az ember akkor képes megpillantani a Nouszt és akár az Egyet is, ha sikerül neki „isteni révületbe”, extázisba esnie. A révület során tapasztalt dolgokat szavakba önteni nem lehet, ezt csak átélni lehet. Az Egyet csak

akkor pillanthatjuk meg teljességében, amikor a lelkünk elvált a testünktől, azaz a halálunk után. De ez csak az erkölcsös életet élt embereknek adatik meg, akik bűnökben élnek, azoknak újjá kell születniük mindaddig, míg megbánják bűneiket és felismerik, hogy az igazi hazájuk azon a „helyen” van, ahonnan igazából származnak, az Egynél.

Plótinosz metafizikája nagy hatást gyakorolt a keresztény, zsidó, muszlim és gnosztikus tanításokra egyaránt, látásmódja és módszere az európai misztika ősévé teszik. Gondolatai meghatározóvá válnak a reneszánsz platonizmusban is. Az újplatonikus eszmevilág már átmenetet képez a vele párhuzamosan lassanként kialakuló keresztény eszmevilágba.

Bár Plótinosz nem ismerhetett semmit a keresztény hitből – a személyes Istent, a testet öltött Istent, a megváltást, a Krisztustól kapott üdvösséget, a Háromságot – magát pedig csak Platón interpretátorának és kommentátorának tartotta, megtaláljuk a gondolatait a kereszténység különböző áramlataiban: ilyen a negatív teológia ideája (Istenről csak azt tudjuk, mi nem Isten, nem pedig azt, hogy ki Ő), a gonosz mint tiszta tagadás fogalma, a Teremtőbe vetett hit, aki csakis jó, az örök idővel szembeállított örökkévalóság fogalma. Ezek a témák tartósan jelen vannak az európai metafizika történetében. Az a platóni hit is hasonlóan tartós, mely szerint a megismerés aktusában lennie kell valamiféle rokonságnak a megismerő és a megismert között, nehezen leírható kötelék fűzi össze őket, vagy képtelenség leírni valamit, ami teljesen idegen tőlünk.

II.

A középkori rendi társadalom embere hierarchikus, személyi függési viszonyok között élt, a nagy társadalmi egész része volt, abba szervesen beilleszkedett. A társadalmi különbségek mintegy természeti különbségekként jelentek meg, s a különböző helyzetű embereket a kereszténység által képviselt lelki egység fogta össze közösséggé. Az emberek így otthon érezték magukat a természeti és a társadalmi világban egyaránt; naivan hívó világképüket a középkor virágzása idején egyfajta szép harmónia jellemezte.

Szent Ágoston (354–430) a katolikusok egyik legnagyobb szentje hihetetlenül sokat írt: 230 művet. Ezek közül a legismertebb az önéletrajza, a *Vallomások*, amelyben leírja a bűnös életét és Isten felfedezését. Másik jelentős műve *Az Isten Városáról*, az isteni királyság Ágoston szerinti leírása.

Jól ismert tény, hogy Ágoston elhagyta gyermekkorra vallását, mert nem tudott mit kezdeni az anyagi világ anyagtalan teremtőjének fogalmával és azzal, hogy ugyanez a Teremtő nem törődik a rosszal és a szenvedéssel. Az utóbbi nehézség onnan adódik, hogy a keresztény teremtő Isten mindentudó, mindenkit szeret és mindenható. Egy ilyen lénynek tudomása kell hogy legyen a teremtésben lévő rosszról, és akarnia kell annak megszüntetését, és képesnek is kell lennie a rossz megszüntetésére. De mivel szemmel láthatóan nem így történik, erős kétség merül fel létezésével kapcsolatban. Ezért talán nem meglepő, hogy Ágoston a manicheizmust először kielégítőbbnek találta, hiszen ez a világegyetemet a kezdetektől fogva a jó és a rossz harcaként írja le. Később viszont már nem adott választ minden kérdésére, és amikor megismerte Platón és Plótinosz műveit, megtalálta a megoldást. Az újplatonista gondolatok, főként az ideák anyagtalan világa és a Jó vagy Egy mint minden létezés eredete már lehetővé tette a szellemi teremtő létezését, aki minden dolgok oka. Csak Isten teljesen valóságos; a teremtett világ ennél kevésbé valóságos, mert eltávolodott Tőle. Ugyanakkor Isten megvilágítja a szellemi elmélkedés tárgyait. Tehát bár érzékeléssel nem szerezhetünk megbízható tudást, a dolgok valódi megértése a saját elménkben végzett elmélkedéssel kezdődik, és innen fokozatosan el lehet jutni az Istenen való elmélkedéshez. Végül a valódi szellemi megvilágosodás az Istennel való egyesülés folyamán következik be.

Ágoston Isten igazságosságáról szóló értekezése (*teodiceája*) az egyik legeredetibb módja a rossz problémájának kezelésére. Azzal kezdi, hogy a rossz nem tényleges, önállóan létező dolog, hanem a jó hiánya. Minden, amit Isten teremtett, jó, és a rossz csak akkor fordul elő, ha a teremtett világban hiba történik. Tehát Isten nem felelős a rossz teremtéséért, ami az angyalok és az emberek szabad akaratából keletkezik.

Az eleve elrendelésről szóló tanítása azt jelenti, hogy Isten dönti el, hogy valaki üdvözül, vagy az idők végezetéig a pokol tüzében fog égni. Ágoston úgy gondolja, hogy az eredendő bűn a szenvedés forrása, és ez jól összeillik a Teremtés történetével, ami az Egyház hivatalos álláspontja lett. Ádám bűne nemzedékről nemzedékre öröklődik, és ezért mindannyian joggal vagyunk büntethetőek.

Az elmondottakkal kapcsolatban számos kérdés megfogalmazódhat. Ha feltételezzük, hogy mindaz, amit saját akaratunkból teszünk, rossz, ami jót teszünk, azt pedig a visszautasíthatatlan isteni kegyelemnek köszönhetően tesszük, akkor fenntartható-e ellentmondás nélkül a szabad akarat ideája? Vajon az, aki hisz abban, hogy Isten nemcsak a lét abszolút uralkodója, hanem ki is választja magának az emberek közül azokat, akik a mennyországba kerülnek, másokat viszont romlásukra hagy, a választásának pedig nincs köze a kiválasztottak érdemeihez, tehát aki hisz ebben, az hihet-e az isteni igazságosságban anélkül, hogy ellentmondásba keveredne? A gonosz negativitásáról szólva – ha van léte a jónak és a jó dolognak, létezik a romlott dolog is, de nincs léte magának a romlásnak. Képesek vagyunk-e ezt megérteni?

Szent Ágoston az egyházatyák filozófiájának, az ún. patrisztikának legnagyobb képviselője. Istenhez akar eljutni, s mivel úgy látja, hogy az értelem szerepet játszhat az Isten felé vezető úton, ezért foglalkozik filozófiával: filozófia és teológia nála egységet alkot.

A „sötét” középkor (kb. 500–1000) után Európában újra felfedezték Arisztotelész műveit, és új szellemi mozgalmak indultak. Aquinói Szent Tamás (1225–1274) volt az újraébredés legfontosabb alakja. Filozófiája, a tomizmus a mai katolicizmust is áthatja.

Aquinói Szent Tamás úgy gondolta, az elménk születésünkkor tabula rasa, vagyis üres lap, tehát minden tudásunk érzékelési tapasztalatainkból származik. A tudáshoz vezető kétféle utat különböztetett meg. Az egyik az értelem, amelynek segítségével feldolgozzuk a körülöttünk lévő világban tapasztaltakat. A másik a kinyilatkoztatás. Világosan elválasztotta egymástól a „természetes” és a „kinyilatkoztatott” teológiát, és úgy gondolta, a kétféle módon szerzett tudásnak összeegyeztethetőnek kell lennie, mert mindkettő istenadta út ugyanannak a valóságnak a felderítésére. Tehát nem meglepő, hogy Arisztotelész, a nagy pogány filozófus munkájáról azt gondolta, ha megfelelően értelmezzük, végső soron összecseng a keresztény tanítással. Ezért áldozta szellemi energiáinak nagy részét arra, hogy a két gondolatrendszer között a hidat megtalálja. Itt feltétlenül utalnunk kell arra, hogy a középkori keresztény gondolkodás történetében mindvégig jelen volt a hit rendjének megkülönböztetése a tudás rendjétől, ráadásul többféle módon. Egyesek szerint a két területet úgy kell elválasztani

egymástól, mintha semmi közük nem lenne egymáshoz. Sőt, mások szerint, ha értelmünk a dogmákkal ellentétes következtetésre jut, nem kell a kettő összeegyeztetésére törekednünk, hanem egyszerre kell magunkénak vallanunk egymással ellentétben lévő elméleteket. Voltak olyanok is, akik a kereszténység bizonyos áramlataiban gyökerező hagyományoknak megfelelően minduntalan elítélték a filozófiát és a világi tudományokat mint bűnös munkásságokat, és biztosak voltak abban, hogy az ilyen foglatatosságok csak ártanak a hitnek. Azok pedig, akik azt követelték, hogy csak azokat ismerjük el a hit dogmái közül, amelyek megállnak a világi értelem ítélőszéke előtt, nyilvánvalóan már nem a keresztény szellemi térhez, hanem inkább a felvilágosodás történetéhez tartoznak.

„Aquinoi Szent Tamás e három út egyikét sem tartja járthatónak. Őt is ugyanaz a kérdés foglalkoztatja, mint minden keresztény gondolkodót: ha az ember két rendben vesz részt, a mulandóban és az örökkévalóságban, ha testi léte van, de főként a lelkével kell törődnie, ha az érzékek világában él, de igazi hazája a mennyország, ha a természetes értelmét használja, de a legfontosabb kérdésekben számára a hit a megvilágosodás forrása, ha különböző földi közösségek tagja, és részt vesz a világi történelemben, de az egyházhoz, Jézus Krisztus misztikus testéhez is tartozik, és a szent történetben szintén részt vesz – hogyan viszonyul egymáshoz létezésünk e két rendje?”

(Leszek Kołakowski)

Aquinoi Szent Tamás szerint a filozófia – ha korlátok között és hiányosan is – mégis igazságokat fogalmazhat meg: a pogányfilozófusnak is, ha helyesen érvel, arra az eredményre kell jutnia, hogy Isten létezik. Arisztotelésznek a „tisza formára” vonatkozó bizonyítékait Isten létezésének bizonyítékaiként értelmezi, és részletesen kifejti: így nevezetesen az ún. kozmológiai (a világegyetem, a kozmosz „működéséből” következtethető) és az ún. teológiai (a világ „célszerű rendjéből” következtethető) bizonyítékokat. A világ nála nem a bűn pusztá színtere, hanem az isteni terv szép rendjének megvalósulása. Az isteni törvény nem külsődleges parancs, hanem tanítás, mely világossá teszi azt, ami az emberben homályosan már eleve benne lakozik, s az értelem képes a törvény eme észszerűségének belátására. Egyén és közösség a rész és az egész viszonyában állnak egymással, és a rész természetesen az egész kedvéért létezik. Az emberek természete nem egyforma, képességeik nem egyenlőek; a közösség az ártatlanság állapotában is vezetőkre, és vezetettekre tagolódnék. A vezetők jogalkotó tevékenységének az isteni jogot kell megjelenítenie: az ezt híven tükröző ember alkotta jog a természetes jog. A világ Tamás szerint harmonikus és hierarchikus jellegű. „Az alacsonyabb rendű teremtmények – írja – a magasabb rendűekért vannak, amint az ember alatti teremtmények az

emberért léteznek. Végső soron pedig az egész világmindenség, minden egyes részével, Istenre mint céljára irányul.”

Szent Tamás kapcsán szükségszerű, hogy röviden szóljunk a skolasztikus bölcseletről. A skolasztika tulajdonképpeni középkori filozófia. Nevét onnan kapta, hogy – Nagy Károly korától a reneszánszig – a középkori „iskolákban” művelték. Eleinte a székesegyházi, a kolostori és az udvari iskolákban, majd a városi iskolákból kialakult főiskolákon (*universitas*). Az oktatás tárgya a „hét szabad művészet” volt – grammatika, dialektika, retorika, aritmetika, geometria, muzsika, asztronómia (*Septem artes liberales*). Ez a rendszer később a középkori oktatás alapjává lett. Bár a „mesterek” papok és szerzetesek voltak, többen „világi tudománynak” nevezték a hét szabad művészet együttesét.

A tanítás módszere: a mai előadás és a szemináriumi gyakorlat (*lectio* és a *disputatio*). A skolasztikus gondolkodás határozottan „tekintélyi”: a Szentírás, az egyházatyák, a zsinatok, a „Filozófus” (Arisztotelész) és a „kommentátor” (Averroës) tanítására támaszkodik. A különböző „tekintélyek” ellentmondásai kikényszerítik a skolasztikusokból az önálló gondolkodást és a kritikát, amely azonban gyakran meddő formális-logikai vitákban merült ki.

Szent Tamás párját ritkítóan világos, átgondolt, a legkisebb részletet is felölelő szintézisét nem az eredetiség, hanem a mindenkit felülmúló érthető stílusa, tiszta és világos szerkesztése jellemezi leginkább. Igyekszik összhangba hozni a kor gondolatvilágát, s feltárni a görög patrisztika hagyományait. Filozófiája nem a hitből, hanem az ember természetes világosságából indul ki, de van természetfölötti kinyilatkoztatás is. A tudomány feladata nem merül ki a teológia szolgálatában. Önálló célja és feladata, „hogya beírja az emberi lélekbe az univerzum egész rendjét, valamennyi okát és elvét”. Az igazság legfőbb kritériuma azonban a hit: „Azt, ami a többi tudományban ellentmond a teológiainak, tévedésként el kell vetnünk”. Az isteni világosság éppen olyan szükséges a megismeréshez, mint a Nap fénye a látáshoz.

A skolasztikus filozófia egyik legnevezetesebb vitája az ún. univerzália-vita volt, mely a skolasztika egész történetén végighúzódik. Az „univerzália” az általános fogalom (az ember, a ház, stb.): jól ismerjük már a kérdést Platón és Arisztotelész vitájából. A vitából most két szélsőséges álláspont alakul ki, melyek azonos alapról indulva jutnak ellentétes következtetésre, de mindkettőnek van enyhített, az eredeti kiindulópontot elhagyó változata is. Az eredeti kiindulópont Platón álláspontja: az általános fogalmaknak csak akkor van igazi jelentésük, ha valóságos létezőket jelölnek. Az ún. realizmus eredeti, szélsőséges változata ezért – akárcsak Platón – valóságos, reális létet is tulajdonít az általános

fogalmaknak (innen kapja a „realizmus” nevet). Ezzel szemben a szélsőséges nominalizmus – mint az ókorban a szofisták vagy az atomisták – csak egyes létezőket ismer el, s így arra a következtetésre jut, hogy az általános fogalom csak név (latinul *nomen*, innen a nominalizmus megjelölés), csak „puszta szó”.

A késői skolasztikából azután eltűnik az ideális, tomista harmónia gondolata: egyfelől a szélsőséges nominalizmus és az egyházi tekintélyek rombolása, másfelől a vallásos misztika lép a helyébe.

III.

A középkori világregrend fölbomlásával, a gazdagodással, a nagy fölfedezésekkel új távlatok nyíltak meg az európai ember előtt. Új távlatok – de miféleké, jók-e avagy rosszak? Az ember szabaddá lett – de mire használja fel a szabadságát? Az egyént a közösség nem korlátozza többé egyéniségének megvalósításában; ám vajon az egyéniség korlátlan lehetőségű megvalósítása nem vezet-e mindenféle mérték elvetéséhez, tökéletesen gáttalan és gátlástalan önzéshez? A gyönyörök eléréséhez, az élet élvezéséhez nem pénzre van-e szükségünk mindenekelőtt, s nem akarjuk-e a pénzt akkor mindenáron megszerezni? A mindentudás kíváncsisága nagy fölfedezésekre vezetheti az embert, de vajon mindig helyesen fog-e élni megszerzett tudásával? Ezek a kérdések vetődtek fel az emberek előtt az újkor kezdetén.

Az ókor a kereszténység előtti, a középkor a keresztény filozófia korszaka. Az újkori bölcelet a kereszténység utáni gondolkodás. Nem támadja szemtől szembe a teológiát, de felszabadul gyámkodása alól. A bölceletben nem ismer el a gondolkodásnál magasabb tekintélyt vagy mércét. Az Aquinói Szent Tamás elindította a szekularizáció kezdi meghozni gyümölcseit. A fizika kopernikuszi fordulatát hamarosan követi a világ önállósulása és nagykorúsága.

A művelődéstörténet a francia „*renaissance*” (újjászületés), magyarosan reneszánsz szóval jelöli a középkor és az újkor közötti átmeneti időszakot, történetileg voltaképpen az eredeti tőkefelhalmozás korszakát. A városok kereskedő- és pénztőkéjének erőre kapásával, az árucseré megélénkülésével bizonyos értelemben csakugyan „újjászületik” ekkor az antik szellemiség. Az új szellem fő hordozója, különösen a kezdeteknél, a művészet: az itáliai gótika szinte észrevétlenül siklik át a korai reneszánszba, az északi késői gótika az érett reneszánszba. A reneszánsz egyik központjában, a Mediciek firenzei udvarában 1459-ben új Akadémiát – tudósok szabad egyesületét – hoztak létre, mely a hivatalos skolasztikával szemben új, világi szellemben értelmezte újra előbb Platón, majd Arisztotelész filozófiáját. A világgép átalakulására azonban a legnagyobb hatást nem a sokszor félreértett antik formák és antik szellem újraélesztése, hanem sokkal inkább az új és egyre rohamosabb fejlődésnek induló tudomány gyakorolta.

Kopernikusz (1473–1543) heliocentrikus csillagászati elmélete valósággal megdöbbenetette az embereket. A korábbi világgép geocentrikus volt, a Földet helyezte – a mindennapi szemléletnek megfelelően – középpontba; ám ha a Föld elveszíti a mindennapi tudás látszatai által sugallt s a vallás által is megerősített középponti szerepét, hová lesz akkor az emberiségnek a világmindenségben látszólag kitüntetett helye? Hová lesz a teleologikus világgép, ha az ember nem áll többé a dolgok középpontjában,

s a dolgok nem az ő szempontjai szerint „célszerűek”? Hová lesz a hagyományos vallásos világkép, ha nem az emberiség van a világmindenség középpontjában, hiszen akkor miért éppen a Földre küldte Isten az ő egyszülött fiát, Jézust? Hová lesz a szépen berendezett, áttekinthető világ, ha a Föld nem lapos (amint azt ugyancsak mindenki láthatja), hanem forog és kering? A tudomány rövidesen teljesen és tudatosan elszakadt az emberek mindennapi világképétől. Az eddigi, tapasztalati jellegű természetleírás helyébe lépő modern természettudományt a kísérleti módszer bevezetése alapozta meg – Galileo Galilei (1564–1642): „A filozófiát abban a könyvben írták meg, amely kinyitva fekszik szemünk előtt (a világegyetemre gondolok), de amelyet nem lehet megérteni, ha az ember előzőleg nem tanulja meg a nyelvét, és nem ismeri meg azokat a betűket, amelyekkel írták. A matematika nyelvén fogalmazták meg, és betűi a háromszögek, körök és más mértani alakzatok –”.

Az új tudományos fejlődéshez kapcsolódó reneszánsz természetfilozófia egyik előfutára, Nicolaus Cusanus (1401–1464) azt mondta, hogy a világ Isten teste, vagyis a természetet mintegy azonosította Istennel. Ezt a felfogást panteizmusnak nevezzük. Tőle származik a panteizmus egyik kedvelt gondolata is: a makrokozmosz és a mikrokozmosz (az ember) egymásnak mintegy tükörképei; az Istennel azonosított világ az ellentétek egysége (*coincidentia oppositorum*) révén válik egységesen harmonikussá.

A katolikus történészek többsége Cusanus panteista besorolását nem fogadja el. A panteizmus aligha merülhet ki abban a hitben, hogy Isten mindenütt jelen van a világban, mert ez még a keresztény ortodoxián belül marad. Ha viszont egyszerűen Istennek neveznénk a világot, azzal – mint Hobbes mondta – azt jelentenénk ki, hogy nincs Isten. Javaslom – folytatta –, hogy a 18. század elején kiagyalt „panteizmus” szón az Isten és a világ közötti, kölcsönösen szükséges függőségi viszonyt értsük: a világ nem létezhet Isten nélkül, Isten pedig a világ nélkül, de ettől még a világ és Isten nem ugyanaz.

Kevésbé ismert, hogy Cusanus csillagászzal is foglalkozott, és még Kopernikusz előtt kijelentette, hogy a Föld gömb alakú és a Nap körül kering.

A modern természettudomány megalapozója Giordano Bruno (1548–1600) lett a kísérletek, a műszeres megfigyelés és a matematikai világleírás bevezetése révén. Bruno – Kopernikusz nyomán – arra következtet, hogy a naprendszerek száma végtelen, s a végtelen világ mindenütt anyagi jellegű. Hol van hát hely akkor Istennek? Magában a világban mindenütt, feleli Bruno; az anyagban végtelen világlelek lakozik, ez Isten: „*Natura est Deus in rebus*” (A természet a dolgokban rejülő Isten). Az inkvizíció megpróbálta tanai visszavonására kényszeríteni, de nem volt rá hajlandó. Végül halálra ítélték mint eretneket, 1600-ban égették meg a római Virágok terén.

Ebben a korban egyre több lett az ellentét, és egyre élesebb formában jelentkezett. Mindez tükröződött a reneszánsz társadalomfilozófiájában. Az a mű, amely még Kopernikusz művénél is jobban megdöbbentette az embereket, Niccolò Machiavelli (1469–1527) műve, *A fejedelem* volt. A könyv fő gondolata szerint a gazdasági és a politikai életben csak az eredmény a fontos, nem pedig az a mód, ahogyan az eredményt elérjük. A sikert itt – mondhatni – minden eszköz igazolja, minden eszköz szentesíti. Nem az egyes szándékok, hanem a „dolgok ereje” az, ami a történelmet irányítja, s aki ezzel szembeszegül, az legyen bármily derék, becsületes, jószándékú ember, eltiporják a társadalom törvényszerűségei – mondta. Machiavelli ellen – aki egyébként mint firenzei politikus nem nagy sikerrel kamatoztatta filozófiájának elveit – rettenetes fölháborodás támadt; végül ő vált minden fondorkodás és gyalázatosság jelképévé.

A reneszánsz társadalomfilozófia másik nagy műve Thomas Morus (1478–1535) *Utópia* című munkája. Ma is utópiának nevezzük azokat az elméleteket, amelyek csak a képzeletben létező, meg nem valósítható társadalomelképzeléseket vázolnak fel. Morus nem vállalta (politikusként sem) Machiavelli elveit: életét ezért vértanúnak fejezte be (VIII. Henrik, gátlástalan fejedelem). Morus *Utópiájában* csupa derék, becsületes, erényes ember él; nem gazdagok ugyan, de a szűkös javakat igazságosan elosztják egymás között, s mindenkinek megvan a tisztességes megélhetése.

Machiavelli és Morus egyaránt a reneszánsz humanizmusnak a képviselői voltak, tehát annak az irodalmi irányynak, mely az ember jogait és az emberszabású kultúrát állította középpontba. Azonban az olasz humanizmusnak volt egy gyakorlatias, az élet nyers tényei felé forduló jellege (Machiavelli), míg az északi (német, németalföldi, angol) humanizmus erősen szemlélődő jellegű maradt. Ennek jellegzetes képviselője nem Morus volt, hanem Rotterdami Erasmus (1466–1536). Ő egyike volt azoknak, akik a reformációt előkészítették, de a reformáció harcaiban nem vettek részt.

A reformáció két nagy előzménysorozatból táplálkozott: az egyházi reformmozgalmakból és bizonyos eretnekségekből. Az előzőek már korábban is jelentkeztek, de céljukat nem érték el. Okként mondhatjuk, hogy az egyház a 14. századtól egyre jobban elvilágiasodott. Az eretnekségek közül azok voltak a reformáció előzményei, melyek az evangéliumi kereszténység eredeti alap gondolatát, az ember és az Isten közötti, közvetítés nélküli kapcsolatát hangsúlyozták (John Wycliffe és Jan Hus).

Martin Luther (1483–1546) eredetileg Ágoston-rendi szerzetes volt, az általa teremtett új viszonyok, a nemzeti és a polgári, az egyéniséget hangsúlyozó szellemiség keretei között igyekezett átmenteni a keresztény hit alapvető eszméit. Luther alap gondolata: az ember nem az egyház révén, nem szentségek fölvetelével és jócselekedetek gyűjtésével, hanem

„kegyelemből, hit által” üdvözülni. Luther eszméit azután Jean Calvin, Kálvin János (1509–1564) fejlesztette következetes rendszerré. Nála a bűnbe esett ember Istentől elidegenedett lény, akinek sorsa „eleve elrendelt” (predesztinált) jellegű, s aki képtelen arra, hogy a világ zűrzavarában Istennek tetsző utat értelmével föllelje. Tehát az ember kizárólag Isten kegyelmében bízhat.

Az ellenreformáció, a katolikus egyház hivatalos válasza, eleinte csupán kiátkozások sorozatából állt, majd 1545-ben egyetemes zsinatot hívtak össze, amely azután a katolikus egyházat a kirívó visszaélésektől megszabadította. Megjegyzendő, hogy a reformáció eszméi is lassanként beszivárogtak a katolikus egyházba (Cornelius Jansen, 1585–1638; belga püspök – janzenizmus).

Az olasz reneszánsz virágzása rövid és tünékeny volt. Az északi reneszánsz nem olyan káprázatos, mint az itáliai, de mélyrehatóbb; s itt született meg a reformáció nagy frontáttörése is. A reneszánsz filozófia betetőzője és egyben az újkori filozófia első alakja az angol Francis Bacon (1561–1626) volt. Bacon határtalanul hitt a tudományok haladásában. A megismerés új, helyes módszere – Bacon szerint – a tapasztalat, amely az elméleti rendszerezés után oda is tér vissza. Ezt a módszert empirizmusnak nevezzük (a görög *empeiria* = tapasztalat szóból). A tapasztalat, a kísérletek és az egyesből az általánosra történő következtetési mód, az indukció révén juthatunk el a természet megismeréséhez; még akkor is, ha indukciónk időnként elhamarkodott, s így tévedéshez vezet (1. hattyú: fehér, 2. hattyú: fehér... n. hattyú: fehér → „Minden hattyú fehér”?). A természet megismerése révén pedig elérhetjük, hogy uralkodjunk a természet fölött. „Mert egyedül a mesterségek és tudományok – írja Bacon – adnak hatalmat az ember kezébe a valóság fölött. A természetnek ugyanis csak az parancsolhat, aki engedelmeskedik neki.” Emberi tudás és hatalom ugyanaz, a tudás hatalom.

Bacon utópiájában – *Új Atlantisz* – nem a társadalmi egyenlőségről és az igazságosságról van szó – Morus-szal ellentétben –, hanem a technika diadaláról. A könyvben – mai fogalmakkal élve – van tengeralattjáró és repülőgép, fogyasztási cikkek tömege és egészségügyi intézményrendszer, stb. Elgondolásai sokszor nagyon naivak voltak.

Az első igazi újkori gondolkodó René Descartes (1596–1650). A világ viszonyai szerinte (végső elemzésben) geometriai viszonyokra vezethetők vissza, s ezért a helyes emberi magatartás végső soron a matematikai világmegértéssel alapozható meg. Tőle származik a gyakran idézett híres mondás az ember lényegéről: „Gondolkodom, tehát vagyok”. Ezt az alap gondolatot abban az Értekezésében fejtette ki, melyben az értelem vezetésének és a tudományos igazságok föllelésének helyes módszerét kívánta megalapozni. Descartes módszerének lényege az értelemről való

kiindulás; ezt a módszert ezért racionalizmusnak nevezzük (a latin *ratio* = értelem szóból). Descartes módszere a dedukció, az általánosból az egyesre irányuló következtetési mód. Ő az egész világot az értelem elveiből, a „velünk született eszmékből” kívánta felépíteni. „A világ gép, gépek az állatok is, gép maga az emberi test is; voltaképpen nem embereket látok, ha ablakomon kitekintek, – mondja Descartes –, hanem csak kalapokat és ruhákat, melyek alatt gépek is rejtőzhetnek. Embertársaim persze nem gépek, mert halhatatlan lélek lakozik bennük: ehhez a fölismeréshez azonban nem a tapasztalat, hanem csak a helyes, Isten-vezette értelem segít hozzá.” Az értelem eme dicsőítésével Descartes persze nem tette magát népszerűvé a teológusok körében, akiknek zaklatása miatt előbb Hollandiába, majd Svédországba menekült, ahol végül meghalt.

Eleinte Descartes nézeteinek hatása alatt állt a kiváló fizikus és matematikus Blaise Pascal (1632–1662), számos matematikai tétel fölfedezője, a valószínűségszámítás elméletének kidolgozója, egy elmés számológép megszerkesztője. Pascal a janzenizmus befolyása alatt állott: az embert gyöngé, esendő lénynek látta, akin csak Isten kegyelme, kiválasztása segíthet. Ám hogy juthatunk el mi Istenhez? Az empirizmus nyilván csak a szkepticizmushoz vezethet, a racionalizmus meg képtelen arra, hogy Isten létét bizonyítsa, sőt legszívesebben teljesen meglenne nélküle – de mi szükség van itt egyáltalán észszerű bizonyítékokra? Nem érezzük-e azt, hogy Istennek léteznie kell, nem mondja-e meg a szív, az érzelem (sentiment), hogy Isten létezése igazság. Az értelem – véli Pascal – lassan működik, és oly rengeteg szempontra, elvire kell tekintettel lennie, hogy minduntalan ellankad vagy elkalandozik... Az érzelem nem így működik: egy pillanat alatt dönt, és mindenkor kész a cselekvésre. A szívnek vannak érvei, miket nem ismer érvelő eszünk. Igaz az, amit annak érzünk (szentimentalizmus). Pascal misztikus, de nem értelemellenes, nem irracionalista gondolkodó, és elismeri, hogy sok kérdés meghaladja az értelmet.

Az újkori filozófiának, mely szemét a hatalmas eredményeket elért tudományra vetette, egyre inkább az észszerűség, a módszeresség, a rendszeresség lett a szenvedélye. Mintegy a vallásháborúk, a németalföldi szabadságharc és az angol polgári forradalom korában úgy látszott, hogy a világban nincs rend, annál inkább akarták fölépíteni ezt a rendet az újkori filozófiában; ezt a rendet a gondolkodók, akik úgy vélték, hogy a fizikailag adott világban a „rend nélkülség” csupán látszat, s a földi világ zűrzavarái mögött, a világegyetemben igenis rend és észszerűség van, s ennek előbb-utóbb a földi világban is érvényesülnie kell. És úgy látszott, hogy a tudomány ezt egyértelműen igazolja. A világegyetemben, ebben a hatalmas óraműszerűen működő gépezetben csodálatos rend uralkodik, mely „geometriaival módszerrel”, tehát matematikai úton (Descartes) leírható.

Ezen a ponton – ha röviden is – óhatatlanul vissza kell térnünk Descartes-hoz. Szerinte az anyag lényege a kiterjedtség: a fizikai viszonyok geometriai viszonyokra vezethetők vissza. Ezzel a matematikai világmegértés és végül a matematikailag megalapozott morál elől minden akadályt eltávolít. Elég a leghelyesebben gondolkodni – írja –, hogy a lehető leghelyesebben cselekedjünk (ráción alapuló erkölcsiség). A gonosz gondolatok és tettek a tudatlanságból fakadnak. Descartes dualizmusa – *res cogitans* (gondolkodó valóság), *res extensa* (kiterjedt valóság) – száműzte a természetből mindazt, ami nem volt matematikailag ábrázolható mozgásban lévő anyag. Ezzel megnyílik az út a természet teljes deszakralizációja előtt. A tudomány által mérhetővilágváltírányadó rendszerré, s a tudományt a matematikai módszer kiteljesítette és hitelesítette. A mennyiség objektív ismerete, a minőségeket a szubjektív reflexiók kategóriájába sorolták. A korábbi tágas, sokszínű világ beszűkült; a világ gépezetté vált, középpontba került a mechanizmus hatékonyságának és termelékenységének kérdése. Descartes ugyan nem hiszi, hogy a ráció mindent megvilágít, csupán azt, hogy a ráción kívül nincs érvényes ítélet; minden mástól meg lehet és meg is kell szabadulni. Ez a felfogás – könnyen belátható – a valóság súlyos megcsonkítását jelenti, hiszen az emberi létezés számára alapvető minőségeket (szeretet, hit, bizalom, szociális érzékenység, tolerancia stb.) ignorál. Descartes elvi alapvetése a mögöttünk hagyott századra meghatározóvá válik: az emberi hibákat és tévedéseket minden mást eltörölve a ráció javítja majd ki. Azonban kérdés, hogy a racionális döntéssel elkövetett hibákat ugyanezen szemlélettel képesek lehetünk-e korrigálni. (K. Popper szerint az értelem túlhangsúlyozása végső soron nem más, mint a ráció mindenhatóságába vetett irracionális hit!)

Descartes rendszeréből Isten kívülre kerül, s nem több, mint az énben létező idea.

1687-ben jelent meg Isaac Newton (1642–1727) nagy, összefoglaló műve, az újkori tudomány bibliája, *A természetfilozófia matematikai elvei*, mely az új fizika rendszerét definíciókból (meghatározásokból) és axiómákból (sarktételekből) kiindulva, „geometriai módon bizonyítva” építi föl.

A kartézianus elvek körüli harcok két jeles személyisége Thomas Hobbes (1588–1679) angol és Baruch Spinoza (1632–1677) holland zsidó filozófus. Hobbes – bár nem elsőként – felhívta a figyelmet a demokrácia veszélyeire. Az ókorban a demokrácia ellenfele volt Thuküdidész, az újkor hajnalán pedig Machiavelli. De korábban senki sem jutott el ahhoz a világosan megfogalmazott elmélethez, mely szerint a mindenre kiterjedő despotizmus a legtökéletesebb államforma, amit csak kitalálhatunk. Spinozát egyesek istentelennek és Isten ellenségének, mások – ők vannak a legtöbben – panteistának, megint mások pedig Isten megszállottjának, mélyen vallásos

embernek tartották. Mindhárom vélemény mellett észérvek szólnak. Spinoza azt ajánlotta, törekedjünk arra, hogy mintegy misztikus közelségbe kerüljünk Istennel, érezzük az intellektuális szeretetet, és béküljünk meg filozófiai alapon mindennel, amit a sors hoz nekünk, mégis tudta, hogy ezek a tanácsok csak keveseknek szólnak. Azoknak pedig, akik nem tudnak az értelem uralma alatt élni, szintén szükségük van útmutatásokra a méltó élethez, amelyet a vallás kínál, feltéve, hogy olyan vallásról van szó, amely az emberek közötti megbékélést hirdeti, nem ösztönöz formalizmusra, nem kelt gyűlöletet mások iránt, nem támogatja a despotikus kormányzást.

Spinoza talán a leginkább magára maradt alakja a filozófia történetének. Meglehet, szellemi világának nehezen követhetősége miatt?

IV.

A 17–18. századi Nyugat-Európa, mindenekelőtt Hollandia és Anglia, a szabadversenyos kapitalizmus kibontakozásának színtere. A kifejldött áruterelés rendszerében az emberek a piac, az áru- és pénzközösség közvetítésével érintkezhetnek egymással. Az egyén a saját benső világában, a saját tapasztalataiban, saját értelmében, saját érzelmeiben érzi magát szabadnak. A társadalmi, technikai és tudományos haladás mindamellet azt az illúziót kelti, hogy egyén és közösség, egyén és világ viszonya végül harmóniába hozható; a tények melletti sötét árnyakra még csak kevesen figyelnek föl.

Felvilágosodásnak nevezzük az európai történelemnek és művelődéstörténetnek azt a korszakát, amely az angol és a francia polgári forradalom közötti, (1640–1789) kereken 150 évig tartó időt öleli fel. A korszak lényege, hogy az újkori tudomány és filozófia eszméi ekkoriban áthatják a polgári (civil) életet. Ez a korszak a szabadversenyos kapitalizmus kifejlődésének időszaka.

A korszak abszolutisztikus monarchiái polgári reformok sorozatára szánják el magukat („felvilágosult abszolutizmus”). A felvilágosodás eszméit uralkodók pártolják, és arisztokraták tapsolják meg. A polgárság, a „harmadik rend”, egyre inkább öntudatra ébred, s ha eddig „semmi” volt, most minden akar lenni.

A felvilágosodás a kifejldőben lévő szabadversenyos kapitalizmus polgárságának az ideológiája. A 18. században kezdődő nagyipari forradalom pedig egyenesen azt ígéri, hogy a tudomány és a technika fejlődésével minden gond elúzható, s minden probléma végérvényesen megoldhatóvá válik.

A felvilágosodás egyszerre tette népszerűvé az empirizmust, a racionalizmust és a szentimentalizmust. Nem véletlenül, hiszen mindhárom alapvetően polgári eszmeáramlat volt, amelynek lényege, hogy elsősorban nem a világra magára, hanem az egyén és a világ kapcsolatára kérdez rá; közvetlen tárgya nem a külső világ, hanem az egyén belső világa. Ezek a filozófiák mindig az egyén tapasztalataiból, az egyén értelméből, az egyén érzelmeiből kívánják felépíteni az igaz ismeret és a helyes erkölcsi magatartás normáit. Az ókori és a középkori társadalomban az egyén létezése a közösség létezésével úgyszólván fogalmilag összefonódott.

John Locke (1632–1704) nagy műve, az *Értekezés az emberi értelemről* 1690-ben jelent meg: az emberek természetes, születés általi egyenlőségét kívánja ismeretelméletileg megalapozni. Az embernek természetes jogai vannak: életének, szabadságának, tulajdonának védelme. A magántulajdonhoz való jogot a munka adja. A társadalmat azután az

emberek – társadalmi szerződéssel – azért hozták létre, hogy természetes jogait és szerzett javaikat hatékonyan védelmezze.

A szabadság, a tulajdon, a polgári egyenlőség, a vallási türelem, a nép megítélése alá tartozó végrehajtó hatalom – a társadalmi szerződés mindezen összetevői szorosan kötődnek egymáshoz, és Locke ennek a kapcsolatnak köszönhetően lett a modern demokrácia klasszikusa. Filozófiája kapcsán azonban fontos lehet a következők vizsgálata: az az állítása, hogy kezdetben mindegyikünk értelme teleíratlan papírlap (tabula rasa), azt látszik bizonyítani, hogy a természetből adódóan mindannyian egyenlők vagyunk, és ennek persze komoly politikai következményei lehetnek. Ma már tudjuk, hogy nem születünk tiszta lappal, mert genetikai adottságaink alapján nagyon eltérőek a képességeink, és a jellemünk sem ugyanolyan. Ennek alapján el kellene ismernünk, hogy az egyenlőség eszméjének semmi alapja sincs?

Adam Smith (1723–1790) az angol klasszikus közgazdaságtan első nagy képviselője. Az árutermelő társadalom, szerinte, egyén és közösség szép harmóniájának a világa. Nevezetes munkaérték-elméletében azt a tételt, hogy az érték a társadalmilag szükséges, ráfordított munkaidővel arányos, azzal indokolja, hogy az egyes munkások egyenlő idők alatt egyenlően nagy áldozatot hoznak. Smith a polgári társadalom viszonyait természetesnek, azaz az emberi természetnek tökéletesen megfelelő, abból értelmezhető viszonyokat tekinti.

A francia felvilágosodás még a forradalom előtt zajlott le, ily módon annak szellemi előkészítője volt. Ezt a szellemi áramlatot mindenekelőtt az ész kultusza, a racionalizmus uralma jellemzi, ámde a „velünk született eszmék” tanát elvetik. Voltaire (1694–1778) a polgári civilizáció megszállott apostola volt, aki a történelem menetében is mindenütt, ennek a civilizációnak az előrehaladását vélte felfedezni. Ezért a történelmet – az uralkodók szerepének a háttérbe szorításával – a művelődés történeteként ábrázolta, mely a kevésbé észszerű állapotokból, minden akadályon áthatolva, az egyre észszerűbb állapotok felé halad. De a polgári civilizációt a műveletlen tömegektől is féltette: a népnek szerinte igenis szüksége van a vallásra. Ami pedig a művelt filozófust illeti, ő ugyan nem szorul intézményesített hitre, hivatalos egyházra (Tiporjátok el a gyalázatost!), ám magának a filozófiának szintén szüksége van Istenre. Mert Isten a világ magyarázatának szükséges elve: ő adta meg az „első lökést” a Newton törvényei szerint mozgó világnak, és teremtette meg az anyagot oly módon, hogy rendelkezék a gondolkodás képességével. Isten a filozófia leghasznosabb hipotézise: „Ha Isten nem volna, ki kellene találni!” Ezt a felfogást, amely Isten létét elismeri, noha szerepét jóformán az „első lökésre” korlátozza, deizmusnak nevezzük.

Denis Diderot (1713–1784) által megfogalmazott gondolat, a lexikonszerű szótár – *Enciklopédia* (1751–1772) – kiadása, a felvilágosítók egész sorát, az ún. „enciklopédistákat” gyűjtötte egy táborba. Ez a mű egész Európában elterjesztette a szabadgondolkodást: a forradalom előkészítésében játszott szerepe vitathatatlan.

A kötetek hol legálisan, hol illegálisan, hol Franciaországban, hol külföldön jelentek meg, de rendszeresen megjelentek.

Az egyetlen filozófus, akit a francia forradalom minden áramlata elfogadott, Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) volt. Fő művében, a *Társadalmi szerződésben* elképzeli az embereket a „természetes állapotban” és ebből eredezteti a társadalmi szerveződések. Szerinte az emberek egykori eredeti állapotukban egyek voltak a természettel és természetes rokonszenvvel viselkedtek egymás iránt. A társadalom, amely az elnyomás és az egyenlőtlenség forrása, valamint az értelem fejlődése megrontja az embereket, és kioltja bennük az együttérzés természetes érzését.

Rousseau olyan társadalom látomását vetíti előre, amelyben, miután az emberek felismerik az együttműködésből fakadó előnyöket, szívesen feladják természetes jogaikat, és alávetik magukat a társadalom „általános akaratának”. Ez az akarat nem egyszerűen az egyes egyének összesített akarata, hanem törekvés a társadalom egészének javára. A valódi szabadság az, ha az általános akaratot kifejező társadalmi szabályok szerint élünk. A vágyak korlátok nélküli kiélése nem szabadság, hanem csupán szenvedélyeink uralma fölöttünk. Rousseau a közvetlen és nem a képviseleti demokrácia híve volt.

Amennyiben az emberek nem akarnak engedelmeskedni a maguk alkotta törvényeknek, kényszeríteni kell őket rá, hogy szabadok legyenek. Minden jó, ami a Teremtő kezéből kikerül, minden megromlik az ember keze között – írja az *Emil, avagy a nevelésről* című művében, ahol oktatáselméletét fejti ki. Bár elismerte, hogy ő maga rossz apa volt, határozott nézeteket vallott a gyermeknevelésről. Úgy gondolta, az ember természetes módon fejlődik, és a tanulásnak úgy kellene működnie, hogy elősegítse ezt a természetes folyamatot, és ne hasson ellene erőszakosan, ahogyan azt a hagyományos oktatási rendszer teszi.

A civilizáció megrontotta az embert – véli: nem él már a természet szerint. Hiszen az ember természettől fogva jó, és mégis mindenütt a rosszat tapasztaljuk, szabadnak született, és mégis mindenütt láncon tartják. Rousseau elméletének lényege: „Vissza a természethez!” szállóigévé vált. A szív fontos, nem az ész, mondja, az érzés, nem az értelem (szentimentalizmus).

A felvilágosodás történelmietlen „észszerűségével” az ún. historizmus szellemisége (G. B. Vico, J. G. Herder) száll szembe. Ez az irányzat tagadja,

hogy léteznék egy a történelemtől független „emberi természet” és annak megfelelő természetes erkölcs, természetes jog („természetjog”). A felvilágosodás ugyanis azt hirdette, hogy minden, a polgári „ézszerűségével” előtti kort a feudális „ézszerűség” és a „papi butítás” fogalma alá söpört. A historizmus a felvilágosodás túlzó racionalizmusával szemben rámutatott a történelmi fejlődés szervesen összefüggő voltára, amely a természet történetéből, annak folytatásaként indul, s a legegyszerűbb állapotoktól fokozatosan emelkedik a műveltség magasabb fokaira. A történelmi fejlődés bonyolult és ellentmondásos folyamat.

V.

A német klasszikus filozófia a felvilágosodás és a francia forradalom világtörténelmi illúziókkal teli folyamatának elméleti tudósítása, az angol ipari és a francia politikai forradalom német elmélete. Voltaképpen a polgári átalakulás, a polgári fejlődés ellentmondásainak, a politikai és az ipari forradalom eredményeinek és csalódásainak fogalmi jellegű, filozófiai formába öltöztetett megjelenítése. Ahogy a nagy klasszikus művészet, Schiller és Goethe versei és drámái, Mozart és Beethoven zenéje művészetileg, úgy tükrözi Kant, Fichte és Hegel filozófiája fogalmilag ezt a folyamatot: az egyén végleges szabaddá válásának és egyúttal magára maradtóságának, gazdaság, erkölcs és politika ellentéteinek, eszmény és valóság, szándék és következmény ellentmondásainak nagy történelmi drámáját.

A német klasszikus filozófia két szempontból haladta meg a felvilágosodás filozófiáját. Először: középpontba állította az emberi tevékenységet, szubjektum és objektum kölcsönhatását, dialektikáját. Másodszor: magát a tevékeny emberi szubjektumot egyre inkább nem az egyes egyénben, hanem az emberi nemben látta meg. Egy híres korabeli mondás szerint Isten a franciáknak adta a szárazföldet, az angoloknak a tengert, de az eszmék levegőbirodalma vitathatatlanul a németeké lett. Az újkori filozófia történetének ez a nagy fordulata Immanuel Kant (1724–1804) működésével kezdődik. Königsbergen született, ott élte le életét, ott volt egyetemi tanár. Königsberg ebben az időben Poroszország része, amely egyszerre volt a katonai vasfegyelem és fölvilágosult kormányzás országa. Legnagyobb királya II. (Nagy) Frigyes egyszerre volt elvakult hódító és a fölvilágosodás pártfogója – Kant szerencséjére.

Kant filozófiai fejlődésére két gondolkodó volt rendkívül hatással: Hume és Rousseau. Azonnal átlátta, hogy Hume-nak igaza van: a tapasztalatból semmiféle általános és szükségszerű ismeret nem szerezhető. A tapasztalat megmutatja, hogy egy bizonyos golyó hogyan esett le a földre, vagy hogy egy bizonyos élőlény megszületett és elpusztult, de hogy ezeknek az eseményeknek hogyan kell törvényszerűen végbemenniük, arról nem mond semmit. Bármennyire különös is, de abból, hogy eddig még minden ember meghalt, nem következik szükségszerűen, hogy ezután is így lesz!

Sőt, a tapasztalat még azt sem mutatja meg, hogy egyáltalán van valamilyen tárgy az érzékek mögött. Hiszen végül is sohasem érzékelünk tárgyakat, azaz pl. cseresznyét, hanem csak pirosat és édeset, gömbölyűt és puhát vagyis érzetek komplexumait? (Berkeley) Másfelől Kant azonnal átérezte Rousseau igazságát is: ahol a tudományos megismerés csak rideg fényeket tár föl, ott a lelkiismeret követelményeinek kell átvenniük a szerepet. Igaz-e, kérdezi Kant, hogy az értelemben nincs semmi egyéb,

mint ami az érzetektől került oda utólag? Nem előzik-e meg a tapasztalatot azok a formák, amelyekben érzékelünk? Hiszen pl. sosem tapasztaltunk még sem időt, sem teret, s mégis térben és időben érzékeljük a dolgokat! A tér és idő ezek szerint tapasztalatunknak eleve adott szemléleti formái, s ugyanilyen szemléleti forma az okság, a törvényszerűség is, amelyben rendezett világgként tapasztaljuk a véletlenszerűen egymást követő eseményeket. És nem is az elszigetelt érzeteket érzékeljük: nem külön érzékeljük a pirosat és az édeset, a gömbölyűt és a puhát, s rakjuk utólag össze cseresznyévé, hanem már eleve egységes tárgynak érzékeljük! Ily módon – véli Kant – a tárgyakat a mi tudatunk rendezőtevékenysége is alkotja: nem pusztán ismereteink alkalmazkodnak a dolgokhoz, hanem a dolgok is „alkalmazkodnak” ismereteinkhez.

Más és más környezetben és helyzetben, lelkiállapotban stb. másképp és másképp érzékelünk. Bizonyos dolgokat, melyek látóterünkben vannak, nem látunk meg, ha nem érdekesek számunkra, viszont azonnal észrevesszük, ha valami izgat bennünket; monoton zajokat nem hallunk meg, csak ha külön odafigyelünk rájuk, de az érthetetlenül elhadart szót is megértjük, ha fontos számunkra stb. Az érzékelés tehát nem az elszigetelt külső benyomások passzív befogadása, hanem aktív tevékenység, melynek során az érzékelt tárgyaknak ilyen formájú kialakulásában mi magunk is részt veszünk. Kant ezeket a kísérleti lélektani tényeket természetesen nem ismerte, ő csak azt látta világosan, hogy az empirizmusnak nem lehet teljesen igaza, mert ha igaza lenne, lehetetlen volna mindenféle, a pillanatnyi benyomásokon túlmenő megismerés. S ugyanakkor tudta azt is, hogy a racionalizmusnak sem lehet teljesen igaza, mert „velünk született eszmék” tényleg nincsenek. (Racionalizmus = az az elv, mely szerint a világ önmagában észszerű; módszertani elv, mely szerint a világ megismerésének formáit az észből (ráció) merítjük.)

Egyesíteni akarta az empirizmust a racionalizmussal, amikor úgy vélte: minden megismerés a tapasztalattal kezdődik ugyan, s minden konkrét ismeretünk a tapasztalatból ered, viszont a tapasztalat/tapasztalás formái, az a mód, ahogyan tapasztalunk, mégis megelőzi magát a tapasztalatot. A megismerés folyamatának kanti kritikája (ahol is a „kritika”: kritikai elemzést, megkülönböztetést, meghatározást, eldöntést jelent) fordulatot hozott a filozófia történetében; ahogyan Kant mondotta, „kopernikuszi fordulatot”, amelynek nyomán lehetségessé vált a tudományos megismerés folyamatának elméleti-filozófiai megalapozása. Ily módon nemcsak a matematikában lehet új ismereteket adó és ugyanakkor általános és szükségszerű ítéleteket alkotni, mint eddig hitték, hanem minden tudományban.

Ezen a ponton felvetődik a kérdés, hogy a rajtunk kívüli létezés anyagi vagy szellemi természetű-e. Ezt azonban – vélte Kant – nem tudhatjuk: hiszen az a világ, amelyet mi megismerünk, már különbözik a megismerésünk előtti és azon kívüli világtól, a „számunkra való” (für uns) világ tehát nem ugyanaz, mint a „magábanvaló” (an sich) világ. Mit mondhatunk akkor az önmagában vett (nem általunk alakított) tárgyról, a magábanvaló dologról? Kant szerint csak annyit, hogy a megismerésünktől független világ egyáltalán létezik, tőlünk függetlenül van; de hogy milyen ez a magábanvaló világ, hogyan van, erről semmit sem állíthatunk. Itt a tudás véget ér, hogy utat engedjen a hitnek.

A megismerő „tisztá” ész (a gyakorlati szempontokra tekintettel nem lévő, elméleti tudat) elemzése tehát azzal zárult, hogy az elméleti, tudományos megismerésnek határai vannak, melyeken túl a hit birodalma kezdődik. A tiszta, elméleti megismerésből például semmiféle erkölcs nem lenne igazolható, sőt, az erkölcsös magatartás, a morális kötelezettség fogalma a szigorú elemzés fényénél szinte semmivé látszik foszlani. Hiszen az az elv, mely olyasmire szólít fel, amit – saját boldogságunkra vagy érdekünkre törekedve – amúgy is megtennénk, mutat rá Kant, nem tekinthető tisztán erkölcsi elvnek. Erkölcsről csak akkor beszélhetünk, ha kizárólag a tiszta, önérdektől mentes kötelességtudat irányítja a cselekvést. Viszont mivel lehet megalapozni egy ilyen, Kant által kategorikus imperatívusznak (föltétlen felszólításnak) nevezett elv tényleg kötelező érvényét?

A föltétlen erkölcsi elv csak akkor alapozható meg, ha van valamilyen föltétlen, önmagában vett erkölcsi érték, s ilyen érték csak egy létezhet: az ember. A dolgok helyettesíthetők egymással, az emberek mint emberek azonban nem: a dolgoknak csak áruk van, az embereknek méltóságuk is lehet. Kant itt nem leír, hanem követel; azt követeli, hogy az emberek soha ne legyenek dolgok, pusztá eszközök. A kanti etika, ahogyan a költő Schiller mondotta, a lelkiismerethez föllegez ott, ahol bizonyítás már nem lehetséges. A kategorikus imperatívusznak tehát így kell hangoznia: „Cselekedj úgy, hogy az emberiséget mind saját személyedben, mind mindenki más személyében mindig célnak is, sohasem pusztán eszköznek tekintsd!”

A föltétlen erkölcsi parancs követelése tehát csak olyan társadalomban lehetséges, ahol azt mindenki követi. Így aztán, vélte Kant, a gyakorlati ész (a cselekvés törvényhozója), mely a jóra törekszik, elméletileg nem igazolható követelményekhez (posztulátumokhoz) kell hogy folyamodjék. Csak egy, magábanvaló, transzcendens, nem természeti világ polgáraként, csakis a szabad akarat és a halhatatlan lélek révén lehet szabad az ember, s csak Isten léte biztosíthatja ezt a szabadságot. Az emberben egy gyökeres rossz lakozik, mely arra ösztönzi, hogy ne tegyen eleget a kategorikus

imperatívusz követelményeinek: tudjuk, mi a jó, és mégsem tesszük! Kant az erény, a közérdek elsőbbségét hirdette a magánérdekkel szemben – lényünk állati vonásait, a „gyökeres rossz”-at legyőzve, csak Isten, a Legfőbb Lény segítségével juthatunk el ember voltunk magasabb szintjeire.

A német klasszikus filozófia legnagyobb képviselője Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831), aki az egész történelmet, az egész valóságot és az egész filozófiát egyetlen rendszerbe sűrítette. A valóságot nála a Geist (szellem) alkotja, egy mozgató erő, amely a történelem folyamatait a végső célja felé irányítja.

Hegel a valóságot holisztikusan és organikusan szemlélte, szellemi folyamatként, amelynek valamiféle végső célja van. A folyamat természete teljesen megközelíthető az értelemmel, jelentése és célja észlelhető a történeti kutatásokkal, amelyek fel fogják tárni saját természetünket és a világban elfoglalt helyünket. Hegel a Geist szóval utal erre a világfolyamatra, amelyben az egyes elmék pusztán eszközök egy hatalmas mozgásban, a amely saját kérérlhetetlen logikája szerint halad.

Dialektikának (eredetileg egy kérdés több oldalú megvitatása; általában: a világnak nem örökre adottként, hanem az emberi tevékenység által alakított emberi egészként való szemlélete) Hegel a történelem folyamatának logikáját nevezi. Bármely adott helyzetben feszültségek vannak, amiktől az labilis lesz, és ez okozza a történelmi változásokat. Hegel megmutatja, hogy ugyanez a dialektikus logika, a tézistől az antitézisen át (tétel/ellentétel) a szintézis (összefoglalás) érvényes a társadalom, a gazdaság és a politika történetére, valamint a vallási és filozófiai gondolatokra is. Mivel a változást az ellentétek okozzák, ha elérjük az összhangot, az a történelem végét jelenti. Társadalmi szempontból ez egy olyan állam létrehozását feltételezi, amelyben megoldódnak a végső viszályok. Az eszményi állapotban, amikor a Geist eljut önmaga megismeréséig, felismeri, hogy ő maga a végső valóság. Más szóval az elme megismeri önmagát és felismeri Hegel abszolút idealizmusának igazságát, amelyben semmi magábanvaló nincsen, ami szemben állna a tudatossággal. Mivel ezt a végső átalakulást tartalmazza Hegel saját filozófiája, ez jelenti a történelem folyamatának csúcspontját.

A politika területén a történelem vége az ember szabadságát jelenti. De Hegel szabadságfogalma nagyon különbözik John Stuart Mill liberális nézetétől, aki azt kényszermentességként határozta meg, hiszen nála nem szerepeltek olyan, döntéseinket befolyásoló erők, amelyek nem állnak irányításunk alatt. Hegel tudatában volt annak, hogy a történelem miként határozza meg természetünket és döntéseinket, tehát csak akkor beszél valódi szabadságról, ha a külső folyamatokat is uralni tudjuk. Valódi szabadság csak akkor lehetséges, ha az egyének akarata közös akaratban egyesül, amit mindenki elfogad. Hegel eszményének leegyszerűsített

modellje egy méhkas lehet: egy ellentétektől mentes társadalom, amelyben az egyén akaratát magában foglalja a közös jó. Egy értelmesen szervezett, összhangban lévő, ellentétektől mentes közösség már lehet önszabályozó, és ezáltal végre szabad. (Itt megjegyezhetjük, hogy ha egy rendszerben minden hajtóerő kiegyenlítődik, akkor a rendszer halott rendszerré válik!)

Hegel saját korának alkotmányos monarchikus Poroszországot tekintette a történelem csúcspontjának. A. Schopenhauer ezért azzal vádolta, hogy a királynak akart megfelelni, hiszen ez jó alapul szolgált a jobboldali hegelianusok porosz nacionalizmusához.

VI.

A 19. században a kapitalizmus átfogó vilárendszeré vált. A modern nagyüzemi technika forradalmasítja a termelést, kiterjeszti a civilizációt, lerombolja a társadalomban a hagyományos, korlátolt viszonyokat. Ez a tőkés termelési mód pozitív világtörténelmi szerepe. Jelentkeztek persze az ellentmondások is, de mindezt az élet mintegy természetes velejárójának tartották. A korszak szellemi légköre sok tekintetben a reneszánszéhoz hasonlít, s a művészet is szinte a reneszánsz virágkorát idézi fel: a francia festészet és irodalom ekkori nagy alkotásaihoz németek, skandinávok, oroszok és magyarok csatlakoznak. Ám a 20. század elején megkezdődött a művészetek felbomlása. „Minden részeire bomlott előttem, a részek megint a részekre, és semmi sem akart egy fogalom alatt megfélni” – írta az osztrák költő Hugo von Hofmannsthal; „Minden Egész eltörött” – mondta Ady Endre; Picasso festészete hű tükre ennek az eluralkodó életérzésnek. A kép („Guernica”) formái alkotóelemeikre esnek szét, ugyanúgy, mint a művészt környező világ.

Ebben a társadalomban egyéni sikert elérni mindenáron és mindenben (anyagi javak, munka, szexualitás) alapvető magatartássá válik. Az emberek mennél szabadabbak akarnak lenni, annál inkább válnak saját karrierjük rabjává; mennél inkább egyéniek akarnak lenni, annál inkább hódolnak be a divat, a szabadidő-reklám kényszereinek, s lesznek végül egyforma tucatemberekké. A hagyományos értékeket a modern kapitalizmus fejlődése, a pénz uralma a visszájára fordítja: a becsület már csak korlátosság, az igazság manipulálható, a törvénnyel gengszterek és terroristák élnek vissza. Tudomány és ipar hatalmassá tették az embert, de az élet végső kérdéseire a tudománynak nem lehet válasza; a miértre nem, csak a hogyanra képes választ adni. A művészet, mely a századfordulón még a nagy szintézis lehetőségeit kereste, a 20. században jóformán széthullik. A modern polgári filozófia kettéhasad: a természettudományos alapú tudományfilozófiai vagy pozitivistá áramlat és az (értelmileg beláthatatlannak fölfogott) emberi létet vizsgáló életfilozófiai vagy irracionalista áramlat, melyek idegenként állnak egymással szemben. A két filozófiai irányzat azonban abban egyetért, hogy világnézeti kérdések tudományosan nem tárgyalhatók.

A pozitivistá megnevezés megalkotója Auguste Comte (1798–1857), aki szerint az emberi megismerésnek három alapvető foka van: a „teológiai” szakaszban az ember titokzatos, természetfölötti erőkkel, a „metafizikai” szakaszban az elvont gondolkodás elvont filozófiai elveivel magyarázza a világ jelenségeit, melyekre a „pozitív” szakaszban a tudományok szolgálnak pontos, oksági magyarázatokkal.

Az egyes tudományok a történelem során a következő sorrendben jöttek létre: matematika, csillagászat, fizika, kémia, biológia, szociológia; ez

utóbbi – mai formájában – Comte alapozta meg. Comte szerint ez nemcsak történeti sorrend, hanem minden egyes tudomány a rákövetkezőnek módszertani előfeltétele is. Comte megingathatatlanul hitt abban, hogy a tudományok haladása mindent rendbe hoz: a társadalom javítására végül valóságos tudomány-vallást dolgozott ki.

A pozitivista tudományfilozófiák „észszerűségével” szemben a másik oldalon egyre inkább erősödött az a fölismerés, hogy ez az észszerűség csak a felszínen érvényesül. A mélyben ellenőrizhetetlen, irracionális (ésszel fölfoghatatlan) erők működnek.

Az irracionális 19. századi megalapozói Arthur Schopenhauer (1788–1860) és Søren Kierkegaard (1813–1855) voltak. Schopenhauer filozófiája az emberi szenvedés kozmikus igazolásának kísérlete. Elvi alapokon ragaszkodott ahhoz a gondolatához, hogy a világ lényege a szenvedés, s az optimizmus csak gúnyolódásnak tekinthető a mérhetetlenül sok emberi kínon. Filozófiájának kialakulására szerencsétlen életviszonyai is hatással voltak.

Szerinte az egész világ egyetlen egységes, hatalmas erőnek, az öntudatlan akaratnak a megnyilvánulása. Míg Hegelnél mindent áthat az értelem, nála mindent áthat a vak ösztön, az akarat. (Hegelt ő szélhámosnak tartotta!) Azonban minél inkább öntudatra ébred az akarat, mondja, annál inkább szenved. Hiszen az akarat állandó vágy, állandó törekvés, s ezért kielégíthetetlen: hiába éri el a célját, máris újabbak felé törekszik, ily módon nem vagyunk urai saját életünknek – ez Schopenhauer hírhedt pesszimizmusának forrása. Minthogy szenvedéseinket a vágy okozza, ezért azokat le kell győznünk. Mivel a művészetben az általános az egyediben jelenik meg, általa elmenekülhetünk a jelenségek világából. Az esztétikai élmény átalakítja az embert, mivel lehetővé teszi, hogy elérje az egyedi dolgokon túli világot, és így, ha rövid időre is, kikerülhetünk a szenvedésből.

A világ csódtömeg – véli Schopenhauer –, semmi okunk arra, hogy örüljünk létezésének. Jobb lenne, ha nem lenne. Mégis kinek lenne jobb? – kérdezhetnénk. Nekünk nem, hisz mi nem lennénk. A kozmikus akaratnak sem, mert neki semmi sem lehet jobb vagy rosszabb. Akkor általában lenne jobb? De mit jelentsen ez? Ha pedig abszurd a mondás, ugyanígy abszurd-e a tagadása, nevezetesen ez a mondás: „jó, hogy létezik a világ”?

Schopenhauer pesszimizmusát talán az általa kitalált betűszó jellemzi a legjobban: WELT (világ) = Weh (szomorúság) + Elend (gyötrelem) + Leid (szenvetés) + Tod (halál). Úgy gondolta, az aszketikus, önmegtágadó étellel elkerülhető a küzdelem végtelen köre, amelynek megszűnésével a jelenségek világa semmivé lesz.

Az egzisztencializmus alapjait lefektető Kierkegaard a hegelianus gondolkodókat azzal vádolta, hogy figyelmen kívül hagyják az egyéni

tapasztalatokat, az Istennel való személyes kapcsolatot és az egyéni döntések jelentőségét – ezeken a területeken jelentkeznek a leginkább az etikai és vallási kérdések. Az egyén nem a történelem eszköze, mint Hegel vélte, hanem öncél – mondja.

Mindkét, imént bemutatott filozófus felfogásában az a közös, hogy a német klasszikus filozófia, elsősorban Hegel bírálatából indulnak ki, és nem is csak a pesszimizmus. Mindketten az egyén önmegvalósítási lehetőségeit keresve, filozófiájukból kiküszöbölik mind a történelmi haladás gondolatát, mind – végső soron – az egyén szubjektivitásával szemben kötelező érvényű etika lehetőségét.

Ha Schopenhauer az akarat, a vak ösztön megnyilvánulásának minősítette az ember cselekedeteinek (látszatra céltudatos) szándékait, Kierkegaard a következmények, feloldhatatlanul ellentmondásos jellegére mutat rá: „Házasodj meg, meg fogod bánni; vagy megházasodsz, vagy nem, mindkettőt megbánod”, s a példák tovább sorolhatók. Az etikai cselekvés tehát lehetetlen, az ember etikai törekvései reménytelenül hiábavalók.

Friedrich Nietzsche-ről (1844–1900) kora tudóstársai nemigen vettek tudomást, de maga is megírta, hogy filozófiájára még nem érett meg az idő. Hatása inkább a 20. század második felétől érezhető az egzisztencializmusban, a posztstrukturalizmusban és a posztmodernizmusban.

Nietzsche filozófiájában kezdetben Schopenhauer ateista világszemléletével foglalkozott, amelyben a világot irracionális erők irányítják, és amelynek legfőbb jellemzője a hiábavaló törekvés és a szenvedés. Szerinte egy olyan Európában, amely elvesztette a hitét a hagyományos értékrendet alátámasztó isteni rendben, nem kell nihilizmusba süllyednie, mert nyílik lehetőség az értékek keresésére egy új korban is. Törekvése ennek az útnak a keresése, amely kivezeti az emberiséget az Isten halála okozta betegségből. Amit általában „jónak” tartunk, az valójában a gyengék állapotának felértékelése. A kereszténység tagadja az emberek közötti különbségeket, alázatosságot tett, egyetemes szeretetet hirdet és elutasítja a testi szenvedély értékét, valamint a bűnös világot; ez mind abból fakad, hogy sértődötten elutasítja a nemes, magasabb rendű ember életigenlő értékeit. A nihilizmus elleni orvosság: az emberfeletti ember (Übermensch) látomása, az új emberé, aki átalakítja az elfogadott értékeket.

A világban való tájékozódás egyetlen tényleges eszközének Nietzsche is a tudományt tekinti, s úgy látja, hogy a különböző vallási és filozófiai nézetek csak érdekeket és vágyakat fejeznek ki – sokszor önmagunk előtt is titkolt érdekeket és vágyakat. Az áthagyományozott világrend értékei, mondja, elveszítették tartalmukat, s így most minden értéket át kell értékelni: „Isten meghalt”, csak az ember adhat értéket önmagának és a világ

dolgainak. Erre a feladatra azonban az átlagember, ez a „nyilvánosan vélekedő látszatember” képtelen. Erre csakis az erkölcsileg és értelmileg független, értékteremtő ember, a felsőbbrendű ember: a felsőbb-ember (Übermensch) képes. Ám nem a polgári, olcsó tömegcivilizációra van szükség, vélte, hanem magasfokú kultúrára, olyanra, mint a régi görögöké volt.

A felsőbb-ember megteremti a maga felsőbbrendű kultúráját. Ez az ún. úrerkölcstúl van a szokványos értelemben felfogott jón és rosszon, egyetlen mozgatója a „hatalomra törő akarat”.

A „hatalomra törő akarat”-ra a hősies cselekvés jellemző, nem pedig a teljes passzivitás (Schopenhauer).

A világban, vélte Nietzsche, az „örök visszatérés” törvénye érvényesül; újra és újra ugyanazokat az eseményeket éljük át, ugyanazok a hősök és ugyanazok a gyávák térnek vissza újra és újra az élet színpadára. Az „örök visszatérés” gondolatával mintegy igent mondott saját életére. Egyesült Európáról álmódott, melyben a német szervezettség, az orosz őserő, az olasz szenvedély és a zsidó ügyesség egyesül.

Az igazság az, hogy mindig is az életbe beilleszkedni képtelen, hisztérikus ember volt: élete utolsó tíz évét elborult elmével élte le. Soha nem megszerezett gondolataiban bárki, bármilyen ideológia talált kiragadni valót saját célja érdekében. Ily módon végül Nietzsche egész gondolatvilága a fasiszta ideológiák martalékává vált.

Bertrand Russell mondja, hogy Nietzsche filozófiáját össze lehet foglalni Shakespeare szavaival, amelyek a *Lear királyban* hangzanak el: „oly dolgokat teszek – miket, még nem tudom, de amiken megrémül a föld” (Vörösmarty Mihály fordítása, II. felvonás, 4. szín)

Nietzsche nagyrészt valóban megragadja a világhoz intézett szózatában a 20. század nihilizmusát, cinizmusát, hitetlenségét, valamint azt, hogy elveti az irgalmat, a felebaráti szeretetet, a keresztény erényeket. Megnyilatkozásaiban a hétköznapi emberek (csőcselék) megvetését látjuk, de gyűlölete elsősorban nem rájuk, hanem a kiművelt söpredékre, újságírókra, irodalmárookra, politikusokra vagy filozófusokra, a divatos eszmékkel üzletelő kupeczekre, a többségjogaiba, az emberek egyenlőségébe vetett hit liberális vagy szocialista változatát terjesztő propagandistákra irányult.

Nietzschéről szólva adódik néhány lényegi kérdés: az örök visszatérés elmélete – ha elfogadjuk – biztató, rémisztő, netán érdektelen? Ha az életünk értelmét úgy teremtjük meg, hogy nem törődünk a jó és a rossz örökül kapott szabályaival, akkor különbözik-e a nagy művész a nagy bűnöstől, vagy mindkettőt ugyanúgy csodálnunk kell, hisz mindketten úgy építették fel életük értelmét, ahogy akarták?

Alkotás, újdonság, szabadság, életerő, istenség, intuíció – ezek a Henri Bergson (1859–1941) metafizikáját előhívó szavak. Dacolva a pozitivistákkal (felfogás, amely a tényeket önmagában adottnak – pozitívnak – tekinti) hitt abban, hogy a metafizika nemcsak lehetséges, hanem szükséges is az embernek; ugyanakkor azt is leszögezte, dacolva a kantianusokkal, hogy a metafizika tapasztalati alapon építhető fel, sőt, nem is ér semmit, ha nincs ilyen támasza.

Bergson filozófiájának ugyan az intuicionizmus (ráérzés a dolgok mibenlétére), tehát az a gondolat, hogy az ember csak intuíció, beleélés révén ragadhatja meg a dolgok „egyetlen és kifejezhetetlen”, igazi mivoltát, áll a középpontjában, de a természettudományos alátámasztásnak ő is (pl. Spencer) szükségét érezte. Bergson azt állítja, hogy az élet tényeit nem lehet „mechanikusan” magyarázni, hanem csak az „életlendület”, „a teremtő fejlődés” segítségével. Az „életlendület” egy – anyagilag meghatározhatatlan – életerő, mely a „teremtő fejlődés” során, tökéletesen szabadon valósítja meg önmagát. Bergson művében bírálja Darwin elméletét (*Teremtő fejlődés*). Szerinte nem metafizikai absztrakciókból, hanem tapasztalatból tudjuk, hogy Isten alkotás és szeretet. A tomisták azzal vádolták ezt a filozófiát (nem alaptalanul), hogy a panteizmus bűnébe esett.

Karl Marx (1818–1883) gondolatainak nagy hatása volt a világtörténelem alakulására; 66 évvel a halála után a világ népességének mintegy egyharmada olyan politikai rendszerben élt, amely elvileg az ő gondolatain alapult. Azt gondolta, hogy a valóság történelmileg alakul, és a belső küzdelmek (osztályharc) viszik előbbre.

Hegelhez hasonlóan Marx is úgy gondolta, hogy a történelem folyamata tudományos eszközökkel kutatható, és az átalakulások a dialektika törvényei szerint történnek – más szóval az egyes történelmi helyzetekben belső ellentétek feszülnek, amelyekből azok labilisak lesznek, és végül megszűnnek, illetve új helyzet keletkezik belőlük. Abban viszont nem értett egyet Hegellel, hogy a történelem útját megszabó feltartóztathatatlan logika szellemi természetű volna, szerinte csakis anyagi természetű lehet. Mivel úgy véli, hogy a társadalmi változások motorjai anyagi erők, amelyek az emberek cselekedeteire hatnak, érdeklődése középpontjába a gazdaság került. Szerinte a termelés és az elosztás eszközei, valamint a különböző társadalmi-gazdasági osztályok közötti dialektikus ellentét szabja meg a történelem irányát. Ezek az ellentétek hozzák létre azokat a társadalmi változásokat, amelyek nyomán a feudális társadalmakat felváltják az ipari társadalmakat, ezek formálják a különböző társadalmi osztályok természetét és a közöttük fennálló feszültségeket. Gazdasági erők szabják meg a „felépítmény” társadalmi jelenségeit, pl. a politikai intézményeket,

a vallásokat, a különféle ideológiákat és a művészeteket. A társadalmi jelenségek mögött tehát a kor gazdasági erői munkálnak.

Marx azt vizsgálta, milyen ellentét van a termelőeszközök birtoklói (a tőkésék) és az ipari munkások között. Az érték végső forrása a munka, a haszon pedig a munkások kizsákmányolásának eredménye, hiszen nagyobb érték keletkezik a munkájukból, mint amit bér formájában megkapnak. A munkások elidegenednek munkájuk termékétől, mert az nem az övék, a tömegtermelés pedig embertelenné uniformizálja az egyént. A tőkésék és a munkások közötti gazdasági távolság növekedése pedig elkerülhetetlenül forradalomhoz vezet. Ha a munkások magukhoz veszik a termelőeszközöket, a keletkező hasznot mindenki javára fogják felhasználni, és ezzel megszűnik az osztályharc és a dialektikus változások folyamata. Ezzel pedig beköszönt a történelem vége és a kommunizmus bevezetése.

Marx konzervatív bírálói – pl. Paul Johnson: *Értelmiségiek* című kötetében – filozófiájának jellegzetességeit egyéniségéből, személyiségéből, jelleméből vezetik le. Johnson négy ilyen aspektust sorol fel: (1) hajlam az erőszakra; (2) hatalomvágy; (3) nem tudott a pénzzel bánni; (4) környezetének kihasználása. Marx látszatra tudós volt, de az igazság szeretete nem minden esetben sarkallta. Filozófiája a költői látomásának, az újságírói tehetségének és az akadémiájának keveréke. Meglepő lehet, hogy bizonyos értelemben nagyon is erkölcsös ember volt. Égett a vágytól, hogy megteremtse egy jobb világot. *A német ideológiá*-ban mégis kigúnyolta az erkölcsöt; azt állította, hogy „tudománytalan” és akadályozhatná a forradalmat. Viszonya családjával egyre inkább arra korlátozódott, hogy újra és újra pénzt kért tőlük. Anyja egyszer állítólag megjegyezte: „Karl jól tenné, ha gyűjtene is egy kis tőkét, nemcsak írna róla.”

Marx elméletének gyakorlati megvalósításával a 20. században a világ számos térségében próbálkoztak. Az „eredmény” ismert: erőszak, kíméletlenség, diktatúrák, szenvedés, értékek pusztítása. És a nehezen megválaszolható vagy éppen megválaszolhatatlan kérdés: mindezért ki a felelős – az elmélet létrehozója, a végrehajtó vagy mindketten (de ezen utóbbi esetben mi az arány)?

A 19/20. század fordulójának „boldog békeidejét” az első és második világháború, a forradalmak és ellenforradalmak, a fasiszmus és bolsevizmus harca végleg érvénytelenítette. A zűrzavaros évtizedek után a nyugalom látszólag helyreállt, újrakezdődött a fellendülés. Azonban azt, hogy az emberiség problémáinak megoldását a tudomány és technika haladásától lehetne várni, azt egyre kevesebben hitték.

A polgári társadalomban eluralkodó, modern kiüttlanság érzésének legközvetlenebb filozófiai megnyilvánulása: az egzisztencializmus.

Az eredetileg pszichiáter Karl Jaspers (1883–1969) a filozófiában azt a közeget kereste, amelyben a leírhatatlan lét mégis leírhatóvá válik. Szerinte a filozófia feladata, hogy az egyént elvezesse önmaga megismeréséhez és a hiteles élethez, ezért az objektivitásra és a rendszerzésre irányuló törekvések hiábavalók. Szembe kell néznünk végességünkkel, és meg kell ragadnunk a „transzcendenst”.

Szerinte a lét csak „sifírozva”, rejtjelezve írható le: a filozófia a lét „sifréje”je, rejtjeles leírása. Gondolkodásunk alapténye, mondja, a szubjektum-objektum hasadás. Ámde a lét önmagában nem lehet sem objektum, sem szubjektum, hanem csak valamiféle „Átfogó”, mely ebben a szubjektum-objektum hasadásban megnyilvánul. Az „Átfogó” azonban megragadhatatlan, illetve csak közvetve ragadható meg: nekünk mégis meg kell ragadnunk. Erre indítanak bennünket létünk tragikusan kiküszöbölhetetlen helyzetei, szituációi, az ún. „határszituációk”. Ezekben ugyanis hirtelen feltámadnak előttünk életünk elviselhetetlen ellentmondásai, amelyeket mégis el kell viselnünk. A filozófia végső soron abban segít bennünket, hogy elviseljük az elviselhetetlent.

Martin Heidegger (1889–1976) nagy hatással volt az egzisztencializmus alakulására és Derrida dekonstrukciós módszerére. Belemélyedt a lét „tudományába”, és „fundamentálonológiája” azt hangsúlyozta, milyen a világban lenni, és nem azt, mit kezdjen a filozófia ennek tudásával.

Fő művében, a *Lét és időben* kijelenti, hogy a nyugati filozófia a görögök óta elfelejtette a „létkérdést”, és csak a jelennel foglalkozik, ezáltal figyelmen kívül hagyja a múlt és a jövő időbeli vonatkozásait. A *Lét és idő célja*, hogy újra feltegye a kérdést, mi is a létezés; megvizsgálja, hogyan szembesülünk saját létezésünk tényével, és azzal, hogy a világ milyennek tűnik fel számunkra. Heidegger visszatért Descartes „gondolkodom, tehát vagyok” állítására, és megalkotta saját kartézianus cogitóját, a Daseint, vagyis az ittlétet; ezt a kifejezést használta az emberi tudat sajátos jelölésére. A Dasein annyiban különbözik Descartes cogitójától, hogy „mindig jelen van” a világban, attól nincsen elválasztva. Míg Descartes saját gondolkodásra képes elméjét a bizonyosság forrásaként kezeli, és ezzel állítja szembe az anyagi dolgok világát, Heidegger létünk megélt valóságát hangsúlyozza egy világban, amelyet nem mi választottunk. Tehát a Daseinben anyagi megtestesült létezés van, amelynek adott ideje és társadalmi-történelmi háttere van, más emberekkel – a kartézianus Énnek nincsenek ilyen vonatkozásai. A Dasein léte a „valamivé válás” nyitva hagyott folyamata; saját magunkat hozzuk létre döntéseinkkel és cselekedeteinkkel. Heidegger leírja a lét érzelmi vonatkozásait; ezek az unalom, aggodás, bűn, végesség és félelem megtapasztalásai. Munkássága alapján Heideggert gyakran tekintik az egzisztencializmus atyjának.

Bírálta a technokrata modernizmust, a tömegkultúrát, mert ezek elválasztják az embert a természettől, és ezáltal az ember elveszíti eredeti egységét a léttel, amire az egyszerűbb korokban még képes volt. Ez magyarázhatja átmeneti vonzódását a náciizmus egyes elemeihez, amelyek visszatérést ígértek a földhöz.

Heideggernél az emberi létezés, a „meglét” leírása az embert a világba mintegy beledobott, „világba vetett” lénynek mutatja. Életünk a „holmik” (a dolgok) és a „Mások” (a többi ember) terében zajló élet: az emberi meglét így „gond”, a cselekvés pedig „gondoskodás”. A meglét „lét a halál jegyében”; a világ lényege a Semmi (nem semmi, hanem a Semmi!), mely az ember számára a szorongásban nyilvánítja ki magát.

Ortegáról – José Ortega y Gasset (1883–1955) – szokták mondani, hogy Descartes *cogito ergo sum*ját a feje tetejére állította: „Vagyok, tehát gondolkodom”.

A vitalizmus vagy vitális értelem a harmadik út az idealizmus és a racionalizmus között, tehát ami igaz, az sem az Én, sem az elme, sem az anyagi világ, hanem az élet. (Vitalizmus = az életfolyamatokat nem anyagi természetű életerő működésével magyarázó idealista elmélet.) De ha ezt elfogadjuk, akkor hozzá kell fűznünk, hogy az élet több mint gondolkodás, és Ortega „fejreállítását” feltétlenül kiegészítendő: „*Sum, ergo cogito, credo et aspero*”. Az élet magában kell, hogy foglalja többek között a hitet és a vágyakozást.

Az élet Ortega szerint dialektikus folyamat, és az értelem eszköz az élet szolgálatában. Az objektív igazság fogalmát az egyén nézőpontjából értelmezi újra. Tagadja, hogy az ember természete állandó lenne, gondolkodása középpontjába a valóság átalakítására törő egyén szabadságát állítja; ezek a gondolatok az egzisztencializmusra emlékeztetnek. De Ortega – eltérően Sartre-tól – és annak ellenére, hogy a Spanyol Köztársaságot támogatta, politikailag mégis az arisztokrácia uralmának örült volna, amelyben a kiválasztottak vezetnek és formálják a kulturális életet. (Sejthetően nem a születési, hanem a szellemi arisztokrácia!)

A *Tömegek lázadása* című műve (1929) a középszerűség dicsőítése ellen tiltakozik – a tömegkultúrában nincsenek előremutató értékek, nincsen jövőbe látás. Ortega befolyása kimutatható az egzisztencializmusban és Heidegger műveiben.

Az első világháború vérzivatarra, a négy évig tartó pusztítás és szenvedés végképp szertefoszlatta a 19. század azon naiv hitét, hogy a tudományos-technikai haladás az emberiség minden gondjára megoldást hoz, és elkövetkezik az örök béke és virágzás kora. Mindezt tetézte az a világgazdasági válság, amely a háború után kerekén tíz év múlva sújtott győzteseket és veszteseket egyaránt.

A kialakult helyzetben a krízisirodalom próbált meg választ adni a történetekre.

Az emberiség történetében a válság tudata mindvégig jelen van, ám a 20. század elején ez a világerzés csúcspontot ért el. A reformáció, a reneszánsz, a középkor, a római császárság, sőt még a megelőző időkben is jelentkezett a huszadik század elejéhez hasonló válságállapot.

A modern világválság tényleges megjelenése előtt keletkezett műveket ún. profetikus krizeológiáknak nevezik. Ezen művek fő jellemvonása, hogy bennük a válságtudat már megtalálható, a világban lévő objektív tények azonban még csak mint fenyegetőző lehetőségek lappanganak. Azonban a szerzők mintha előre meglátták volna a veszélyeket, ezért profetikus ez az irodalom. A külső körülmények még nincsenek válságban; a válságtudat megelőzi a tényleges krízist. A történelemben ez nem ritkaság, a magas szellemiségű gondolkodó rendszerint jóval előbb látja a később bekövetkező eseményeket. Az első profetikus szerzők: Søren Kierkegaard és Nietzsche. Az utóbbi főműve, az 1880-as években írt „*Wille zur Macht*” máig a legtökéletesebb krizeológia.

A profetikus krizeológia utolsó, egyben a tényleges válságirodalom legelső példája Oswald Spengler (1880–1936) műve, „*Der Untergang des Abendlandes*”. Az előbbi szerzőknél a válság még csak lappangott, és csak mint látens lehetőség vagy mint részlet tűnt fel. Amikor Spengler műve megjelent, a világválság tényleges valóság lett. Ez az idő: 1918, a világháború vége.

Az önmagában zárt kultúrát Spengler a történelem ősjelenségének tartja. A teljes érettségig szerinte nyolc, egymással egyenértékű kultúra jutott el: a kínai, az indiai, a babilóniai, az egyiptomi, a maya, az antik (apollói), az arab (mágikus) és a nyugati (fausti) kultúra. A kultúra végül, teljes kifejlődése után, Spengler szerint megmerevedik a holt civilizációban: ez a kikerülhetetlen sorsa a nyugati kultúrának is. Spengler élesen bírálja a gép elidegenedését az embertől és a pénz uralmát az emberen a formális demokrácia kulisszái mögött. De ezt éppoly sorsszerűen látja, mint az ellene föltámadó „cezarizmust”, a „hatalomra törő akaratok” végső küzdelmét: a „Nyugat alkonyát”.

Spengler mellett kikerülhetetlenül említenünk kell az angol szellemtörténet legnagyobb teljesítményét, Arnold J. Toynbee (1889–1975) történetfilozófiáját (*The Study of History*). Toynbee a civilizációt (kultúrát) nem irracionális ősjelenségnek tekintette, mint Spengler, hanem a környezet kihívására adott válasznak.

A civilizáción belül – vélte – egy „teremtő kisebbség”, egy elit viszi előre a fejlődést, a tömegek pedig utánzás révén veszik át tőle az eredményeket. Ha azonban az elit elveszíti teremtőképességét, akkor már nem a magától

értetődő tisztelet, hanem csak az erőszak biztosíthatja uralmát. Az ekkor bekövetkező lázadás nyomán a civilizáció megroppan és elpusztul. Toynbee szerint eddig 26 civilizáció született, de ebből 16 már elpusztult. Úgy véli, hogy a nyugati civilizáció elkerülheti a megroppanást, ha sikerrel tartja fenn a keresztény vallásban megtestesült humanista értékeket.

Amit a válságtudat előre látott, bekövetkezett: a politikai szétesés, gazdasági leromlás, elszegényedés, társadalmi felbomlás, morális, értelmi, művészi, tudományos válság. Itt utalnunk kell egy sajátos körülményre. Amíg a szellemileg tájékozott gondolkodók már évtizedekkel azelőtt beszéltek válságról, azt a realitások között élők még mindig nem voltak hajlandók észrevenni. Tehát azok, akiket szeretnek elvontnak minősíteni, már régen látták betörni a válságot, a tények emberei pedig a krízist csak akkor vették észre, amikor az már a fejükre zuhant. Csak akkor eszméltek, amikor 1929-ben a gazdasági csőd első jele New Yorkban feltűnt. Ám jellemzően e jelenséget kizárólag gazdasági természetűnek tartották, és kevesen vették észre a távolabbi vonatkozásokat. Néhányan voltak csak, akik politikai vagy szociális tényezőket is észrevettek. Ebből eredt, hogy az orvosságok használata csaknem kivétel nélkül kudarcot vallott. Lokális kezeléseket alkalmaztak, holott a betegség akkor már az egész szervezetre kiterjedt.

Olyan mű, amely elég általános és mély ahhoz, hogy a világválságot a maga realitásában fölfedje, a krízis-irodalom beláthatatlan nagyságához képest meglehetősen kevés van. Ami a New York-i tőzsde összeomlása utáni időben látott napvilágot, nagyobbára csak részlet vagy egy-egy probléma kiszélesítése.

A krizeológia története – némi önkényességgel – három részre tagolódik: (1) a profetikus művek kora az első világháború végéig; (2) az első világháború végétől, Spengler könyvétől, az amerikai pénzválság kitöréséig; (3) a harmadik korszak az ún. szekularizálódás korának nevezhető, amikor a művek a válságot tüneteiben írják le, és részleteit próbálják meg feltárni. Az első korszak hangvétele filozofikus, a második korszak a válság kulturális és történeti szempontú közelítését hozza magával, míg a harmadik korszak főként politikai, társadalmi és gazdasági szemléletű.

A 20. századi vallásosság, a modern filozófia törekvéseihez kapcsolódva, néhány eredeti, nyíltan vallásos filozófiát is létrehozott. Ezekben a klasszikus filozófiai hagyományt egyéni módon, vallásilag értelmezhető törekvésekként jelennek meg. Ilyen filozófia a francia jezsuita szerzetes és természettudós Pierre Teilhard de Chardin (1881–1955) elmélete. Teilhardnál a hegeli „abszolút eszme” egyértelműen azonosul a kereszténység Istenével, ám végső következményeit tekintve, Teilhard mégis panteista filozófus. Fejlődéelméletét is Hegel nyomán dolgozta ki, de a modern

természettudományos világkép alapján. Úgy látja, hogy a természetben eddig – a mennyiségi változások következtében – két nagy minőségi ugrás játszódott le: az élet kialakulása (biogenezis) és az emberi tudat kialakulása (noogenezis). Teilhard szerint ezekhez a jövőben még egy minőségi ugrás fog csatlakozni, melyet ő „krisztogenezis”-nek nevez. Ez szerinte azt jelenti, hogy a jövőben egy felsőbb élet (Survie) fog kialakulni, melyben a tudomány újraegyesül a vallással, az emberiség Krisztussal, a világ pedig Istennel (panteizmus?). A jövőnek ezt a harmonikus végpontját Teilhard „Omega-pont”-nak nevezi.

Hasonlóan, Hegel filozófiájára kívánt támaszkodni a protestáns teológus Karl Barth (1886–1968) is, aki az ún. dialektikus teológia megalapítója. Barth egyfelől hangsúlyozza a hit szubjektivitását: „Isten az égben van, te pedig a földön” – írja; s ebből vezeti le a „dialektikus feszültséget” ember és Isten, illetve a „kinyilatkoztatott” és az „elrejtett” Isten között. A feszültség azután szerinte úgy oldódik föl, hogy Isten az embert magához emeli, Jézus Krisztus halála és föltámadása által csodás módon áthidalva a szakadékot ember és Isten között: „Istent mint ismeretlen istent ismerjük meg Jézusban”. Másfelől azonban Barth igyekezett túlhaladni a hit szubjektivitását, amikor valamilyen – végső soron a Teilhardéhoz hasonló – átfogó és objektív világelmélet megalkotásához igyekezett Hegelt segítségül hívni.

Az ugyancsak Heidegger hatása alatt álló katolikus Karl Rahner (1904–1984) úgy fogalmaz, hogy „a kereszténységnek mint az abszolút jövő vallásának nincs evilági utópiája a jövőről”; tehát egyetlen történelmileg meghatározott társadalmi formát sem ismerhet el véglegesnek vagy a többivel szemben kitüntetettnek. Egy evilági jövőutópia, véli Rahner, a jövőt bálványá tenné, melynek a mindenkor élő nemzedékeket, a valóságos egyéneket – a jövőre való hivatkozással – csak folyamatosan feláldoznák. Ez azonban nem jelenti azt, teszi hozzá, hogy a kereszténységnek közömbösnek kellene vagy lehetne maradnia a társadalmi mozgásokkal szemben.

Ez a kérdés a teológiában mint az eszkatológia (a végső dolgokról való tanítás) problémája jelentkezik. Az eszkatológia egyik változata már a földi világban, az evilági történelmen belül is föltételez egy kitüntetett pontot, mely felé a fejlődés halad. Erre a gondolatra hajlott a nagy társadalmi mozgásokat a „krisztogenezis” előkészítéseinek tekintő Teilhard és Karl Barth is. Az eszkatológia másik változata viszont „a végső dolgokat” csakis az evilágon kívülre helyezi, s az egész társadalom számára nem, csupán az egyén számára tartja elérhetőnek. A hívő embernek van „*certitudo*”-ja (bizonyossága), de nincs „*securitas*”-a (biztonsága): vagyis bizonyossága van Isten túlvilági országáról, de nincs biztonsága az evilági történéseket illetően (Rudolf Bultmann 1884–1976).

A klasszikus filozófiai hagyománynak talán legkövetkezetesebb követője az a Ludwig Wittgenstein (1889–1951), aki a filozófiatörténészek szerint a hagyományos filozófiát voltaképpen megszüntette. Úgy illenek tehát, hogy ezen rövid történeti áttekintést a gondolkodás történetéről munkásságának bemutatásával zárjuk le. Ám Wittgenstein filozófiája a passzionátus érdeklődőnek nem adja meg magát egykönnyen, másfelől elvi kérdéseket is megfogalmaz. Ezért inkább Leszek Kołakowski könyvéből (*Mit kérdeznek tőlünk a nagy filozófusok?*) vett rövid idézettel jellemezném a kérdéskört:

„Bevezető magyarázat: amikor el kellett gondolkodnom azon, melyik nagy 20. századi gondolkodóval ajánlatos zárni ezt az arcképcsarnokot, magától értetődőnek látszott a döntés. Ludwig Wittgensteint illeti ez a hely, olyan meghatározó volt és nyilván maradt is a jelenléte a század filozófiájában. De aztán rájöttem, hogy hiába olvastam mind a filozófust, mind a róla szóló jó, de tényleg jó tanulmányok közül néhányat, továbbra sem tudom, tulajdonképpen mire megy ki itt a játék (ennek az én szellemi nyomorom az oka, nem Wittgenstein hibája).”

Az elmondottak nyomán a laikus nem tehet mást, minthogy a hallgatást választja.

Vannak vélemények, amelyek szerint az emberi gondolkodás, a filozófia története végső soron nem más, mint egymásnak ellentmondó, egymással össze nem egyeztethető vélemények, eszmék, elvek és gondolatok gigantikus romhalmaza. Mielőtt ingerülten visszautasítanánk ezt a bizony pejoratív megállapítást, olvassunk bele egy filozófus, Tózsér János: *Az igazság pillanatai, Esszé a filozófiai megismerés sikertelenségéről* című kötetébe (Kalligram, Budapest, 2018):

„A filozófia sikertelen episztemikus (megismerő jellegű) vállalkozás. Episztemikus vállalkozás, mert filozófiai problémák megoldását tűzte ki célul, filozófiai igazságokat és magyarázatokat ígért, és sikertelen vállalkozás, mert a filozófiai problémák közül egyetlenegy sem oldott meg, egyetlen filozófiai igazságot sem prezentált, egyetlen jelenséget sem magyarázott meg. A filozófusok körében egyetlen filozófiai probléma megoldása kapcsán sincs egyetértés, és nem létezik olyan filozófiai elmélet, melyet valamennyien elfogadnának.”

Sokak szerint a filozófia episztemikus sikertelensége a természet-tudományok fejlődésével összevetve a legsokkolóbb. Ezt igazolandó idézzük az egyik legismertebb és egyben legkomiszabb kritikát, amelyet természettudósok fogalmaztak meg a filozófiával szemben:

„A filozófia halott. Nem tart lépést a tudományok (különösen a fizika) legújabb fejleményeivel. A tudósok lettek mára a felfedezés fáklyájának hordozói a világ megismerésében” (Hawking–Mlodinow 2010, 5.)

Az elmondottak után jogos a kérdés: mire való a filozófia? Kézenfekvő válasz, hogy a filozófia történetéből olyan szempontokat tanulhatunk meg, amelyek révén közelebb juthatunk saját gondolkodásunk minél jobb kiépítéséhez. Szempontokat, amelyeket elfogadhatunk vagy elvethetünk, ám mindenképpen végig kell gondolnunk őket. Csak ily módon válhatnak hatékony elemmé gondolkodásunkban. *„Historia est magistra vitae”* (a történelem az élet tanítómestere) – mondták a régi rómaiak, s a mondás igazságán még az sem változtat, hogy az emberek a legtöbb esetben vagy butának, vagy lustának bizonyultak a lecke megtanulására. Ezért aztán újra és újra elkövettük ugyanazokat a hibákat, és újra meg újra elszenvedtük ugyanazokat a megaláztatásokat.

Kant annak idején azt mondta, hogy a filozófiának négy nagy kérdése van, és az első három tulajdonképpen benne foglaltatik a negyedikben. Ezek a kérdések: Mit tudhatok? Mit kell tennem? Miben reménykedhetem? Ki az ember? Az első kérdésre, mondja Kant, az arisztotelészi értelemben vett metafizika (általános filozófia; a világ esetleges tényei örökre adottak, megváltoztathatatlanok) válaszol, a másodikra az etika, a harmadikra a vallás, illetve vallásfilozófia, a negyedikre pedig az antropológia. Végső soron tehát minden az antropológián fordul meg, ami tudományos és mégis filozófiai kell, hogy legyen.

A filozófia tehát az emberiség számára arra jó, mint minden más tudomány, illetve mint a tudományok önkritikája. Tények elméleti feltárására és gyakorlati következtetések levonására. Ezzel a tudomány és a filozófia egyesül. Ez a szövetség kétféleképpen köthet meg. Az egyik elképzelés szerint a filozófia tulajdonképpen a természettudomány „része”. Vagyis egyetlen nagy episztemikus vállalkozás létezik, nevezetesen a természettudomány, és a tudományos és filozófiai problémák között nem lényegi, hanem mindössze fokozati különbség van.

Hogyan járjon el tehát a filozófus, amikor filozófiát művel? Úgy, hogy bármilyen probléma foglalkoztatja is, elsőként alaposan utánanézz a megfelelő empirikus vizsgálatok eredményeinek. Ha pl. az idővel kapcsolatos metafizikai problémák érdeklik, álláspontját a relativisztikus fizika legújabb eredményeinek figyelembevételével alakítja ki.

Azonban ezt a szövetséget valamiféle munkamegosztásként is elgondolhatjuk. Mi lenne a filozófusok dolga? Például az empirikus kutatásokban jártas, de a fogalmi elemzésben járatlan biológusok helyett elemezhetik a „biológiai faj”, az „adaptáció”, az „öröklés”, a „gén” vagy a „biológiai funkció” fogalmát. A fizikusok helyett állást foglalhatnak abban a kérdésben, hogy a kvantumfizika determinisztikus vagy indeterminisztikus felfogása a helyes. Vagy éppenséggel arra is vállalkozhatnak, hogy tisztázzák: tudományos világképünk és a hétköznapi meggyőződéseink

rendszere milyen viszonyban van egymással. (Ezen a téren a szakadék kezd dermesztővé válni!) S talán – a természettudósokénál feltételezhetően jobb retorikai képességeik okán – rájuk hárulhat az a kevésbé nemes feladat is, hogy a különböző népszerű fórumokon egyre gyakrabban hallható tudományos áhíreket és blöfföket leleplezzék. Mindezekkel pedig nagy szolgálatot tehetnek ama nagy és egységes episztemikus vállalkozásnak, melyet TUDOMÁNY-nak (így, nagy „T”-vel) nevezhetünk.

Nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy a filozófia mint fontos prototudomány játszott szerepet a tudománytörténetben, hiszen a 17. században kiválhatott belőle a fizika, a 18. században a biológia, a 19. században a pszichológia, a 20. század közepén pedig a kognitív tudomány (megismeréstudomány).

Ámde mire jó a filozófia az egyes embernek? Nos, megint csak arra, mint bármely tudomány. Hegel annak idején azt mondta, hogy a logika éppoly kevésbé tanítja meg az embert gondolkodni, mint a fiziológia emésztetni. A fiziológia csupán leírja, tudatosítja az emésztés stb. folyamatát – ugyanezt teszi a logika a gondolkodás folyamatával. Szép is volna, ha csak az tudna helyesen gondolkodni, aki már tanult logikát! De tudatosítani magunkban a helyes gondolkodás szabályait, ezt azért mégiscsak hasznos dolog, vagy legalábbis nem fölösleges.

Hogy világnézeti kérdésekről döntsön, hogy gondolkodjék, hogy életét alakítsa – ezt a feladatot senki és semmi nem vállalhatja fel az egyes ember helyett. Nem vállalhatja a filozófia sem, és nem is akarja vállalni. Ezért nem ad és nem is adhat kész recepteket a történelmileg folytonosan változó élethelyzetek megoldására.

A filozófia „csak” ahhoz akarja hozzásegíteni az embert, hogy minél tudatosabban, lehetőségeinek és képességeinek minél teljesebb áttekintésével, saját maga gondolkodjék, döntsön és cselekedjék. Mert nem magáért a gondolkodásért gondolkodunk, hanem azért, hogy gondolkodó emberként éljünk és cselekedjünk.

Ha például felismerünk egy logikai baklövést, lényegre törően érvelünk, felismerjük, mi lényeges és mi nem, világosan és pontosan elő tudjuk adni álláspontunkat, ezzel olyan képességek birtokában vagyunk, amelyek minden élethelyzetben használhatók. Ezek a készségek nagyon jó szolgálatot tesznek különféle hivatások gyakorlása során, nem véletlen tehát, hogy sokféle állást jobb eséllyel kapunk meg, ha rendelkezünk filozófiai képzettséggel is. A filozófiával együtt járó kritikai képességek segítségével megvédhetjük magunkat politikusok, csodadoktorok, használtautó-kereskedők, holokauszttagadók, életstílusguruk és sok más sarlatán mesterkedései ellen. Itt szólnunk kell Goya rézkarcáról: „Ha alszik az értelem, előjönnek a szörnyek (félelem, bizonytalanság, babonák stb.)”

Ám ennek kapcsán idéznünk kell Karl Popper mondását: az értelem túlhangsúlyozása végső soron nem más, mint a ráció mindenhatóságába vetett irracionális hit. Szent Ágoston bölcsessége teljesebben ragadja meg a valóságot: „*crede ut intelligas, intellige ut credas*” (Higgy, hogy érts, érts, hogy higgy). Igen – talán az eszes hit és a hívó értelem közössége lehet a legjobb útmutatónk.

A társadalmi lény

Az euro–amerikai civilizáció, illetve az euro–amerikai kultúra jövőjével kapcsolatos vélemények, találgatások hangvétele napjainkban egyre borúlátóbb. És fontos megjegyeznünk azt is, hogy miként az ún. „fenntartható fejlődés” értelmezését nagyban nehezíti a fejlődés és a növekedés fogalmának spontán vagy tudatos összekeverése, ugyanígy a kultúra és a civilizáció mibenlétének megkülönböztetése sem éri el azt a szintet, ami megközelítőleg egyértelmű következtetésekre adhatna alkalmat. Mert az az állítás például csaknem elfogadhatatlan, hogy kultúra mindaz, amit bárki a maga számára fontosnak tart, és bárki mással közölni tud. Itt már nem a tartalom elsődleges, hanem a közvetíthetőség. És a történet ettől kezdve már a médiumok birtoklásáról szól.

Vállalva a tévedés kockázatát is, kísérletet teszek egy talán nem azonnal elutasítható meghatározás megtételére. Civilizáción az ember viszonyát érthetjük az általa tervezett és készített tárgyakhoz, eszközökhöz, szerkezetekhez és anyagi rendszerekhez. A legfontosabb ilyen, nem ember alkotta anyagi rendszer, hiszen életfeltételünk, a természeti környezet. A viszonyunkat hozzá alapvetően meghatározza, hogy az evolúció véletlenszerű termékének vagy teremtménynek tekintjük. A kultúra pedig arról szól, hogy az iméntieket miként éljük meg a mindennapokban, különös tekintettel embertársainkhoz való viszonyunkra. Mindezt arra használjuk-e, hogy az utat lélektől lélekig kiépítsük, hogy a köztünk lévő „roppant jeges úrt” (Tóth Árpád) betemessük, vagy embertársaink csupán eszközök az érdek-mocsárban zajló küzdelmekben? Ki tudunk-e lépni önmagunkból a másik felé, hogy osztozzunk a bajban és együtt örüljünk a jónak? Képesek vagyunk-e a világot ezen az úton otthonunkká tenni, ami ily módon több, mint egy ház, lakás, intézmény, szolgáltatóház, hivatali helyiség stb. Az otthon nem a berendezési tárgyaktól lesz az, hanem attól, hogy az ottlakók képesek-e értékközösséget alkotni, képesek-e szeretettel, odafigyeléssel egymás iránt viseltetni.

A kultúráról szólva talán igazat adhatunk Ortega-nak: a tömegkultúrában nincsen jövőbe látás, nincsenek előremutató értékek. A tömegkultúra a jelen pillanat élményéről szól.

Az ember mint társadalmi lény számára elsőrendű kérdés: hogyan éljünk együtt? A kérdés megkerülhetetlen, hiszen az ember, természete szerint másokkal együtt kíván élni. Életünket kibogozhatatlanul átszövi számtalan embertársunk élete. Ezek közül egyeseket jól ismerünk, másokat csak futólag, legtöbbszörükkel pedig soha nem fogunk találkozni. Tehát oda kell

figyelnünk, hogyan élünk másokkal; ez a politika (a közügyekkel történő foglalkozás) lényege.

Nem nehéz belátni, hogy kénytelenek vagyunk politikával foglalkozni. Fontos, hogy igazságos törvények legyenek, hogy ne legyen elnyomó érdekszövetkezet, hogy a kormányt demokratikusan válasszuk meg (és így meglegyen a közös felelősség), és hogy ne csak a jogainkat ismerjük, hanem a kötelezettségeinket is a társadalom többi tagja felé. A történelemben számos példa igazolja, hogy szörnyű következményei (zsarnoki rendszerek, üldöztetés, népirtás) támadnak, ha nem sikerül válaszolni a kérdésre, miként éljünk együtt.

Európacentrikus szemléletünk számára bizonyára meglepő lehet, hogy a társadalmi szerkezetről és feladatköréről szóló legkorábbi rendszerbe foglalt gondolatok régebbiek a klasszikus görög filozófiánál, és Konfuciusztól (Kr. e. 551–479) származnak. A konfucianizmus a mai napig a kínai gondolkodás vezető ereje; a személy integritását hangsúlyozza, és ezáltal reméli megteremtteni a társadalmi egységet és összhangot.

Konfuciusz szerint egy jól működő államban minden polgárnak kell valamilyen közéleti szerepet vállalnia, és az egyén felelős azért, hogy ellássa társadalmi helyzetének megfelelő kötelességét. Nagy súlyt helyezett a társadalmi szokásokra, amelyeket ő „szertartásoknak és zenének” nevezett, mert ezekkel remélte elősegíteni a társadalmi összhangot. A szertartások segítenek a társadalmi szerepek rögzítésében, a zene pedig kölcsönös tiszteletben és közös élvezetben hozza össze az embereket.

Konfuciusz tanítása egy feudális társadalom hagyományos értékeit tükrözi, ezért hangsúlyozza a családi és társadalmi szokások, szerepek fontosságát. Leírta az ehhez tartozó östípusviszonyokat, például a férj és feleség, szülő és gyermek, uralkodó és alattvaló között fennállókat, és a bennük megjelenő kölcsönös kötelességeket. Például az alattvaló köteles engedelmeskedni az uralkodónak, az uralkodó viszont köteles meghallgatni az alattvalók bírálatát. Amellett érvelt, hogy az uralkodókat érdemeik szerint kellene kiválasztani, és nem származásuk alapján, hogy többet kellene törődniük alattvalóikkal, és hogy erényes jelleműnek kellene lenniük, hogy elnyerjék a polgárok tiszteletét és együttműködését. Azt állította, hogy a jó kormánynak elő kell segítenie, hogy mindenki az ösztönösen ismert, erkölcsileg helyes viselkedést kövesse, és ne a büntetéstől való félelem tartsa vissza a helytelen cselekedetektől.

Az alapvető elv: mindenki úgy bánjon a másikkal, ahogyan szeretné, hogy vele is bánjanak. Csak ekkor várhatjuk, hogy a társadalom jól működjék.

Arisztotelész az embert elsősorban társadalmi lénynek (*zoon politikon* = társas állat) tekinti, a kormányzat feladata pedig szerinte az, hogy a polgároknak jó élete legyen a társadalomban. Mivel szerepe ezek

szerint inkább segítő, mint irányító, elutasítja Platón filozófusok által vezetett államát, mert úgy gondolja, a demokrácia alkalmasabb lenne erre a feladatra. Az emberek a jólétre törekcszenek, és ezt erényes étettel és elmélkedéssel érhetik el. Szerinte azok az erények kellenek az emberek jólétéhez, amelyek két-két szélsőséges (esetleg bűnös) tulajdonság között vannak; legyünk például bőkezűek, mert ez az „arany középút” a zsugoriság és a tékozlás között, és így tovább. Azonban Arisztotelész végső soron a fölvilágosult monarchia híve volt: az a legjobb, vélte, ha a legbölcsebb ember kormányoz. Sajnos azonban ezt nehéz megtalálni; a monarchia elfajulásánál, a zsarnokságnál pedig még az – egyébként gyalázatosan működő – demokrácia is jobb. A társadalomban mindenkinek megvan a maga helye. Van, aki arra születik, hogy úr legyen (a civilizált hellén), van, aki arra, hogy szolga (a civilizálatlan barbár). A társadalom e rendje természetes rend: kell, hogy legyenek urak és szolgák, mert szolgaság nélkül nincs civilizáció, nincs kultúra. A tudománynak már keletkezése is annak köszönhető, hogy az egyiptomi papok elegendő szabadidővel rendelkeztek a vele való foglalkozáshoz.

Rousseau a *Társadalmi szerződésben* ismertetett filozófiája az őt megelőző Hobbeshoz hasonlóan azzal kezdődik, hogy elképzeli az embereket a „természetes állapotban”, és ebből eredezteti a társadalmi szerveződéseket. Ám Hobbestól eltérően romantikusan szemléli az emberi természetet. (Hobbes szerint ebben az állapotban mindenki saját érdekei szerint cselekszik, mindenki háborúban áll mindenki mással.) Rousseau úgy véli, hogy az emberek ebben az állapotukban egyek voltak a természettel, és természetes rokonszenvvel viseltettek egymás iránt. A társadalom, ami az elnyomás és egyenlőtlenség forrása, valamint az értelem fejlődése megrontja az embereket és kioltja bennünk az együttérzés természetes érzését. Rousseau olyan társadalom látomását vetíti előre, amelyben, miután az emberek felismerik az együttműködésből fakadó előnyöket, szívesen feladják természetes jogaikat, és alávetik magukat a társadalom „általános akaratának”. Ez az akarat azonban nem egyszerűen az egyes egyének összesített akarata, hanem törekvés a társadalom egészének javára. A szabadság ebben a társadalomban nem a vágyak korlát nélküli kielését jelenti, mert ez nem lenne szabadság, hanem csupán szenvedélyeink uralma fölöttünk. A valódi szabadság az lenne, ha az általános akaratot kifejező társadalmi szabályok szerint élünk, amelyek kialakításában mindenki részt vesz. Ezért ha nem vagyunk hajlandók meghajlani az általános akarat előtt, lehet, hogy „ránk kell erőltetni a szabadságot”, hiszen az általános akarat jeleníti meg, amit valóban akarunk, noha ezt nem mindig ismerjük fel. A történelem több esetben igazolta, hogy Rousseau eme hite nem több, mint naiv, romantikus álmodozás. Hiszen hányszor előfordult már, hogy egyes

személyek (diktátorok) vagy kisebb-nagyobb csoportok (pl. politikai pártok) kinyilatkoztatták, hogy amit ők akarnak (saját érdekükben), az az általános társadalmi akarat, s aki ezt nem vette tudomásul, annak „a ránk erőltetett szabadság” jegyében betörték a fejét. Rousseau egyébként a közvetlen és nem a képviseleti demokrácia híve volt, tehát azt gondolta, hogy minden polgár beleszólhasson közvetlenül az államügyekbe. Ez szerinte azért fontos, mert akkor mindenki érezheti, hogy saját akarata része az általános akaratnak. Ez – fűzhetnénk hozzá – a demokrácia egyik nagy veszedelme; elvezethet ugyanis, a hamis illetékességtudatból fakadóan, a cselekvésképtelen demokráciához.

Az elmondottakból egyértelmű, hogy az ember nem csupán biológiai és gondolkodó, hanem egyben történeti-társadalmi lény is, aki bizonyos tekintetben változik is aszerint, hogy a társadalom melyik fejlődési szakaszában tesszük górcső alá, vagy aszerint, hogy ugyanazon társadalom melyik csoportjához (réteg, osztály) tartozik.

Első pillantásra úgy tűnhet fel, hogy az emberi társadalom egyszerűen egyének összessége. Az emberek szereplői is, szerzői is saját világtörténelmi drámájuknak (Marx). Ám az egyének változnak, a társadalmi kölcsönhatások meghatározott formái, a társadalmi viszonyok ellenben huzamosabb ideig fennmaradnak. Ebből adódóan az a következtetés, hogy a társadalom nem egyénekből, hanem az egyének egymáshoz való viszonyainak összességéből áll. Mondhatjuk tehát, hogy az emberi társadalom a közös emberi tevékenység történelmileg kialakult formáinak összessége. A biológiai rendszerek elsősorban úgy őrzik meg struktúrájukat, hogy nemzedékről nemzedékre átadják örökletes jegyeiket; a társadalom viszont sajátos társadalmi intézmények révén adja tovább a maga – különböző jelrendszerekbe (kultúra, ideológia stb.) kódolt – szociális információit. A társadalmi tevékenység során differenciált társadalmi viszonyok, intézmények és csoportok alakulnak ki. Elkülönülnek a speciális igazgatási funkciók, ami életre hívta a politikát mint a társadalmi élet különleges szféráját, s az államot mint különálló intézményt.

Ahogy a munkaeszközöket és az anyagi értékeket az egyik nemzedék átadja a másiknak, úgy öröklődnek az emberiség rögzített, felhalmozott ismeretei is.

Ez elsősorban a szóban rögzül. A beszéddel együtt az egyén elsajátítja a nyelvben általánosított emberi tapasztalatokat is. (Nem ő gondolja ki, mit jelent az „alma”, a „háromszög”, a „ház”, hanem egyszerűen birtokába veszi a jelentések kész, történelmileg kialakult rendszerét.)

A konkrét személyiség a SZOCIALIZÁCIÓ folyamatában, azaz a társadalmi tapasztalatoknak az egyén részéről történő elsajátítása során alakul ki, s ez a folyamat nem vezethető vissza az egyének közvetlen

kölcsönhatására. Az egyén társadalmi helyzete nem más, mint helye a konkrét társadalmi struktúrában. A társadalmi viszonyok bonyolultsága miatt minden egyén sokféle pozíciót foglal el (mint tanító foglalkozási, mint apa családi, társadalmi funkció betöltése révén társadalmi-politikai feladatot lát el). Ezek jelentőségük, meghatározottságuk és egyéb ismérvek szerint különböznek egymástól. A meghatározott helyzetű személy megszabott társadalmi szerepet játszik. Szerepen a viselkedésnek az a normatív módon jóváhagyott mintája értendő, amelyet az adott pozícióban mindenkitől elvárnak.

Egyik vagy másik társadalmi szerep betöltése jelentős hatással van a személyes tulajdonságokra (az egyénértékorientációjára, tevékenységének motívumaira, másokhoz való viszonyára. Még érdekesebb a foglalkozási szerep hatása az ember személyes tulajdonságaira; viselkedésük és gondolkodásmódjuk alapján könnyen felismerhetjük egy-egy foglalkozási ág képviselőit.) (A példákat hosszan sorolhatnánk: az odahaza is didaktikus, oktató hangnemet használó tanár stb.)

Azonban a társadalmi szerep egymagában még nem határozza meg a személy viselkedését. Ehhez a szerepet el kell sajátítani, bensővé kell tenni. A szerep interiorizációja (belsővé tétele) az a belső determináns, amellyel az egyén a maga társadalmi helyzetét, a helyzethez való viszonyát és az ebből fakadó kötelezettségeket meghatározza. Ugyanazt a társadalmi szerepet különböző emberek különféleképpen fogják fel, élik át, értékelik és valósítják meg. Ezen a téren a személyiség egyéni-pszichológiai tulajdonságai (vérmérséklet, jellem, hajlam) éppúgy hatnak, mint elsajátított társadalmi beállítottságai, értékorientációja stb.

Az érdek egyfelől társadalomgazdasági, másfelől individuálpszichológiai jelenség. A szociológus szemszögéből az érdek „a tudatban tükröződő társadalmi helyzet, s egyúttal a cselekvésbe átmenő tudat”. Az érdek objektív mozzanata a szubjektum társadalmi helyzete; szubjektív mozzanata pedig eszmei mozgatóerők – vágyak, törekvések, a tevékenység motívumai – alkotják. E motívumok tárgyai, objektumai az érdek tartalmának bizonyulnak. Az érdek a személy társadalmi helyzetén, csoport-hovatartozásán, s a motívumok, beállítottságok és orientációk meghatározott rendszerében jut kifejeződésre.

A motívum az ember szubjektív viszonya saját cselekvéséhez, tudatosan megszabott célja, amely irányítja és megvilágítja a viselkedést. A motívumok függenek az egyéni tulajdonságoktól, a konkrét helyzettől, s ellentmondásosak és következetlenek is lehetnek. A motívumoknál mélyebb a beállítottság (attitűd), mely a csoport vagy az egyén viszonyát határozza meg valamely tárgyhoz, s egyben magát a tárgy észlelésének módját is megszabja. A beállítottság készséget jelent egy bizonyos tevékenységre,

amely alkalmas arra, hogy kielégítse valamelyik szükségletünket. A beállítottság nemcsak állandóbb a motívumoknál, hanem jóval bonyolultabb is: magában foglalja mind a gondolkodást, mind az érzelmet és a cselekvésre való készségeket. Végül az orientáció a beállítottságok egész rendszere, melyek alapján az egyén (a csoport) a helyzetet felfogja és megválasztja a megfelelő cselekvési módot. A társadalmi szerepeknek a személyiségben lejátszódó integrációja megismételhetetlenül egyéni színezetű, és a reá jellemző különleges körülmények sajátos együttesétől függ.

Az egyéniség mint egy-egy ember megismételhetetlen sajátosságai elsősorban biológiai tény. Az emberi gének lehetséges kombinációinak száma a biológusok szerint alighanem több, mint az atomoké a világegyetemben. Minden emberi szervezet a maga nemében egyedüli genotípust (genetikus szervezeti alkatot) testesít meg, és alapjául szolgál a megfelelő fenotípusnak (valamely jegy külső megnyilvánulása).

Különösen fontos az emberi idegrendszer típusok közötti különbség. Már az ókorban kialakult az emberi viselkedést jellemző négy fő vérmérséklet képzete: kolerikus (lobbanékony, de érzelmi magatartásában kitartó személy); szangvinikus (érzelmeiben gyorsan ingadozó); flegmatikus (közönyös); melankolikus (mélabús). K. Jung két típusra osztotta az embereket: az egyik az introvertált (befelé forduló, zárkózott, szemlélődő), a másik az extrovertált (kifelé forduló, közlékeny, a külső események iránt érdeklődő).

Egy további osztályozási javaslat nem a viselkedés külső jegyeire épül, hanem az idegrendszer típus különbségeire, a két legfőbb idegfolyamat – az inger és a gátlás – alaptulajdonságainak kapcsolódási módjára (Pavlov). E folyamatok a következő tulajdonságok fokozatai szerint különböznek egymástól: (1) erő-gyengeség, (2) kiegyensúlyozottság-kiegyensúlyozatlanság, (3) mozgékony-ság-tehetetlenség.

Az emberi egyéniség genetikai tényezőinek magyarázata igen fontos a tudomány szempontjából. De bármilyen nagy legyen is az átöröklés jelentősége, nem szabad túlbecsülnünk, kizárólagosnak tekintenünk. Először: ezt a hatást többnyire más, társadalmi-pszichológiai tényezők közvetítik. Egy szép lány öntudata és viselkedése erősen különbözik egy csúnyáétól. A dolog nyitját azonban természetesen nem az orr alakjában vagy a szem metszésében kell keresnünk, hanem abban, hogy a szépség társadalmi érték, és birtoklása minden személyes érdem nélkül lényeges pszichoszociális tényezővé válik. Másodsor – s ez különösen fontos –, a természeti tényezők hatását kisebb-nagyobb mértékben semlegesítheti a nevelés és a társadalmi hatások rendszere.

Másik tényező, amely az emberek mint személyiségek sokféleségének alapjául szolgál, az egyéni élettapasztalatuk sajátosságai. A színész szabadon változthatja szerepeit és maszkjait, s tudatában van annak, hogy nem azonos velük; a személyiség ellenben magáévá teszi, belső lényegévé asszimilálja, egy sajátos, önálló rendszerbe integrálja szerepeit. Emellett döntő fontossága van az ember korábbi élettapasztalatának, különösen a neveltetésnek, beállítottságának. Régebbi élményeinktől és tapasztalatainktól függ, hogy egy eseményt miképpen fogunk fel.

Ily módon a társadalmi szerepek hatnak az egyén személyes tulajdonságaira. De a fordítottja is érvényes: az egyéni sajátosságok lényeges hatással vannak a társadalmi szerepek megválasztására és megvalósítására.

Egy érdekes felmérés szerint egy diákcsoporthoz válaszaiból, arra a kérdésre, milyennek képzelik az eszményi munkát, pszichológiai orientációik alapján három típus képe rajzolódik ki: (1) „alkalmazkodók” – akik elsősorban azzal törődtek, miképpen viszonyul hozzájuk a környezetük, szívesebben rendelkeznek maguk fölött, de nem kifogásolják azt sem, ha alá kell rendelniük magukat másoknak, és egészségben véve pozitív módon ítélik meg az emberi természetet; (2) „agresszívek” – elsősorban sikerre törekednek (ez fontosabb számukra a függetlenségnél vagy környezetük szereteténél), kedvelik a parancsolgatást, s úgy vélekednek, hogy „ha magad nem gondoskodik magadról, az emberek megcsalnak”; (3) „szabadságra vágyók” – akik mindennél többre becsülik a függetlenséget (többre a sikernél és a többiek rokonszenvénél), nem szívesen hajtják végre mások utasításait, s maguk kívánják dönteni. A diákok aszerint választanak ki azt a foglalkozást, amelyik legjobban egyezik eszményeikkel. Az „alkalmazkodók” előnyben részesítik a társadalmi tevékenységet, a tanítást; az „agresszívek” a kereskedést, a business-t, a reklámot, a jogi pályát; a „szabadságra vágyók” pedig főként a művészetet, az építészetet, a természettudományokhoz vonzódnak (M. Rosenberg, amerikai szociológus, 1957).

A bemutatott tipológia – természetesen – feltételes és bírálható. Munkánélküli, rossz családi és társadalmi viszonyok között élő, alulképzett egyén, hajléktalan számára aligha ilyen egyszerű a választás!

A társadalmi szerepek tehát – mint arról már szó esett – hatnak az egyén személyes tulajdonságaira, de a fordítottja is érvényes: az egyéni sajátosságok lényeges hatással vannak a társadalmi szerepek megválasztására és megvalósítására.

Minden egyén egyidejűleg számos különböző (termelési, társadalmi, kulturális stb.) csoportba tartozik. A szociológia vonatkozási (referencia-) csoportnak nevezi azt a csoportot, amellyel az egyén a legszorosabb közösséget érzi, s amelyből viselkedésének normáit, értékeit és beállítottságait meríti. A személyiségnek rendszerint több vonatkozási

csoportja van, s mindegyiküket mércéül választja valamilyen viszonylatban. Az egyén vagy valóban tagja egy-egy ilyen csoportnak, vagy pedig, ha közvetlenül nem tartozik is hozzá, ezt tekinti mintaképének.

A szociológiai irodalomban – egy felfogás szerint – két részre osztják az egyén viselkedését: az egyik formális, merev, halott – ezt a társadalmi szerepek „kötelező” világának rovására írják –, a másik viszont a „személyes” ügyeket és viszonyokat tartalmazza, azt, ami által az egyén mint személyiség valójában „az, aki”.

A modern néprajztudomány kialakította a „marginális ember” fogalmát annak az embernek a jelölésére, aki két kultúra határán helyezkedik el, és nem tudja pontosan, melyikhez kötődik erősebben. Ilyenek például azok, akik különböző nemzetiségű szülőktől származnak, vagy elnyomott kisebbségek tagjai, de európai nevelést kaptak, s a származás és a nevelés kettős kötöttséget alakított ki bennük. Ezek az emberek – kedvező viszonyok esetén – sajátos hidat alkotnak a különböző kultúrák között. Konfliktusok esetén azonban nehéz helyzetbe kerülnek: választaniuk kell, s ez gyakran neurózishoz (testi és lelki zavarokban megnyilvánuló idegbetegség) vezet.

A szerepek közötti ellentmondásokon kívül vannak szerepen belüli konfliktusok is, amelyek abból fakadnak, hogy az egyes szerepekkel kapcsolatos kötelezettségeket különféleképpen, gyakran teljesen ellentétesen képzeljük el. (Pl. a pedagógusi szerepet vagy az apaszerepet – felügyelőként vagy bölcs mesterként.)

David Riesman amerikai szociológus szociológiai esszéje – *A magányos tömeg* – első megjelenésekor (1950) valóságos forradalmat idézett elő Amerikában a szociológiában és a társadalomtudományokban. A könyv alapvető fogalmai – a tradíciótól irányított, a kívülről és a belülről irányított társadalmi jellem – a szociológusok közvetítésével a szépirodalomba, az irodalomtörténetbe és a zszurnalisztikába is bevonultak.

Az egyén konformitásában (azonosság, összhang) valamilyen korcsoporthoz, törzshöz, kaszthoz való tartozása tükröződik vissza; évszázadokon keresztül fennmaradó és az egymást követő nemzedékekben nem, vagy csak árnyalatnyit változó viszonyok megértését és tisztelését tanulja meg. Ez a *tradíciótól irányítottság* lényege. A fontosabb kapcsolatokat szigorú és merev etikett szabályozza; ezt a fiatalok a felnőtté avatásig tartó intenzív társadalmivá válás időszakában sajátítják el. A kultúra – gazdasági feladatán túl – rituálét, rutint és vallást is tartalmaz, s ily módon mindenkire kiterjed és mindenkit orientál. Kevés energiát fordítanak arra, hogy a földművelés vagy a gyógyítás ősrégi és megszokott problémáira új megoldásokat találjanak. Ne gondoljuk azonban azt, hogy azokban a társadalmakban, ahol az egyének tevékenységét a tradíciók iránti engedelmesség határozza meg, az egyén értékét veszíti, és semmi sem

ösztönzi képességeinek fejlesztésére. A tradíciók tisztelete csoporthoz való tartozást jelent az egyén számára, és nem „tartalék” abban az értelemben, mint a modern társadalomban pl. a munkanélküli. Ám a csoporthoz való tartozás miatt „saját” életcéljai csak kis mértékben alakítják sorsát.

A karakterstruktúra ezekben a társadalmakban nagymértékben „alkalmazkodó”, a legtöbb ember összhangban van a fennálló intézményekkel. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az emberek boldogok. Lehetséges, hogy az a társadalom, amelyhez alkalmazkodnak, nyomorúságos, félelemtől hajszott, szadizmustól és betegségektől gyötört.

A nyugati történelemben a középkort tekinthetjük annak az időszaknak, amikor a többséget a tradíciók irányították. A tradíciótól irányítottaság fogalma azonban olyan elemre utal, amely nemcsak a középkori európai népeknél található meg, hanem olyan egészen különböző népeknél, mint a hinduk, zuluk, kínaiak, észak-afrikai arabok. Adott szerzők a különbözőségekből azonosságokat is ki tudtak mutatni, s ezeket olyan fogalmakban foglalták össze, mint például „népi társadalom” (a civilizáció ellentétéként), a „státustársadalom” (a szerződéses társadalom ellentétéként), mint „Gemeinschaft” (a „Gesellschaft” ellentétéként) (közösség–társadalom). Bár a különbségek nagyok, a „népi”, „státus” és „Gemeinschaft” társadalmak közös jellemzői mégis az, hogy viszonylag lassan változnak, nagymértékben függetlenek a családi és rokoni szerveződéstől és – összehasonlítva a későbbi időszakokkal – viszonylag kevés érteken nyugodnak.

A nyugati történelemben a reneszánszsal és a reformációval kialakuló és napjainkban komoly válságjeleket mutató társadalom képviseli azt a típust, amelyben a belülről irányítottaság a konformitás biztosításának legfőbb módja. Ezt a társadalmat a megnövekedett személyes mobilitás és a szinte állandó expanzió (termelés, felfedezések) jellemzi. A társadalom által nyújtott nagyobb választási lehetőségekhez olyan karaktertípusokra van szükség, amelyek képesek biztosítani a társadalmi létet a szigorú és magától értetődő tradíciótól való irányítottaság nélkül is. Az irányítás forrása az egyén számára „belső” abban az értelemben, hogy az élet kezdetén az irányítást szüleitől kapta meg általánosított, de mégis szigorúan követendő célok kijelölésével. Azokban a társadalmakban, amelyekben a konformitás biztosításának fő módja a tradíciótól irányítottaság, a figyelmet elsősorban a külső viselkedési konformitásra összpontosítják (a rítusokban és az etikettben megtestesülő előírások). Ebből azonban nem következtethetünk arra, hogy a belülről irányított karakter számára a tradíciónak semmiféle jelentősége sincs. Éppen ellenkezőleg, ez a karaktertípus is nagyon szorosan kapcsolódik a tradíciókhoz: a tradíciók korlátozzák céljait, és befolyásolják az eszközei kiválasztásában. Inkább arról van szó, hogy a tradíciók fellazulása következik be, ami részben összefügg azzal, hogy a

társadalomban fokozódik a rétegződés és a munkamegosztás. Az egyén nem kerülheti el, hogy tudatosuljon benne az egymással versengő tradíciók létezése. Ennek következtében nagyobb rugalmasságot tanúsít a mindig változó körülményekhez való alkalmazkodásban és többet kíván saját környezetétől is.

Huizinga „*A középkor alkonya*” című művében pontos képet ad arról, milyen szorongásból és felzavarodottságból, értékkonfliktusokból születtek meg fokozatosan az új formák.

Az a karaktertípus, amely az ún. „*kívülről irányított*” társadalmi jellem fogalmával írható le, a 20. század második felében, az Egyesült Államokból kiindulva, terjedt el az egész világban. Ezt az új embertípust felszínesebbnek, pénzével szabadabban bánónak, önmagában és értékeiben bizonytalanabbnak (bár gyakran a felszínen roppant magabiztos), az igazolást jobban igénylőnek tartják. A kívülről irányított típusok a fiatalok között, a nagyvárosokban és a magasabb jövedelmű rétegekben találhatók elsősorban.

Míg a belülről irányítottság a „régii” középosztály (bankárok, kereskedők, kisvállalkozók stb.) tipikus jellemzője, a kívülről irányítottság pedig az „új” középosztály (a bürokraták, az üzleti életben bérért alkalmazottak stb.) tipikus jellemzője. Csökken a termelésben, a bányászatban dolgozók aránya, s növekszik a szellemi munkában és a szolgáltatásokban alkalmazottak aránya. A népesség növekvő mértékben fordul a gazdaság „tercier” szektora felé.

Az oktatás, a szabad idő és a szolgáltatások a tömeghírközlés által sugárzott szavak és képek fokozott fogyasztásával járnak együtt. Az emberek egyre inkább a tömeghírközlés csatornáin keresztül tartják fenn a kapcsolatot egymással és a környező világgal. A kívülről irányított ember a politikai eseményeket is általában a szavak és képek szűrőjén keresztül ismeri meg, s ennek következtében az események általában atomizálódnak, és személyessé (inkább álszemélyessé) válnak. A még létező belülről irányított ember pedig arra törekszik, hogy a szavak áradatát rendszerezze és moralizáljon fölötte.

Ez a változás azt jelent, hogy sok ember a sikerhez új utakat keres és „társadalmi” viselkedést tanúsít mind a siker, mind a családi és személyes alkalmazkodás érdekében. A városi élet kisebb családjában az „engedékeny” gyermeknevelési ideál egyre szélesebb elterjedésével fellazulnak a fegyelem régi formái. Ilyen körülmények között a gyermek számára a kortárs csoportok viselkedési mintái válnak meghatározóvá, s a belső normák megsértése kevésbé számít, mint az a tény, hogy azokkal már nem tud beilleszkedni, népszerűvé válni, illetve rendezni kapcsolatait társaival.

A kortárs csoportok nyomását azután még fokozzák a tömeghírközlés, a film, a rádió, az internet, és általában a tömegkultúra eszközei.

Valamennyi kívülről irányított típusban közös vonás, hogy az individuum számára az irányítás forrásául kortársaik szolgálnak, akár azok, akiket ismer, akár azok, akikkel csak közvetett kapcsolata van, barátokon vagy a tömeghírközlésen keresztül. Ezek – természetesen – beépülnek a személyiségbe, és a rájuk történő támaszkodás már az élet legelején kialakul. Nem közömbös, hogy a nyomásgyakorlók az egyén közvetlen köréhez tartoznak-e, vagy valamely „magasabb” kör képviselői, netán a tömeghírközlés anonim hangjai; továbbá, hogy az egyén tud-e minden véletlen ismerősének az ellenségességéről is, vagy pedig csak azokétól, akik „számítanak valamit”. A másoktól (a kortársaktól és nem az ősoktól) való irányítás és elismerés igénye sokkal nagyobb annál, mint amennyit az emberek bármely korban törődtek azzal, hogy mások mit gondolnak róluk.

Érdekes eredményre vezet a három típus összehasonlítása: a tradíciótól irányított személy a kultúra hatását egységként érzi, ez a hatás azonban azon a néhány, sajátos egyénen keresztül jut el hozzá, akikkel naponta kapcsolatban áll. Ezek tőle nem azt várják el, hogy valamilyen típust reprezentáljon, hanem azt, hogy a helyesnek vélt módon viselkedjék. Ily módon a viselkedéssel szembeni szankció a megszegénytől való félelem formájában jelenik meg.

A belülről irányított ember gyermekkorától ahhoz a pszichikai irányítúhoz igazodik, amellyel szülei szerelték fel, és amely a későbbiek során alkalmas arra, hogy jelzéseket vegyen fel más, szüleihez hasonló tekintélyektől is. Amennyiben eltér az irányvonalától, akár azért, mert belső ösztönzés készíti erre, akár azért, mert embertársai ingadozó szavára figyel, *bűntudat* alakul ki benne. Mivel az élete során figyelembe veendő irányelveket az otthon bensőséges légkörében néhány irányt mutató személytől tanulta és mivel nem a viselkedés részleteit, hanem inkább elveit tette magáévá, a belülről irányított ember nagyfokú stabilitásra képes. Sőt, szilárd maradhat akkor is, ha hiányzik a társadalom helyeslő támogatása.

A kívülről irányított ember ezzel szemben szüleinél sokkal tágabb körtől tanulja meg, miként válaszoljon különféle jelzésekre. A család már nem az a szorosan összefonódott egység, amelynek ő is elválaszthatatlan része, hanem csupán a tágabb társadalmi környezetnek az a része, amelyre legkorábban felfigyelt. Ez a típus, miként a tradíciótól irányított, csoportmilióban él, és nem rendelkezik a belülről irányított típus azon képességével, hogy egyedül cselekedjék. A kívülről irányított ember kozmopolita; elmosódik előtte az ismerős és az idegen közötti különbség – amely annyira világos a tradíciótól irányított társadalmakban. A belülről irányított ember „otthon lehet idegenben” azért, mert viszonylag közömbös

másokkal szemben, a kívülről irányított vizsont mindenütt otthon van, és sehol sincs otthon, készen arra, hogy felületes bensőségességet tanúsítson bárkivel szemben. Ő az, aki a világ bármely repülőterén egyformán „jól” érzi magát. A büntudat és a szégyenkezés kontrolljával szemben (bár e kettő is fennmarad) a kívülről irányított emberben működő pszichológiai mozgatórugó a diffúz *aggodalom*. Állandó feszültség közepette figyeli a környezetétől érkező jelzéseket, amelyeknek elrendezésére, minősítésére gyakran nincs elegendő ideje.

A dolog természetéből fakadóan soha nem beszélgetünk arról, hogy egy társadalom vagy egy ember teljes mértékben a három típus valamelyikébe tartoznék: a konformitásnak ez a három típusa minden történelmi korszakban fellelhető, a kérdés csupán az, hogy az egyén vagy a társadalom milyen mértékben támaszkodik a három mechanizmus egyikére vagy másikára. Számolnunk kell továbbá azzal a lehetőséggel is, hogy az embereket meghatározott viselkedésre kényszerítik, noha karakterstruktúrájuk éppen ellenkező viselkedésre ösztönöznék őket.

Az emberek belülről irányítottak abban az értelemben, hogy náluk idősebb emberek nevelték fel őket, és tőlük néhány tartós álláspontot vettek át, amelyeket magukévá tettek. A kívülről irányítottság pedig abban nyilvánul meg, hogy az ember figyel a többiek elvárásaira és a „terephelyzetre”, a „helyzet meghatározására”, és véleménye kialakításához a többiek is hozzájárulnak.

Ezen a ponton hangsúlyoznunk kell, hogy a bemutatott társadalom- és karaktertípusok nem a valóságban léteznek, hanem típusok, meghatározott történelmi problémákon nyugvó konstrukciók.

Aligha vonható kétségbe, hogy a 21. század kihívásaira adandó válaszokat alapvetően az fogja meghatározni, miként formálódik önazonosságunk, az én-tudat, azaz az identitás. Az identitás – egy közelítés szerint (Susan Greenfield) – hármas rétegződésű: valaki-, senki-, akárki-identitás. (Érdekes lenne összevetni ezt a három típust az imént vázoltakkal; megfeleltethetőek-e egymásnak?)

A „*valaki identitás*” tipikusan a fogyasztói társadalom terméke, státuszidentitásnak is nevezhetjük. Az egyén valakivé akar válni, adott státusz elérésére törekszik, mivel az bizonyos előnyökkel jár együtt (pl. megnövekedő nyomásgyakorló képesség). Mára ez a vágy sok tekintetben elvezetett az ún. „túldimenzionált énközpontúsághoz”; az individuuum elszabadulásához, pl. az autoriter vezetővé váláshoz. A „*senki identitás*” (hamis identitás vagy identitás nélkülség) legfontosabb és legpontosabb definícióját a múlt századi Amerika (USA) hetvenes éveiben a punkfilozófia vázolta fel: szex és drog és rock and roll. Ma ehhez a képernyő- és a internetfüggést is hozzászámíthatjuk. Itt a lényeg egy roppant erős

külső érzéki hatás, amire az én-ben pillanatnyi belső készítés alakul ki, miközben eltűnik a múlt, és nincs lehetőség arra, hogy cselekedeteink jövőbeli következményeivel számot vessünk. Az „*akárki identitást*” tömegidentitásnak is nevezik (tömegtársadalmak). Az én-tudat ebben az esetben átadja helyét a mi-tudatnak. A rendszerint ideológiai alapon szerveződő csoportok, közösségek egyes tagjai a csoport többi tagjával azonossá, mi több, tőlük megkülönböztethetlenné válnak. És a MI-vel szemben mihamarabb kijelöltetnek az ŐK, akiket, ha lehet, pl. a politikában, mivel ellenségek, meg kell vagy lehet semmisíteni, akár fizikailag is.

Ez az identitás érhető tetten a sportstadionok tomboló szurkolóiban, popkoncertek eksztatikus örömben hajladozó árnyalakjaiban és a politikai jellegű tömegrendezvények zsigeri megnyilvánulásaiban is.

A három réteg egyszerre van bennünk jelen, időben változó módon és arányban. Vizsgálódásunk szempontjából azonban az igazán lényeges most az, hogy ezen hármas rétegű identitást a már ma is létező három technológia – információs-, bio-, illetve nanotechnológia – miként képes befolyásolni.

Az információtechnológia révén elmosódik a különbség a három-dimenziós fizikai valóság és a kétdimenziós virtuális valóság (interaktivitás, számítógépes szerepjátékok) között. A biotechnológia képes arra, hogy a generációk közötti különbséget (külső megjelenés, egészségi állapot, reprodukív képesség) megszüntesse. Külön hangsúlyozandó, hogy ezt a technológiát nemcsak terápiás, hanem széles körben kozmetikai célokra is alkalmazzák (plasztikai sebészet, kozmetikai farmakológia, génebészet stb.), s ezen az úton a tudatmódosítástól a személyiségváltásig bezárólag beláthatatlan lehetőségek adódnak. A nanotechnológia megszünteti az „én” és a külvilág közötti különbséget. Nanoméretben ugyanis tárgyak, eszközök és kémiai rendszerek számára a testet a külvilágtól elválasztó külső (bőr), és a belső határfelületek átjárhatóvá válnak, amelyeken át mikroméretben ilyen transzportra nincs lehetőség.

Ezek a lehetőségek elgondolkodtató, helyenként félelmetes távlatokat nyithatnak meg előttünk. Különösen, ha arra gondolunk, hogy mára megjelentek azok az elképzelések, amelyek szerint nem az emberi aktivitás által szétrombolt ökológiai rendszereket kell helyreállítanunk, hogy azok megfeleljenek a mai emberi biológiumnak, hanem az utóbbit kell illeszteniünk a megváltozott környezeti állapothoz. (Például energiatakarékosság szempontjából minő előnyt jelenthetne egy vízben élő emberféle lény, aki a halakhoz hasonlóan anyagcseréjét a mindenkori környezeti hőmérsékleten végzi.)

Ha nem tudunk úrrá lenni aggodalmainkon, akkor a bennünket olykor megérintő planetáris félelem jegyében reménytelenné és embertelenné válunk. Ma már mindkettőre utaló jelekkel találkozhatunk.

Kelet-Európa népei a 20. században évtizedeken át éltek két diktatúra (fasizmus, bolsevizmus) „fagyasztóládájában”, ily módon a rendszerváltozás felkészületlenül érte őket, s azon képességeik hiányoztak, amelyek védelmet nyújthattak volna számukra, pontosabban politikai elitjük számára a hirtelenül támadt hatalmi, illetve gazdagodási lehetőségek kórokozóival szemben. Ha egy kellően fel nem készült politikai vezető nem képes környezetével egyensúlyt kialakítani, az objektíve kialakuló kisebbségi érzése miatt a hatalom minden határon túli megszerzésére, környezete leigázására törekszik (diktatórikus személyiség). Ez pedig félelemhez vezet, s amint a félelem és az irracionalitás egy társadalomban berendezkedik, egy közösségre azonnal rátelepednek az etnikai, vallási és politikai szélsőségek, és eljön az akciós árú próféták, politikusok és kártyajósok, továbbá összeesküvés-gyártók „termékeinek” népszerűvé válása. Különösen a társadalom veszteseinek körét fenyegetik ezek a veszélyek.

Az elmondottak nyomán kikerülhetetlen a kérdés: mi lehet a helyes válasz, a megoldás?

(1) A tiszta ráció: ahol elalszik az értelem, előjönnek a szörnyek (F. Goya). Ám a ráció – régi tapasztalat – nem tud úrrá lenni az érzelmek, az indulatok, az ösztönök elszabadulásán, minthogy a kétféle reakció sebessége és mechanizmusa igen eltérő lehet. És az sem elhanyagolható, hogy a bennünket körülvevő világ nem teljességgel racionális (a szívnek vannak törvényei, amelyeket az ész nem ismer). Másfelől igaza lehet K. Poppernek, a 20. század neves filozófusának: a túlhangsúlyozott értelem nem más, mint a ráció mindenhatóságába vetett irracionális hit.

(2) Empirizmus: mindig abból indul ki, ami van. De a világ, a valóság minél bonyolultabb, annál inkább szükségünk van a fogalmi rendezettség fegyverzetére, hogy lássuk nemcsak azt, ami van, hanem azt is, ami tegnap volt és holnap lehet.

(3) Az emberi jogok mint a nagylelkűség politikai bűvszava? Számos lehetőséget ad a kibúvóra és a visszaélésre. Bármit látunk, a körültekintő megítélés helyett azonnal – szinte felmentésként – „az egyetemes emberi jogok” szavai tolnak a szánkra.

(4) Hit és értelem: a hit – Szent Pál apostol szerint – bizonyosság egy nem tapasztalható dologban. Egy empirista erre összevonja a szemöldökét – hogy micsoda? Itt azonban meg kell jegyeznünk: ha ez a bizonyosság, amely nem tapasztalható dolog kapcsán jön létre, magatartásuk, felfogásunk, sőt cselekedeteink mozgatójává válik, akkor miben különbözik a tapasztalható valóságtól? Az bizonyos, hogy az értelemre igényt nem tartó hit könnyen válhat vak- vagy tévhitté. De a fordítottja is igaz: a hit bizonyosságát nem igénylő értelem téveszmét eredményezhet, mechanikus, bürokratikus magatartáshoz vezethet.

(5) Szociáldemokrácia: nincs válasza ma a gondviselő államot gyötrő válságra, a piac, az újraelosztás, a vállalkozás szabadságának kérdéseire. A piac ma harcmező, nem a gazdasági cserefolyamatok ama többé-kevésbé sajátos, nagyjából egyensúlyi tere, amelyet számára a klasszikusok – A. Smith és D. Ricardo – elképzáltak. De az is figyelemre méltó, amit Georg Simmel kerekén egy századdal ezelőtt leírt: az emberi civilizáció nagyot lépett előre, amikor a rablást felváltotta a csere, a cserét a pénz felgyorsította és egyetemessé tette, és a csere számára a piacnál – minden hibája ellenére – máig jobb teret még nem találtak ki.

(6) Konzervativizmus (neo előtaggal vagy anélkül): az ördögi gyorsasággal változó világban az őseinktől örökölt és valójában kielégítően csupán igen ritka történelmi pillanatokban működő értékvilág, továbbá a forradalmi változásoktól való kóros rettegés miatt, működésképtelen. Ráadásul felvet egy roppant érdekes és alapvető kérdést: mi a jobb; ha abból indulunk ki, hogy az ember olyan, amilyen, vagy abból, amilyennek lennie kellene. Az utóbbi felfogás morálfilozófiai és valláserkölcsi kritériumok megfogalmazását, illetve betartatását kívánja meg. (A történelem igazolja: nem nagy sikerrel.) Ebben az esetben külön veszélyt jelent, ha az érzelmeket (netán ösztönöket) arra alkalmas ideológiákkal túldimenzionálják. Így pl. a múltba révedő, befelé forduló, önigazoló és konfrontatív, nemkülönben áldozat-attitűdöt sugalló nemzeteszme erőltetésével. Feledve, hogy a nemzethez tartozást mindenekelőtt a jövőre irányuló közös cselekvés jelenítheti meg.

Ehhez a döntéshozóknak intellektuális érettséggel, gyakorlati tapasztalatokkal, széles látókörrrel, rendszerszemlélettel és távlatos gondolkodással, az önvizsgálat és az önkorrekció politikai erényével kell(ene) rendelkezniük.

Ezek a tulajdonságok a bátorságból, a megfontoltság nélküli merészségből, az erő kritikátlan alkalmazásából egyedül aligha vezethetők le. Ennek hiányában nincs mód a leselkedő veszélyek felismerésére, vagy a felismert veszélyek ignorálására kerülhet sor. És ha mégis válasz születik, megeshet, hogy a válasz rossz!

(7) Klasszikus liberalizmus: a demokrácia a maga, ráción alapuló tényfeltáró közelítésével tehetetlennek látszik akkor, ha az események megbokrosodnak; másfelől mára világossá vált, hogy a demokrácia és a piac nem kötődnek egymáshoz elválaszthatatlanul. Ám az figyelmeztető lehet, hogy az európai nagy konfliktusokat a 20. században a diktatúrákat eddig mindig a demokráciák élték túl, mintegy igazolva W. Churchill klasszikus mondását: a demokrácia a lehető legrosszabb társadalomszervezési és – irányítási módszer, kivéve az összes többi. És az is biztosan állítható, hogy

a válságos helyzetekre a demokratikus intézményrendszer leépítésével válaszolni hosszabb távon a lehető legrosszabb reakció.

A 19. századi klasszikus liberalizmus örök és feltartóztatlan haladásba vetett megingathatatlan hitét az első világháború, amely racionálisan felfoghatatlan volt, alapjaiban zúzta szét. Erről a hitről nagyon érzékletes képet fest Stefan Zweig *A tegnap világa* című, száműzetésben írott önéletrajzi visszaemlékezése (Európa Könyvkiadó, Budapest, 2008):

„A tizenkilencedik század a maga liberális idealizmusában őszintén meg volt győződve róla, hogy a legjobb úton s tántoríthatatlanul halad „minden világok legjobbika” felé. Megvetéssel tekintettek a régi korokra: háborúik, éhínségeik és forradalmaik alapján úgy ítélték, hogy akkoriban az emberiség nem lehetett még nagykorú, eléggé felvilágosult. Most azonban tényleg évtizedek kérdése csupán, gondolták, és a Rosszat, az Erőszakot végérvényesen leküzdik, és a szakadatlan, feltarthatatlan „haladásba” vetett hit a kort valóban a hit erejével hatotta át; e „haladásban” már makacsabbul hittek, mint a Bibliában, evangéliumát pedig mintha naponta újra megcáfolhatatlanul igazolták volna a tudomány és a technika csodái. És csakugyan, e békés évszázad végén egyre láthatóbb, egyre gyorsabb volt a mind átfogóbb általános felemelkedés. Éjszaka az utcákat a pislákoló mécsesek helyett villanylámpák világítják, az üzletek csábító új tündöklése a főútvonalaktól már egészen a külvárosokig elhat, a telefon segítségével távbeszélgetéseket folytathattak az emberek, és sohasem tapasztalt sebességgel repítette utasait a lovak nélküli lóerő, s Ikarosz megvalósult álma nyomában a levegőbe is felszálltak, íme, gépek. A kényelem nem maradt az előkelő házak kiváltsága, hanem a polgáriakban is tért hódított, a vizet nem kellett többé a kútról vagy a folyóról hozni, a tűzhelyben nem kellett tűzgyújtással keserveskedni, terjedt a higiénia, tűnt a mocsok... Szociális kérdésekben is mutatkozott fejlődés; az egyén jogai évről-évre szaporodtak, a jog enyhültebben és humánusabban érvényesült, és még a nagy tömegek szegénysége sem látszott leküzdhetetlen problémának, mint azelőtt. Egyre szélesebb körű lett a választójog... Nem csoda, hogy ez az évszázad saját eredményeinek fényében sűtkérezett, és minden bevégzett évtizedet a következő még jobb idők előhírnökének tekintett! Barbár visszahanyatlásokra, például háborúkra Európa népei között ugyanúgy nem gondolt senki, ahogy boszorkányokban vagy kísértetekben sem hittek már rég; atyáink állhatatosan törtek előre ilymód a bizalomtól a tolerancia és a

megegyezés csálhatatlanul elkötelező erejéig; őszintén úgy vélték, hogy a nemzeti és felekezeti határok és különbségek fokozatosan eltűnnek majd a humánum általánosában, és ezzel beköszönt az emberiség általános békéjének és biztonságának korszaka, a legfőbb jó, a legáldásosabb világ.

Olcso és könnyű megállapítás ma már, amikor szótárunkból a „biztonság” szót réges-rég fantomként töröltük, hogy annak az idealistán elvakult nemzedéknek az optimizmusát nevetségesnek kell tartani, hiszen az emberiség technikai haladása egyáltalán nem hozta meg az általunk hitt s remélt, gyors, egyértelmű erkölcsi felemelkedést. Mi, akik az új évszázadban megtanultuk, hogy a kollektív bestialitás semmilyen kitörése sem meglepő, s minden elkövetkező naptól még gyalázatosabb tetteket várunk, sokkal szkeptikusabban tekintjük az ember morális nevelhetőségének kérdését. Igazat kellett adnunk Freudnak, aki kultúránkat, civilizációnkat vékonyka rétegnek látta csupán, melyet bármikor áttörhetnek az alantasabb világ romboló ösztönei, fokozatosan meg kellett szoknunk, hogy élünk, bár talaj a lábunk alatt nincsen, jog, szabadság, biztonság nem vesz körül minket... Bár ma a borzalmak szakadékanak mélyén tapogatózunk félig vakon, s lelkünk zavart és összedúlt, mindegyre a magasba pillantok, keresvén azokat a régi csillagképeket, amelyek gyermekkorom felett tündököltek, és azzal az öröklött bizással vigasztalom magam, hogy ez a visszaesés valamikor majdcsak közjátéknak tűnik a szüntelen előrehaladás örök ritmusában.”

(Fordította: Tandori Dezső)

(8) Autoriter rendszerek (diktatúrák): ma egyre többen válnak híveivé – egyfajta szellemi, politikai szürkehályog miatt – a tekintélyelvű gyors és fájdalom nélküli megoldást hazudó, primitivizáló csábításnak. Pedig történelmi tapasztalat, hogy mivel az autoriter rendszerekben alapvetően a csillogó ígéretetekbe és a diktátorba, s nem a valóságban kialakult vagy kialakuló következményekbe, eredményekbe szeretnek bele, a mérhetetlen pusztulással járó végkifejlett feletti utólagos siránkozás másnak, mint „macskajajnak”, nem minősíthető.

Az elmúlt évtizedek sajátos fejleménye a populizmusnak nevezett politikai áramlat megjelenése. Úgy tűnik, hogy ma még nem létezik olyan populizmus-elmélet, arra nézve, hogy eldöntsük, a politikai szereplők mikor válnak populistává a szó bármiféle használható értelmében. Tapasztalati tény, hogy különösen a közvélemény-kutatásokra alapozott demokráciákban az összes politikus „a néphez” kíván fordulni, mindegyikük olyan

történetet akar elmondani, amit a lehető legtöbb választópolgár megért; valamennyien nyitottak akarnak lenni „az egyszerű emberek” gondolataira, különösképpen az érzéseire. Lehet-e egyáltalán sikeres politikus az a populista, akit nem kedvelnek? Lehet, hogy a „populizmus” vádja már önmagában is populista megnyilatkozás? Esetleg a populizmus végső soron nem más, mint „a demokrácia autentikus hangja” (Christopher Lasch)? Lehet, hogy a népszerű diagnózis, amely a legkülönfélébb jelenségeket populizmusként határozza meg, a politikai ítélőképesség kudarcát jelzi? (A politikai ítélőképesség annyit tesz, mint helyes megkülönböztetést tenni.)

A populizmus egyik szükséges, de nem elégséges előfeltétele az *elittel szembeni kritika*. Nehéz eltagadni, hogy az elittel szembeni bírálat sokszor nem alaptalan. Az elitellenesség mellett a populisták mindig ellenzik a pluralizmust is. Azt állítják, hogy ők, csakis ők képviselik a népet. Kritikusaiknak gyakran a szemébe vágják: Mi vagyunk a nép. De kik vagytok ti? Ez a kizárólagos „képviselés” nem tapasztalati, hanem egyértelműen morális alapokon nyugszik. Amikor a hatalom megszerzésére törekszenek, a politikai versenytársaikat a tisztességtelen, korrump elit tagjaiként festik le; amikor kormányon vannak, semmiféle ellenzékét nem hajlandók legitimnek tekinteni. A populista logika azt is jelenti, hogy bárki, aki nem támogatja a populista pártokat, valójában nem is tartozhat a néphez – amelyet mindig becsületesnek és tisztességesnek ábrázolnak. Egyszerűen fogalmazva, a populisták nem azt állítják, hogy „mi vagyunk a 99%”, hanem azt sugallják: „Mi vagyunk a 100%.” Amikor pedig hatalomra kerülnek, olyan tekintélyelvű államot építenek ki, amelyből mindenkit kirekesztenek, akit nem tekintenek a „néphez” tartozónak.

Azt állíthatjuk tehát, hogy a populizmus mindig *egyfajta identitáspolitika*, bár azt nem mondhatjuk, hogy minden identitáspolitika szükségszerűen populista lenne. Ha a populizmust kirekesztő identitáspolitikaként értelmezzük, ez azt jelenti, hogy veszélyes következményekkel járhat a demokráciára nézve, hiszen utóbbi azt jelenti, hogy egyenlő, ugyanakkor elvitathatatlanul különböző polgárokként együtt éljünk, tisztességes feltételek mellett.

Az egyedülálló, homogén, autentikus nép csupán kitaláció; ahogy a filozófus Jürgen Habermas egyszer megjegyezte, „a nép” csakis többes számban értelmezhető.

A populisták kormányozni is populistákként kormányoznak. Ez szembemegy a közkeletű vélekedéssel, amely szerint a populista, protestpártok visszafogják magukat, ha megnyernek egy választást, mivel az ember kormányra kerülve értelemszerűen nem protestálhat önmaga ellen. (Ettől persze még nem kellene lemondani az önkontroll és az önkorrekció alkalmazásáról.)

A populista kormányzásnak három jellemzője van: igyekszik bekebelezni az államapparátust; korrupciót gerjeszt, „tömeges klientúrát” építve (anyagi javakat vagy bürokratikus kedvezményeket biztosít az őket politikailag támogató polgároknak, klienseknek); és szisztematikusan törekszik a civil társadalom elnyomására. Persze sok autoriter rendszer tesz hasonló dolgokat. A különbség az, hogy a populisták mindezt azzal igazolják, hogy ők képviselik egyedül a népet – ez lehetővé teszi számukra, hogy meglehetősen nyíltan üzzék praktikáikat. Ez magyarázza azt is, hogy a korrupció nyilvánosságra kerülése csak nagy ritkán árt a populista vezetőknek. Híveik szemében „mindezt értünk csinálják”, az egyetlen, hiteles nép érdekében.

A populisták – ha érdekeik úgy kívánják – alkotmányozhatnak is; ez pártérdekeknek megfelelően vagy kirekesztő „exkluzív” alkotmányokat eredményez, amelyeknek célja, hogy egy feltételezett, valódi és autentikus népakarat kőbe vésésével a populistákat hatalomban tartsák.

A populizmus sikere nem köthető egyetlen társadalmi réteg vagy osztály támogatásához sem. Összefoglalóan talán annyit mondhatunk, hogy a populizmussal való kacérkodás a demokrácia és a piacgazdaság veszteségeinek szolgáló ideológiai mankó. És ez összefügg azzal, ahogyan a klasszikus liberalizmus lassan, de biztosan liberális technokráciává alakult át. Ez pedig határos a populizmussal abban az értelemben, hogy szintén azt hirdeti, csupán egyetlen helyes megoldás van. Míg ezt a populista „a nép” érdekeire való hivatkozással teszi, a liberális technokrata is csak egyetlen szempontot, a gazdaság érdekeit (növekedés, haszonmaximalizálás) hajlandó figyelembe venni.

Rövid, de nagyon találó Ralf Dahrendorf idevágó megjegyzése: „A populizmus egyszerű, a demokrácia összetett.”

Az ember mint társadalmi lény tipizálását tekintve befejezésül, az eddig elmondottakhoz legyen szabad egy szokatlan, ám figyelemre méltó beosztást megemlítenem. A középkori gazdaságtörténet nemzetközi hírű kutatója, Carlo M. Cipolla (1922–2000) „*Allegro ma non troppo*” (Nem túlságosan gyorsan) című kötetében az ember vonatkozásában a következő felosztást javasolja: ügyefogyottak, okosak, gazemberek és buták. A beosztás azon alapul, hogy az egyén cselekedetei milyen hatást gyakorolnak önmagára, illetve embertársára. Ha Valaki olyat tesz, amiből vesztesége származik, míg Embertársát előnyös helyzetbe hozza, akkor ő az ügyefogyott. Ha Valaki olyan tettet visz véghez, ami által előnyre tesz szert, ugyanakkor előnyös helyzetbe hozza Embertársát is, akkor Okos. Ha valaki úgy cselekszik, hogy előnye származik belőle, miközben Embertársa számára veszteséget okoz, akkor gazember. Végül, ha magának és Embertársának egyaránt veszteséget okoz, akkor a buta kategóriába sorolható. A buta személy tehát

olyan személy, aki más személynek vagy személyek csoportjának úgy okoz kárt, hogy neki magának viszont semmiféle előnye nem származik belőle, sőt kifejezetten veszteséget szenved el.

Az iménti besorolásban döntő, kitől indul a cselekvés. Ha az Embertársam volt a kezdeményező, ami a maga számára veszteséget, számunkra nyereséget hozott, akkor ő ügyefogyott. Ha viszont ez a cselekvés tőlünk indul, ugyanilyen eredménnyel, akkor mi gazemberek lettünk volna.

Ám látnunk kell, hogy mindez nem meríti ki azoknak az eseményeknek az összességét, amelyek mindennapi életünket jellemzik. Életünket olyan események tarkítják, amelyek pénzünk, időnk, energiánk, étvágyunk, nyugalomunk és jókedélyünk elvesztésével járnak néhány abszurd teremtmény felfoghatatlan cselekedetei miatt, akik a legváratlanabb és legalkalmatlanabb pillanatban toppannak elénk, hogy károkat, frusztrációt és nehézségeket okozzanak nekünk, anélkül, hogy abból nekik bármiféle nyereségük származna. (Egyetlen magyarázat: a szóban forgó személy buta.)

Egy buta személy károkozói potenciálja két tényezőtől függ. Az egyik mindenekelőtt a genetikai tényező. A második tényező abból a pozícióból ered, amelyet hatalmánál és tekintélyénél fogva a társadalomban betölt. A bürokraták, generálisok, politikusok és államfők között igen magas arányban találhatunk alapvetően buta egyéneket, akiknek azt a képességét, hogy felebarátaikat megkárosítsák, veszélyesen megnöveli a hatalmi helyzet, amelyet elfoglalnak (vagy elfoglaltak).

Föltehetjük a kérdést, hogy buta egyéneknek miként sikerülhet hatalmi és irányító pozíciókba kerülniük. Az iparosodás előtti társadalmakban osztályok és kasztok voltak a társadalom azon intézményei, amelyek lehetővé tették a buták folyamatos beáramlását a hatalmi pozíciókba. A modern világban az osztály és a kaszt ezt tekintve csökkenő jelentőségűek. Ám helyettük ott vannak a politikai pártok, a bürokrácia és a demokrácia. Utóbbiban az általános választások hatásos eszköze biztosítja a buták tartós arányát a hatalommal bírók körében. (Egy pejoratív kérdés: „az általános választások így módon csupán azt jelentenék, hogy két buta ember szavazata többet ér, mint egy okosé”???)

A világ anyagi szerkezete

Az anyagról – röviden

Mi az anyag? – tehetjük fel bevezetésként a kérdést. Ha lexikonban utánanézőnk, a következő definíciókat találjuk: „anyag mindaz, ami teret foglal el”, vagy „az anyag a bennünket körülvevő világmindenség szubsztanciája”. (Vagy másképpen: „anyag a tudatunktól függetlenül létező objektív valóság, amelynek számtalan megjelenési formája van.”) A mindennapi életben magától értetődőnek véljük, hogy azt tekintjük anyagnak, ami tapintóérzékünkre is hat. Lényegében e nézetet tette magáévá a klasszikus fizika is. Következésképpen anyagoknak tekintették a szilárd testeket, folyadékokat és gázokat, de nem gondoltak arra, hogy a fény is egy anyagfajta mozgásának megnyilvánulása, noha a fény hordozóinak, a fotonoknak (amelyek anyagi részecskék), csak szemünkre van közvetlen hatásuk. (A fény elnyelését ugyan nyomás kíséri – fénynyomás –, ez azonban olyan csekély, hogy tapintó érzékszerveinket nem ingerli.)

A materializmus (a latin *materia* – anyag – szóból származó kifejezés) azon filozófiai irányzatok összefoglaló neve, amelyek az anyagi, a fizikai valóság elsőbbségét állítják a szellemivel szemben („ahogy az árnyék függ a fától, úgy függ az értelem az anyagtól”). Mindaz, amit a szellem létrehoz, visszavezethető kémiai-fizikai jelenségekre. Ez a felfogás Epikurostól (Kr. e. 341–270) kezdve a mai napig jelen van a filozófia történetében.

A keresztény hit már önmagában a materializmus elutasítása, mivel sajátos módon a szellem valóságának a megtapasztalása. Nem tagadja az anyagot, sem annak törvényeit, de ezeken túl feltételez egy transzcendens valóságot. A keresztény hit számára minden emberi lényben örök érték fedezhető fel, amelyet csakis isteni rendeltetése fényénél képes hiteles módon megélni.

Tehát mindaz, amit az ember önmaga körül láthat, érinthet vagy érzékelhet – anyag. Ez a mindent átfogó jelleg határozta meg a fogalom elnevezését is: ez a latin *mater* szóból származik, ami – köztudomás szerint – anyát jelent.

Az anyag lehet olyan kemény, mint az acél, lehet olyan képlékeny, mint a vízfelszín, lehet olyan alaktalan és illékony, mint a levegő oxigénje. A hőmérséklettől függően az anyag e halmazállapotok egyikéből átmehet valamely másikba.

A klasszikus definíció szerint az anyagi testeknek szilárd halmazállapotban önálló (az adott körülmények között határozott) alakja

és térfogata van; folyékony halmazállapotban a térfogat határozott, de az alak határozatlan (felveszik az őket tartalmazó edény alakját); a gázhalmazállapotú anyagoknak viszont sem önálló alakja, sem önálló térfogata nincs, egyenletesen töltik be a rendelkezésre álló teret (ha nem hat rájuk külső erő).

A szilárd halmazállapotú testek két alcsoportba oszthatók. A kristályos állapotúak anizotrópok (fizikai sajátságai különböző irányokban eltérőek), és ennek következtében többnyire jellemző (sík lapok által határolt) alakúak. Ez annak az eredménye, hogy a kristályok növekedési sebessége függ a növekedés irányától.

A nemkristályos, üvegszerű vagy amorf állapotúak fizikai sajátságai izotrópok (függetlenek az iránytól), és ezért nincsen jellemző alakjuk.

A klasszikus fizika csak az előzőekben bemutatott három halmazállapotot ismerte. Azonban a megfigyelési és kísérleti módszerek fejlődésével a természet olyan tárgyai, illetve jelenségei is ismeretessé váltak, amelyek alapján a halmazállapotok klasszikus körét ki kellett bővíteni. Lehetővé vált például sok millió fokos hőmérséklet előállítása, amelyen a gázok sajátságai lényegesen mások, mint közönséges vagy néhány ezer fokos hőmérsékleten. Annyi új sajátság lép fel, hogy ilyen körülmények között közönséges értelemben vett gázhalmazállapotról már nem beszélhetünk. Másfelől pedig a kvantumelmélet alkalmazása elősegítette az abszolút nullaponthoz ($-273,16$ °C) közeli hőmérsékletű gázok vizsgálatát, amiből kiderült, hogy a gázok itt is „elfajulnak”, minőségileg más sajátságúvá válnak, mint közönséges körülmények között. Tapasztalati tényekből és elméleti megfontolásokból arra kellett továbbá következtetni, hogy igen nagy (sok ezer, illetve millió atm) nyomáson a szilárd testekben is minőségi változások következnek be; ilyen körülmények között a szilárd testek is „elfajulnak”, sajátságai minőségileg megváltoznak, olyan állapotokba jutnak, amelyek nem írhatók le a szilárd halmazállapot klasszikus fogalmával.

A nemklasszikus állapotok a természetben elterjedtek, megismerésük fontos jelenségek megértéséhez nélkülözhetetlen. Tudományos tanulmányozásuk azonban olyan fejlett kísérleti technikát és mélyen szántó elméleti értelmezést igényel, ami csak a legutóbbi időkben vált lehetségessé.

A fizika új eredményei egyben módosították azt a korábbi nézetet is, hogy minden tárgy atomokból áll, vagyis egymástól viszonylag elkülönülő (diszkrét) részecskékből, korpuzkulumokból. Vannak ugyanis a korpuzkuláris anyagfajtákon kívül olyanok is, amelyekben (tudásunk mai állapota szerint) nem ismerhetők fel diszkrét részecskék, hanem folytonos (kontinuum) jellegűeknek mutatkoznak. Kontinuus anyagfajták a fizikai mezők (más néven anyagterek vagy erőterek), pl. a gravitációs mező, az elektromágneses mező vagy az atommagban jelentős mezonmező.

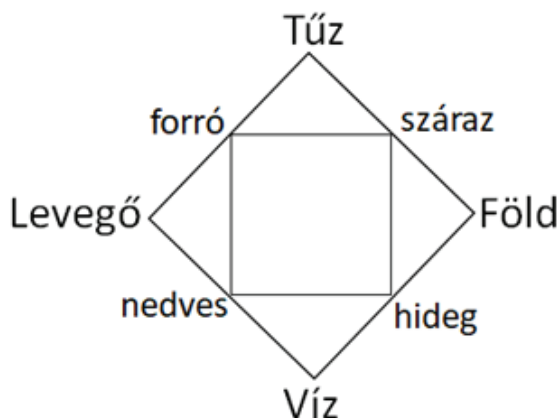
A korpuszkuláris és a kontinuos anyagfajták nem különülnek el élesen egymástól, kölcsönösen átalakulhatnak egymássá, s ugyanabban a tárgyban egyidejűen is jelen vannak (korpuszskula–hullám dualizmus, pl. az elektron esetében stb.).

A korpuszkuláris anyag alapvető építőkövei az atomok. Démokritosz és Leukipposz találta ki az atomizmus elméletét, de hogy az új gondolat pontosan melyiküktől ered, arra valószínűleg már soha nem kapunk választ. Démokritosz Szókratész kortársa volt, bár Platón őt soha nem említette; lehet, hogy azért, mert nem tetszett neki mechanisztikus metafizikája. Az elmélet lényege, hogy a világegyetem végtelen számú apró részecskéből áll. Ezek a részecskék nem oszthatók. (Innen ered a nevük: *atomosz* görögül oszthatatlant jelent). Az elmélet szerint az atomok különböző alakja és elrendezése adja a testek fizikai tulajdonságait, illetve mozgásuk és ütközéseik felelősek a velük kapcsolatban megfigyelhető változásokért. A lélek is nagyon finom atomokból áll, tehát anyagi természetű.

A korpuszkuláris anyag – bármilyen formájában – ugyanazon alapvető építőkövekből, az atomokból áll. Az atom szinte felfoghatatlanul kicsiny. Átmérője nem teszi ki egy centiméter 250 milliomod részét sem. Az atommag százezerszer kisebb, mint az egész atom, mégis ez teszi ki az atom tömegének 99,9%-át.

Az atomnak három fontos alkotóeleme van, ezek közül kettő a magban helyezkedik el: a proton és a neutron. Az elektron a mag körül tartózkodik, adott irányban és távolságban adott valószínűséggel. Az elektront a mag elektromos vonzóereje tartja a mag környezetében. Az elektronok – bár csupán 0,1%-át teszik ki az atom tömegének, mégis ők határozzák meg a jellemző atomi tulajdonságokat (irányított kémiai kötés kialakítása, ionizáció, stb.).

Az anyag tulajdonságainak céltudatos kutatása relatíve rövid időre tekinthet vissza. Mint életünk más területein is, az előrehaladás a régebbi korok sikerein és tévedésein alapul. A modern kémia sokat köszönhet a középkori alkímiának, hiszen ez utóbbi fejlesztette ki a laboratóriumi technikát, és fordult először érdeklődéssel a környező világ felé. Az alkímia alap gondolatai Arisztotelésztől származnak. Elmélete szerint a világmindenség a „négy elemből” áll: tűz, levegő, víz, föld. Az elemeknek a négy alaptulajdonság közül (forró, hideg, nedves, száraz) egyenként kettő-kettő jut:

A görögök fizikai vilásképe geometriai alapokra épült: a szabályos, platóni testek fontos szerepet játszottak a filozófiájukban. Platón az öt szabályos test közül négynek az őselemeket feleltette meg: a földet a kockának, a levegőt az oktaédernek, a vizet az ikozaédernek és a tüzet a tetraédernek. Az ötödiket, a dodekaédert később Arisztotelész az éterrel azonosította, azzal az anyaggal, amely szerinte az égi szférákat alkotja.

Ez a Kr. e. 4. évszázadból származó szemlélet átkerült az alkímisták és a filozófusok gondolkodásába is, és egészen a 17. századig akadályozta a tudományos haladást.

Az anyagról alkotott görög elképzelések – így az atomelmélet is – a babilóniaiak és az egyiptomiak kezdeményezésére vezethetők vissza.

A régi korok embere az anyaggal kapcsolatos első ismereteit, tapasztalatait sorozatos kísérletek, tévedések és kudarcok árán szerezte. Meg kellett különböztetnie egymástól a mérgező és az ehető növényeket; rájött arra, hogy az egymáshoz dörzsölt száraz ágak lánggra lobbannak; formát adott a tűzköveknek és más kemény kőzeteknek, és így durva, kezdetleges szerszámokat készített.

Nagy lépést jelentett a fémek felfedezése. Talán úgy történt ez, hogy elődeink észrevették az alluviális (hordalékos) folyami homok fénylő aranyrögeit. Vagy talán úgy, hogy a mindennapi tüzet – tudtukon kívül – réztartalmú talajon gyűjtötták meg és rájöttek, hogy a kiolvadó fémet már könnyen lehet alakítani. Rövidesen rájöttek arra, hogy az ónnak és a réznek együtt jobb tulajdonságai vannak, és a használatra sokkal alkalmasabb, mint az egyes fémek külön-külön. Ez volt az első ötvözet, a bronz. Az első vasforrások minden valószínűség szerint a világmindenségből származó meteorit-darabok voltak. Ezek képezték a manapság metallurgiának nevezett tudományterület alapjait.

Őseink a fémeken kívül még más anyagokat is felhasználtak. Színes ásványokkal díszítették a lakóbarlangok falait. A vulkanikus kőzetformációkban találtak rá az obszidiánra, arra a félig átlátszó anyagra, amely minden valószínűség szerint az üveg egyik elődje volt.

Az őskorban az anyagokkal való első találkozásokat teljesen a szerencse határozta meg. Csupán a későbbiekben vált lehetővé, hogy megfigyelhessék az anyagok változásait, alakíthatóságát és megkísérelhessék ezeket a szükségleteik szerint felhasználni. A régi szövegekből kiderül, hogy a sumérok összesen 16 különféle fajtájú sört tudtak már előállítani. Időszámításunk előtt 3400 körüli egyiptomi hieroglifák már a borsajtolásáról tudósítanak. Természetesen az első sörfőzők és bortermelők biztosan nem tudtak semmit a fermentálásról és az élesztő szerepéről, azonban már hasznosítottak bizonyos gyakran megfigyelt természeti jelenségeket.

A milétoszi Thalész (Kr. e. 600 körül) az ősananyag keresése közben arra a gondolatra jutott, hogy a víz az ősananyag, mivel könnyen képes átalakulni (folyadék, jég, gőz).

Kortársa, Anaximenész, a levegőt tekintette annak, míg Hérakleitosz (Kr. e. 5. század) a tüzet helyezte világról alkotott képének középpontjába.

A szicíliai gyarmatokról származó Empedoklész (Kr. e. 497–432) szerint a mindenség változatlan és maradandó négy gyökerét (tűz, víz, levegő, föld) a szeretetnek nevezett erő kapcsolja össze, s egymástól a gyűlölet hatalma választja szét. Empedoklész elméletében kétségkívül van valami, ami máig érvényes hatású.

Bár a görög kultúra és civilizáció eltűnt, Arisztotelész szelleme és eszméi a tudományos fejlődés következő lépcsőfokának, az alkímiának filozófiai alapjává váltak. Az alkímisták Arisztotelész elméletét átdolgozva kutatták a mindent alakító, az anyagot formáló erőt, amit ők „a bölcsek kövének” neveztek. Úgy tartották, aki ennek birtokában van, a közönséges fémeket arannyá és ezüstté alakíthatja át, és a bölcsek kövét tartották az összes pusztító betegség közös gyógyszerének is (életelixírnek).

Az első nyugati alkímistákat a Kr. u. 200 körüli időkről ismerjük; ők alexandriai görögök voltak. Az alkímia szó az arab nyelvből származik: al a határozott névelő, a *kímia* szó eredete még vitatott. Egyesek szerint a *chyma* szóból származik, ami görögül a fém olvasztását jelenti, míg mások szerint *chem* szóból, ami egyiptomi nyelven magát Egyiptomot jelentette.

A tudomány többet köszönhet az alkímiának, mint amennyit általában ténylegesen tulajdonítanak neki. Annak az ismeretanyagnak az alapjait, ami később a mai hatalmas terjedelmű kémiává nőtt, törvényeivel, képleteivel és fogalmaival az alkímisták gyűjtötték össze és írták le, gyakran természetesen nem tudatosan és még gyakrabban mint nem kívánt melléktermékként, miközben a bölcsek kövét keresték.

Az alkímiával együtt járó mindenféle handabandázás ellenére, örökségük figyelemre méltó. Újabb elemeket (antimon, arzén, bizmut, foszfor, cink) és számos vegyszert fedeztek fel. Fontos kémiai eljárásokat dolgoztak ki: desztillálás, kristályosítás és a fémek ötvözése. Legfontosabb hagyatékuk azonban maga a laboratórium, a készülékekkel és az eszközökkel együtt.

Minthogy az alkimisták sohasem érték el alapvető céljukat, egy anyagnak egy másikká történő átváltoztatását, kinevették és kigúnyolták őket. A magátalakítást megvalósító nagyenergiájú magreakciók megismerésére a 20. századig kellett az emberiségnek várnia. Ám ez a megismerés első lépésben a pusztítást szolgálta (atombomba).

Az újkori tudomány azután az anyag számos tulajdonságát, szerkezetét, átalakulási képességét felderítette, azonban egyben „demisztifikálta” is az anyagot. Ma már elsősorban a felhasználhatóság az elsődleges szempont, amely a „misztikus” anyagot „demisztifikált” nyersanyaggá tette, feláldozva azt a gazdaság és a szolgáltatások oltárán, hogy minél bőségebb legyen a termés és a haszon.

Az elmondottakhoz a hazai, idevágó munkák közül Németh László *Újenciklopédiájából* idézünk: „A 19. században... az enciklopédistát kiszorítja a szakember. A szakszerűség, mint minden szellemi tevékenység eszménye és törvénye: e század sikereinek és zavarának a titka. A szakember az ismerete remetéje... Ez az újfajta szerzetesség pillanatnyilag beválik, a dilettantizmus száműzése hatalmas eredményeket hoz. A tények, és különösen az anyag és természet tényei, a nyelvüket beszélőknek kivallják titkaikat, és mind beljebb szívják maguk közé a vállalkozó tudóst. A szakok szakokat fiadzanak... A szakszerűség: munkamegosztás, s a munkamegosztást kihasználó tudomány kel, mint a kenyér és dagad, mint a vizenyős test... A szörnyméretek százada a tudományt is szörnnyeteggé puffasztotta.”

Valóban, az alapdiszciplínák – fizika, kémia, biológia, geológia – napjainkban milliányi részdiszciplínára szakadtak szét. Ma aligha tagadható az az állítás, hogy a tudomány „egyszemélyes laboratóriumok” óriási halmaza, ahol minden kutató elkeseredetten keresi társát, akivel szót érthet. (Van persze csoportmunka is, de annak irányát és milyenségét alapvetően a vezető személye határozza meg.)

Az anyag természetéről szóló fejtegetésünket fejezzük be most – a szerző alaptevékenységétől is függően – a kémia a 20. század végére kialakult területére utalva, a mindennapok kémiáját bemutató rövid áttekintéssel, amelyet a szociobiológia, a szociológia, a szociálpszichológia mintájára akár „szociokémiának” is nevezhetünk.

A civilizációs társadalmakban – különösképpen a 20. század második felének kezdete óta – a kémiai folyamatokban előállított anyagok, kémiai

eszközök, illetve módszerek használata egyre növekvő mértékben életünk megkerülhetetlen tényezőjévé vált, ily módon talán nem fölösleges megvizsgálnunk, hogy a kémia „felkeléstől lefekvésig” milyen szerepet játszik mindennapjainkban. A kémia és a társadalom kölcsönhatásának felderítése ugyanis hozzájárulhat ahhoz, hogy az említett anyagok, eszközök és módszerek használata során biztonságosan, gazdaságosan és környezetkímélő módon járjunk el. A „szociokémia” azt a kémiát jelentheti, amely minden nap jelen van életünkben – családi környezet, munkahely, közlekedés, egészségi állapotunk, pihenés, szórakozás stb. –, tehát életvitelünkre, életminőségünkre és komfortérzetünkre közvetlen és meghatározó hatást gyakorol.

Az Európai Unióban napjainkban különböző célokra – ipari és háztartási vegyianyag, növényvédőszer, műtrágya, élelmiszer-adalék, gyógyszer, tisztító- és mosószer, kozmetikumok stb. – több mint százezer hatóanyag használata engedélyezett. Ez a tény a kémia és a társadalom kapcsolatának teljességgel új dimenziókat kölcsönöz, ám ezt a viszonyt napjainkban fokozódó kemofóbia árnyékolja be.

Kémia a fürdőszobában

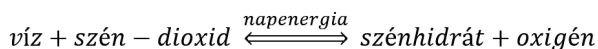
Első mozdulatunk a fürdőszobában nagy valószínűséggel a vízcsap megnyitása. Ezen az úton a civilizációs társadalmakban gyakorlatilag korlátlan mennyiségű és ellenőrzött minőségű vízhez juthatunk, ami ivásra és tisztálkodásra, továbbá főzéshez egyaránt használható. Ezenközben ritkán gondolunk arra, hogy a felhasznált víz mely forrásokból származik, és milyen műveleteket kell a szolgáltatónak elvégeznie azt megelőzően, hogy a vizet használatba vettük. Pedig – tágítva a kört – ennek kapcsán azt a kérdést is felvethetjük, mi a szerepe a víznek a földi élet és a civilizáció szempontjából; a Föld vízkészletei hol és milyen minőségben (oldott anyagok és szennyezések), továbbá milyen halmazállapotban fordulnak elő; hogyan és miként használjuk, használhatjuk ezeket a készleteket; és a használat közben szennyeződött víz mely folyamatokban tisztul, illetve tisztítható meg. Mindezt kézenfekvővé teszi az a tény, hogy fürdőszobánkban a kémiai anyagok egész tárháza – mosó- és tisztítószer, kozmetikumok stb. – található meg.

A Föld a Naprendszer egyetlen olyan bolygója, amelynek felületét nagyjából (~71%) folyékony víz fedi. A víz bolygónkon mindhárom halmazállapotban előfordul.

A víz az emberi társadalmak életében fontos szerepet tölt be: ételkészítés, tisztálkodó-, illetve tisztítószerként; az iparban nyersanyag és hűtőközeg, egyben fontos reakcióközeg (kémiai iparok), továbbá segédanyag és szállítóközeg.

Az atmoszférában található vízpára pedig a földfelületek hőmérsékletének szabályozása révén az időjárás fontos tényezője.

A földi élet szempontjából alapvető fotoszintézisben a víz meghatározó szerepet játszik:

A víznek számos, szokatlan fizikai-kémiai tulajdonsága ismeretes, amelyek a földi ökológiai rendszerek folyamatait tekintve döntő fontosságúak („anomális” olvadási- és forráspont, sűrűségének szokatlan hőmérsékletfüggése, dipólusmomentuma, dielektromos állandója, nagy fajhője stb.). Sav-bázis tulajdonságait tekintve amfoter vegyület.

A természetben előforduló felszíni vizek (édesvíz) kémhatása savas és lúgos egyaránt lehet, míg a tengervíz gyengén lúgos. A víz földi eloszlása az egyes lelőhelyek között aránytalanságokat mutat (97%-a az óceánokban és a tengerekben található, sarkvidéki jég és gleccserek aránya 2%, talajvíz, a talajvíz és a felszíni vizek, amelyekből vízszükségletünket fedezzük ~1%).

A világ éves vízfogyasztása jelenleg több mint 3000 km³. A víz globális körforgásban van, ami nem más, mint a napenergia által előidézett hatalmas desztillációs folyamat.

A víz a természetben tiszta állapotban sehol nem fordul elő, hiszen olyan jó oldószer, hogy ott is, ahol emberi eredetű szennyezőanyag nincs jelen, oldott szén-dioxidot, oxigént, nitrogént és az atmoszféra más komponenseit tartalmazza. (Itt meg kell jegyeznünk, hogy a vízben oldott oxigén nélkül a vízi élet drámai módon megváltozna, a szén-dioxid pedig a vizekben lejátszódó fotoszintézis másik fontos anyaga.) A talajból történő kioldás révén a felszíni vizekbe számos fémion kerül (kalcium, magnézium, nátrium, vas). Ha mégis beszélünk a természetben előforduló tiszta vízről, az csupán azt jelenti, hogy nincsenek benne oldott anyagok olyan mennyiségben, amelyek adott célra történő felhasználását tisztítás nélkül megakadályoznák.

Ivóvíznek csak az a felszíni víz minősíthető, amely emberi fogyasztásra alkalmas. Az ivóvízzel szemben a következő feltételeket támasztjuk: csírámentes, kórokozóktól mentes, színtelen, szagtalan, jó ízű, megfelelő hőmérsékletű, oldott anyagokat – fémeket, illékony szerves vegyületeket – csak megengedett mértékben tartalmaz.

A víz emberi szennyezői közül jelentős mennyiséget a következők képviselnek: növényi tápanyagok (műtrágyák), mosó- és tisztítószer, fémszennyeződések, növényvédő szerek. A szennyvizet – eredetük szerint – két nagy csoportra osztjuk: kommunális és ipari szennyvizet. Tisztításuk általános értelemben olyan technikák alkalmazását jelenti, amelyek révén biológiai, kémiai és mechanikai úton a használt vízben lévő szennyezőanyag mennyisége az előírt szintig csökkenthető. Az ivóvíz fertőtlenítése kémiai anyagok (elemi klór, klór-dioxid, ózon) hozzáadásával történik. Az ilyen kezelés – bár hátrányai vannak – kisebb egészségügyi kockázatot jelent, mint a higiéniai szempontból kifogásolható minőségű ivóvíz. A szennyvizet tisztítása során keletkező szennyvíziszapok ártalmatlanítása, illetve hasznosítása hasonló módon a kémiai eszköztár igénybevételét teszi szükségessé.

Kémia a konyhában

Az emberi táplálék alapvetően növényi és állati eredetű lehet, az állati eredetű pedig meghatározó módon növényi táplálék felhasználásával áll vagy állítható elő. Növényi táplálékaink termőhelye a talaj, természetükhöz megfelelő területű és minőségű talajra van szükség. Ebből következik, hogy a Földön rendelkezésre álló termőterületek az emberiség táplálékkal történő ellátását egyértelműen meghatározzák.

A talajokról szólva elsőrendű fontosságú, mi módon keletkeznek, milyen alkotókból állnak, mely tényezők határozzák meg keletkezésüket, mit tudunk összetételükről, szerkezetükről és tulajdonságaikról, továbbá az emberi tevékenység milyen hatást gyakorol termőképességükre.

A talaj különféle alkotórészekből áll: szervetlen (ásványi) alkotók, szerves anyagok (élő organizmusok bomlástermékei), talajorganizmusok, talajatmosfera, talajvíz (talajoldat), amely utóbbiban a szervetlen és szerves anyagok részben oldott állapotban fordulnak elő. A talajok – éghajlattól függően – az atmoszférából jutnak vízhez és oxigénhez. Növekvő mélységgel az oxigéntartalom csökken, s az aerob mikroorganizmusokkal szemben az anaerob szervezetek szerepe válik kifejezetté.

A talaj legfontosabb ásványi alkotóját az agyagásványok képezik, míg a szerves összetevők közül a humusz a meghatározó. Nagyobb mélységek felé az ásványi alkotók hányada a humuszéhoz képest megnövekedik.

Bár a talajréteg vastagsága a Föld átmérőjéhez képest elenyésző, a talaj szerepe az emberi, az állati és a növényi élet, továbbá a mikroorganizmusok számára alapvető. A természetben lejátszódó körfolyamatok meghatározó színtere, másik fontos funkciója a tápanyagtárolás.

A talaj kialakulását megelőző ún. mállásfolyamatok összetett, fizikai, kémiai és biológiai átalakulásokat jelentenek. Ezeket a folyamatokat a szennyezőanyagok jelentősen módosíthatják (pl. savas szennyezőanyagok a kémiai mállás meggyorsítását eredményezhetik, ám ennek a keletkező talaj minősége látja kárát).

A talajba jutó szennyezőanyagok káros hatása kettős: közvetlen veszélyt jelentenek a talajban élő mikroorganizmusok, növények és állatok számára; kimosódás révén a talajvízbe, illetve a felszíni vizekbe (ivóvíz) kerülhetnek, másfelől a haszonnövények révén táplálékunkba is bejuthatnak. Figyelemre méltó, hogy a szennyezőanyagok végső nyughelye – függetlenül attól, hogy elsődlegesen az atmoszférába vagy a vizekbe jutnak – kiülepedés során a talaj lesz.

Konyhai műveleteink során – a fém- és műanyag eszközök mellett – alapvetően két szerkezeti anyagot (üveg, porcelán) használunk. Mindkettő tudatos kémiai anyagátalakítás terméke. (A kereskedelmi üvegek

meghatározó komponense a szilícium-dioxid) A kerámiai termékek (pl. a porcelán) előállításához használt szilíciumtartalmú anyagok a következők: agyag, homok, földpát. Az agyagásványok képlékenyek, nedvesen formálhatók. Kiszárítva megkeményednek, nagyobb hőmérsékleten kiégetve pedig merevvé, vízben diszpergálhatatlanná (felapríthatatlanná) válnak.

A Kínából származó porcelán első darabjai Európába a késő középkorban jutottak el. A porcelángyártás titkának európai megfejtése 1709-re (Meissen) tehető.

Táplálékaink köre – kémiai szempontból – alapvetően a következő vegyületcsoportokat foglalja magában: szénhidrátok (cukrok, keményítő, cellulóz), fehérjék, zsírok (olajok) és vitaminok. A sütés-főzés számos esetben a táplálékban található fehérjék és szénhidrátok részleges lebontását idézi elő hő hatására, rendszerint hidrolízis (vízzel történő reakció) révén. A lebomlás mindkét esetben csupán részleges, hiszen nem lehet célunk, hogy pl. kenyér helyett glükózt (szőlőcukor) vagy sült hús helyett serpenyőnyi aminosavat állítsunk elő. A főzés-sütés során gyakran lejátszódnak olyan reakciók, amelyek szén-dioxid-fejlődést eredményeznek.

Az elmondottakhoz kapcsolódva még meg kell jegyeznünk, hogy az élelmiszerek előállításával kapcsolatos ismereteink az elmúlt évtizedekben szinte áttekinthetlenné növekedtek. A kört bővítik az élelmiszerek tartósításával összefüggő ismeretek, és újabb területet jelent e tekintetben a kémiai adalékok felhasználása, amelyek az élelmiszerek színét, szövetszerkezetét, ízét, illatát, nedvességtartalmát, kémhatását, tápértékét, oxidációját és mikrobiológiai folyamatait meghatározzák. Ezek – a növényi tápanyagok és a növényvédő szerek használatával együtt – egyértelműen megfogalmazzák a jogi szabályozás és ellenőrzés egyre sürgetőbb és kiterjedtebb pontosítását, de mindenekelőtt hatásvizsgálatok végzését.

Kémia és közlekedés (földön, vízen, levegőben)

Korunkban, globális világunkban, az emberek utazási szándéka, mobilitásigénye egyre erősebbé válik. A munkahelyre történő utazásainkat tovább növelik az ügyintézési, bevásárlási, sport-szórakozási és turisztikai célú utazások. Jarműveink többségükben ún. belső égésű motort használnak erőforrásként. Ezek működésének lényege: a levegővel kevert üzemanyag (benzin, gázolaj) a dugattyús henger, illetve a gázturbina belsejében ég el. Az égés folyamán felmelegedő gázkeverék azután gyorsan kitágul és elmozdítja a dugattyút vagy a turbinakereket, tehát mechanikai munkát végez. Az égéstermékek pedig a levegőbe jutnak (kipufogógáz).

A megnövekedett közlekedés ily módon a levegőszennyezés meghatározó forrása. Ennek során pedig változás áll be Földünk atmoszférájának összetételében és legfontosabb kémiai folyamataiban. A környezetben lejátszódó változásokat tekintve az atmoszféra szerepe markánsabb, mint a talajé vagy a hidroszféráé. Ennek okai a következők: ez a szféra a szennyezők transzportját tekintve meghatározó szerepet játszik (gázok, illékony folyadékok, szilárd lebegő szennyezések); az atmoszféra tömege jóval kisebb, mint a felszíni vizeké vagy a talajé, ezért a szennyező anyagokra érzékenyebben reagál; a szennyező anyag okozta összetételváltozás gyorsan lejátszódik.

Az atmoszférában végbemenő reakciók között kiemelt figyelmet érdemelnek a napfény hatására bekövetkező, ún. fotokémiai reakciók. Ezek mellett számolnunk kell az atmoszféra földközeli régiójában, a troposzférában végbemenő azon reakciókkal, amelyekben az OH-gyök a reakciópartner. Ennek során a szennyező anyagok vízdoldhatóvá válnak, és a levegőből a csapadékvízzel együtt eltávoznak (öntisztulási folyamatok).

A háromatomos oxigénmódosulat, az ózon kialakulása az atmoszféra földközeli rétegében káros (rendkívül mérgező), míg a magasabb rétegben (sztratoszféra) keletkező ózon a káros UV-sugárzás intenzitásának csökkentése révén a földi bioszféra szempontjából meghatározó jelentőségű. Bizonyos szennyezőanyagok (pl. klór-fluor-szénhidrogének) az atmoszférába jutása csökkenti a sztratoszféra ózontartalmát, ami a földfelszínen a káros UV-sugárzás intenzitását megnöveli.

A gépjárműforgalom napjaink egyik fő levegőszennyezője. A gépjárművek okozta jellegzetes levegőszennyezés az ún. „fotokémiai füstköd” (szmog). Kialakulása csökkenti a látótávolságot, a földfelszínen csökken a napsugárzás, és a benne lévő oxidáló anyagok számos olyan anyagot megtámadnak, amelyekkel a levegő oxigénje nem képes reagálni (gumi, textíliák, bőr stb.). Ezek az anyagok belélegezve súlyos károsodást okoznak, és a növényi, illetve állati szervezetek megbetegedését is előidézik.

A gépjárművek meghatározó szerkezeti anyagai a fémek és a műanyagok. Mindkét anyagcsoport tudatos kémiai anyagátalakítás révén jön létre, adott nyersanyagokból kiindulva (ércek, illetve szerves alapanyagok).

Közhelyszerű megállapítás, hogy életünk egyetlen napja sem telik el anélkül, hogy olyan anyagokat ne használnánk, amelyek több mint fél évszázaddal ezelőtt még ismeretlenek voltak. Ezen anyagok jelentős hányada műanyag: edények, poharak, gépjárműalkatrészek, telefonkészülékek, golyóstollak, informatikai készülékek alkatrészei, csomagolóanyagok, műanyagcsövek, tömítőanyagok, műanyagalapú festékek, kozmetikai segédeszközök, szintetikus textíliák, ragasztóanyagok, lakkok és építési szerkezeti anyagok stb.

Perspektívák

Az előzőekben vázolt sor még tovább folytatható a munkahelyeken használt eszközök és módszerek kémiai vonatkozásainak (félvezető anyagok, elektronikai és informatikai készülékek, papír stb.) felvázolásával, és természetesen idekívánkozik a kémia gyógyításban játszott szerepe is (nyugtató- és altatószerek, fájdalom- és köhögéscsillapítók, helyi érzéstelenítők, értágítók, hashajtók, hormonok, fertőtlenítőszer, antibiotikumok, daganatellenes szerek stb.).

És nem tekinthetünk el a kémia környezetvédelmi feladatok ellátásában betöltött szerepének hangsúlyozásától, már csak azért sem, mert magáért a környezetszennyezésért is a kémiai technológiák okolhatók azzal, hogy természetes úton lebomlani nem képes anyagokat tudatosan állítanak elő, ám azok újrahasznosításáról vagy megsemmisítéséről nem gondoskodtak kellően még – és ez a hiányosság szülte a kemofobiát!

Befejezésként – igen röviden – két olyan területet mutatunk be, amelyek a közeli jövőben fontossá válva a korábbiaknál sokkal nagyobb társadalmi változások előidézői lehetnek.

A 20. század második felében a mentális működés rendellenességeinek megszüntetése kapcsán a freudi „beszélgetős” terápiát jelentős részben kiszorította a gyógyszeres kezelés. Előtérbe került az ún. pszichotróp anyagok és a neurotranszmitterek kutatása, s egy véletlen felfedezés (J. Cade) kapcsán megszületett a neurofarmakológia tudománya. Ezek az anyagok közvetlen befolyást gyakorolnak olyan szubjektív érzéseinkre, mint a jó közérzet, önértékelés, önbecsülés, a félelem vagy az elismerés iránti vágy, s az ezért folytatott küzdelem. Lehetővé teszik ezen túlmenően az emberi viselkedés ellenőrzését is (pl. figyelemhiányos hiperaktivitás), aminek messzemenő társadalmi következményei lehetnek, hiszen bekövetkezhet a tudatállapot, ily módon a személyiség teljes megváltozása.

Az elmondottakhoz kapcsolódva szólnunk kell még az ún. kozmetikai farmakológiáról (Peter D. Kramer), ami azt jelenti, hogy a gyógyszer alkalmazására már nem elsősorban terápiás célból kerül sor, hanem azért, hogy fogyasztója egyszerűen jobban érezze magát. Ma még nem is sejthetjük, hogy a jövőben milyen társadalmi változások előidézője lehet, ha ezen anyagok segítségével lehetővé válik, hogy az egyén megszabadulhasson a viselkedésével kapcsolatos személyes felelősségtől („senki nem hibás”). Meglehet, az emberi hármasság (biológiai, gondolkodó és társadalmi lény) egydimenzióssá szűkül?

A nanotechnika, nanotechnológia az anyag atomok, illetve molekulák szintjén történő manipulációjának lehetőségét jelenti. Társadalmi hatása nagy valószínűséggel meghaladja majd az elmúlt évtizedek ipari

technológiáinak szerepét, mivel képes arra, hogy megváltoztassa, illetve teljesen átalakítsa a termelés jelenlegi folyamatait valamennyi fő ipari területen. A nanotechnológia segítségével a többek között erősebb, könnyebb anyagok, olcsó napelemek és szenzorok, nagyobb memóriával rendelkező, gyorsabb számítógépek, szennyvíztisztító szűrők, rákpusztító molekulák kifejlesztésére, illetve előállítására adódik lehetőség.

Nanométerben ugyanis az anyagok tulajdonságai teljesen megváltozhatnak. Csupán a méret csökkentésével – mintegy 100 nm alatt – az anyagi összetétel megváltoztatása nélkül a tulajdonságokban – rugalmasság, szilárdság, elektromos vezetőképesség, szín, kémiai reakcióképesség – drámai változások következhetnek be, amelyekkel ugyanazon anyag mikro-, illetve makroszinten nem rendelkezik.

A mesterséges nanorészecskék már most megtalálhatók kozmetikumokban és napozókrémekben, rovarirtó szerekben, élelmiszer-adalékokban. Ezek hatásának vizsgálata – noha megindult – ma még egyáltalán nem kielégítő. A méret csökkenésével a fajlagos felület, ezzel együtt a kémiai reakcióképesség megnövekedhet, és a mikro- vagy makroméreteken veszélytelen anyag környezeti és humánegészségügyi szempontból ártalmassá válhat. A technológia és a gazdaság jelenlegi struktúrájának átalakítása egyidejűleg társadalmi méretű feszültségek kialakulásával járhat (pl. a munkaerő-szükséglet területén). A gyors technikai haladás és a vele összefüggő haszonmaximalizálás pedig átlépheti a negatív hatások kielégítő felmérésének igényét. Vizsgálatok igazolják, hogy azokban a társadalmakban, ahol a szegénység és a társadalmi igazságtalanság a fő gond, az új technika nem jelent csodaszert a problémák megoldására, illetve a kétségkívül jelentkező pozitív hatások mellett fel kell készülni a nem szándékolt következmények kivédésére is.

Az európai ember szellemi, lelki természeté

Az egyetemes gondolkodás évezredek fejlődése – és ezen belül a filozófia, a tudomány, a művelődés, az ideológia fejlődése – nagyvonalú megismerési-felvilágosodási folyamat. Kezdeté visszavezethető az emberi eszmélés eredetéig, tehát meghatározhatatlan; vége sohasem lesz, legalábbis addig nem, amíg lesz gondolkodó ember. Az ember ebben a folyamatban okosabbá válik, tudása biztosabb lesz, ám ezeknek a mértéke nem lehet pusztán az ismeretek mennyisége.

Az okosság lényege: az előítéletek levetkezése. Az előítélet nem helytelen tudás, nem tudományos tévedés, hanem valamilyen tekintélyelv alapján való ragaszkodás egy bizonyítatlan tételhez.

A tudás törekvés a világ objektív megismerésére és megmagyarázására – esetleg megváltoztatására –, tehát nem egyszerűen az ismeretek összessége. Az ismeretek a tudás anyagát alkotják csupán, értelmét az adja, mihez kezdünk az ismeretekkel.

Az emberi gondolkodás története azt mutatja, hogy a kezdet kezdetén misztikus–mágikus – titokzatos és varázslatos – világszemlélet uralkodott. Csak az ismeretek bővülésével, lépésről lépésre hódított teret a tudományos szemlélet. Bár ez a folyamat már az ókorban elkezdődött, ma sem ért véget.

Misztikus – szó szerint: titokzatos – az olyan értelmezés, amely a természeti jelenségeket a természetén kívül álló (nem létező, feltételezett, képzelt, költött) erők bevonásával magyarázza, és nem tart igényt arra, hogy magyarázata a tapasztalással összhangban legyen. A misztikumnak szerepe van a költészetben, a vallásos ideológiában (a legtöbb vallás a mítosz segítségével fejezi ki önmagát, és tárja fel az ember alapvető vágyát a transzcendens után), metafizikában és így a gondolkodás történetében is. A világ megismerésében azonban visszatartó a szerepe. A mítosz tételei – minthogy adataik nem tapasztalásból, nem is megfontolásból és következtetésből származnak – érzévekkel nem igazolhatók és nem cáfolhatók. Forrásai: extázis, megszállottság, transzcendens közlés, képzelet.

Képzet és tapasztalás mint a valóság megragadásának, bárminő világ konstruálásának, teremtésének kísérlete és lehetősége mindvégig jelen van az emberi tudat, a gondolkodás történetében. Ezt a kettős lehetőséget az adja, hogy csak az emberi tudat képes megjeleníteni a nem tapasztalhatót, ami által a létező mellett a virtuális valóság szinte beláthatatlan világa

teremthető meg. A gondolkodás ezen hatalmas történelmi ívét László Ervin a következők szerint korszakolja:

MÍTOSZ – THEOSZ – LOGOSZ – HOLOSZ.

A beosztás alapja, hogy a történelem során az emberi tudat mire irányult, és az emberi szellem milyen formában manifesztálódott. A szerveződés szintje, a strukturális összetettség, a dinamizmus és az önrendelkezés foka is ebben az irányban változik a megfelelő közösségekben. Az első fázis a vadászó, halászó, gyűjtögető társadalmak jellemzője, a második a földművelő, a harmadik az ipari, a negyedik pedig az ún. „posztipari” (információs) társadalmak korszakát jelzi.

Az első kettőben a tudat alapvetően metafizikai, transzcendens (a tapasztalattól független) irányultságú, s az emberi szellem mítoszokban, rítusokban, illetve tételes, hitigazságok koherens rendszerén alapuló vallásokban manifesztálódik.

A harmadikban a tudat tapasztalati, materiális, a részletek iránt fogékony, s a manifesztáció racionális ismeretrendszerekben ölt formát, míg a negyedik az egészre irányuló (fizikai–metafizikai) és rendszerszemléletű.

László Ervin szerint az emberiség fordulóponton van, a logoszból a holosz korszakába kell átlépnünk. Ám ha arra gondolunk, hogy ehhez briliáns intellektuális képességekre és magasfokú morális biztonságra lesz szükségünk (a képesség, a tudás, a kreativitás a társadalmakban egyenlőtlenül, véletlenszerűen oszlik el, továbbá a morális biztonságot adó értékrendek súlypontjai is eltérőek lehetnek), akkor mai állapotainkat tekintve – László Ervinnel ellentétben – azt kell mondanunk, hogy inkább a vázolt főirány megfordulásának az esélye mutatkozik bizonyos tekintetben, nyugtalanító lehetőségnek (ezotéria, miszticizmus, vallási fundamentalizmus, a gondolkodás veresége stb.).

Másfelől az is felvethető, hogy a „holosz” valójában a „theosz” és a „logosz” változó egyensúlyaként is értelmezhető. Ha a transzcendenciát nem új valóság megteremtőjeként, hanem a meglévő valóság legbenső lényege feltárásának lehetőségeként értelmezzük, akkor az intellektuális és spirituális értékek bölcs egyensúlyában (eszes hit – hívő értelemben) megtalálhatjuk a kibontakozás esélyét.

A filozófiai dualizmus kezdete

A bölcselkedést a jón származású Anaxagorász (Kr. e. 500–428) honosította meg Athénban. Az eredet kérdését, a lét mivoltát, a természet működési mechanizmusát feszegette, akárcsak elődei. Szerinte nincs keletkezés és elmúlás, csak vegyülés és szétbomlás, az anyagok állandó alakulásban vannak. Nagyjában így gondoljuk ma is. Az anyag átalakulása lényegében mozgás, ám ha valami mozog, akkor az vagy magától mozog, vagy valaki (valami) mozgatja. A filozófia sarkalatos pontjává lett ez az alternatíva: mozgató erejét az anyag önmagában hordja, avagy szüksége van valamire, külső mozgatóra, irányító elvre, kormányzó szellemre?

A modern fizika feltárta, hogy az anyag és energia nem két különböző valami, hanem ugyanannak a valaminek kétfajta megjelenési formája (tömeg–energia ekvivalencia: $E = mc^2$, ahol „c” a fény terjedési sebessége). Azonban még ez a tény sem jelent filozófiai bizonyosságot a monizmust (minden létezőt egyetlen alapelve visszavezető filozófiai elmélet) illetően mindenki számára, nevezetesen a mozgató és mozgatott azonosságának, egységének elvét illetően. Még aki teljesen magáévá teszi a modern fizika elveit, abban is felmerülhet a kérdés: jó, jó, de ki „találta ki” az egészet, a mozgó világmindenséget törvényeivel együtt, ki indította el a mozgást, ki gondolja el a létezését, ki adja értelmét? A dualista gondolkodás kérdésfeltevése ez, amely kettéosztja a világot mozgóra és mozgatóra, anyagra és szellemre, testre és lélekre mint két egymástól független, illetve egymásra ható princípiumra.

Fogas kérdések ezek. Ha egy materialista biológus azt mondaná, hogy „a lélek hat a testre”, öntudatlanul dualista módon nyilatkozna. Monista megfogalmazásban ezt kellene mondania: a test egyik működése kölcsönhatásban van a másikkal. A lélek és értelem hatalmas szerepét mindenki tapasztalja ma is, és sokan vélik úgy, hogy anyagtól független hatalomról van szó, miként azt kétezer-ötszáz évvel ezelőtt Anaxagorász is vélte, amikor az anyag mozgatását az anyagtól független értelemre ruházta. Ez volt az a pillanat, amikor a bölcséletben élesen elvált egymástól az „anyag” és a „szellem”, ettől kezdve merülnek fel ilyen kérdések: melyik volt előbb?, melyik uralkodik a másikon?, hogyan hat egymásra a kettő? Időnként visszatalál egymáshoz: a monizmus eszméjében egyesül egymással anyag és szellem, abban a formában, hogy a szellem nem mozgatója, hanem mozgása, működése az anyagnak. (A kérdéshez figyelemre méltó lehet Babits Mihály: *The Monist* című esszéje az *Esszék, tanulmányok* kötetben; Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978.)

A 13. század végén Szent Ágoston bölcsletét (augusztinizmus) Aquinói Szent Tamás bölcslete (tomizmus) váltotta fel; ez maradt a legutóbbi időkig

az egyházi filozófia pillére. Arisztotelész filozófiájára támaszkodva Aquinói Szent Tamás azt tanítja, hogy a lélek a testnek életadó formája. Növénynek és állatnak csupán járulékos lelke van, míg az emberi lélek „önállóan létező”, tehát anyagtalan, romolhatatlan, kiterjedés nélküli, szabad és halhatatlan. A halandó test alá van rendelve a halhatatlan léleknek, amelyet Isten külön-külön teremt, és egyenként belélehel a romlandó testbe. Test és lélek kapcsolata csak időleges, átmeneti és dualista. A test és a lélek szembenállása az ún. antropológiai dualizmus tárgykörébe tartozik, míg az ún. kozmológiai dualizmus „jó és rossz”, „fény és sötétség” kettőséről, mint a világot meghatározó, szembenálló két princípiumról beszél.

Ha René Descartes nevét halljuk vagy olvassuk, azonnal híres, a filozófiai gondolkodás történetében meghatározó szerepet játszó mondata jut eszünkbe: „*Cogito ergo sum*”. Filozófiájának középpontjába a kételkedést állította. Úgy vélte, hogy mindenképpen kételkedni kell, ami nem „tiszta és világos”. Csakhogy mi lehet eléggé tiszta és világos, vagyis evidens, nyilvánvaló és kétségbevonhatatlan, amikor az érzékelés is bizonytalan, a megismerés határozatlan, a képzelet csalóka, a hit félrevezető – akkor mi marad? Hiszen még azt sem tudhatjuk, létezik-e a világ, és mi bizonyítja, hogy mi magunk léteünk?

Descartes arra a belátásra jut, hogy semmi más nem bizonyos, mint maga a töprengés: a gondolkodáshoz szükségképpen létezni kell, tehát lételemet az bizonyítja, hogy gondolkodom róla. Így születik a (17.) század filozófiai jelmondata.

Ám a gondolkodás nem oka a létezésnek, csupán bizonyítéka. Talán objektív bizonyíték, ám amint építeni akarunk a tételre, visszajutunk a szubjektív bizonytalansághoz: a gondolkodás mindent mérlegre tehet, de csak azt fogadja el valóságnak, amit az intuíció, a belső meggyőződés tisztának és világosnak ítél. Ily módon a racionális filozófia alapjává egy irracionális elem válik: a meggyőződés.

Descartes – érezve alaptételének ellentmondásosságát – a gondolkodás fogalmát egyre tágította, befoglalt minden lélektani működést, szellemi funkciót, megtámogatta a képzelettel, az intuitív meggyőződéssel, az elme megvilágosodásával, a velünk született ideákkal. Racionalizmusa ettől egyre irracionálisabbá vált. Mindazonáltal hatása óriási volt: a hit helyébe a gondolkodás, a kinyilatkoztatás helyébe a kételkedés lépett, vezető szerephez jutott az értelem.

Ám a Descartes működéséhez kapcsolódó vitákban mégsem a racionalizmus vagy a mechanikai világgép került a középpontba, hanem egy metafizikai kérdés: hogyan hat egymásra test és lélek. Descartes szerint kétfajta szubsztancia van, egyiknek lényege a kiterjedés (ez az anyag, illetve a test; *res extensa*), másiké a gondolkodás (ez a lélek avagy szellem;

res cogitans). Test és lélek láthatóan együttműködik egymással (testembe csípek, tudatom regisztrál), de ha két önálló szubsztanciáról van szó, hogyan működhetnek együtt? Mi az összhang nyitja?

Test és lélek kapcsolatát Descartes nem egyértelműen tárgyalja. „A lélek valójában a legszorosabban összefügg a test egészével” – mondja. Mégis, távol van attól, hogy a test és lélek összefüggését monista módon értelmezze: „A gondolkodó lélek semmiképpen sem származhatik az anyag hatalmából, hanem kifejezetten teremtődnie kell.” Lelkünk „tökéletesen független a testtől, és így nem is pusztul el vele együtt, hanem halhatatlan”.

Bár az anyagtalán gondolkodó lélek külön szubsztancia, mégis közvetlenül egyesül a fizikai testtel, legalábbis annak életében. Míg a fizikai világ, ideértve a testet is, matematikailag leírható és pontos fizikai törvények szerint működik, az elme világa szabadon gondolkodhat önmagában. Hogy elménk működése nincsen előre meghatározva, annak bizonyítéka az, hogy kiszámíthatatlanul reagálunk a körülmények változására. Ez a képességünk nem vezethető vissza fizikai, kémiai, biológiai elvekre és folyamatokra, bár nyilvánvalóan érintik azokat, ezért az emberi lélekhez külön tudomány kell.

A bibliai szövegek egyfajta dualizmust tükröznek a test és a lélek között, de az emberi létezők főleg úgy szerepelnek bennük, mint a végső feltámadás várományosai (Mt 10,28; Lk 16,22; 23,43). Tertullianus († 220) azt állítja, hogy a lélek anyagi természetű, míg Órigenész († 254) úgy gondolja, hogy a lelkek nemcsak szellemiek, hanem egyben preegzisztensek (előzetes létezésűek). Aquinói Szent Tamás († 1274) a lelket a test formájának tartja; ez lett a katolikus egyház hivatalos tanítása is Kr. u. 1312-től.

Descartes foglalkozott a szenvedélyek élettani magyarázatával is. Hat elsődleges szenvedélyt állapít meg: csodálkozás, szeretet, gyűlölet, vágy, öröm, bánat. Ezeknek válfaja vagy összetétele minden lelki megnyilvánulás. Leírásuk rendkívül naiv, inkább mechanikai, mint biológiai vagy pszichológiai, de legalább kísérlet arra, hogy a lelki jelenségek mögött megmutassa azok élettani hátterét.

Az ember szellemi, lelki természetéről szólva aligha tagadható, hogy az irodalomban, a művészetekben, a zenében és a lelkiségben ezeknek a szenvedélyeknek a működését mindenütt megtaláljuk. Újabb megfontolások alapján pedig bizonyos fokig a tudomány is ide sorolható. Polányi Mihály, a nagy híró kémikusból filozófussá vált kutató írja „*Személyes tudás*” című kötetében: „Úgy tűnhet, hogy a terminust – személyes tudás – alkotó két szó ellentmond egymásnak, hiszen a valódi tudás állítólag személytelen, univerzális és objektív.” Majd máshol: „Kimutatom, hogy a megismerés minden egyes aktusában szerepet játszik az épp megismerendő dolgot megismerő személy szenvedélyes közreműködése, és hogy ez az együttható nem valamiféle tökéletlenség, hanem tudásának létfontosságú összetevője”.

Ősi vágya az embernek, hogy megismerje önmagát, helyzetét embertársai között, valamint a természetben és a világban. Homályosan, de élt ez a vágy már a legrégebb emberben is, mert ösztönszerűen félt attól a sok ismeretlen dologtól, ami benne, magában lakott, és ami körülvette. Az ősember előbb énekelt, mint beszélt. A hang a szó varázsával, sőt egyéb „művészi” eszközökkel is (barlangi rajzok, festmények, szobrok) igyekezett a belső és a külső világot hatalmába keríteni. Az olyan írást, amely emberi érzelmeket, emberrel történt vagy vele összefüggésbe hozható eseményeket vagy jelenségeket fejez ki és művészien megformált, irodalmi alkotásnak nevezzük.

Az irodalom igen-igen régi. Régebb a ma élő nemzeteknél, és régebb a gondolat betűbe foglalásánál. Megszületett abban a pillanatban, amikor megpróbált valaki valahol a világon egy gondolatot, egy érzést szépen kifejezni, egy történetet mások gyönyörűségére elmondani vagy elénekelni. Goethe gondolt először arra, hogy a különböző nemzeti irodalmak közös emberi tulajdonságokból fakadnak, külső különbségeik ellenére közös vonásokat fejeznek ki, és bonyolult kölcsönhatások révén elválaszthatatlanul egymáshoz kapcsolódnak. Minden irodalom íratlan szövegekkel kezdődik. Ily módon legelső művelői írni-olvasni nem tudó, sőt az írás fogalmát talán nem is ismerő költők voltak.

Az irodalmi alkotás, mint minden emberi mű és tett, két, egymástól metafizikailag idegen elemből tevődik össze: az Én-ből és a Nem-émből. A külvilág, amely minden emberi műtől függetlenül megvan, de amitől semmi emberi mű nem független. Minden emberi alkotás, már-itt-lévő dolgokrendjébe születik bele. Az irodalmi alkotás két metafizikai mozzanata: az egyéniség, amely teremti, és a személy fölötti szövevény, amelybe beleszületik. Az egyéniség kegyelemszerű ajándék, a skolasztikusok kimondhatatlannak nevezték – csak az intuíció, a közvetlen szemlélet számára nyílik meg.

Minden irodalmi alkotás – természeténél fogva – elkerülhetetlenül valamilyen eszmét fejez ki. Másik, személyfölötti mozzanata a forma; az író előtt ott van a meglévő formák nagy arzenálja. Az irodalom anyaga a nyelv, miként a festészeté a szín, a zenéé a hang.

Az irodalom világa óriási, tágas tartomány; az irodalmi mű alkotás. Az író, a költő – ha megérdemli ezt a nevet – új világot teremt emlékeiből, hangulataiból, tudásából, gondolataiból. Igazi világ ez, és mégsem azonos azzal a világgal, amelyet magunk körül látunk. Például azért sem, mert az író, a költő sok mindent meglát, amit mi képtelenek vagyunk észrevenni. Életünk lehet keserves „kalandok” sorozata, s hogy az élet gazdag, szép változatait megláthassuk, az írótól várjuk ezt az élményt. Ezért olvasunk.

Az irodalom hordozója a nyelv. Ezt az író éppen úgy a társadalomtól kapta, mint mi mindnyájan, de tudatosabban bánik vele. Hogy nyelvművészetét megismerhessük és megítélhessük, nem árt, ha tudatosan foglalkozunk anyanyelvünkkel. Az irodalmi alkotás szépséget valósít meg. A formák, irányok, fogalmak köre, keletkezésük és elmúlásuk számos társadalmi körülménnyel függ össze. Az elmondottak és az elmondandók most főleg az európai kultúrához tartozó irodalomra vonatkoznak. (Nálunk meggyökeresedett történelmi „hagyomány”, hogy azt kell elsősorban megmutatnunk, miben különbözik Magyarország Európától, és nem azt, miben hasonlít hozzá. Mintha a pogány magyarság lelkülete máig működne bennünk, amely a latin Nyugattal nem tudott valóságosan megbékülni. Talán azért, mert annak idején ez a Nyugat vetett véget a máig finom eufemizmussal „kalandozásnak” nevezett rablóhadjáratainknak Merseburgnál és Augsburgnál.)

A nyelvi tudat legmagasabb fokon az íróban és a költőben van meg. Ők képesek arra, hogy a bennük élő lelki tartalmakat a nyelvi készlet segítségével a legtalálóbban és legszebben kifejezzék. Azt a módot, ahogyan az író a nyelv eszközével kifejezi mondanivalóját, stílusnak nevezzük. Az emberi megnyilatkozás legművészibb nyelvi formája a szépirodalmi stílus. A mai írók, költők egyéni stílusát nehéz megtalálnunk, meghatározni. Klasszikus és romantikus szerzők még válaszfalat húztak a mindennapi és költői beszéd között. Ezt a válaszfalat a naturalizmus ledöntötte, s a helyébe lépett újabb irányok sem építették fel. Bizonyos illendőségbeli konvenciókat nem számítva, nincs olyan szó vagy fordulat, amelyről ki lehetne jelenteni: ezt az életben használjuk ugyan, de leírni nem szabad.

A művészi megszerkesztés, az anyag logikus elrendezése, arányos keretbe szorítása különbözteti meg a művészi alkotást a mesterember munkájától, kinek egyetlen szempontja az érdekesség. A szerkezet – akár építészeti jellegű „konstrukció” az, mint a klasszikusoknál, akár az élő organizmus látszólagos véletleneire támaszkodik, mint sok nagy modern írónál – nem csupán esztétikai, hanem erkölcsi szépség is. A megszerkesztett műre vissza lehet emlékezni mint egészre, még akkor is, ha a részleteket már elfelejtettük. Az izgató részletekből összeállított mű csak egy-egy részletét hagyhatja hátra bennünk, az egészről ilyen esetben csupán zűrzavaros emlékünknél marad.

A stílus az a jellemző, állandó mód, ahogy az író, a költő kifejezi magát. A stílus élete folyamán sok kisebb-nagyobb változáson megy át, amennyiben az ember egyénisége változik. Minden kornak megvan a maga stílusa.

Az esztétika a szépség tudománya. Mint önálló tudomány kerekén kétszáz éves, de alapvető kérdésével, mi a szépség, már Platón párbeszédei foglalkoznak. Az irodalom, mint minden művészet, a szépet akarja

megvalósítani. Erkölcsi vagy szociális célját csak a szép segítségével érheti el. Azt, hogy mi a szép, föltétlen érvényességgel az esztétika sem tudja megmondani. Kant meghatározása, amelyet egyszerűsített alakban szoktunk idézni: „Szép az, ami érdek nélkül tetszik” – a „tetszéssel” egy viszonylagos fogalmat tesz meg alapnak. Voltaképpen nem a szépet, hanem annak hatását fogalmazza meg.

Az ún. erkölcsi szép cselekedetekben nyilvánul meg: nagylelkű, bátor tettek, amelyekkel talán vesztébe rohan valaki, akit szeretünk. Az értelmi szép érzését okozhatja egy különösen világos, ragyogó okfejtés, egy „elegánsan” levezetett matematikai tétel, egy elmésen megoldott sakk-feladat.

Az érzésekkel felfogható szép kapcsán (látás és hallás, szobrászati alkotások esetében, ha csak képzeletben is, a tapintás) magától kínálkozik a megkülönböztetés természeti és a művészeti szép, a természet és annak ábrázolása között. A természet szépségének szemlélésére a művész tanított meg bennünket. A művészi szép az esztétikai szándék gyümölcse, forma, amelyben lélek van, a művész belélehelte lelke.

Az eszmék és formák fájdalmas gyorsasággal avulnak el, de a legmélyebben emberi, a lelki realitás, múlhatatlan. Az ember lelke mélyén, ott, ahol leginkább önmaga, ahol már nem hangoskodnak idegen eszmék és kollektív idegen akaratok, még ott is van valami, ami a többi emberrel közös, sőt a legközösebb: az emberi lélek törvényei. Ez a rokonság oka annak, hogy az író az olvasóra, mint lélek a lélekre, közvetlenül hathat.

Az irodalmi műnek funkciója van, bizonyos működést fejt ki az emberek – írók és olvasók – között a társadalomban. Az irodalom társadalmi jelenség, szellemi munka, társadalmi funkció és egyben lelki aktus. Az igazi irodalmi alkotásnak nem árt a divat változása. Az irodalomnak minden korban szólania kell az életről, a halálról, a végtelenről, az erkölcs legsúlyosabb problémáiról, gondolatokat kell ébreszteni, elmélyedésre kell biztatnia. Állást kell foglalnia a világgal, a társadalom nagy kérdéseivel csakúgy, mint saját énünkkel szemben.

A 19. század derekán Eötvös József így szólt az irodalom feladatairól: „A költészet kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva, nem a létező hibák orvoslásán, nem az érzelmek nemesítése után törekszik.” Az irodalom – mint arról már szó esett – társadalmi jelenség. Ez pedig azt jelenti, hogy gyakran ideológiai-politikai viták, harcok, gyűlöletek keresztüzébe kerül. Ennek szomorú példáit vég nélkül sorolhatnánk.

Az irodalmat a siker, a piac méri. Ez az irodalmat visszakényszerítette a könnyen olvashatóhoz, a könnyen befogadhatóhoz, a hétköznap felmagasztosításához.

Az egykori tömegkultúra (a ponyváról árult kultúra) elment egy bevásárlóközpontba, szépen átöltözött, és magaskultúraként árulja önmagát (Krasznahorkai László).

Feltűnő lehet napjainkban, milyen sok a kortárs irodalomban a morbid elem. A szó morbid, többet tartalmaz, mint a beteges: a nyegle, a perverz, a hitvány, sőt a kriminális is benne van. Alapvetően nem új jelenség, hiszen minden korban kedvelt téma az abnormális sokféle változata: érdekes és izgató. Mégis, úgy tűnhet fel, az utóbbi időben mintha túláradna a morbiditás. Nemcsak az irodalomban, a képzőművészetben, még a zenében is. Akik értenek hozzá, azt mondják, a legmodernebb zenében is „valami örület vibrál”! Önkéntelenül adódik a kérdés: korunk jellemző sajátja volna, hogy a patológia betör a művészetbe? Vagy a kultúra degenerálódik? Borúlátó megfigyelők a pusztulás réméről írnak mint korunk jellegzetes tünetéről: nukleáris háború, környezeti katasztrófák, világjárványok!

Feltűnő lehet, hogy míg azelőtt az író érdekes és megírni való kivételt látott a betegesben, addig ma odáig jutottunk, hogy az egészséges tekintendő származású kivételnek, a morbiditás pedig korunk hétköznapi kifejeződésének számít. Legalábbis a műalkotások tükrében. A mai irodalom szerint ilyenek vagyunk, ilyen mocskos lelkűek, ilyen félresiklottak, ilyen perverzsek és galádok jobbik esetben ilyen szorongók, rettegők, pánikban élők.

Meggyőzőnek tűnhet fel a magyarázat: a művészet és irodalom „kifejezi korát”. Az írók nem tehetnek mást. Csakhogy a zseni nemcsak korát fejezi ki, hanem azon túl is valamit: például ami önmagában egyéni, vagy ami majd egy következő korra lesz jellemző, vagy ami minden korban egyaránt jellemző, egyformán jelentős. Ebben az irodalomban ártalmas mindaz, ami erkölcsi nihilizmust propagál, ami felmentést ad a züllöttség minden formájára azzal, hogy ez a „természetes”. „*A per*”, vagy „*Az öreg hölgy látogatása*”, noha ebbe a kategóriába tartoznak, szerzőjük tehetségén túl attól igazán nagy alkotások, hogy felelősséget ébresztenek, s az emberebb emberré válást propagálják.

Nincs mód arra, hogy ezen írás keretei között – akárcsak vázlatosan – bemutassuk az irodalmi műfajok – elbeszélő költészet, regény, novella, lírai költemény, dráma – sajátosságait, vagy az irodalomtörténetben megjelenő formák, irányok és fogalmak körét, amelyek keletkezése, elmúlása számos gazdasági és szociális körülménnyel függ össze. Ez alól talán felmentést adhat az a tény, hogy az irodalom, a művészetek, a zene „hármásából” az irodalom az, melyet az iskolai oktatás a legátfogóbban mutat be. Ennek kapcsán mód nyílik a legjelentősebb alkotók megismerésére is.

Az irodalom segítőtársunk; vele, általa tartalmasabbá, szebbé válhat az életünk.

A művészet története

Meghökkenítő állítást olvashatunk E. H. Gombrich, a neves művészettörténész „*A művészet története*” című kötetében: „A művészet valójában nem létezik, csak művészek vannak.” Régen az ilyen ember fogott egy marék színes anyagot, és bölényeket festett a barlang falára. A maiak boltban vásárolják a festéket, és sok mindent csinálnak (rajzolnak, plakátokat készítenek stb.). Az ilyen foglalkozásokat nyugodtan nevezhetjük művészetnek, csak nem felejtethjük el, hogy ez a szó koronként és helyenként mást-mást jelent, és az a bizonyos nagybetűs Művészet valójában nem létezik. Ez a nagybetűs Művészet ma már inkább valamilyen fantom vagy fétis.

Nem tudjuk, hogyan kezdődött a művészet, mint ahogy a nyelvekről sem tudjuk, hogyan keletkeztek. Ha a házak, templomok építését, képek, szobrok készítését vagy a mintás szövést értjük művészetnek, bátran mondhatjuk, hogy nincs a világon nép, amelynek művészete ne volna. Ha azt gondoljuk, hogy amit a művész alkot, fényűzési cikk, arra való, hogy a múzeumok, kiállítások látogatóit gyönyörködtesse, vagy az előkelők fogadószobáiban a falat díszítse, tudnunk kell azt is, hogy a szónak ez a használata egészen új keletű, és a régi nagy mesterek a művészet ilyen felfogását egyáltalán nem ismerték.

A különbséget úgy érthetjük meg a legjobban, ha az építészetre gondolunk. Sok gyönyörű épület van, de olyan, amelyet nem meghatározott céllal építettek, aligha akad csak egy is a világon. A régi időkben az épületeknek, képeknek és szobroknak nemcsak művészeti becsük volt, de megszabott funkciójuk, rendeltetésük is. Az őskori barlangképek állatábrázolásai valószínűleg arra a reményre utalnak, hogy ezáltal a vadat is elejthetik. A művészi munkák nagy részét rituális alkalmakra készítették, nem azért, hogy a szemet gyönyörködtessék, hanem hogy elérjék velük a kívánt mágikus hatást. Technikai készségük néha bámulatos. Mesterségbeli tudásuk nem fejletlenebb a miénknél, csak a gondolkodásuk más.

Tisztán kell látnunk, hogy a művészet története nem a technikai készség fejlődéséről szól, hanem az eszmék és a szükségletek változásáról. A törzsi művész ugyanolyan pontosan és híven tudja visszaadni a valóságot, mint a legjobb európai realista.

A régi kultúrákról csak annyit tudunk, amennyit „művészetük” emlékei mondanak. A szót azért kell idézőjelbe tennünk, mert ezek a ránk maradt emlékek, építmények, festmények, faragványok sok esetben nem szépek. Némelyik lenyűgöző, ám nem gyönyörködtetni akarnak, nem díszítésre szánták őket.

Ha a művészet titokzatos kezdeteit valamennyire is meg akarjuk érteni, arra is gondolnunk kell, hogy a kép és az írás édestestvérek.

A történelem során folyamatos művészeti tevékenységről kb. ötezer évvel ezelőtt a Nílus völgyéből van tudomásunk. A görög mesterek az egyiptomiaktól tanultak, és mi sokat tanultunk a görögöktől.

A művészet nagy szabadságra ébredése kb. 520 és 420 közé esik. Ebben az időben a művészek már tudatában voltak annak, hogy hatalom van a kezükben és urai az anyagnak. Sőt, a közönség is tudta. És bár még ebben a korszakban is a kézművesek közé sorolták és jó néhányan lenézték a szobrászt, a festőt, fokról fokra nőtt azoknak a száma, akiket a művész munkája önmagáért érdekelt, mint kép vagy szobor, és nem mint a vallás vagy a politika eszköze. A művészi hagyományokról vitát folytattak, az összehasonlítás és a versengés új meg új erőfeszítésekre sarkallta a művészt, és ez máig csodált változatossághoz vezette a görög művészetet.

Görögországot Róma meghódította, művészetét pedig jóformán teljesen átvette. A Rómában dolgozó művészek legtöbbször görög volt. Amikor Róma a világ ura lett, az új feladatokhoz új kifejezésmódot kellett teremteni. Maguk a rómaiak a legnagyobbat talán a mélyépítészetben (utak, vízvezetékek, nyilvános fürdők) alkották.

Tipikus római fajtája a művészi feladatoknak a domborművek alkotása, amelyeken győzelmes hadjárataikat örökítették meg (Traianus oszlopa). Ám a római építészetnek egyetlen újítása sem volt olyan nagy hatással az utókorra, mint a diadalív.

Az ókeresztény művészek Jézus és az apostolok ábrázolásaiban is a görög hagyományokhoz fordultak. Ám a festőnek most már nem az a dolga, hogy szépet teremtsen. Isten kegyelmére és hatalmára figyelmezteti, emlékezteti a hívőket.

A katakombák festője nem önmagáért ábrázol drámai jeleneteket, vigasztalni, biztatni akarja keresztény testvéreit az erős hitűek példájával.

A Római Birodalom hanyatlásának korában a művészek legtöbbször már nem érdekli az, ami a görögök büszkesége volt, a finomság és harmónia. Az antik világ lassan eltűnik.

Amikor a kereszténység a Római Birodalomban államvallás lett (Constantinus), a hívők elé igen nagy feladatot állított. Az üldöztetés idején nem lehetett keresztény templomokat építeni, de most a templomot nem építhették a pogány templom mintájára, hiszen funkciója egészen más volt. Végül is nem az antik templom, hanem az antik „bazilika” (királyi csarnok; nyilvános törvénykező hely vagy vásárcsarnok) elrendezését vették át.

Igen komoly feladatot jelentett a templomok díszítésének a kérdése, hiszen ez a feladat arról szólt, milyen szerepe legyen, lehet a képnek a vallási életben.

Az ellentétes vélemények zűrzavarában Nagy Szent Gergely pápa a Kr. u. 6. század végén teremtett rendet azzal a véleménnyel, hogy mivel a hívők között sokan nem tudnak írni, olvasni, a kép alkalmas eszköze a tanításnak: „Ami az olvasni tudóknak az írás, a tanulatlan szemlélőnek ugyanez a festészet.” Persze ez azt jelentette, hogy a bibliai történeteket érthető és egyszerű módon kellett ábrázolni, lehántva mindent, ami a figyelmet a szent mondanivalóról eltérítheti. Ebben az ábrázolásmódban azonban kétségtelenül van valami merevség, ridegség. Az egyház szigorúan megköveteli a világosságot, az érthetőséget.

A vita, hogy lehetséges-e a művészetet vallási célokra felhasználni, Európa egész történetének alakulására kihatott. Ez volt egyik főoka annak, hogy Bizánc nem ismerte el a latin pápa főhatóságát. Az egyik párt minden képet ki akart tiltani a templomból. Ezek a „képrombolók” (ikonoklaszták) Kr. u. 754-ben felülkerekedtek, és a keleti egyház minden templomából könyörtelenül kiparancsolták a festményeket. A másik tábor nem az oktatás hasznos eszközének tekintette a festményeket, mint a pápa, hanem szentségnek, amelyben Krisztus kinyilatkoztatja magát. Nem a képeket fogjuk imádni – mondták –, hanem Istent.

Amikor száz év múlva ismét a képtisztelők tábora került hatalomra, a templomi festmények már nem a szent történeteket szemléltető ábrák voltak a hívek szemében, hanem a földöntúli világ misztikus tükörképei. Ezért a művész számára már nem volt lehetséges, hogy a maga elgondolása szerint mutassa be az alakokat; szigorú előírások szerint kellett alkotnia.

A Római Birodalom bukását követő századokat általában a „sötét középkornak” nevezik. Az igaztalan jelzõt végső soron azért kapta, mert a vándorlások, háborúk, az állandó felfordulás századaiban a népek valóban sötétségbe merülve próbáltak meg kiutat keresni. Másfelől azért, mert ma is nagyon keveset tudunk arról a zavaros időszakról, amely az antik világ hanyatlása és a mai Európa kialakulásának kezdetei között lefolyt. Időtartamának meghatározása pontosan nem lehetséges, de nagyjából Kr. u. 500–1000 közé tehetjük. Ebben az ötszáz évben nincs egységes stíluskibontakozás, csak a korszak végén indul meg az egybeolvadás.

Az új templomokat már kőből építették, de alkalmazkodtak a korábbi fából épültekéhez stílusához. Az alkotók ügyességének és technikai tudásának legcsodásabb emlékei a 7. és 8. századból ránk maradt angol és ír kódexek. Az emberi alakok ábrázolása viszont elég különös. Mintha nem is alakok, hanem emberi formákból alakított díszítõminták volnának. Bennük a klasszikus örökség és az északi népek ősi hagyománya ötvöződött.

Az ókor eredményei tehát nem mentek feledésbe. Nagy Károly, aki a római császárok utódjának tekintette magát, császári székhelyén,

Aachenben palotakápolnát építtetett, amely majdnem pontos utánczata a háromszáz évvel korábban épült híres ravennai San Vitale-templomnak.

Ami a román stílusú templom elrendezését illeti, lényegében ugyanaz, mint a régi bazilikáé; a szentélyhez vezető főhajó és mellette jobbról-balról egy-egy, néha két-két mellékhajó. Az egyszerű főépületet olykor egész sereg toldalékkal gazdagítják. De a román templom, ha belépünk, mégis nagyon másként hat ránk, mint a régi bazilika. Az egész templom kívül is, belül is masszív erőt áraszt. Dísz nem sok van, ablak is kevés. Az áttöretlen nagy falfelületek, tornyok a középkori várakra emlékeztetnek.

Ezek a hatalmas kőfalak egyértelműen a harcoló egyház, az *ecclesia militans* eszméjét hirdették; az egyház feladata megküzdeni a sötétség erőivel ezen a földön, amíg elérkezik a végső győzelem, az ítélet napján. A román templom faragványaiiban az egyháznak az a tanítása testesül meg, hogy földi életünk célja a halál utáni örök élet, és ez ily módon mélyebben lelkébe vésődött a híveknek, mint a pap prédikációja.

A román kori művészet és a bizánci, sőt a régi keleti művészet között számos hasonló vonást fedezhetünk fel. Ám egy tekintetben mindig nagyon eltért a nyugat-európai fejlődés a keletitől. Utóbbiban egy stílus évezredek át uralkodott, nem is látták értelmét annak, hogy megváltoztassák. A Nyugat ezt a mozdulatlanságot nem ismerte, örökösen új megoldásokat, új elgondolásokat keresett. A román stílus ily módon nem érte meg a 12. század végét. A román épületeket nehézkesnek, ügyetlennek látták.

A gótikus építészet alap gondolata Észak-Franciaországban született, s nem csupán technikai újítás volt, hanem sokkal mélyebbre hatott. Az új katedrálisok pusztán méretükkel eltörpítettek mindent, ami gyalgó emberi. A pompázó szépség láttán a hívő úgy érezhette, hogy közelebb fért a földöntúli világ titkaihoz. A szobrok is súlytalanok, légyesek.

A festők ebben a korban kódexeket illusztráltak. A képek alkotói elsősorban az érzéseket igyekeztek kifejezni, s jól kivehető, hogy a művész már többet tud az emberi testről, mint a 12. századi elődje.

Az itáliai szobrászok és festők nehezen fogadták be a gótikát. Inkább Konstantinápolytól, mint Párizstól várták a példát és ihletet. Mégis az itáliai művészek voltak azok, akik a bizánci hagyomány jóvoltából átlépték a korlátot a szobrászat és a festészet között. A bizánci mesterek ugyanis, ha alakjaik merevek is, sokat megőriztek a hellenisztikus örökségből, ami Nyugaton a zűrzavaros századokban veszendőbe ment. Tudták, hogyan lehet fényvel és árnyékkal plasztikussá tenni az arc formáit, a trónszéket és lábzsámolyt úgy megrajzolni, ahogy a térben látjuk – majdnem pontosan a perspektíva törvényei szerint. Giotto di Bondone (1267–1337), a zseniális firenzei festő volt az, aki a bizánci tudás birtokában a gótika élethű

szoboralakjait átültette a festészetbe is. Ő felfedezte újra, hogyan lehet a térbeliséget érzékeltetni a sík felületen.

Giotto az első művész, akire Firenze büszke volt, akiről beszéltek a városban.

A korábbi mesterek nevét nem jegyezték fel, nem adták át az utókornak. A dicsőség a katedrálisra illette, nem az egyes művészre. Giotto óta a művészet története egyre inkább a nagy művészek történetévé válik.

A 13. század a nagy katedrálisok százada volt. A hatalom és a művelődés központjai a kolostorok és a főúri várkastélyok. A városi polgárság öntudatra ébredésével egyre inkább függetleníti magát az egyháztól és a feudális főuraktól.

Ez a kor, a 14. század már nem a keresztes háborúk kora, inkább a finomságok, mint a nagyság kora. Az ízlés változását élesen az építészet mutatja, és az építészek főfoglalkozása már nem a templomtervezés. A gyorsan fejlődő, virágzó kereskedelmű városokban sok minden szükséges: városháza, céhház, főiskola, palota, hidak, városkapuk stb. A festők a finoman kidolgozott részletekben lelik kedvüket.

Giotto kortársa Dante, Simone Martini, sienai festő pedig jó barátja volt a következő nemzedék ünnepezt költőjének, Petrarcanak. Dante az *Isteni színjátékban* említi Giotto nevét, Simone Martini megfestette Laura arcképét, akihez írt szonettjei tették híressé Petrarca nevét.

Mindezekről függetlenül Franciaország még mindig Európa központja, a francia eszmék, stílusok mindenütt visszhangra találnak. A művész ebben a korban a látás törvényeit kezdte kutatni, az emberi testet akarta megismerni, hogy éppen olyan híven ábrázolhassa, mint annak idején a görögök és rómaiak. Amikor ez a fordulat bekövetkezik, a középkori művészet véget ér, és felvirrad a reneszánsz kora.

Giotto óta Itáliában mind nagyobb tért hódít az a gondolat, hogy az antik világ újjászületésének korát élik. Ez az újjászületés szorosan összefüggött Róma hajdani nagyságának feltámasztásával. Az azóta eltelt, mintegy hétszáz évet csupán szomorú közjátéknak tekintették, és középkornak nevezték el. Mivel a gótokat okolták a Római Birodalom bukásáért, a korszak művészi stílusát gótikának, vagyis barbárnak nevezték. (Megjegyzendő itt, hogy a Rómát megdöntő gótokat több mint hétszáz év választotta el a gótikus művészet megteremtőitől. Ám azt gyakran tényként kezeljük – még ma is –, amit mindenképpen el akarunk hinni, illetve hitetni.) Ekkor általános felfogás volt, hogy a klasszikus kor virágzó tudományát és művészetét az északi barbárok jóformán teljesen elpusztították, és nekik, a 14. század nemzedékének kell azt életre hívni, új korszakot nyitva. Ez az öntudat és bizakodás sehol nem volt olyan erős, mint Dante és Giotto városában, Firenzében. Az építészet területén a legelső Filippo Brunelleschi

(1377–1446), aki a firenzei dóm kupolájának megépítésével alapozta meg hírnevét. Csaknem ötszáz éven át követték őt az építészek. Valószínűleg ő volt az, aki felfedezte a perspektívát, és ezzel a következő századok rajzművészetének új irányt adott.

Az első festmény, amely ezen új felfedezés felhasználásával készült, Masaccio (1401-1428) Szentháromsága, egy firenzei templom falát díszíti. A kor legnagyobb szobrásza, Donatello (1386?-1466) volt, aki a természettől nem az apró finomságokat, hanem az erőteljes formákat lesi el. Itt már szó sincs a gótikus művészet egyszerű, kedves mesemondásáról. Hangsúlyoznunk kell, hogy a reneszánsz művészetet valójában nem az ókori emlékek tanulmányozása indította el, hanem a művészek szenvedélyes vágya a művészet megújítására, amihez – természetszerűleg – mindent (természetet, tudományt, ókori romokat, szobormaradványokat) segítségül hívtak. Az itáliai reneszánsz hatása azután az Alpokon túl is megjelent. Az új művészet északi diadala Jan van Eyck (1390?-1441) nevéhez fűződik.

Itáliában a művészek szinte tudományos precizitással ábrázolják a természeti formákat, a festő perspektivikus szerkesztéssel kezdi a munkát, az emberi testet is anatómiai és matematikai tudás alapján építi fel. Van Eyck a valóság illúzióját azzal kelti, hogy végtelen gonddal dolgozza ki és rakja egymás mellé a részleteket, amíg a festmény a természet tükörképe nem lesz. Ez a különbség még sokáig megmarad Itália és az Alpokon túli Európa művészete közt.

Az itáliai művészet újítása a 15. század elején egész Európát felbolygatta. Meglepő volt az a felfedezés, hogy a festmény nem csupán a szent történetek szemléltetésére szolgálhat, hanem a valóság tükrözésére is. Körülbelül 1400-ig Európában mindenhol ugyanaz volt a művészet fejlődésének iránya. Voltak ugyan különbségek, de ezek nem voltak lényegesek. A 13. század végéig nemcsak a művészet, hanem a műveltség és a politikai felfogás is egységes volt. A 15. században már minden városnak megvolt a maga művésziskolája és a művészet fejlődése százfelé ágazott. Egy 15. századi képről könnyű megmondani, hogy firenzei, sienai, dijoni, brüggei, kölni vagy bécsi műhelyben készült-e. Feladatként jelentkezett az építészetben pl. az, hogy a házakat, palotákat nem építhették a templomok stílusában, az is, miként lehet az új művészeti felfogást a régi hagyománnyal összeegyeztetni, továbbá hogyan egyesíthető a gótikus a modernnel.

A hagyományok és az újat akarás összeegyeztetésének számos példája közül Sandro Botticelli (1446–1510) Vénusz születése című alkotását emeljük ki. A festmény tárgya nem bibliai történet, hanem antik mítosz.

A humanisták szerint a tengerből kiemelkedő Vénusz a Szépség megjelenése a földön – a mítosz ezt a csodát fejezi ki jelképesen. Bár az alakok nem hitelesek, rajzuk nem hibátlan, a formák elrendezése

tökéletesen harmonikus, szabályos, Botticelli Vénusza oly gyönyörű, hogy észre sem vesszük a nyaka túlzott hosszúságát, válla meredek vonalát, sem azt, hogy a bal karja elég furcsán van a törzshöz függesztve. Sőt, mi több, érezzük, hogy a természetes formáknak ez az átrajzolása még fokozza az alak báját, hangsúlyozza, milyen végtelenül gyengéd, légies teremteny, aki partjainkhoz közeledik.

A kor a fokozatos átalakulás kora, a művész egyre inkább az élet örömét és szépségét helyezi ábrázolása során előtérbe, s ez a korra, melyet reneszánsznak nevezünk, különösen jellemző.

Ezen a ponton hangsúlyoznunk kell, hogy Itáliával ellentétben Északon a 15. század még a gótikáé. A távlat matematikai törvényeivel, anatómiai kutatásokkal, római emlékek tanulmányozásával az északi mesterek nem bajlódnak. A 15. század közepére esik az a német találmány, amely nemcsak a művészet fejlődésére volt döntő hatással: a nyomtatás. A képnymás évtizedekkel megelőzte a könyvnyomtatást. A nyomtatott képeknek is részük volt abban, hogy a középkori hagyományokkal északon is szakítottak.

A 15. század végét az olaszok *quattrocentónak*, négyszáznak nevezik. Ami ezután következett, a 16. század eleje, a *cinquecento*, nemcsak az itáliai, de minden idők művészetének egyik legdicsőségesebb korszaka. Ekkor alkották remekműveiket Leonardo, Michelangelo, Raffaello, Tiziano, Correggio, Giorgione, Dürer, Holbein és más nagyok. Szinte megfoghatatlan, hogy teremthetett egyetlen század ennyi óriást. Az ilyen kérdéseket könnyebb felvetni, mint megválaszolni. A lángelmét megmagyarázni nem lehet, legfeljebb ismertetni tudjuk a körülményeket, amelyekből a művészóriások kinőttek.

Méltatlan lenne hozzájuk, ha most azzal próbálkoznánk, hogy néhány mondatocskával bemutatjuk őket, másfelől ők azok, akikkel iskolai éveink során leginkább megismerkedhettünk. Sajátos helyzetet teremtett, hogy a kisebb udvarok törték magukat a hír és dicsőség után, és egy pompás épület, síremlék, freskóciklus vagy a város székesegyházának főoltárképe az adományozó nevét is megörökítette. Ily módon a művész dicsőségében a mecénás is osztozott. Ám olykor kiáltó ellentét támadt a megbízó követelése és a művész legbelsőbb vágya közt. A nagy műveltségű, becsvágyó mesterek antik templomokat és diadalkapukat szerettek volna építeni, és a megbízás palotára vagy keresztény templomra szólt. Fontos fordulatot jelentett, ha a művész olyan mecénást talált, aki dicsőségszomjában kész volt feláldozni a hagyományt, célszerűséget, mindent, hogy olyan épületet emeltessen, amely túltesz a világ hét csodáján (pl. a Szent Péter-templom építése).

Leonardo és Michelangelo művészetével az érett reneszánsz olyan csúcspontokra érkezett, amelyeket azóta sem sikerült felülmúlni, és kérdéses,

hogy a jövőben is ez bárkinek sikerülne. Az Utolsó Vacsora, a Mona Lisa, nemkülönben a Sixtus-kápolna mennyezetfreskója, vagy a Róma látképét máig uraló hatalmas kupola olyan alkotások, amelyekre csak különleges képességű, Isten-áldotta művészek lehetnek képesek.

A kor meghatározó városa Firenze, de a fontosságot tekintve utána mindjárt Velence következik. E város, melyet kereskedelme révén a Kelethez szoros szálak fűztek, lassabban fogadta be a reneszánsz stílust. De amikor elfogadta, olyan új derűvel, pompával, melegséggel gazdagította azt, hogy Velence épületei ezáltal megidézték a hellenisztikus kor nagy kereskedővárosának, Alexandriának ragyogó fenségét.

Az olasz mesterek vívmányai nagy hatással voltak az Alpoktól északra élő népekre is. A délről származó remekművekkel megismerkedők egyszerűen ódivatúnak, bárdolatlannak kezdték érezni saját művészetüket. Három vívmány gyakorolt meghatározó hatást: a tudományosan megalapozott perspektíva felfedezése; az anatómiai ismeretek (a szép emberi test tökéletes megjelenítése); a klasszikus építészeti formák újjászületése. Ám a váltás – különösen az építészet területén – lassan ment végbe, és ma is csodáljuk a két össze nem illő stílust (gótika, reneszánsz) egybeötvöző szellemességét. Az átmenet drámai folyamatát nyomon követhetjük Albrecht Dürer (1471–1528), a legnagyobb német művész munkásságában.

A kor másik, Düreréhez mérhető művészi erejű német festője Matthias Grünewald, akinek személye – úgy tűnhet fel – örök rejtély marad. Munkái semmi jelét nem mutatják annak, hogy többre pályázott volna – Dürerhez hasonlóan –, mint hogy egyszerű iparosnak tekintsék; nem érezte nyűgnek a késő gótikus stílus vallásos művészetének merev szabályait. Az volt a célja, hogy képekkel prédikáljon, így hirdesse az Egyház tanította szent igazságokat (Isenheimi oltár). Munkássága ismét arra emlékeztet bennünket, hogy a nagy művész nem feltétlenül „haladó” is egyúttal, a művészet nagysága nem az új vívmányok függvénye.

Lucas Granach (1472–1553) Dürer nemzedékének harmadik híres német művésze, Luther barátja, a környezet szépségeinek ábrázolója. Albrecht Altdorfer (1480?–1538), a regensburgi festő az ő hatására vonult ki az erdős hegységekbe, hogy a viharvert sziklák és a fenyvesek formáit tanulmányozza. Sok vízfestménye és rézkarca, valamint legalábbis egy olajfestménye egyetlen emberi alakot sem ábrázol, nem közöl semmiféle történetet. Ez nagyon is jelentőségteljes fordulat. A középkorban elképzelhetetlen volt, hogy egy festménynek ne legyen valamilyen meghatározott – egyházi vagy világi – témája. Csak amikor már a festői készség önmagában is érdekelni kezdte az embereket, tudott a festő olyan képet is eladni, amelyet kizárólag azért festett, hogy megörökítsen egy neki tetsző szép tájrészletet.

Itt kell még bemutatnunk Hieronymus Bosch munkásságát, akiről nagyon keveset tudunk († 1516), aki a Gonosz erőinek rémületes ábrázolása révén vált híressé.

A 16. század első felében a művészet barátai Itáliában úgy vélték, a festészet kiteljesedett; fejlődése csúcspontjára érkezett. Michelangelo és Raffaello, Tiziano és Leonardo a korábbi nemzedékek minden vágyalmát megvalósították. Megmutatták, hogyan lehet a szépséget és a harmóniát pontossággal ötvözni.

Úgy vélték, hogy felülmúlták a legnevesebb görög és római példaképeket is. Ezért a fiatalok egy része a nagyok utánzását tekintette elsődleges feladatuknak. Mások kérdésesnek tartották, nyugvópontra juthat-e valaha is a művészet; nem lehetséges-e, hogy túlszárnyalják az előző nemzedék nagyjait is, ha nem is az emberi alakok ábrázolásában, hát valami más téren. A tökéletesség, ha megszokjuk – vélték – már nem izgalmas többé.

Benvenuto Cellini (1500–1571), a firenzei szobrász és ötvös, e korszak egyik legjellegzetesebb figurája; nyughatatlan, hencegő, hiú ember volt. „Virtuóz” akart lenni, akinek a kegyeiért hercegek és bíborosok versengenek, nem pusztán tiszteletre méltó, higgadt műhelytulajdonos. A század második felének talán legnagyobb alkotója Velencében élt; Tintoretto (1518–1594). Úgy vélte, hogy egy kép ne csupán a kellemességre törekedjék, hanem megindító is legyen; „Szent Márk holttestének megtalálása” című képe igazolni látszik, hogy elképzeléseit sikerült megvalósítania. Módszerét a görög Kréta szigetéről származó festő, El Grecó (1541–1614) fejlesztette legtovább.

Az északi országok (Németország, Hollandia és Anglia) művészei ezalatt sokkal súlyosabb válsággal néztek szembe, mint itáliai és spanyol társaik. Míg a délieknek nem kellett mással küszködniük, mint egy új, hatásosabb festészeti modor kialakításával, addig Északon a festészet létjogosultsága forgott kockán. E nagy válságot a reformáció hozta magával. Sok protestáns ellenezte a képek és a szobrok elhelyezését a templomokban, pópápa bálványimádásnak tekintve az ilyesmit.

A művészek rendszeres bevételi forrása könyvek illusztrálására és portréfestésre korlátozódott, ám kétséges volt, tudnak-e ezek megélhetést biztosítani. A válság hatását a kor legnagyobb német festője, az ifjabb Hans Holbein (1497–1543) pályája kapcsán híven nyomon követhetjük, akinek életét a reformáció forgószéle jelentős mértékben befolyásolta.

Európában egyetlen protestáns ország művészete vészelt át sértetlenül a reformációt: Németalföldé. Ebben az országban, ahol oly régóta virágzott már a festészet, a művészek, ahelyett, hogy mindent az arcképfestészetre összpontosítottak volna, minden témát megragadtak, melyről remélhető volt, hogy a református egyház nem talál kivetni valót benne. Van Eyck

óta a németalföldi művészek a festészet ábrázolásában felülmúlhatatlan mesterei voltak.

A 16. századi flamand „zsáner”-festészet legnagyobb mestere az idősebb Pieter Bruegel (1525?–1569) volt. Legtöbb képét Brüsszelben festette, de tudjuk, hogy a kor más északi művészéhez hasonlóan ő is járt Itáliában. Bruegel „zsánere” a paraszti életből vett jelenetek festése volt, leghíresebb képe a „Parasztlakodalom”. A képet páratlan komponáló készség és bőven áradó anekdotázó kedv jellemzi. Bruegel vidám, ám korántsem egyszerű képeivel új területeket hódított meg a művészet birodalmában.

A reneszánszot követő stílust általában barokknak nevezik. A „barokk” kifejezés későbbi korszak kritikusaiktól ered, akik a 17. század tendenciái ellen küzdöttek, igyekezvén nevetségessé tenni azokat. A barokk eredeti jelentése: képtelen, groteszk; azok használták, akik ragaszkodtak hozzá, hogy az antik épületelemeket csakis a görögök és a rómaiak megszabta módon szabad kombinálni.

Rómában 1575-ben épült az Il Gesù, az újonnan alapított jezsuita rend temploma, a jezsuitáké, akikhez Európa-szerte nagy reményeket fűztek a katolikusok: a reformáció elleni harcot voltak hivatva vezetni. A templom a középkori templomok főbb jellegzetességét egyesíti a reneszánsz építészet előnyeivel: a főoltárt hangsúlyozó téglalap formájú hajót és a tágas belső teret, mely a méltóságteljes kupolán át kap fényt. Tervezője: Giacomo della Porta (1532–1602), az ünnepelt építész.

A festészetben Tintoretto és El Greco híres képein láthatjuk megindulni azokat a változásokat, amelyek egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a 17. század festészetében: a fényhatások és a színek hangsúlyozása, az egyszerű egyensúly mellőzése, bonyolultabb kompozíciók születése. A barokk festmény az érzelmekre apellál. A tiszta szépség vs. „naturalizmus” konfrontáció jellemzője az egész korszaknak.

Ebben a korszakban alakul ki a természet szépítésének, idealizálásának programja a klasszikus sznobok (előkelősködők) mércéje szerint. Ezt a programot neoklasszikus vagy „akadémikus” irányzatnak nevezzük, megkülönböztetve a klasszikus művésztől, amely, mint ismeretes, nincs semmiféle programhoz kötve. A legnagyobb „akadémikus” mester a francia Nicolas Poussin (594–1665) volt.

A kor római légkörét teljes mértékben egyetlen igazán nagyészaki művész tudta elfogadni: a flamand Peter Paul Rubens (1577–1640). Bár hosszabb időt töltött Itáliában, szívében mindvégig flamand művész maradt. Ezek a művészek arra törekedtek, hogy a lehető leghívebben fessék, amit csak lát a szemük, nem sokat bajlódtak az eszményi szépséggel, s a magasztos témák iránt sem tanúsítottak túl nagy érdeklődést. Rubens e tradíció szellemében nőtt fel, s vallotta, hogy a festő dolga az őt körülvevő világ ábrázolása.

Rubens művészetének nagy titka, hogy képes volt mindenbe túlradó, örömteli életet lehelni. S ehhez tudnunk kell, hogy Európa vallási és társadalmi feszültségei a harmincéves háborúban és az angol polgárháborúban ebben a korban tetőztek.

Jellemzője a kornak a festők szakosodása, ami a 17. században szélsőséges méreteket öltött (csataképek, holdfényes tájképek, hadspecialisták, tengeri tájak stb.).

Hollandia legnagyobb festője, minden idők egyik legnagyobb művésze, Rembrandt van Rijn (1606–1669), egy nemzedékkel volt fiatalabb, mint Rubens. Bámulatra méltó „önéletrajzot” hagyott ránk: önarcképei tömegét, melyek végigkalauzolnak bennünket egész életén; fiatalságától kezdve, amikor még sikeres, sőt, divatos mester volt, egészen magányos öregkoráig. Kései önarcképei híven tükrözik egy valóban nagy ember anyagi csődjének, töretlen akaratának megrendítő tragédiáját. Első felesége halála (1642) után adósságokba keveredett, házát eladták, gyűjteményét árverésre bocsátották. A teljes romlástól csupán hűséges élettársa és fia tudták megmenteni. Buzgó protestáns lévén, bizonyára rendszeresen olvasta a Bibliát. Képein a történetek mélyére hatolt, megpróbálta elképzelni, hogyan zajlottak le a valóságban, hogyan viselkedhettek az emberek az adott körülmények között (Példabeszéd a gonosz szolgáról. Rajz). Kevesebb élénk színt használt, mint például Rubens; legtöbb festményén sötétes, barna tónusok uralkodnak. Ezek a sötét árnyalatok azonban annál nagyobb erővel emelnek ki néhány eleven, ragyogó színt: sok képen szinte elkápráztatja szemünket a felvillanó fény (Dávid és Absalom kibékülése).

Grafikusként is egyedülálló művész volt. Nem a fa- és rézmetszés technikáját alkalmazta. Rézkarcokat készített. Ő is többre becsülte az igazságot, az őszinteséget, mint a szépséget és harmóniát (Prédikáló Krisztus. Rézkarc). Krisztus a szegényeknek, éhezőknek, a megszomorítottaknak prédikált; márpedig a nyomor, az éhség, a könnyek nem szépek.

A barokk építészet – mint arról már szó esett – a 16. század vége felé született, amely a látványos hatások kedvéért figyelmen kívül hagyta az ún. klasszikus építészeti szabályokat. Ennek megfelelően Itáliában a 17. század első felében tovább folytatódott a káprázatos ötletek halmozódásának divatja, s a 17. század derekára a barokknak nevezett építészeti stílus már teljes virágában pompázott. Ez pedig azt jelentette, hogy nem csupán a dekoratív részletekben, hanem az épület konstrukciójában is uralkodóvá váltak a barokk csigavonalak és hajlatok. Az ilyen épületeket túldíszítettnek, színpadiasnak szokás bélyegezni. A barokk templombelső – különösen az északiak számára – túlságosan is világiasnak tűnt. Itt ugyanis a protestánsok a külsőségek ellen felléptek, ám a katolikus egyház bátorította művészeit. Tehát ily módon a reformáció,

mely a „faragott képmások” imádatának tiltásával sokszor korlátozta a művészet szabadságát, a barokk művészet fejlődését egyenesen serkentette. A katolikus világ felfedezte, hogy a művészet áldásosabban segítheti a vallás célkitűzését, mint azt a középkorban hitték, amikor egyedüli feladatának az írástudatlanok tanítását tekintették. A barokk templomok megítélésénél nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a pompázatos római katolikus szertartások keretében szolgáltak. Aki érdemben akar beszélni a barokk egyházi művészetről, részt kell vennie egy nagymisén, amikor gyertyák lobognak az oltáron, a hajóban tömjén illata terjeng, és az orgona meg a kórus hangjai egy más világba röpitenek bennünket. E művészet fejlődésének első számú letéteményese Lorenzo Bernini (1598–1680), akit az arckifejezés ábrázolásában talán azóta sem múlt felül senki.

A barokk stílus kiteljesedése után – a felfelé ívelő szakaszban a közös célra való törekvés minden művészetet egyesített – a festészet és szobrászat mint önálló művészetek hanyatlásnak indultak Európa katolikus országaiban.

A 17. század során Európa királyai és hercegei is törekedtek arra, hogy a közemberek más, magasabbrendű fajtából valónak tekintsék őket, olyanoknak, akik Istentől rendelt jogon uralkodnak felettük. Mindez leginkább a késői 17. század leghatalmasabb uralkodójára, XIV. Lajos francia királyra volt jellemző, aki jelentős szerepet szánt az uralkodói méltóság hangsúlyozásának. A Versailles-i palotáról van szó, amely mintegy húsz év alatt, 1660 és 1680 között épült fel. Versailles inkább hatalmas méretei, mint dekoratív részletei alapján mondható barokknak, maga a park is, ahol áll, mérföldeken át terjeszkedik. A 17. és 18. század fordulója az építészet történetének egyik legragyogóbb korszaka. Egyidejűleg a művészet többi ága is fellendült. Minden művészeti ág fontos szerepet játszott egy fantasztikus, mesterkelt világ megteremtésében. Egész városokat építettek színpadi díszletre emlékeztető modorban, a vidéki tájakat kertté varázsolták, a patakokból mesterséges vízeséseket formáltak, a művészek szabad kezet kaptak.

Az olasz és francia barokk merész eszméit Ausztria, Csehország és Dél-Németország olvasztotta össze egységes stílusba. Jó példa erre az osztrák építész, Lucas von Hildebrandt (1668–1745) tervezte bécsi Belvedere-kastély. Az egyházi épületek is hasonló feltűnő hatásokra törekedtek. Aki a Dunáról pillantja meg először, fantasztikus látomásnak véli a dombon álló, kupolás, furcsa tornyú melki apátságot (tervezte az 1726-ban meghalt helybéli építész, Jakob Prandtauer).

A festők közül kiemelendő Antoine Watteau (1684–1721), aki Belgiumban született és Párizsban élt korán bekövetkezett haláláig. Festészete sokak szerint mesterkelt és túlfinomult. Ez igaznak látszik,

hiszen a századelő francia arisztokráciájának ízlését – az úgynevezett rokokót – tükrözi.

A 18. század eleje a barokk mozgalom tetőzése a katolikus Európában. A protestáns országok ugyan e divat vonzásába kerültek, de nem adták meg neki magukat. És ez még a restauráció korát élő Angliára is igaz, pedig a puritánok ízlését, életszemléletét megvető Stuart udvar nyíltan Franciaország felé fordult. Ez a korszak adta Angliának legnagyobb építőművészt, Sir Christopher Wrent (1632–1723). Tanulságos lehet Wren Szent Pál-székesegyházát az alig húsz évvel korábban épített római barokk templommal összehasonlítani. Jól látható, hogy Wren erősen befolyásolták a barokk építészeti megoldásai, bár ő maga soha nem járt Rómában. A két épület főbb elemei – kupola, a két torony, a főbejárat fölé emelt antik templomhomlokzat – megegyeznek, bár Wren katedrális sokkal nagyobb méretű.

A két homlokzat összehatása azonban merőben más. A Szent Pál-katedrális homlokzatában nincsenek görbületek. Nem mozgalmasságra törekszik, inkább masszív benyomást akar kelteni. Itt nyomát sem találjuk a bizarr, fantasztikus elemeknek. Wren stílusa – összevetve Borromini vagy a Melki apátság építőjének szertelenségével – megfontolt, józan. A 18. század Angliájának nem a kastély, hanem a vidéki kúria volt az eszménye. Itt ugyanis az ízlés törvényei egyben a józan ész törvényei is voltak. Az ország szellemi éghajlata határozottan ellentmondott a túlradó érzelmek keltésén fáradozó művészetnek, a csapongó képzeletvilágú barokk terveknek. Angliában mesterkéltnek tartották a Versailles stílusában tervezett parkot nyírott sövényeivel, végeláthatatlan fasoraival. A kertnek, a parknak a természet szépségeit kell tükröznie – mondták az angolok –, a park legyen tehát festői szépségű tájrészletek sorozata. Így születik meg az angol tájkert, az ún. angolkert ideálja.

A fényűzéstől való puritán idegenkedés erősen korlátozta a festmények iránti igényt, a portréfestést kivéve, ám ezt a mesterséget is javarészt külföldi művészek – Holbein, Van Dyck – sajátították ki maguknak, akik már megalapozott hírnévvel érkeztek Angliába.

A 18. század során a józan ész uralmára áhító népek Európa-szerte Anglia felé tekintettek, az angol intézményeket, az angol ízlést tartották mértékadónak. Angliában ugyanis a művészet nem került a hatalom uszályába; nem szolgálta az istenített uralkodók hatalom- és dicsőségvágyát. A közönség hétköznapi emberekből állt, a modellek is hús-vér halandók voltak. Franciaországban a súlyos barokk pompája a Watteau-féle rokokó stíluson át ezen arisztokratikus álomvilág halványulásához vezetett, itt is megjelent a hétköznapi emberek felé történő fordulás.

A történettudomány a modern kor kezdetét 1492-től, Amerika felfedezésétől számítja. Ez a reneszánsz ideje; ekkor vált a festő és a szobrász mestersége önálló, művészi hivatássá, szinte ezzel egyidőben jelentkezett a reformáció is, amely – a templomi képek és szobrok elleni harcával – új irányt adott a művészek és közönségük kapcsolatának. A sok változás azonban mégsem okozott azonnali törést a művészet fejlődésében. A művészek léthelyzete továbbra is az arisztokrácia megrendeléseitől függött, amelynek szüksége volt művészekre, hogy házaik, vidéki kastélyait díszítsék, és elkészítsék portréit az ősi arcképcsarnokok számára. Ekkor megindult a művészek különböző témákra és problémákra történő specializációja. És újabb kérdések vetődtek fel: mit kell valójában „szépnek” tekinteni; elegendő-e a természetet pusztán utánózni, nem kell-e inkább „idealizálni” az igazi szépség érdekében.

Azonban a 18. század vége felé beköszöntött a modern idők hajnala, amikor az 1789-es francia forradalom elsöpört megannyi évszázados – ha ugyan nem évezredes – előítéletet. A legelső változás a művész és a „stílus” viszonyát érte. A korábbi évszázadokban mindenki természetesnek vette kora stílusát; a józan ész korában azonban már tudatosan kezdték boncolgatni a stílus kérdéseit. (Miért éppen Palladio építészeti stílusát fogadjuk el?) Ez a vita szóról szóra bekövetkezett a 18. század folyamán Angliában is. Megszületett a „gótikus megújulás” és a vele versengő „görög megújulás”. Még Thomas Jefferson (1743–1826), az Egyesült Államok megalapítója és egyben harmadik elnöke is neoklasszikus stílusban tervezte – saját maga – Virginia állambeli rezidenciáját, Monticellót.

A francia forradalom idején a barokk és a rokokó építészet könnyed megoldásait idejétmúltnak bélyegezték; a királyság, az arisztokrácia letűnt világának maradványait látták bennük. A forradalom hívei egy újonnan létesített Athén szabad polgárainak képzelték magukat. Napóleon hatalommegragadása után pedig az „újklasszikus” irányzat az egész birodalom, az empire stílusa lett.

A neogótikus stílust azok a romantikus lelkek kedvelték, akiket félelemmel töltött el a világot átformáló Értelem előretörése, és – ahogy ők nevezték – a Hit Korát áhították vissza.

A festészet és szobrászat nem olyan látványos módon szakította meg a hagyományok láncolatát, mint az építészet, a következmények azonban, ha lehet, még távolabbra mutattak. A művészet több volt immár, mint közönséges mesterség; tantárgy lett belőle; mint a filozófiát, akadémiákon kezdték tanítani. Már maga az akadémia szó is az új felfogást tükrözi (az Akademosz nevű ligetről, ahol Platón iskolája működött). Lassanként aztán mindenféle, tanult emberekből álló tudós csoportosulást ezzel illettek. A 18. századi akadémiák királyi védnökség alatt álltak. Ebben nyilvánult

meg a királyok érdeklődése a birodalmukban virágzó művészetek iránt. Ám mindezeknél fontosabb volt, hogy a közönség kellő érdeklődést tanúsítson a kortárs művészek iránt, azaz hajlandó legyen megvásárolni alkotásaikat. Ez volt az igazán nagy probléma: az akadémiák ugyanis olyan lelkesen hirdették a régi mesterek nagyságát, hogy a mecénások szívesebben vásárolták a régiek képeit, s nem a kortársakat látták el megrendelésekkel. A gondok orvoslására az akadémiák – először Párizsban, majd Londonban is – minden évben kiállítást rendeztek tagjaik munkáiból. Ezek a kiállítások hamarosan társadalmi eseményekké, társasági beszédtémává váltak: itt lehetett hírnévre szert tenni vagy éppen elbúcsúzni tőle.

Ebből támadt az a veszély, hogy a látványos, hatásvadászó munkák elnyomják az egyszerűbb, őszinte alkotásokat. Nagy volt a kísértés, hogy a művészek könnyfacsaró témákat válasszanak. Ily módon egyes művészek megvetették az akadémiák „hivatalos” művészetét, a kialakuló nézetkülönbségek pedig azt a veszélyt hordozták, hogy megrendült az a közös talaj, amelyen a művészetek eladdig egyetértésben fejlődtek.

Ebből következett, hogy a művészek mindenütt új témákat kerestek. A régi képek bibliai témákat dolgoztak fel, de még a világi jellegű képek nagy része is kevés témára korlátozódik (görög mitológia, hősi római történetek, allegorikus festmények általános igazságok kapcsán). A művészek a 18. század közepéig ritkán lépnek túl a szűk témakör határain. A francia forradalom idején azután mindez gyökeresen megváltozott. Minden szabad lett, ami felkelthette a közönség érdeklődését (irodalmi jelenet, időszerű esemény). A hagyományok megváltoztatásában jelentős szerepet játszottak az Amerikából Angliába átjött művészek, akiket kevésbé kötöttek az Óvilág megszentelt hagyományai (John Singleton Copley, 1737–1815).

Ennek a kornak nagy spanyol festője Francisco Goya (1746–1828). Arcképei szabadon árulkodnak hiúságról, csúfságról, kapzsiságról, ürességről. Udvari festő még soha nem alkotott ilyen képmásokat patrónusairól. Rézkarcai pedig az ostobaság, a reakció erőit vádolják; a gonoszság, az elnyomás ellen tiltakoznak – épp elégnék lehetett tanúja Spanyolországban.

A hagyományokkal való szakítás, amelynek kezdetét a francia forradalom jelezte, magával hozta a 19. század folyamán a művészek élet- és munkakörülményeinek gyökeres megváltozását. Egyre fokozódó különbség jelentkezett (akadémiák, kiállítások, kritikusok, művészetpártolók „jóvoltából”) művészet és az egyszerű mesterségek között, függetlenül attól, hogy festő vagy építész munkájáról volt szó. De nem ez jelentette a fő veszélyt; az ipari forradalom pusztítani kezdte a kézművesség hagyományait, tömegtermelés váltotta fel a kézműipart, gyárak nőttek a kis műhelyek helyén.

Az építészet számára csaknem végzetes volt a kézművesség kihalása, valamint a „stílushoz”, a „szépséghez” való rögeszmés ragaszkodás. A 19. században megindult a városok terjeszkedése, csak hogy ennek az építkezési láznak nem volt saját, természetes stílusa. A korábbi építészeti mintakönyveket általában túl egyszerűnek, „művésztelennek” nevezték. A vasútállomást, iskolát vagy múzeumot, új gyárat építtető megrendelő azonban pénzéért művészetet követelt. Ily módon tehát az építész – miután az összes többi követelménynek eleget tett – hozzáláthatott, hogy gótikus homlokzatot ragasszon az épületre vagy normann kastélyt, netán reneszánsz palotát, esetenként keleti mecsetet varázsoljon belőle. Bizonyos konvenciókat azonban többé-kevésbé tiszteletben tartottak, de ez nem sokat segített. A templomokat legtöbb esetben gótikus stílusban építették, mivel az úgynevezett „Hit Korában” is ez volt a gyakorlat. Színházak, operaházak számára a színházias barokkot tartották a legalkalmasabbnak, míg a palotákat, minisztériumokat az itáliai reneszánsz fennkölt, méltóságteljes stílusában építették. Azonban csupán egy-két építésznek sikerült kiszabadulnia a hagyomány és a lelemény kettőse kialakította kutyaszorítóból (pl. londoni Parlament).

A változások – természetesen – a festőt és a szobrászt is érintették. A „régien szép idők” egyfajta biztonságot adtak, hiszen oltárképekre, portrékra mindig szükség volt; az emberek festményekkel akarták díszíteni fogadószobáikat, házaikba falfestményeket rendeltek. A 19. század ezt a biztonságérzetet megszüntette; a tradícióval való szakítás együtt járt a korlátlan témaválasztás által előidézett kockázatvállalással. Csakis rajtuk állt, hogy tájképet fessenek-e vagy múltból származó drámai jeleneteket. Csak hogy a választás nem mindig egyezett meg a közönség ízlésével. És a művésznek nem mindig volt ínyére, hogy eleget tegyen a vevő kívánságának. Ha anyagi okokból mégis engedett, akkor „megalkuvóként” elveszítette önbecsülését és társai tiszteletét, ha nem engedett, akkor „éhenhalt”.

A helyzetet súlyosbította a közízlés általános hanyatlása. Az ok elsősorban az ipari forradalomban keresendő: a kézművesség hanyatlása, a tradíció nélküli új középosztály felemelkedése, az olcsó, értéktelen, ál-művészi áruk tömegtermelése.

A sikeres üzletember szemében a művész nem több mint közönséges csirkefogó; a művészek viszont „polgárpukkasztó” magatartásukkal igyekeztek előbbieket önteltségét megingatni. Minden lehetséges módon – öltözködés, magatartás – kimutatták megvetésüket a „tisztességes” társadalom iránt. Előnyként említhetjük, hogy a művészet – történelme során talán most először – alkalmas lett arra, hogy tökéletesen kifejezze a művész egyéniségét – persze, ha egyáltalán volt neki mit kifejeznie.

Párizs volt a legdrámaibb események színtere, ez a város lett Európa művész-fővárosa a 19. században: azt a szerepet vette át, amelyet Firenze töltött be a 15. és Róma a 17. században. Művészek sokasága sereglett Párizsba, hogy az ottani mesterek munkásságát tanulmányozzák, és részt vegyenek a művészet körül kavargó vég nélküli vitákban. Ezekben kovácsolódott ki az új művészi koncepció.

A francia művészi forradalom első hullámát Delacroix, a másodikat Courbet nevével fémjelezzük, míg a harmadikat Edouard Manet (1832–1883) és barátai indították el. Manet és követői a színek szerepéről vallott új felfogásukkal azt a felfedezésüket fogalmazták meg, hogy a szabadban nem látunk minden egyes tárgyat külön-külön a maga színeiben, hanem ragyogó színárnyalatok tömegét, melyek szemünkben, azaz valójában inkább az értelmünkben olvadnak össze képpé.

Nagy vita kerekedett abból, hogy 1863-ban az akadémikus festők nem engedték Manet képeit kifüggeszteni a Salon-nak nevezett hivatalos kiállításon. A vita oda vezetett, hogy külön kiállítást rendeztek az összes kizsúrizott festményből, „A visszautasítottak Szalonja” címmel.

Az új elméletek nemcsak a szabadban (plein air) uralkodó színhatásokkal foglalkoztak; érintették a mozgásban lévő testeket is.

Manet gondolatait Claude Monet (1840–1926) fejlesztette tovább. Sürgette barátait, hogy hagyjanak fel a műtermi munkával; fessék „természet után” a legapróbb mozzanatot is. Egy kis csónakot rendezett be műteremnek, hogy szabadon kutathassa a víztükör felett uralkodó fény- és színhatásokat.

Az új utakon járó művészek 1874-ben önálló tárlatot rendeztek. A képek között volt egy Monet-festmény: címe „A napkelte impressziója”. Egy kritikus neveltségeseknek találta a címet, és ezért az egész csoportra „az impresszionisták” elnevezést ragasztotta. Ezzel azt akarta kifejezni, hogy ezek a festők nem rendelkeznek jól megalapozott tudással, és úgy vélik, egy futólagos benyomás képét már festménynek nevezhetik. Az elnevezés azután megmaradt, gúnyos felhangjai hamar feledésbe merültek.

A közönség bizonyos idő eltelte után tanulta meg, hogy az impresszionista festményeket távolabbról kell szemlélni, mert csak így megy végbe a csoda: a zűrzavaros foltok varázsütésre a helyükre ugranak, és a szemünk előtt kelnek életre. A fiatal lázadók egy része – nevezetesen Monet és Renoir (1841–1919) – megérhette a mozgalom diadalát, és Európa-szerte hírnévre, megbecsülésre tett szert.

A győzelem – talán – nem lett volna ilyen gyors, ha az új eszmének nem lett volna két erős szövetségese; a fényképészet volt az egyik (váratlan látványok, szokatlan nézőpontok felfedezése). A fényképészet a 19. század során számos feladatot levett a festészet válláról (képmásfestés, vidéki házak látképének rögzítése). A festőnek olyan területeket kellett keresnie,

ahová a kamera nem követhette őt. A másik szövetséges a színes japán nyomatok elterjedése volt (fametszetek).

Hamarosan a szobrászat is kivette részét a „modernizmus” körül zajló háborúságból – Auguste Rodin (1840–1917). Az impresszionizmussal megismerkedő, Párizsban élő külföldi művészek hazatérve magukkal vitték az új felfedezéseket és a megváltozott művészi magatartás hírét.

A 19. század végét sommásan úgy jellemezhetnénk, mint a nagy felvirágzás, egyben a nagyfokú önteltség korszakát. Ám a kívülálló írók és művészek egyre növekvő ellenállást tanúsítottak a nagyközönség igényeit kielégítő művészet céljai és módszerei iránt. Az építőművészet ugyanis üres rutinná süllyedt. A rohamosan terjeszkedő városok bérházai, gyárai, középületei az épületek rendeltetésével mit sem törődő stílusban épültek. Az építészek előbb megalkották az épület rendeltetésének megfelelő struktúrát, amit azután a „történelmi stílusok” tankönyvéből előrángatott ornamentikával „öltöztettek fel”.

A kritikusok és művészek – különösen Angliában – sokat bánkódtak azon, hogy az ipari forradalom tönkretette a kézművességet; még a látványát is gyűlölték az olcsó, ízléstelen gépi díszítményeknek, amelyek az egykor nemes formákat megcsúfolták. Ám a kritika nem fékezte meg a tömegtermelés lendületét, legfeljebb felnyitotta az emberek szemét a nagyipar okozta problémákra.

A választ – természetesen – nem a középkori állapotokhoz való visszafordulás jelenthette. Sokan egy „Új Művészet” után sóvárogtak (Art Nouveau, 1890-as évek), amely új távlatokat nyitna a művészi tervezés előtt, és kiaknázhathatná a különféle anyagokban rejlő természetes lehetőségeket. Emellett célszerűnek látszott a Kelet művészetéhez fordulni újabb minták, újabb ötletek reményében.

A 19. század vége felé a korszak festészete iránti elégedetlenség különböző irányzatok megjelenésében öltött formát, amelyeket ma általában „modern művészet” névvel illetünk. Sokan – bizonyos akadémiai szabályok megtagadása miatt – az impresszionistákat tartják az első modern művészeknek. Az új problémák jellegét talán Paul Cézanne (1839–1906) érezte meg legelőször. Olyannak akarta festeni a formákat és a színeket, amilyennek látta, és nem amilyennek tudta vagy tanulta őket. Vincent Van Gogh (1853–1890) Dél-Franciaországban kívánta tanulmányozni a Dél-vidék intenzív fényeit, ragyogó színeit. Hírnevét az utolsó három év termésének köszönheti, halála után páratlan hírnévre tett szert. Ihletett pillanataiban úgy festett, ahogy mások írnak; az ecsetvonások olyan szorosan, akkora koherenciával követik egymást, mint az ember szavai beszéd vagy levélírás közben – számol be róla egyik arles-i levelében.

Paul Gauguin (1848–1903) elhagyta Európát és a legendás „déli tengeri szigetek” egyikén (Tahiti) telepedett le, ahol igen egyszerű életet élt. Egyre erősebb lett a meggyőződése, hogy a művészet veszélyesen sodródik a felületesség felé; hogy az Európában felhalmozódott óriási tudás megfosztotta az embert legszebb képességeitől – az erős, intenzív érzések átélésétől és közvetlen kifejezésétől. Olyan művészetre vágyott, amelynek nincsenek megtanítható trükkjei, olyan stílusra, ami erős és magával ragadó, mint az emberi szenvedés.

Cézanne, Van Gogh és Gauguin kétségbeesett, magányos emberek voltak. Rendületlenül dolgoztak; kevés reménnyel arra, hogy valaha is megértik őket. Mégis, problémáikat egyre több fiatal művész látta meg azok közül, akiket nem elégitettek ki a festőiskolákban tanultak. Voltak azonban olyanok is, akik úgy érezték, hogy az új eszmék győzelmével tétlenségre vannak kárhozthatva. Úgy vélték, a természet valóságos látványának visszaadására való törekvéssel valami nagyon fontos csúszott ki a művészet kezéből. Cézanne szerint a rend és az egyensúly veszett el; az impresszionisták annyira belemerültek a múltó pillanatokba, hogy elhanyagolták a természet szilárd, enyészhetetlen formáit. Van Gogh úgy vélte, a vizuális impresszió kergetése, a fények és színek pusztán optikai tulajdonságainak hangsúlyozása, az érzelmek intenzitásának elsikkadását hozza magával. Gauguin pedig az életet és a művészetet egyaránt kiábrándítónak találta. Az egyszerűbb, közvetlenebb életet a primitív népek között kereste.

A három nagy művész által javasolt háromféle megoldás modern művészeti irányzatok kiindulópontja lett. Cézanne módszere végső soron a kubizmushoz vezetett Franciaországban; Van Gogh nevét a német expresszionisták tűzték zászlójukra; Gauguin festészetéből számos primitivista irányzat született. Mindezek az „őrült” mozgalmak a művészet zsákutcájából történő kivergődés próbálkozásai voltak.

A „Modern Művészetről” beszélve, általában olyan művészetre gondolunk, amely teljes mértékben szakított a múlt hagyományaival, és olyan dolgokkal kísérletezik, amelyekről a régi művészek nem is álmodtak. Sokan hívei a haladás eszméjének és úgy gondolják, a művészetnek is lépést kell tartania a korrallal. Mások „a régi szép idők” jelszavát hangoztatják és meg vannak győződve róla, hogy a modern művészet mindenestül rossz. A helyzet azonban lényegesen bonyolultabb, hiszen a modern művészet is bizonyos konkrét problémákra akar válaszolni.

Érdekes lehet, hogy az általános zavart az építészet szenvedte meg a legjobban – a modern építészet napja nehezen akart felvirradni.

A legifjabb építészek már nem hittek abban, hogy az építészetnek „szépművészetnek” kell lennie; mindenestül elvetették a díszítést és feladatukat az építészet tényleges célja, rendeltetése felől próbálták

megközelíteni. Nyilvánvalóan képtelen lett volna egy olyan gyakorlat, hogy pl. az Egyesült Államokban épült felhőkarcolókat európai mintájú dekorációval borítsák. Ám csak erős jellemű és megingathatatlan meggyőződésű építészek voltak képesek rávenni ügyfeleiket egy hagyományromboló ház építtetésére. Ilyen építész volt Frank Lloyd Wright (1869–1959) Amerikában, aki úgy tartotta, hogy egy háznak a belső térkiképzése sokkal fontosabb, mint a homlokzata. Ha egy ház belső tere kényelmes és jól tervezett, akkor biztos, hogy a külseje is elfogadható lesz. Ma ez már trivialitás, de Wright korában még egyáltalán nem volt az. Erősen hitt az „organikus építészetben”, amin azt értette, hogy egy háznak élő organizmusként kell megszületnie az emberek szükségleteiből, valamint a táj karakteréből. Nem tekintette magát mérnöknek és tagadta, hogy a terveket a gépek teljesítőképeségének megfelelően kell átalakítani.

Az építészek sok-sok évszázados tradícióval szakítottak, amikor felhagytak az ornamentikával; eltűntették a fiktív oszloprendeket és kisöpörték a vakolatból készült párkányok, pilaszterek barokkos csigavonalak szövevényét. Az emberek eleinte ezeket az új házakat tűrhetetlenül kopárnak, csupasznak érezték.

A Dessau-ban épített Bauhaust a német Walter Gropius (1883–1969) tervezte. Gropius szerint a művészet nem föltétlenül idegen a mérnöki munkától, amint azt a 19. században hitték, ellenkezőleg, kölcsönösen gazdagíthatják egymást. A Bauhaus névvel fémjelzett elképzeléseket gyakran egyetlen szóba: a „funkcionalizmus” jelszavába sűrítették, értve ezen azt, hogy elegendő, ha a tervező a legteljesebb célszerűsége törekszik. Ha ezt eléri, a szépség már magától adódik. Ez a jelszó, egyben, durva egyszerűsítés is, hiszen vannak tárgyak, amelyek funkcionális szempontból kifogástalanok és mégis csúfak vagy közömbös kinézetűek. Ezen iskola legjobb alkotásai nemcsak azért szépek, mert megfelelnek feladatuknak, hanem mert ízléssel és arányérzékkel megáldott emberek tervezték.

A 19. század lázadó művészei hadat üzentek minden létező konvenciónak s végül kijelentették: saját módszereik révén „tudományos pontossággal” képesek vászonra vetni a tényleges látványt. Ám festményeik nem homályosíthatják el a fényt, hogy igazságaik valójában csak féligazságok. Azóta ugyanis kiderült, hogy teljesen soha szét nem választhatjuk, amit látunk és amit tudunk. Látásunkat óriási mértékben befolyásolja, színezi, módosítja, amit tudunk vagy tudni vélünk a látványról. Ezt akkor érzékelhetjük legtisztábban, amikor eltérés mutatkozik a kettő – látvány és tudás – között. Néha megesik, hogy látásunk megtéveszt bennünket.

A század elején zajló művészi forradalom alatt, mely az első világháború előtti években ért tetőfokára, a néger szobrászat iránti rajongás kötötte

össze az egyébként számtalan irányzathoz tartozó fiatal művészeket. A fiatal művészek műtermeiben afrikai törzsi maszkok vették át a „Belvederei Apollón” szerepét, amely annak idején az akadémikus festők műtermeit díszítette.

Nem nehéz felismerni, hogy ezek a törzsi maszkok miért hatottak olyan erősen a nyugati művészet zsákutcájából kivezető utat kereső generációkra. Az európai művészet két sarkalatos eszméje, „az ideális szépség” és a „természethű ábrázolás” szemlátomást meg sem fordult e kézművesek fejében; ezzel szemben munkáik pontosan azokról az értékekről tanúskodtak, amelyeket az európai művészet hosszú kutatásai során elveszített, nevezetesen: erős expresszivitásról, tiszta struktúráról és határozott, egyszerű technikáról. E rituális tárgyak stílusa joggal került az érdeklődés középpontjába; az új mozgalmak bennük vélték megtalálni azt az expresszivitást, azt a szilárd struktúrát és egyszerűséget, amelyek keresését a három nagy lázadótól – Van Gogh, Cézanne, Gauguin – örökölték.

A mozgalom – expresszionizmus – elnevezése nem valami szerencsés, hiszen tudjuk, hogy mindennel, amit teszünk vagy éppen elmulasztunk, kifejezzük magunkat. Ez a szó mégis kényelmesnek bizonyult, mivel jól érzékelteti, hogy ellentétben áll az impresszionizmus célkitűzéseivel. Az expresszionizmus a karikaturisták megoldásaival vethető össze. Minden karikatúra „expresszionista”, mert a karikaturista játékot új áldozata képmásával; eltorzítja arányait, hogy kifejezhesse, mit érez embertársa iránt.

Egy norvég festő, Edvard Munch (1863–1944) a legelső között volt, aki Van Goghnál is bátrabban nyúlt ezekhez a lehetőségekhez (A kiáltás).

A közönséget az zavarta leginkább, hogy az expresszionizmus elfordult a szépségtől, hogy ha már a jelenségeket átformálják, miért nem inkább idealizálják azokat. De egy félelemordítás (lásd „A kiáltás” c. litográfiát) nem lehet szép.

Az expresszionisták, akik átérezték az emberi szenvedést, a nyomort, az erőszakot, úgy vélték, a művészet harmóniához, szépséghez való ragaszkodása súlyos becstelenség. Az osztrák Oskar Kokoschka (1886–1980) is azzal botránkoztatta meg a közönséget, hogy nem volt hajlandó csak az élet derűs oldalaival foglalkozni.

Ha az érzelmek kifejezése, a színek és a vonalak megválasztásával, kerül a középpontba, akkor nem lehetne-e még tisztább egy olyan művészet, amely teljesen félreállítja a témát és kizárólag a tónusok és a formák erejére bízta magát. Az első művész, akinek volt bátorsága ezt megtenni, egy Münchenben élő orosz származású festő, Vaszilij Kandinszkij volt (1866–1944), aki misztikus volt, nem bízott a haladás és a tudomány

eszméiben; egy tiszta, bensőséges művésztől várta a világ megújulását. És ezzel megkezdődött az „absztrakt művészet” története.

Sokan vélik úgy, hogy az „absztrakt” szó nem szerencsés; a „nonobjektív” vagy „nonfiguratív” elnevezést javasolták helyette. Ám a műalkotás a lényeges, nem az elnevezés. Kandinszkij első színzenei kísérletei osztatlan sikert nem, azonban igen nagy érdeklődést váltottak ki.

A művészet világának teljes átalakulását Párizsban követhetjük nyomon. Ott született meg a kubizmus, amely igen radikális elfordulást jelentett a festészet európai hagyományaitól. Kiéleződött a konfliktus a síkminták és a plaszticitás között, a művészet a tér érzékeltetését teljesen mellőzte.

1905-ben fiatal festőkegycsoportja Párizsban tárlatot rendezett; a csoport később Les Fauves, azaz a „Vadak” néven vált közzismertté. A csoport tagjai nyíltan semmibe vették a természetes formákat és a legvadabb színeket alkalmazták; közülük is kiemelkedett Henri Matisse (1869–1954). A korszak egyik legjelentősebb művészeként Pablo Picassót (1881–1973) tartják számon, aki tartósan egyetlen technika mellett sem kötelezte el magát. Időnként felhagyott a festéssel a kerámiák kedvéért. A kubisták számára a „forma”-teremtés új útjainak a kutatása volt fontos, a „forma” mindig fontosabb, mint a „téma”. Ekkortájt tűnik fel a művészvilágban az amerikai Alexander Calder (1898–1976) a mobil szobrok első alkotója. Különböző formájú és színű idomokat függesztett fel oly módon, hogy körmozgást, lengéseket tudjanak végezni a térben. Ám a „téma” után a „formát” is elvető művészet számára mi marad: a művész dolgokat akar létrehozni, valami olyasmit, aminek azelőtt nem volt léte. Ebben a szellemben alkotott Henry Moore (1898–1986). Moore nem a modelljét, hanem a követ veszi először szemügyre. Valamit „csinálni akar” belőle. Követni próbálja, amit a kő „akar”.

A művészek elsőpró izlésbeli forradalmat hirdettek, ekkor kezdtek el intenzíven érdeklődni a primitív törzsek munkái iránt, ami egyben romantikus elvágódást jelentett a kommercializmussal mérgezett civilizációból. A naivsáért, a mesterkéletlenségért folytatott versenyfutás egyik jelentős alakja Marc Chagall (1887–1985). Ám ezeket a művészeket szándékolt naivitásuk és mesterkéletlenségük végső soron önellentmondásba hajszolta. A szürrealizmus, a két háború közötti periódus legismertebb mozgalma, híven szemlélteti ezt a nehézséget. Az elnevezés 1924-ben született, és a fiatal művészek azon vágyát fejezte ki, hogy a valóságnál valóbb dolgokat alkossanak, túllépve a látvány pusztá másolásán. Csakhogy szándékosan senki sem lehet „primitív”. Erre az irányzatra nagy hatást gyakorolt Sigmund Freud, aki kimutatta, hogy míg alszunk, felbukkan bennünk a gyermek és vadember. Ily módon teljesen éber állapotban nem lehet valódi műalkotást létrehozni (alkohol, kábítószeres

megszabadítanak a józan értelemről). A művész nem tervezheti meg előre művét: hagynia kell, hogy magától növekedjék.

Az álomképek „festésének”, a szürrealizmus mozgalmának egyik vezéralakja, a spanyol Salvador Dalí (1904–1989). (Lásd „Arc és gyümölcstál látomása a tengerparton”, 1938.)

A 19. század tévelygései, bizonytalanságai után a 20. század építészei magukra találtak, tudják, mit akarnak csinálni. A festészet és a szobrászat azonban nem jutott túl a veszélyes zónán. Még mindig nagy szakadék tátong az ún. „alkalmazott” vagy „kommersz” művészet, valamint a tárlatok és galériák „tiszta” művészete között, mivel utóbbit sokan csak nehezen tudják megérteni, vagy egyenesen érthetetlennek tartják.

A nagyközönség részéről ismert az a gondolat, hogy a művésznek olyanféle festményeket és képeket kellene alkotnia, amelyekhez hasonló alkotásokon már látták egyszer a Művészet címkéjét. Ám ezt az egyet nem teheti a művész. Amit egyszer megvalósítottak, nem jelent többet problémát, nem jelent ösztönző feladatot a művész számára. Ám a kritikusok és a nagyközönség is tévedésben van ezt illetően. Nem adnak más feladatot a művésznek, mint hogy alkosson „valami újat” – ha rajtuk állna, minden mű új stílust, új „izmust” képviselne. Ez azonban csapda, amibe olykor még a legtehetségesebb művészek is beleesnek, ezért kapkodnak a modern művészek mindig más elmélethez, régihez-újhoz egyaránt.

A művész nevet csak az érdemi meg, aki a színek és formák harmonikus elrendezésének csodálatos képességével van megáldva, továbbá olyan független és szabad szellemmel is, amely soha meg nem elégszik félmegoldásokkal, amely mindig kész arra, hogy elnézzen az olcsó hatások, a könnyű sikerek felett.

Művészek mindig fognak születni, de hogyan lesz-e művészet is, az nagyrészt rajtunk, a közönségen múlik. Közömbösségünkkel vagy érdeklődésünkkel, előítéleteinkkel vagy jószándékú megértésünkkel végső soron mi döntünk sorsa fölött.

Ezen a ponton szót kell még ejtenünk a 20. század második felében kibontakozott új irányzatokról. Kurt Schwitters (1887–1948), Angliába menekült német művész használt buszjegyeket, újságpapír-kivágásokat, rongyot, miegymást ragasztott igazán izléses, szórakoztató csoportba (Láthatatlan tinta. Kollázs, 1947). Ezzel teljesen mellőzte a hagyományos vásznat és a hagyományos festéket. Ezt az úgynevezett „dadaista” mozgalmat a primitív művészet kategóriájába sorolhatjuk, amely szerint a művész úgy érzi, gyermekkorra hintalovához kellene visszatérnie, Parthenón lovait feledve.

A nyugati művészek – a kínai „kalligráfia” művészete nyomán – a festészet egy feltáratlan területére bukkantak – a festékekkel való bánásmód önálló,

minden külső motívumtól mentes, öncélú értékelésére. Ezt az irányzatot, amely arra összpontosít, milyen nyomot hagynak a vászonra felhordott festékfoltok, tasizmusnak nevezték el Franciaországban, a tache (folt, paca) szó után. Az új módszer iránti érdeklődés elsősorban egy amerikai művész, Jackson Pollock (1912–1956) képeinek szült. Ő földre fektette vásznait és a festéket egyszerűen rájuk csöpögtette, fröcskölte vagy öntötte, mely így meglepő konfigurációkat alkotott.

Az így létrehozott vonalgubanc kielégíti a 20. századi művészet két ellentmondó követelményét: a gyermeki egyszerűséget és a spontaneitás utáni vágyódást, másfelől pedig a „tiszta festészet” iránti kifinomult igényeket. Pollock nagy ünneplésben részesült, mint az új stílus, az „akciófestészet” vagy más néven az absztrakt expresszionizmus egyik kezdeményezője. Abban egyetértés alakult ki, hogy engedni kell a spontán impulzusoknak. A módszer híveire hatással volt a távol-keleti miszticizmus is, mindennek előtt a nyugaton divatossá vált zen-buddhizmus. A zen tantételei közé tartozik, hogy az érheti el a megvilágosodást, aki ki tud zökkenni racionalista gondolkodásmódjából.

Sok művészt ebben a korban legfőképpen az úgynevezett „textúra” kérdései izgatnak: az anyagok tapintása, sima és érdes felszínek, az áttetszőség és sűrűség kérdései. Ily módon mellőzik a hagyományos festékeket, és sarat, fűrészpport, homokot hordanak fel képeikre. Ez a magyarázata annak, hogy megnőtt az érdeklődés Schwitters és a többi dadaista ragasztott képei iránt. Ezek az alkotások valahol a festészet és a szobrászat között foglalnak helyet félúton. A Svájcban élő magyar származású Zoltán Kemény (1907–1965) például fémből konstruálta absztrakt munkáit.

Említenünk kell még azokat a művészeket, akik a formák és a színek optikai lehetőségei iránt érdeklődnek, váratlan káprázatokat, vibrálásokat előcsalogatva. Ez a mozgalom az „op-art” nevet kapta.

A 20. század művészetét egy gondolattal megragadva, azt mondhatjuk, hogy a kísérletezés teljes szabadsága jellemzi: minden elméletnek, minden eszköznek lehet jogosultsága. Ide sorolják a „pop-art” néven ismert irányzatot is. A „kommersz” művészet és a „tiszta” művészet között egyre növekvő szakadék szülte ezt az irányzatot. Ezek a művészek őszintén gyűlölték a nagybetűs Művészet misztikus kérkedését, szigorúan exkluzív jellegét, azt, hogy az antiművészet minden ágazata már csakis a művelt réteghez talált utat. A zenében másként alakult a helyzet, új zene született, amely meghódította a tömegeket, és sokszor hisztérikus rajongásig csigázta az érdeklődést (pop-zene).

Mondhatjuk tehát, hogy a változás iránti érdeklődés felgyorsította a változás tempóját. Ez persze téves benyomáshoz vezethet, hiszen azt

gondolhatnánk, hogy a művészetben egyedül a változás, az újdonság érdekes.

A művészet és a művészetek szerepének megváltozott társadalmi megítélése szorosan összefügg az általánosan tapasztalható haladás-, illetve változás mítosszal. Ez a mítosz idézte elő, hogy a kritikusok elbátortalanodtak, nem mernek kritizálni, inkább csak az eszmények krónikásai akarnak maradni. Ezt a magatartásukat azzal igazolják, hogy rámutatnak a régebbi kritikusok hírhedt kudarcaira az új stílusok felismerése és helyes értékelése terén. Elterjedt a legenda, hogy minden nagy művészt kigúnyoltak és megtagadtak a maga korában.

A jelen helyzet kialakulásához hozzájárult a tudomány és a technika fejlődéséhez kapcsolódó mozzanat. A modern tudományos elméletek gyakran homályosak és a laikusok szemében érthetetlenek, pedig bebizonyított igazságok. A művészek számára ez a tény a homályos dolgok iránti bizalmat erősítette, nem csupán a kísérletezésbe vetett egészséges hitet. De a tudomány képes arra, hogy a homályosat elválassa a képtelentől. A műkritikus viszont nem rendelkezik ilyen biztos eszközökkel. És ez azt hozza magával, hogy nem bízhatja az időre annak eldöntését, hogy egy új kísérlet értelmes-e vagy sem. Lemarad, ha ezt teszi, és nem ragaszkodhat idejétmúlt elképzelésekhez.

Ellentmondásosnak látszik, hogy a művészet, miközben lépést akar tartani a tudománnyal és a technikával, egyben meg is akar szabadulni tőlük. Ezért sok művész tagad mindent, ami racionális és mechanikus, és misztikus elképzeléseket dédelget, amelyek a spontaneitás és az egyéniség szerepét hangsúlyozzák. Úgy tűnhet fel, hogy ma a művészet az egyetlen védett terület, ahol megengedik, sőt díjazzák a szeszélyeket, a személyiség megnyilvánulásait. Ily módon a technikai hatékonyság világában a művészet birodalma *modus vivendit* talált: a művész visszavonulhat a maga privát világába, elszórakozhat mestersége rejtelmével, nyugodtan álmodozhat gyermekköréről, feltéve, ha munkája megfelel a közönség művészetről vallott elképzeléseinek. Ez lett a művészet elefántcsont-tornya. (Mondják, hogy egy ilyen torony azért mégiscsak jobb hely, mint egy pártiroda!)

A művészetről vallott nézeteket ekkor erősen befolyásolják bizonyos lélektani felfedezések. Ehhez Freud tanai is jelentősen hozzájárulnak, amelyek a későbbiek folyamán szoros kapcsolatot teremtettek a művészet és a lelki zavarok között. Megerősödött az a hit, mely szerint a művészet a „korszellem kifejezője”, ily módon a művésznek nemcsak joga, de kötelessége is elvetni minden konvenciót. Szembe kell nézni a zord valósággal, hiszen fel kell vázolni szorongatott helyzetünk kórképét. Azt a felfogást, mely szerint egyedül a művészet ajándékozhat meg bennünket a tökéletesség egy-egy pillanatával ebben a tökéletlen világban,

„eszképizmusnak”, menekülésnek minősítik. Ettől a vádtól való rettegetés sokakat arra kényszerít, hogy szembe nézzenek olyan látványokkal, amelyekről korábban nem akartak tudomást venni.

Az eddig bemutatott tényezők – természetesen – érintették az irodalmat és a zenét is. Ám a képzőművészet hatása nem függ annyira a közvetítő közegektől. A könyveket ki kell nyomtatni, a színműveket és a zenedarabokat be kell mutatni, és ez korlátokat szab a szélsőséges kísérletezésnek. Ezért leginkább a festészet vállára nehezedik a radikális újítások felelőssége. Ha a festő szívesebben önti, mint keni a festéket a vászonra, senki sem kötelezi az ecset használatára. Ha történetesen neodadaista, nyugodtan küldhet bármilyenlimlomotakiállításra, utasítsa vissza a zsűri, ha ugyan meri. Persze, végső soron a képzőművésznek is szüksége van közvetítőre, a műkereskedőre, aki kiállítja és reklámozza a műveit. A konzervatív kritikusok szerint „ez az egész modern művészet” nem egyéb, mint a műkereskedők szélhámossága. Ám az is igaz, hogy a változások szelét nem a műkereskedő fújja: mindig a szél hajtja a szélmalom vitorláit, a szélmalom nem csinál szelet.

Vannak vélemények, amelyek szerint a kialakult helyzetnek a művészetoktatás igen jelentős eleme. Az oktatási mozgalom úttörői szabad utat akartak nyitni a gyermeki tehetség kifejlődésének, és csak később, valamelyest érettebb korban vezették be kis tanítványaikat a művészeti szabályok rejtelmébe. Az „önkifejezés” eszméje gyakorlatilag az iskolák rajzóráin nyert először polgárjogot. Ma magától értetődően használjuk a „gyermekművészet” kifejezést, s nem érezzük, hogy ellentmondana a korábbi generációk művészetről vallott felfogásának. Ennek jegyében – a szabad alkotás gyönyöre – egyre nő a műkedvelő festők tábora, ami sok ágon befolyásolja a képzőművészetet.

A hatástényezők közé kell sorolnunk a festészettel rivalizáló fényképészet térhódítását. Az egy-egy idényben készített színes felvételek száma billiókra rúg, és közöttük vannak igen jólsikerültek is, amelyek felvehetnék a versenyt sok átlagos tájképfestménnyel, és nem egy fénykép-portré van olyan sokatmondó, mint bármelyik festett képmás. Ily módon nem csoda, hogy a „fotografikus” kifejezés trágár szó lett a festők és a művészettanárok ajkán.

Végül, tanulságos következtetéseket vonhatunk le, ha összevetjük a totalitárius társadalmak ideológia-vezérelt, sematikus, egyen-szürke művészeti világát a szabad, demokratikus országok változatosságával. Még a közönség újdonságéhsége, a divat szeszélyeire való érzékeny reagálása is gazdagíthatja életünk örömteli változatosságát. Igaz, néha kísértést érzünk arra, hogy az absztrakt festészet egy-egy alkotását „kellemes függőymintának” minősítsük, ám nem feledhetjük, hogy

mai függőymintáink változatosságát az absztrakt kísérletek ösztönző hatásának köszönhetjük.

Ám a divatnak való feltétlen behódolás veszélyeket is hoz magával. Elveszítheti a művészet ezen az úton a szabadságát. A lemaradástól való félelem, a konformizmus nyomása, a rettegés, hogy „outsidernek” minősítsenek – mind-mind kényszerhelyzetet teremthetnek.

Fontos tekintettel lennünk arra, hogy a művészetben „haladásról” mint olyanról nem beszélhetünk, mert ha nyerünk valamit az egyik oldalon, az a másikon veszteségként fog mutatkozni. Könnyen megeshet, hogy a toleranciában megnyilvánuló örvendetes nyereség minden mérce elvesztésében fogja megbosszulni magát, vagy az izgalmak állandó kergetése megsemmisüléssel fenyegeti a közönség türelmét. Igaz az is, hogy a múlt túlzott tisztelete a kortárs művészek elhanyagolásához vezet, ily módon nem ismerünk fel egy-egy valódi géniuszt, aki a divattal, népszerűséggel mit sem törődve a maga útját járja. A művészet „fejlődése” legfeljebb mint az „eszmék és szükségletek” változása ragadható meg.

Fejezzük be ezt a szakaszt a szerző, Erich H. Gombrich figyelemre méltó gondolatával:

„Ami pedig a jövőt illeti – ki tudná megmondani?”

Musica est Dei Donum Optimi (Luther Márton)

Ezt a mondatot olvasva vagy hallva Orlando di Lasso (1532–1594) örökbecsű madrigálja jut elsőként eszünkbe. A zene fizikai nyersanyaga a hang. Rugalmas testek periodikus rezgése a levegőben, vízben stb. továbbterjed, s a rezgő közegben hanghullámokat hoz létre. A hang magassága a rezgések számától függ, de a másodpercenként 16-on aluli s a másodpercenként 30 000-en felüli rezgés az emberi fülben nem kelt hangérzetet; a szorosán vett zenei hang pedig ennél is szűkebb határok között: a másodpercenként 32 és 5000 rezgés közötti régióban bontakozik ki.

A rezgő test egészének rezgése nyomán keletkező alaphangot a test egyes részeinek rezgéséből támadt rész- vagy felhangok kísérik és színezik; a hangzás jellege, színe (emberi hang, hegedű hangja stb.) ezektől függ. A dallamban vagy hangsorban az egyes hangokat elválasztó távolság a hangköz; hogy egy hangsor milyen hangközökből épül fel, az a zenei gondolkodás része.

Az egyes népek, kultúrák és korszakok zenei gondolkodása itt meglehetősen eltér egymástól, egy-egy hangsor kialakulása csaknem mindenütt egy-egy kultúra jellegzetes életnyilvánulásai közül való. Az ötfokú hangsor (pentatónia) például a Föld legrégebbi „magaskultúráinak” jellegzetessége: Kína, Peru, Normandia, Kalifornia, Erdély és a Kongóvidék, kelták, mongolok, héberek és indiánok egyaránt ismerik. Az úgynevezett egyházi hangsorok, ezek a hétfokú skálák, amelyeket a klasszikus görög zene, majd a gregorián korális emelt érvényre az európai zenében, a Közel-Kelet és a Levante régi műveltségének termékei. A dúr-hangsor valószínűleg az észak- és nyugat-európai középkor népeinek zeneérzékéből fakad. Az oktávot 12 részre, félhangokra osztó kromatika már a görögök számára is jól ismert jelenség volt, de a mai európai gyakorlatban a reneszánsz honosította meg. A határozott hangmagasság s a hangrendszer egyenetlenségeit kiegyengető, temperált hangolás már az európai új- és legújabb kor vívmánya.

Ezen a ponton fel kell tennünk a zenével kapcsolatos talán legfontosabb kérdést: létezik-e egyáltalán a könnyűzene – komolyzene értékpár? Vajon lehetséges-e ilyen megkülönböztetés, midőn mosolygó muzsikát ad a mesterek mestere, Ludwig van Beethoven is – viszont komolykodó, érzelmes hangon szólal meg Offenbach; föltehetjük-e ezt a kérdést, midőn Johann Sebastian Bach tánczenei formákat köt csokorba, Frédéric Chopin kora legdivatosabb táncritmusát, a keringőt zeneti tovább, a másik oldalon viszont, az ún. könnyű múzsa oldalán, Offenbach számos paródia és operett

világsikere után a tragikusan komoly Hoffmann meséivel áll ki a színpadra. Ezen osztályozás során annyi kivétellel és határesettel találkozhatunk, ami értelmét veszi az egész osztályozási kísérletnek. Ily módon – minthogy az emberi gondolkodás szeret két kategóriával dolgozni – marad a jó muzsika és rossz muzsika besorolás.

Arra azonban lehetőségünk van, hogy megpróbáljuk a két kategóriát külön-külön jellemezni.

A komolyzene az élet teljességét ábrázolja. Nagy szenvedélyeket, ábrándokat, a lélek nem egyszer tragikus ellentéteit. Megjeleníti a hősiességet, a lángoló szerelmet, az élet szépségeiben megfürdő vidámságot; a táj fenséges költészetét. Egy népnek a szülőföld, az emberiség iránt érzett lángoló érzelmeit, egy egész kor, egy egész nemzet lényegének hatalmas tükröződését. Így ragyog fel a bachi tükörben az évtizedes háborúk után feléledő német nép óriási építőereje, hogy újjáteremtse mindazt, amit az évtizedes háborúk lelki és anyagi értelemben elpusztítottak. Így tükrözi a beethoveni zene a forradalom és császárság vasa, a fegyverbe öltözött korát, és magát az embert, aki élet-halál küzdelmét vívja szabadságáért. Így tükröződik Verdi operatermésének legjava részében az egységes Olaszországért harcoló olasz nép minden szenvedése és hősiessége. A komolyzene az életet, a valóságot akarja, a felszín helyett a lehető legmélyebben feltárni.

Az életet ábrázolja a könnyű múzsza is. Csak nem mélységeiben. A könnyű múzsza zeneszerzője is beszél a szerelemről, de ez ott inkább csak kedves „társasjáték”, mintsem az életet befolyásoló, viharos szenvedély. Ezek a zeneszerzők sem idegenkednek a konfliktustól: két szerelmes boldogságát intrika, gonosz csel, féltékenység, irigység befolyásolja, keresztezi, de a néző, a hallgató tudja, érzi, hogy ez csak múló felhő az operethősök boldogságának egén, s a vége örök időnkig tartó verőfény. A könnyű zene színpadi mesterei mindenképp szórakoztatni akarnak bennünket, elröpítve egy olyan világba, ahol minden feszültség feloldódik, minden sérelem orvoslást nyer, a derék ember jutalmat, a rossz pedig méltó büntetést kap.

A könnyűzene kapcsán szót kell ejtenünk a muzsikának arról a válfajáról, amelyet nagy általánosságban célzenének nevezünk. Ez meg mi? – kérdezhetnénk. Hát van céltalan zene is? Az egyik zene célja a szórakoztatás, a gyönyörködtetés. A másik pontosan körülírt célt szolgál. Pl. egyik fajta a tánchoz szolgáltat talpalávalót, a másik menetelő tömegek, menetelő katonák lépteihez szolgáltatja az ütemet.

A tánczene és az indulózene a zenei kincstárnak (dallam, ütem, összhang, zenei formálás) egyik, egyetlen értékét, a ritmust hangsúlyozza. Ily módon a zenei ábrázolás bizonyos egyoldalúságához vezet.

Az ókori zene – munkadalok, varázsénekek, himnuszok – csak az egyszerű dallamot s a belőle kivirágzó formákat ismeri. Legfeljebb oktávokban való mélyebb-magasabb énekről (férfi- és nőikarok) vagy közbefont hangszeres díszítésről lehet szó. Az óhéber zene nagy liturgikus formákat alakít, változó kórusokon előadott és sokféle hangszeren (hárfák, lantok, fuvolák, kürtök) kísért himnuszokat, zsoltárokat ismer. Dallamvilága jelentékeny részben továbbél a nyugati keresztény egyház nagy dallamkincsében, a gregoriánumban.

A görög zene legrégebb múltja mitikus elbeszélések ködébe vész; istenek, héroszok és múzsák alakjához kapcsolódik, legősibb történeti emlékei valószínűleg a dór és az ión vándorlás, tehát egy délre és egy keletre irányuló népmozgás emlékét őrzik. Kis-Ázsiából származik a kithara-zene és az aulos zenéje. A kithara, ez a héthúrú líratípus, az ókor legnemesebb pengetőhangszere, nemsokára Görögország nemzeti hangszerének számít. Vele szemben az aulos, ez a keleti oboaforma (kettőssíp) a szenvedélyes Dionysos-kultusz kísérőhangszere, s mindvégig marad benne valami barbár, idegenszerű, rikítóan érzéki vonás.

Az ógörög zene közvetlenül befolyásolta Rómát és az őskeresztény zenét, folytatásra talált a középkori Bizáncban, s végül hagyatéka ott él a mai görög népzene mélyebb rétegében.

Az ókori Róma zenéjének legfőbb jellemvonása, hogy nagyarányú, világvárosi tömegcikké duzzasztja a görög zenét. A hangszerek megnőnek és eldurvulnak, a virtuozitásnak mind tágabb tér jut, látványos pantomimek és tömeghangversenyek követik egymást, főként a császárság második felében. A zenei iskolázás és műkedvelés, a zenei produkció megbecsülése olyan méreteket ölt, mint soha azelőtt. Ám a zenének az a szabad, mégis szigorú és előkelő szerepe, amelyet az ókori Görögországban játszott, veszendőbe megy, s a fiatal keresztény egyház megvetéssel és irtózáttal tekint a profán világ „erkölcstelen” muzsikájára.

Bizánc zenéje két ágra oszlik: a konstantinápolyi császári udvar és a keleti keresztény egyház zenéjére. Mindkettőben tovább él a görög hagyatéka, de újabb keleti impulzusok (főleg Szíriából érkező zenei és formai kezdeményezések) erősen befolyásolják, és 1000 táján már megmerevítik. Az udvari zenekultúra jellemző díszje az orgona, mint világi hangszer; ének kíséri a színházi, cirkuszi játékokat is. A legfőbb zenehagyomány azonban az egyházi himnuszgyűjteményekben és miseénekekben él tovább. E tekintetben Bizánc többféle formai elemet közvetített a nyugati egyházba is.

Róma legjelentősebb zenei cselekedete a 4-7. század folyamán, hogy összefoglalja és rendszerezi a kereszténység nagy, ekkor már évszázados liturgikus dallamkincsét, a később Nagy Szent Gergely pápáról elnevezett

gregoriánumot. Forrásai földrajzilag igen messzire nyúlnak és változatosak. A gregoriánum kialakításában az egész mediterrán világ részt vett, ezen a réven nöhetett azután a római *Schola Cantorum* körében a korai középkor legdúsabb egyszólamú dallamvilágává. Az egyház hangjegyzírása akkor már a neumák kiforrott rendszerére támaszkodik, s mióta Arezzói Guido (995–1050) bencés szerzetes nyomán a vonalrendszer is meghonosul (11. század), a korális megteszi a döntő lépést a dallamok egyértelmű rögzítése felé. A római zenekultúra másik nagy jelentőségű újítása, hogy a 7. században már a többszólamú ének egy formájával, párhuzamosan haladó kísérőszólamokkal (parafónia) kísérletezik.

E korban Róma mellett más központok is kísérleteznek a többszólamú éneklés meghonosításával: a 9–12. században már egész sor székhelye van a primitív nyugati polifóniának.

A 12. században, jóformán látható előzmények nélkül, francia földön kivirágzik a világi műdal, az észak- és dél-franciaországi énekmondók (trubadúrok) zenéje. Sajátos udvari műveltség ez, telve népies elemekkel, feltűnően újszerű melodikával, mind gazdagabb hangszeres igényekkel. Nemcsak dallamviláguk meglepő, hanem formáik sokfélesége is (énekesjátékok, pásztori és szerelmi dalok, szolgálati dalok, táncdalok, versényénekek, siratók – némelyik átnyúlik a zenés színjáték területére). Német földön a lovagi Minnesang ébred nyugati hatás alatt (12–14. század, Walther von der Vogelweide – 1200 táján). A mesterdalnokok polgári-városi dalköltészete még a 16. században is ezekből az emlékekből táplálkozik.

A középkor késői évszázadai (1300–1500) egyénibb, bonyolultabb és érzékenyebb zenestílusok jegyében köszöntenek Nyugat-Európára. Az első hullám (14. századi) Franciaországból indul ki 1320 táján, s Philippe de Vitry *Ars Nova* (*Új műgyakorlat*) című elméleti műve ad nevet a teljes mozgalomnak. Az új stílus fő jellemvonásai a szabadabb ritmika, világi dal- és táncformák, a hangszerekkel kísért szólóének nagy szerepe, a dalszerű világi metodika széles körű érvényesülése. A reneszánsz második nagy áramlata Burgundiában és Flandriában indul meg. A németalföldi mesterek korszakos újítása: a bonyolult szerkezeti megkötöttség ellenére, technikai bravúrok közepette is mindig fantasztikus költői szabadsággal, légiesen viruló, „gótikus”, többszólamú kóruszene. A zenei reneszánsz mindkét nagy hulláma (14. századi, 15. századi) bár nem Olaszországból indul ki, mégis itt hozza meg legjellegzetesebb termését: nemes deklamáció, a képszerű kifejezés, a plasztikus és előkelő formálás ideálja.

A század szellemi áramlatait Palestrina (1525–1594) és kortársai egy vallási ihletettségű klasszicizmus s a tiszta (kíséret nélküli, a cappella) kórusideál jegyében összegzik. E szigorú, egyházas római iskola mellett

kibontakozik a világiasabb, drámaibb és ragyogóbb velencei iskola (a két Gabrieli – többszólamúság, tömeghatások, drámai kromatika, ami már a barokkba hajlik át).

Németországban a legnagyobb hatása a protestáns korálzenének volt (vallásos dal- és népdal-irodalom).

A madrigálzene a 16. század végén egyre drámaibb jelleget ölt; egyfelől valami érzékeny, ideges színesség költözik beléje (Gesualdo), másfelől szinte magától drámai jelenetekké sűrűsödik („madrigálkomédia”). Firenzében pedig a zenedráma tervével foglalkoznak. Az új műfaj első korszakalkotó géniusza Claudio Monteverdi (1567–1643); vele bontakozik ki az új zenedrámái tartalom. Hatalmas zenekari és énekbeli igények, átható irodalmi koncepció, mélyen tragikus világnézet, a kifejezés szenvedélyesen forró, korlátlan szabadsága. Ezek a barokk opera shakespeare-i és cervantes-i évtizedeinek fő jellemvonásai. Később a keretek meghiggadnak, a meglazulást megszigorítás követi, szilárd formák kristályosodnak ki, kibontakozik az áriaopera artisztikusabb, zeneibb, hűvösebb s egyben körmönfontabb formavilága. Mióta Velencében megnyílik az első nyilvános operaház (1637), az új műfaj közönsége is lényegesen bővül és kicserélődik.

Mindezek az áramlatok Olaszország határain kívül is érvényesek (Franciaország, Anglia). A német nyelvterületen még sokáig az olasz vendégmuzsikus képviseli az operakultúrát s az opera jellegzetes, „hivatalos” nyelve a 18. század végéig mindenütt az olasz marad. A hangszerek önálló muzsikája a 14. századtól van ébredőben, ám a hangszeres zene főszerepe ebben a korban még inkább a kíséret.

A vallásos zene utolsó fénykora a 17. és a 18. század Nyugat-Európában. A kor második fele már inkább betetőz és összefoglal, míg az első szakaszban az új zenei formák bősége a jellemző. A katolikus délen mise, motetta, oratórium, kantáta; míg a protestáns északon zsoltár, passió, korálfeldolgozás. Északon az építkező, megszerkesztő hajlam az erősebb, míg délen a formakitaláló készség nagyobb erejű. Délen erős a Palestrina-hagyomány, északon a korálzene az uralkodó. A római imatermek gyülekezeti énekeiből, dialógusaiból megformálódik, s csakhamar operai méretekre növekedik az oratórium. Németországban az evangéliumi szakaszok rég szokásos megjelenítéséből fakadt passióforma, a korálfeldolgozás és a zsoltár nő monumentális méretekre.

1600 és 1740 között ez a zenei világ összefoglaló művészgéniuszok hatalmas csoportjában éri el történelmi tetőpontját: Itália – Scarlatti, Vivaldi; német területen – Schütz, Bach és Händel; francia földön – Lully, Rameau. A leghatalmasabb összegzés a német mestereknek sikerül. A nagy barokk nemzedéknek ez a jellegzetes drámai pátosza majd mindenütt és mindenkinben megnyilatkozik.

A korszak vége felé ez a roppant feszültség, ez az izzás enyhül. A következő nemzedék az intimebb formákat fogja keresni. S ami már Händel műveiben mind érthetőbb: a zenei termés, a zenekultúra döntő mértékben világi, polgári jellegűvé alakul.

A monumentális formák, a barokk építkező-erő és motivikus szövőkészség csodái a heroikus pátoz hirdetői kiégték, kihunytak; de ott vannak az intimebb vagy idillikusabb, a kísérletezésre alkalmasabb műfajok – most ezekre terelődik a figyelem. Ilyenek a dal, a tánc, a könnyebb szvitmuzsika, a vígopera, ilyen formává alakul most a szonáta is. A mannheimi zenészek csoportja egyenesen a végletek „Sturm und Drang” művészetét teremti meg a század közepén. De ezek a szálak végül újból kemény, céltudatos kezekbe futnak össze, melyek az ingó és olvadó formákat újra megszilárdítják és klasszikussá kristályosítják: Haydn kezébe, Kismartonban, Eszterházán és Bécsben.

Hasonlóan az opera szálai is ilyen határozott kezekbe kerülnek, amikor Gluck emelkedik a színpadi zene reformtörekvéseinek élére, s a mozgalmak súlypontja mindinkább Bécs felé tolódik, amikor 1780–1790 táján Mozart lesz a színpadi és szimfonikus zeneköltészet vezérlő gényusza. Az opera árama 1700-on túl két nagy ágazatra szakadt: a klasszicizáló barokk keretekhez ragaszzkodó nagyoperával, az opera seriával szembekerült a népi hagyományokból fakadt realiztikus vígopera, az opera buffa, opéra comique, a Singspiel, a daljáték. A színes, mozgékony, elementáris vígopera-világgal szemben az opera seria-irodalom sem maradhatott meg változatlan merevségben, a „nápolyi iskola”, a bel canto hűvösen ragyogó artisztikumában; át kellett alakulnia. A törekvések beteljesítője Gluck (1714–1787).

Mozart (1756–1791) operaművészete inkább az opera buffa világában gyökerezik, de igen hamar megteszi az utat a teljesebb összefoglalásig. Ő az egyetlen, aki tiszta zeneforma és mély emberábrázolás, dráma és dallam egységét páratlan összecsendülésben váltja valóra (Szöktetés a szerájból, Figaró házassága, Don Juan, Varázsfuvola). Újjáteremti a tisztán hangszeres zenét is; formaszövése, színpompája az európai zeneiség legidőtállóbb törvényeit s ugyanakkor a legteljesebb egyéni megoldást példázzák, olyan magaslaton s oly intenzitással, amely egyedülálló a zene történetében. Ezek a „mozarti” műfajok, a kamarazene, a szimfónia, a versenymű ekkor már részben az ő, részben Haydn munkáiban, valóban elérik a zene klasszikus magaslatát, a zenei gondolkodásunkra azóta is érvényes, összefoglaló európai normákat.

Joseph Haydn (1732–1809) látszólag idegen nyomokon indul: oratóriumait, a Teremtést és az Évszakokat Händel ihleti meg, szonáta-szimfóniaformáját, kamarazenéjét olasz, cseh és mannheimi mesterek.

A végső eredmények azonban nála is teljesen személyesek, s maga a formai koncepció történelmi jelentőségű.

A klasszikus formavilág teherpróbáját tekintve, annak tartalmi kitágításában és személyes hangra való átváltásában Beethoven (1770–1827) megy a legtovább. A beethoveni formák (vonósnégyes, zongoraszonáta, szimfónia), különösen késői alkotókorszakában megváltoznak, túlforrósodnak, az alkotóelemek túlnőnek addigi méreteiken, az egyes tételek egymásra utalnak, a teljes mű egybeötvöződik, hangja közvetlenebb, izzóbb, vallomásszerűbb és indulatosabb, mint bármely más zenéé. Így lesz kifejezője egy olyan egyéniségnek, mely merőben új légkört hoz a zene világába: az örök küzdelmet s a legfőbb szabadságot, az elemésztő szenvedélyt s mégis, minden viharon túl a végső emberi harmóniát és teljességet. Így Beethoven nemcsak betetőző, de egyben feloldó is, akár Michelangelo – a legnagyobb klasszikus, egyben az első romantikus költő.

De mások is megteszik ezt az utat vele és körülötte. Mozart és Haydn utolsó műveiben már ott kísértenek a romantika első hangjai. A végletek ily módon egymásba hajlanak, s a szigorú rendszert most újból a lazább mintázás ideálja váltja fel. Az a szellem, mely elsősorban szabadságot és kifejezést keres, nem szabályt és nem egyensúlyt; a klasszicizmus észrevétlenül kaput tár a romantikának.

A kapuk tehát megnyíltak, s beárad rajtuk egy új, erjedőbb és bonyolultabb világ levegője. Forma és zeneiség új értelmet nyernek, a klasszikus szerkezetek meglazulnak és vagy magukba fogadják az új tartalmat, vagy fel kell oldódniuk s átadniuk a helyet most születő, rugalmas, sokszor irodalmi igényű formáknak. A két megoldás gyakran egyszerre jelentkezik, s ilyenkor a romantika két ága éles harcban kerül szembe egymással (így Párizsban 1840 körül vagy Bécsben 1870 táján).

Az első irányzat nagy képviselője Franz Schubert (1797–1828), a „Lied” romantikus műfajának megteremtője. A dal mellett, vele párhuzamosan jelentkezik a színpad átalakulása: ezt Karl Maria von Weber (1786–1826) nyitja meg újszerű mesehangulatok, népi színek, tájak, misztikumok számára (Bűvös vadász, Oberon). Új igényekkel jelentkezik a hangszeres muzsika is (Mendelssohn – 1809–1847). A romantika további áradásában az imént vázolt irányzatnak találkoznia kellett azzal a másik ággal, melyet a régi formák kezdettől fogva nem elégítettek ki, amely teljesen új keretekre vágyott.

Ez a mozgalom Berliozban (1803–1869), Chopinben (1810–1849) és Lisztben (1811–1886) találta meg szóvivőit. Egyikük sem volt német, tehát könnyebben kezdeményezhetett új formavilágot a német klasszicizmus formái helyébe. A teljes felgyülemlett romantikus nyelvi és formai anyag azután beleömlik a század hatalmas összegzésébe, Wagner (1813–1882)

zenedrámájába, mely ez időtől kezdve már öntudatosan minden művészet egyesítését, az „egyetemes műalkotást” tekinti céljának. A wagneri művészetnek bár a francia nagyoperát sikerült legyőznie, Itáliában azonban sohasem arathatott ilyen győzelmet Verdi (1813–1901) felett, akinek felemelkedésével még egyszer lehetségessé válik a gyökeresen olasz operahagyomány nagyarányú romantikus betetőződése.

Ebben az időben mind erőteljesebben jelentkezik a fiatal európai nemzetek, a „jövevények” zenéje is, kivétel nélkül a nemzeti romantikák égiske alatt (Lengyelország, Magyarország, Csehország, Oroszország, Skandinávia, Spanyolország és Finnország).

A 19. század végén úgy tűnik fel, hogy francia földön lesz lehetőség a romantika félreállítására s egyben új európai összefoglalásra. A 20. század első felében sűrítve játszódott le az a folyamat, amelynek régi korszakok nemzedékfordulóin ismételten tanúi lehettünk: a zenei formák meglazulása, majd újabb megszilárdulása. Ha utóbbit a század jellegzetes újdonságának tekintjük, akkor ez a kor az első világháború után, Debussy halálával veszi kezdetét. Debussy (1862–1918) az új korszak kapunyitója, aki szemben az egykorú német zene nehézkes, levegőtlen zsúfoltságával, dallamtalan nyelvezetével latin szellemű, vibrálóan színes művészetet teremt. De ez az „impresszionisztikus”, romantikaellenes szellemiség Debussy környezetében és utódaiban nem talált egyértelmű folytatásra.

A romantikus hagyományok ereje német földön marad a legerősebb: ezeket duzzasztja óriásméretűre bővérű szimfonikus és színpadi műveiben Richard Strauss (1864–1949). De ugyanezen hagyományok azok, amelyek végső egzaltációig feszülnek és egyben feloldódnak Mahler (1860–1911) művészetében. Ez a kor szüli a hagyományos hangnemi kereteket feloldó s helyette a 12 hangú „sor”-képlet szigorú kombinációs elveit valló irányzatot (Ravel, Milhaud, Vaughan Williams, Respighi, Janáček, Enescu, Sztravinszkij). Főleg a népi és az óklasszikus elv előtérbe kerülése, éles, tüntető, általános. Ennek a korszakfordulatnak égiske alatt lép be Európa zenéjébe a magyar mesterek, Bartók (1881–1945) és Kodály (1881–1945) művészete is.

Ahol nincs eleven népzene, ott egy ideig a jazztól sem riadnak vissza; hagyományt, megkötöttséget, talajt, közösséget keres a kezdetekkor még igénytelenebb, a szórakoztatóbb, az aktuálisan agitáló vagy játékos „múltakat stilizáló” zene is.

A múlt század 20-as, 30-as évei megszázsorozzák a zenenagyipar tőkét, hatásugarát és hírverését a hangosfilm tovább növeli. Ebben a zenei nagyüzemben már nemcsak arról van szó, hogy one stepet és two stepet vagy charlestont játszanak és komponálnak a jazz mesterei és mesteremberei. A jazz, mint valami világraszóló darológép, magába szívja Liszt Ferencet és

Verdit, a brazil népzene és az indián vadászdalokat, a kivándorolt oroszok harmonikamuzsikáját és a clevelandi magyarok csárdásait. Jazzesítik Wagnert és Smetanát, Ravelt és Hacsaturjánt, Johann Strauszt, Jacques Offenbachot és mindenkit, mert a gigászüzem nyomdagépei új meg új anyagot követelnek a mesterektől és a mesteremberektől.

Új és új táncformák is születnek, amelyek lassan már nemcsak az angolszász és a néger táncképletekre támaszkodnak, hanem felölelik a spanyol és portugál vidéki tánckincsét is. Jön a „Rumba” és a „Kukaradzsa”, jönnek a tangó különböző árnyalatai, az argentin stílustól a mexikóiig, jön a „Bugi-Vugi” és a „Kalipszo” – hol zárt, lefojtott mozdulatképletekbe, hol orgiasztikusan szabad viháncolásba öntve zenét, táncot és ritmikát.

Feltűnnek a jazz csillagai: Armstrong, Duke Ellington, Stan Kenton; zongoravirtuózok, mint Oscar Peterson és a jazzénekesek végtelen sora, akik Bing Crosby élő „jazzorgonájától” egészen Armstrong rekedt énekhangjáig variálják a jazzdalolást; feltámasztva újra a néger muzsikálás egy ősi formáját, a vokálegyüttest.

Ezek a klasszikus madrigál-együttesek fegyelmével énekelik a régi néger vallásos dalokat, spirituálékat, de jócskán „megkeverik” (ugyancsak divatos jazzkifejezés, a ritmus és a dallam szabad variálására) a divatos jazzszámokat is, ezzel is új szintet vegyítve a modern tánczenébe.

Szinte lehetetlen volna a teljes eszköztárat felidézni. A jazzorgonát és a szimfonikus mezbe öltözött tánczenét, a három hangszerre méretezett jazz kamaramuzsikát (zongora, dob, elektromos gitár) és az átlagzenekart, amelynek oly pontosan kialakult már az együttese, a hangszerelési stílusa, mint a 19. század szalonzenekarainak, szimfonikus együtteseinek vagy színházi zenekarainak.

A 19. század első felében jelenik meg a kulturális életben az az egyre növekvő embersereg, lényegében városiak (Homo Urbanus), amely sajátos zeneművészetre tart igényt. Ennek kielégítésére újfajta művészeti iparág születik: a szórakoztatózene-ipar (irányító producerek, menedzserek, vállalkozók, a kivitelezést végző „kézművesek” stb.). Ezzel a zeneirodalom kettős áramlattá válik. Egyik ága továbbra is csak belső művészi törvényeit követve kanyarog tovább. Ez lényegében véve egy embernek a világról, önmagáról, a művészetről közlésre kívánczó mondanivalójának formába öntésére szolgál. A másik ág az említett tömegigényhez igazodik. Gyakorlati célokat követ, és az üzleti szempontokat figyelembe véve, sajátos tömeggyártássá fejlődik. A zeneművészet így módon a 19. század elejétől dokumentálás szempontjából kettős történettel rendelkezik. (Meglepő lehet, de száz évvel később ugyanezen folyamat játszódik le a tudományokban – alap kutatás, alkalmazott kutatás, elméleti munka – gyakorlati haszon.)

Amikor 1953-ban Memphisben egy Elvis Presley nevű fiatal teherautóvezetőnek az az ötlete támad, hogy saját szórakoztatására kialakított öntevékeny muzsikálásáról lemezt készített, semmi rendkívülit nem csinál. Hasonló öntevékeny fiatal zenészek a nagyvárosokban már bőven akadnak. A szórakoztató nemzetközi világnyelv, a szving helyett valami mást szeretnének, amihez mintákat a rhythm and blues vagy a rock stílusokban találnak. Ez a zene tartalmában a nagyvárosi ember állandóan alakuló életérzéseit, hangulatának, félelmeinek, feloldódásainak, kivetítésre kívánczó mondanivalójának hű tükröződése. Széles körű és az emberek köréből spontán fakadó tömegművészet, újfajta városi kultúra virágzik ki.

A lemezgyárak természetesen nem annyira spontán lelkesedésből, mint alapos üzleti megfontolásból foglalnak állást az új stílusú előadókkal szemben. Érdekeik azt kívánják, hogy a szórakoztatás felfuttatott sztárjainak népszerűsége minél hosszabb ideig tartson.

Ám akadnak olyanok is, akik nem Elvis Presleyt tekintik kedvencüknek. Két fiatal a Yale Egyetemen ezer, gomblyukba tűzhető jelvényt készített. Ezen Beethoven arcképe látható és ez a felírás: „I like Ludwig”. Rábeszéli társaikat, hogy vegyenek egy jelvényt, csatlakozzanak a Beethoven Klubhoz tiltakozásként Presley és rockzenei barbársága ellen. Négy hét alatt Amerika több mint száz főiskoláján már 20 000 tagja van a Klubnak, felvonulásokat rendeznek, az egyetemi tanárok gomblyukukban a jelvénnel mennek órát tartani.

Persze, az Elvis rajongók sem maradnak tétlenek, ellentüntetéseken tiltakoznak az „idegen Lajos” betolakodása ellen.

Az ilyesféle mozgalmak gyakran támadnak és gyorsan elmúlnak. Az a kreatív tevékenység azonban, amely a városi fiatalokban elemi erővel támadt fel, tartósnak bizonyult (Beatles).

Ebben a világban ott vannak a Straussok, akik az első családi zenegyár megalapítói, Offenbach és Lehár, akik a nagyvárosi ember kritikus véleményének tükrözésében találtak rá új lehetőségekre, Stolz, aki felfedezi a gépesített tömegszórakoztatás korszerű formáját, a filmoperettet, Benny Goodman, aki rátalál a táncjellegű szórakoztató zene időszerű formájára és változatára. Mellettük a kisebb-nagyobb szórakoztató zenei üzletemberek sora, világhírré emelkedett slágerek, mint a „Kék Duna keringő”, és körülrajongott világsztárok, Hortense Schneider, az első operettprimadonna. És máig tartósan a pop-sztárok megszámlálhatatlan áradata. Ebből áll össze a Homo Urbanus művelődéstörténetének egy része is.

Paul Johnson, neves angol konzervatív történész *Értelmiségiek* című kötetében (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1999) a következőket írja:

„Az elmúlt kétszáz évben az értelmiségiek befolyása egyre növekedett. Mi több, a világi entellektüelek térhódítása kulcsfontosságú tényező volt

a modern világ kialakításában. A történelem hosszú folyamatát tekintve ez sok szempontból új jelenség. Igaz persze, hogy korábbi megjelenési formáikban – mint papok, írástudók és jók – a szellem emberei mindig is igényt formáltak a társadalmi irányítására. De hieratikus (hagyományosan megszabott) kultúrák őrei révén – akár kezdetlegesen, akár fejlettek voltak ezek a kultúrák –, a törvények, szabályok és hagyományok erősen korlátozták morális és ideológiai újításait. Nem voltak és nem is lehettek szabad szellemek, az értelem kalandorai.

Ám amikor a tizenharmadik században a klérus hatalma fogyatkozni kezdett, a mentor új fajtája jelent meg, betöltve a keletkezett űrt és átvéve a társadalom sugalmazójának a tisztét. A világi entellektüel lehetett deista, szkeptikus vagy ateista. De akárcsak a főpapokban és a presbiterekben, benne is megvolt a hajlam, hogy megszabja az embereknek, hogyan intézzék az ügyeiket. Kezdetől fogva azt hirdette, különösen szíven viseli az emberiség sorsát, és szent kötelességének tekinti, hogy tanításával ennek a jobbra fordulását szolgálja. Ezt az önként vállalt feladatot illetően sokkal radikálisabbnak mutatkozott a klérushoz tartozó elődeinél. Úgy érezte tudniillik, rá nem érvényesek a kinyilatkoztatott vallások kötelmei. A múlt közös bölcsességét, a hagyományokat és az ősi tapasztalatokon alapuló előírásokat teljesen a saját belátása szerint követte, alkalmazta vagy vetette el. A történelemben először léptek fel olyan emberek, akik növekvő magabiztossággal és merészséggel állították, hogy pusztán az értelmükre támaszkodva meg tudják állapítani és orvosolni tudják a társadalmi bajait, sőt, hogy az általuk megalkotott elméletekkel és módszerekkel nemcsak a társadalom struktúrája, hanem az emberek valamennyi alapvető szokása is átformálható, jobbá tehető.

Papi elődeikkel ellentétben ők nem szolgái vagy tolmácsai, hanem helyettesei voltak az isteneknek. Hősük Prométheusz volt, aki ellopta az égi tüzet, és lehozta a földre.

Az új világi értelmiségiek egyik legfőbb jellemzője az volt, hogy nagy élvezettel vizsgálták és bírálták a vallást és annak képviselőit. Mennyit használtak vagy ártottak az emberiségnek ezek a nagy hitrendszerek? Mennyire feleltek meg ezek a papok és pápák az elveiknek: a tisztaságnak és az igazmondásnak, a testvéri szeretetnek és a jóakaratnak? Az ítéletek, amiket mind az egyházak, mind a klérus felett kimondtak, kíméletlenek voltak. Nos, mivel az eltelt két évszázad alatt a vallás befolyása tovább csökkent, s a világi entellektüelek egyre nagyobb szerepet játszottak nézeteink és intézményeink kialakulásában, itt az ideje, hogy őrájuk is kiterjesszük ezt a vizsgáldást, a működésükre éppúgy, mint a személyükre. Főképp azt szeretném tisztázni, erkölcs és ítélőképesség tekintetében volt-e joguk hozzá, hogy utat mutassanak az emberiségnek. Ők hogyan alakították

a saját életüket? Mennyire voltak becsületesek a családjukkal, a barátaikkal, a társaikkal? Tisztességesek voltak-e a szexualitás és a pénzügyek terén? Az igazságot mondták és írták-e? És az ő rendszereik hogyan állták az idő és a gyakorlat próbáját? ...

Jóllehet antiliberális vagy diktatórikus államhatalmak alkalmazták, [a mindenáron való társadalomátalakítás] egész rendszerét, összes tervét entellektüelek munkálták ki... Mindenek felett pedig szüntelenül emlékeznünk kell arra, amiről az értelmiségiek szeretnek megfeledkezni: hogy az emberek fontosabbak, mint a koncepciók, hogy övék az elsőbbség. Minden önkényuralom közül az eszmék szívtelen zsarnoksága a legrosszabb.”

Mark Lilla amerikai filozófus „*A zabolátlan értelem*” című könyve Czesław Miłosz 1953-ban megjelent „*A rabul ejtett értelem*” című kötetére rímel, annak mintegy kommentára. A lengyel filozófus ebben a művében – értelmiségi utakat bemutatva – azt vizsgálta, hogyan kísértette meg a hatalom az írástudókat a háború utáni Kelet-Európában. Mark Lilla magyarul 2005-ben megjelent írásában (Európa Könyvkiadó, Budapest) azt mutatja be hat nyugat-európai gondolkodó portréjában, hogyan válhattak – Németországban és Franciaországban, a második világháború előtt és után – elnyomó, totalitárius rendszerek hívévé és fordulhattak szembe a szabadság és az elfogulatlan igazságkeresés elveivel olyan kimagasló értelmiségiek, akiket – kelet-európai társaikkal ellentétben – nem a presszió, a megtorlástól való félelem és az egzisztenciális bizonytalanság, hanem az igazság szenvedélyes szeretete ösztökélt; tehát hogyan született meg Lilla szerint az értelmiség sajátos mutációja, a zsarnokságszerető értelmiségi. Platón híres előpéldája kudarcba fulladt zsarnoktérítő szicíliai kísérlete („Szürakuszai csábítása”).

Mark Lilla kötetéből fontos tanulságot vonhatunk le: „A zsarnokság nem halott, se a politikában, sem a lelkünkben. Lehet, hogy az átfogó ideológiák kora leáldozott, de amíg csak emberek politikáról gondolkodnak – amíg csak egyáltalán lesznek gondolkodó emberek –, mindig ott lesz a kísértés, hogy behódoljunk egy-egy eszme csábításának, hogy a szenvedélytől elvakultan ne vegyük észre a leselkedő zsarnokságot, hogy ne vegyünk tudomást legelső kötelességünkről: a zsarnokot magunkban kell legyőzni.”

Ha az európai ember *szellemi, lelki természetéről* beszélünk, megkerülhetetlenül érintenünk kell a *lelkiség* fogalmát. Első kérdés: Mi tehát a lelkiség? A válasz: a hit megnyilvánulása az életben. A hit ugyanis nem lehet pusztán belső magatartás, annak kifelé is meg kell nyilvánulnia tetteinkben. A helyes hitet, az ortodoxiát az ortopraxisnak kell követnie, a helyes keresztény életnek. A lelkiség élet és hit egysége. A lelkiség történetileg alakul, változik. Ám ha krisztusi, akkor biztosan van állandó,

maradandó tartalma is. Jézus Krisztus emberi természete alapján beletestestült a történelembe, a lelkiségben együtt éli az emberiséggel ezt a történetet. A huszadik század közepéig nem a történeti szempont volt a fő a lelkiség tárgyalásánál, hanem a szisztematikus.

Így keletkeznek az *Aszketika és misztika* című rendszerező művek. Ezek a munkák a történeti kialakulásra nem voltak tekintettel. Ezért a hosszmeteszben való tárgyalás jobb a keresztmeteszénél. Hiszen a korhoz kötött rendszerből szükségképpen kimaradtak a már nem gyakorolt vagy elhalófélben lévő formák, szokások, és nem voltak nyitottak a jövőndő, a küszöbön álló formák felé.

A történeti szemlélet nyíltabb, helyet ad a kiegészítésre, a továbbgondolásra. Viszont épp a történetiség alapján relativizálja a gyakorlatokat: nem mindig volt így, nem mindig kell, hogy így legyen. De – hisszük –, hogy magát a lelkiséget nem relativizálja, hanem inkább erősíti, mert egyre jobban a lényegesre tereli a figyelmet. Ránk hagyja, hogy eldöntsük, a régi formák felújíthatók-e. Szabadságot ad, ezzel együtt felelősséget is támaszt.

A lelkiség történetét azokban az írásokban követhetjük nyomon, amelyeknek fő tárgya a lelkiség. A patrisztikus kornak valamennyi írása – kis túlzással – ide sorolható.

A lelkiség mintaszerű élői a szentek. Életük a lelkiség történetének egy-egy fejezete. De a keresztény nép gyakorlatából, imáiból, énekeiből, kultuszából is ez látszik (vallási néprajz). A lelkiség objektívált emlékeit megtaláljuk a képzőművészetekben is: templomokban, szobrokban, képekben, és természetesen a zene is tartalmazhat spirituális elemeket.

Egy keresztény lelkiségtörténetet szükségképpen a kezdetektől kell vizsgálni, tehát az Újszövetségtől. Ebből fejlődik ki minden a történelem folyamán, ez lesz a norma is, amelyhez az egyes korok lelkiségét hozzámérhetjük. Tudatában vagyunk annak, hogy az Újszövetség egyes könyvei is, szerzői is más-más lelkiséget képviselnek, más szempontokat alkalmaznak. Ily módon beszélhetünk az egyes evangélistákéról, a jánosi lelkiségről, a páliról, a pasztorális levelekéról stb. Mégis, most próbáljuk meg egységben látni az egész Újszövetséget, mint egy egységes könyvet. Összefoglalva:

(1) Az Újszövetség nem teljesen új, folytatja az Ószövetséget, tehát a kinyilatkoztatás első szakaszát, a zsidók szent könyveinek lelkiségét. Jézus nem felbontani jött a törvényt, hanem beteljesíteni. A Tízparancsolat például továbbra is érvényben marad. Ugyanakkor Jézus tudatosan korrekciót is alkalmaz, ami valószínűleg nemcsak a korabeli farizeusi és egyéb gyakorlatokra vonatkozik, hanem az Ószövetségre is. Legvilágosabban ezt a

hegyi beszédben (Mt 5), ahol az ószövetségi három jámborsági gyakorlatot: a böjtöt, az imát és az alamizsnát értelmezi át.

(2) Erősen hangsúlyozza az összefüggést a hit és a keresztény élet, a lelkeség között. Megígéri a Szentlélek elküldését, és így újra elnyerjük az istengyermekséget, az isteni életet és az abból fakadó, megfelelő életmódot.

(3) Az Újszövetségben a böjt, az aszkézis nem kap kiemelt szerepet, csak eszköz jellegű. De van aszkézis: Krisztus követése, önmagunk megtagadása, a kereszt felvétele. Mintha az ima, a kultusz is kisebb szerepet kapna. Bár magának a megszentelődésnek, megváltásnak is van latreisztikus, istenimádó jellege, de ezt az Újszövetség nem részletezi. A főparancsolat kettős, de egy: Isten- és emberszeretet. Erre a másodikra most nagy hangsúly esik. A felebaráti szeretet, a másokért élés sokkal fontosabb lesz, mint eddig.

(4) Az újszövetségi lelkeségnek van egy eszkatologikus, a végre irányuló jellege, ami már a jelenben is működik, és a végén lesz teljes. Akkor eljön Isten országa, uralma. Ez ad felelősséget erkölcsi tetteinknek, de itt nem a félelem viszi a főszerepet, hanem a remény: Isten irgalmából elérjük a beteljesedést. Nagyon röviden ez az újszövetségi írások örömhíre.

Az ősegyház lelkeségéről szólva itt a Krisztus utáni 2. és 3. századról van szó. Gyakorlati jelentőségű írásokból értesülünk e kor lelkeségéről; a címzettek még gyakran zsidó-keresztények vagy tőlük nem messze állók.

A Didakhé, azaz *A tizenkét apostol tanítása* a 2. század első feléből való, görög nyelven íródott. Az újonnan megkeresztelték számára ad tanítást, szembeállítva az élet útját a halál útjával, a bűnökkel. Szól a liturgiáról: a keresztségről, a böjtről, az imáról, az eukarisztiáról. Figyelmeztető tanácsokat is ad: hogyan kell fogadni a vándorapostolokat és az újszövetségi karizmatikus prófétákat.

Krisztus előre megmondta, hogy tanítványait üldözni fogják: „Nézzétek, úgy küldelek titeket, mint bárányokat a farkasok közé. Legyetek tehát okosak, mint a kígyók, és szelídek, mint a galambok. Az emberekkel szemben legyetek óvatosak, mert bíróság elé állítanak, zsinagógákban megostoroznak benneteket. Miattam királyok és helytartók elé hurcolnak, hogy tegyetek előttük tanulságot.” (Mt 10, 16–19). Tanúságot tenni: *martírion*. A Krisztusért vállalt szenvedés, sőt halál hozzátartozik a vértanúság fogalmához, ahogy azt Szent Ágoston mondja: „Vértanúvá nem a szenvedés tesz, hanem az ok.” A vértanúk lelkeségéről egész sor írás tanúskodik: olyanok, amelyeket ők maguk írtak még a haláluk előtt, aztán a szorosán vett vértanúakták (a tárgyalásokról gyorsírással jegyzőkönyvet vezettek). Későbbiek a passiók, a vértanúk szenvedésének leírása, még későbbiek a legendák, amelyek a történelmi magot kiszínezik, csodákat adnak hozzá.

Az egyházi írók között vita volt arról, szabad-e provokálni a vértanúságot. Néhány vértanú ezt meg is tette. De Szent Cyprianus okos meggondolást tolmácsol. A Mt 10,23-hoz kapcsolódva megengedhetőnek tartja az elrejtőzést. Maga is ezt tette. De ha elfogják, akkor vállalja a hitét. A 4. századból azokat is tisztelni kezdték, akik nem voltak vértanúk, csak aszkéta életet éltek. Közöttük az elsők: Szent Szilveszter pápa (†335) és Tours-i Szent Márton (†397).

A kereszténység a pogány római állammal kétféle módon került szembe: egyfelől az apologéták (védőbeszéd, igazolás) írásaikban azt fejtegették, hogy a kereszténység nem államellenes, másfelől a vértanúk vérükkel pecsételték meg hitüket. Meg kellett határozni a kereszténység viszonyát az ókori, pogány kultúrához akkor, amikor a műveltek is egyre nagyobb számban tértek meg. Ezeknek a korabeli műveltséget a retorika, az ókori szónoklás tudománya adta. Ez volt a forma, amelyben a világnézet és a filozófia kifejezésre jutott. A szembesülés helye az ókor legkulturáltabb városa, az egyiptomi Alexandria volt. Ez a város vált a hellenisztikus görög műveltség gyűjtőpontjává. Közel egymilliós lakossága volt, Kelet és Nyugat érintkezési pontja. De itt találkozott a zsidó hagyomány is a hellenizmussal. Itt fordították le görögre az Ószövetséget: ez az ún. Hetvenes, azaz Septuaginta fordítás (70 vagy 72 tudós fordítása); sőt az Ószövetség néhány utolsó könyve, a Bölcsesség és Sirák fia könyve is itt keletkezett. Itt működött, talán itt is született Alexandriai Kelemen (Titus Flavius Clemens †215). Alexandriai működése a 200. év körüli időkre eshetett.

Három műve egységet alkot, egyik a másiknak folytatása: (1) *Protreptikosz* (buzdító beszéd a görögökhöz, azaz a pogányokhoz); (2) *Paidagógosz*, vagyis Krisztus, a nevelő, aki megtanít a helyes életmódra és filozófiára, mivel szereti az embereket; (3) *Sztrómateisz* (arabeszek, tarka egyvelegben jönnek elő a témák, minden rendszer és összefüggés nélkül). Főként az eretnek keresztény gnosztikusok ellen fordul, akik a tudást a hit elé helyezték. Az erkölcsi oktatáson kívül a hit és a tudás, a ráció és a kinyilatkoztatás összeférhetőségét ő tanítja először, ha rendszert nem is ad.

A pogány kultúrával való szembesülést nem Kelemen kezdeményezte, ő csak részletesen kifejtette. Ennek a nyitottságnak sokan ellene voltak: mi köze Athénnek Jeruzsálemhez? A pogányokkal kötött házasság nagyobb lelki veszélyt jelent, ezért erről lebeszéli a keresztényeket. A városi kultúrát elfogadja ugyan, de túlzásait gúnyos hangon bírálja. A fényűzés ellen éles gúnyval szól.

Kelemen szentként emlegették, de XIV. Benedek, a nagy jogász pápa ezt a címet megvonta tőle. Mi volt az ok? – ezt pontosan nem ismerjük, hiszen eretnekséget nem tanúsított.

Órigenész (184–254), a biblikus lelkeség első nagy alakja rengeteget tanított és írt. Hatezer művét említi egy író, de ez valószínű, hogy túlzás. A kétezer a valószínű adat. Műveinek csak a töredéke jutott el az utókorhoz, némelyik csak latin fordításban. Eleinte mindenki az ő írásából tanult, majd egyre többen ellene fordultak. Szent Jeromos, aki kezdetben rajongott érte, szembefordult vele, és minden eretnenség atyjának nevezte. Jusztinianosz császár néhány tételét elítélte, ezt Vigilius pápa is aláírta. Ekkor műveit elégették (543-ban). A középkor csak mint eretneket emlegeti, közvetlen hatása nincs, csak más egyházi írókon keresztül. Írásait nem ismerik. Az újkorban rehabilitálták, ma csodálják nagyságát.

A II. Konstantinápolyi Zsinat (543) inkább az origenistákat ítéli el, nem magát Órigenészt, nevezetesen tanítványainak túlzásait. Tőle eretneknek minősítik a lélek preegzisztenciájának tanát: a lelkek születésük előtt is léteznek valahol, így Jézus lelke is. A zsinat eretneknek tartja azt a felfogást is, hogy a feltámadt test gömb alakú lesz. Itt félreértésről lehetett szó, Órigenész platonista tanát forgatták ki, ugyanis ő ezt az égitestekről mondja (elfogadott vélemény az ókorban, hogy a tökéletes testek gömb alakúak).

Ennél nagyobb súlyú, fontosabb dolog az apokatasztaszisz vagy restauráció (helyreállítás, végső megtisztulás) tana. A Sátán és vele a többi elbukott lélek állapota nem végtelen. Egyfelől megmarad akaratuk szabadsága, ezért képesek megtérni; másfelől Isten irgalma végtelen, így a végén, megtisztulva, minden lélek eljut Istenhez. És akkor talán újra kezdődik a bukás és a megtisztulás. Talán ez a tan indiai eredetű.

Ez a zsinat nem foglalkozott Órigenész szentháromságtanával. Mai szemmel, a nagy zsinatok után ez is eretnek. Egy bizonyos működési alárendeltséget lát a három isteni Személy között: az Atya, a Teremtő működése és gondviselése kiterjed az egész teremtett világra; a Fiúé csak az emberekre; a Szentléleké csak a keresztényekre.

A „*Peri arkhón*” (A kezdetekről, alapelvekről) című műve Rufinus latin fordításában maradt ránk, „*De principiis*” címmel. A bevezetőben összefoglalja a katolikus tanítást (ez az ő korában csak néhány tételből áll), s azután a filozófia segítségével kifejti őket. Itt található említett tévedései is. Újabb könyvében a gnosztikus eretnenség cáfolatával is foglalkozik, de másként, több megértéssel, mint azt a lyoni Szent Ireneusz tette.

Órigenész utal az Írás többféle értelmezésének a lehetőségére: „az együgyűbb épüljön az Írásnak mintegy testéből (így nevezzük a szó szerinti, közvetlen értelmezést), az, aki valamennyire előre jutott már a fejlődésben, mintegy a lelkéből, a tökéletes pedig a szellemi törvényből (1Kor 2,6–7). Ez utóbbi már nem írott betűk, hanem élő igék által szól.”

Órigenész allegorikus bibliaolvasata, az ősbűnről, a világok egymásutánjáról szóló beszámolója vagy az angyalok testét illető aprólékos

leírása ma sok tekintetben távol áll az olvasótól. Ám hite a gondviselő Isten teremtettevilágban, amelynek egyedüli célja, hogy az önfejű teremtményeket visszatérítse Istenhez, s a végső bizakodás, hogy végül minden teremtmény megmenekül, mert Isten sohasem hagy magára semmit, amit teremtett, máig mit sem veszített ihlető erejéből.

Elég nehéz meghatározni, mi az eretnokség vagy heterodoxia. Kezdetben csak egy nézet, amit fontosnak tartanak. Nem akar szakítani, bár küzd már irányzatokkal. Világos a dolog, ha egy már meghatározott egyházi dogmával fordul szembe, és ha ellenegyházat szervez. Néha csupán az egyházi nyelvhasználatot utasítja el: ez a verbális eretnokség.

A görög szó (*hairezisz*) válogatást jelent. A tanból és a gyakorlatból kiválasztanak és túlhangsúlyoznak egyes elemeket. Ez a herezis. Tehát mindig van bennük igazság is. Ha csak az egyház szervezetével szakítanak, az a skizma, szakadárság. Az ókorban néhány eretnokségnek lelki, spirituális gyökere van: éppen nagyon jól, erkölcsösebben akarnak élni, mint az akkori nagy tömeg. Luthert is ez mozgatta. Sokszor vissza is hat az egyházra; jobban tisztázza tanait, megjobbitja életét. Ezért szükséges néhány lelki alapú eretnokséggel foglalkozni.

A gnoszticizmus görög alapszava – *gnószisz* – tudást, ismeretet jelent. Van keresztény értelme is. A hit egyik mozzanata, nem magasabb a hitnél. A gnoszticizmus gyűjtőnév, heterodox – az ortodoxia kívánalmainak nem megfelelő – rendszerek összességét jelenti, amelyekben az üdvösség alapja a kevesek számára elérhető kinyilatkoztatott tudás (*gnószisz*). A gnosztikusok radikális dualizmust vallanak a szellemi és a testi világ között, és azt állítják, hogy kétféle emanáció („kiáramlás”) létezik: az egyik a jóságos Istenből ered, a másik a rossz princípiumból (amelyet többé-kevésbé az anyaggal azonosítanak). Ezen utóbbi folyománya a jelenlegi világ.

A gnoszticizmus a zsidóságból, a kereszténységből, a keleti vallásokból és a görög filozófiából olvaszt egybe elemeket (késő antik szinkretizmus), és ezzel valami szupervallásnak, a legtökéletesebb világnézetnek képzelet magát. A platonizmustól átveszi a test és lélek dualizmusát. A test a lélek börtöne, sírja (szóma–széma). Innen kell kiszabadulni. Ez a kiszabadulás a megváltás. Ez elsősorban a helyes tudással, a *gnószisz* által történik. Jézus csak példát ad hozzá, nem ő a Megváltó.

Az emberiséget három csoportra osztották: a gnosztikusok, akik a tudás birtokában vannak, az evangéliumot ismerők, a pszichikusok, az egészen tudatlanok, a testiek pedig a szomatikusok. Ez utóbbiak a *massa damnata*, a kárhozatra ítélt nagy tömeg.

A gnosztikusok jellegzetes képviselője volt Markion (85–160), jómódú kisázsiai hajógyáros, flottatulajdonos. Ide sorolhatjuk a radikálisan dualista manicheizmust, továbbá a montanizmust, a priscilliánusokat, a donatistákat

és a messalianizmust (szerzetes eretnokség). Itt kell még megemlítenünk a pelagianizmust is (Pelagius ír vagy kelta szerzetes volt a 4. század végén).

Az ókori egyházra igen jellemző volt a szüzesség nagyra értékelése, gyakorlata. Már az első századokban feltűnik ez a vonás, de virágkorát a 4., majd az 5. század első felében éri el. Ettől kezdve a szüzesség a szerzetesek sajátja lett, beolvadt a szerzetes lelkiségbe. A jelenség általános a vallások történetében, a szüzesség nagyra értékelése mindenütt megtalálható, ám különböző alapokon. Van, ahol a kultikus tisztaság része: az istenséghez közeledni, például áldozatot bemutatni, csak a nemiség megtagadásával lehet. A szentatyák is tudták – hiszen a pogány Rómából jöttek –, hogy Róma városának szent tüzét a Vesta-szüzek őrizték. A keresztény szüzeket is nagy tisztelet vette körül, a templomban külön helyük volt, de még otthonukban éltek, viszonylagos jólétben. Ennyi összefüggés volt csak a két szüzesség között. A görögöknél nem találunk szüzességet. Van ugyan szűzi istennő: Artemisz, sőt Pallasz Athéné, de ez inkább az örök ifjúságot, a virágzó életkort jelzi. Nagyon szomorú dolognak tartják, ha egy földi nőnek úgy kell meghalnia, hogy szűz maradt (Antigoné).

Ehhez hasonlít az Ószövetség is. Isten népéhez a születés és a körülmetélés révén tartozik valaki, így a meddőség és az ahhoz hasonló szüzesség, tehát az anyaság elmaradása megaláztatás és szegény (vö. 1Sám 1,11 sk.: Anna, Sámuel anyja).

Az Ószövetség utáni zsidóságnál (esszénusok, kumrániak) már van szüzesség, de valószínűleg eszkatologikus szempontból: közeleg a végső idő, már nem érdemes házasodni.

Az Újszövetséggel változás történik: Jézus maga is szűz, anyja, Mária is, Keresztelő János is, a hagyomány szerint János és Pál apostol is. A szüzesség nem parancs, hanem az Istentől kapott karizma szabad elfogadása. „Csak az fogja fel, akinek megadatott” (tehát karizmát kapott – Mt 19,11–12). Nincs parancs, csak tanács. Látnunk kell viszont a keresztény szüzesség másságát: nem az anyag megvetése az ok, ahogy a gnosztikusoknál, nem is alélekvándorlás örökörforgásának megszakítása, ahogy a buddhizmusban, nem a lelkiekre való nagyobb koncentráció eszköze, mint a hinduizmusban, nem kultikus tisztaság, mint a Vesta-szüzeknél. Itt az ok a nagyobb önátadás Krisztusnak, a szorosabb követés.

A szűz szó ma kissé furcsán cseng a fülünkben. Csak nőkre alkalmazzuk a magyarban, és főként biológiai értelemben. A görög *parthenosz* azonban közös nemű volt: egyaránt jelentett férfit és nőt. Másfelől – ahogy a szentatyák sokszor kifejtették – nem szabad csak biológiai, testi értelemben venni a szüzességet, a lelki oldala a fontosabb.

A szüzek bizonyos fokig a szerzetesek előfutárai, később pedig beolvadnak a szerzetességbe, apácák lesznek belőlük. A szüzekből kolostori szüzek lettek, és a középkor folyamán is nagy megbecsülésnek örvendtek. A középkor végén és a reneszánszban a szüzesség értékelése süllyedni kezdett. Boccaccio meséiben már szüzek csellemel való megrontásáról is szó van, minden elítélés nélkül.

Az ókori egyház szüzességlelkisége tovább élt, majd beolvadt a keresztény lelkiség legjellemzőbb és legnagyobb hatású formájába, a szerzetességbe. De a lelkiségen, főként az aszkézisen alapuló ókori eretnokségben is tovább élt. Minden kolostor egy-egy apát vezetése alatt önálló, az apát elsősorban lelki vezető. Ajánlja a bűnbevallást, a lélek feltárását, s ezzel a gyónás előkészítőjévé válik. A szüzességet és a szegénységet annyira sürgeti, hogy szinte elfelejti tanács voltukat, önkéntességüket (Nagy Szent Vazul, †379). A tökéletesség annyi, mint Istenhez hasonlónak lenni; ez talán platonista vonás. A Sátánnal folytatott küzdelem is hangsúlyt kap nála. Az önkarat megtörése is fontos. A közös élet és a világtól való elszakadás lényeges a kolostor csendjében. A remeteséget nem tartja egészen rossznak, megengedi, hogy a tökéletességben előrehaladottak közeli kis remeteségekbe vonuljanak ki egy időre a közösségből. Vazul az, aki a Szentírást erősen beépíti a szerzeteséletbe. Vazul aszketikus szabályai mérsékletre intenek, józanok. A kezdeti szerzetességnek Vazul Regulája lett az alapja, de az ortodoxoknál nincs külön bazilita rend, minden kolostornak megvan a maga külön szabálya, a *tipikon*, oroszul *usztav*, amit az alapító ad neki.

Nyugaton nem voltak puszták, helyette erdők és vadonok. Remete Szent Antal életét bizonyára ismerte Szent Márton, Tours püspöke (†397), aki élete utolsó szakaszában mint püspök is szerzetesként élt nagyon egyszerű körülmények között. Szent Benedek Montecassinón az egyik kis szentélyt, kápolnát neki szenteli.

Szent Ágoston (†430) hippói püspök, a legnagyobb nyugati egyházatya; szerzetesi szerepe is ismeretes. Írásaiban is többször előfordul a szerzetesség témája, mint a mintaszerű keresztény élet példája. Ágoston hippói kolostorát a várossal együtt a betörő vandálok még halála évében megsemmisítették. Ugyanígy a többi észak-afrikai kolostort is; a maradékkal az iszlám terjeszkedés végzett. De az eszme nem halt meg. A 11. századtól a közösségekben élő székesegyházi papok, az ágostonos kanonokok élesztették fel szabályzatát. 1256-ban megalakult az ágostonos remeték rendje, ennek csak a neve remete, hiszen közösen élő kolduló rend volt, lelkipásztori célkitűzéssel. Luther is egy ilyen közösségnek volt tagja Erfurtban. Más rendek is átvették Ágoston szabályait (domonkosok, pálosok).

Szent Benedek Regulája mintegy szintézise és betetőzése a keleti és a nyugati szerzeteséletnek. Egy ideig Rómában tanult, de az ottani erkölcstelen élet miatt elhagyta Rómát, Eufidébe, majd Subiacóba ment. Itt egy barlangban szigorú remeteéletet élt, ahol maga alapított kis kolostorokat, remetetelepeket, melyeket ő maga vezetett. Egy ellenséges pap mesterkedései miatt feladta ezt az első alapítást, és valószínűleg Kr. u. 529-ben Montecassinóra ment. Ebben az évben zárta be Jusztinianosz császár az athéni Akadémiát, amely vagy nyolc évszázadon át az antik kultúra fellegvára volt. Szinte szimbolikus, hogy Montecassino alapításával ugyanebben az évben indul az új, középkori kultúra. Amit Montecassinón megvalósított, azt írta meg *Regulájában*. Számos forrása közül ki kell emelni az ún. *Regula Magistrit*. Ez az ismeretlen helyről és szerzőtől származó regula nagy részben szó szerint megegyezik Benedek Regulájával, másutt csak érintkezik, néhol éppen ellentétben áll vele.

„A bencés Regula sajátos vonásai: a diszkréció, amin nem annyira a szellemnek megkülönböztetését érti, mint az addigi szerzetesírók, hanem bölcs mérsékletnek, a helyzetekhez és a személyekhez való alkalmazkodásnak tekinti; ez teszi nála szelíddé, nyugodttá a szerzeteséletet. Egymásikvonása a rend, a beosztás: a napirendben, a testvéreksorrendjében, a zsolttárok rendjében stb., ami római vonás, de ezt is nyugodtan és szabadon kezeli, nem lesz belőle nála bürokratizmus, szigorú szabályozás. Viszont teljesen megkívánja az engedelmességet, a kolostorhoz kötöttséget, a stabilitást, ami egyúttal kitartást, állhatatosságot is jelent, valamint a komoly szerzetesi életmódot, amit ő alázatosság címszóval foglal össze. Ennek lényege: fokozatosan eltávolodni az önző egocentrizmustól, és egyre jobban közelíteni egy krisztocentrikus élethez. Ezekre fogadalmat is tétet. A felvételt megnehezíti, próbaévet ír elő. Harmóniát teremt a munka és az ima között, innen ered az „*ora et labora*”, a bencések jelmondata. Az imádság elsősorban karimádság, de ismeri a magánimát, a belső ima egyéb fajtát is, a tiszta imát. A munka elsősorban a kolostorban végzendő házi munkákat jelenti, főzés, felszolgálás, takarítás, de a kolostorban van kézműipar is. A testvérek szükség esetén részt vesznek a mezőgazdasági munkában is. Elég jelentős időt szán a lectióra, lelki olvasmányra; ebből később teológia és szellemi munka lett. Büntetései szelídek és többnyire szellemiek: a közösségből való különböző fokozatú kizárás. A szegénységről a *Regulában* nem esik szó, annál inkább hangsúlyozza a közös birtoklást, mindenben az apáttól való függést. A szüzességről sem esik szó, ez egészen magától értetődő volt számára.” (Szöveges Dávid: *Fejezetek a lelkiség történetéből I-II.*, Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2007).

Benedek Regulájának és rendjének 1500 éven át el nem túlozható jelentősége volt a keresztény lelkiségre és az egyházi életre is.

A keresztény *initiatio* (belépő, bevezető lépés) kezdettől fogva három szentségből állt: a keresztségből, a bérmálásból és az eukarisztiából. Sokáig az első kettőt egynek vették, együtt szolgáltatták ki, csak lassan világosodott meg, hogy a keresztség és a bérmálás két külön szentség. Keleten ma is együtt szolgáltadják ki, de tudják, hogy két szentségről van szó. A keresztség kezdettől fogva belépés a keresztény életbe. Noha a keresztségi tudat az első századokban nagyon élő volt, liturgiája csak a 4–5. században fejlődött ki a maga teljességében, amikor már nyilvánosan ki lehetett szolgáltatni. Lényeges a Máté-evangélium záradéka (Mt 28,16-20): parancs a misszióra és a keresztelésre az Atya, Fiú és Szentlélek nevében (névére). Máté hozzátoldása az őskeresztény egyház gyakorlatát mutatja. A lelkiség legfontosabb, legkifejezőbb tényezője az ima. A lelkiség története akár az imaformák története is lehetne. Most próbáljuk meghatározni, mi is az ima. Egy körülírás szerint (von Severus) minden imában megvan az élő kapcsolat az istenséggel, a felsőbb lényel; végeredményben egyesülés Istennel. Annak, hogy az imaszövegek kötöttek, sok esetben az az oka, hogy mágikusan fogták fel az imádságot: csak az ilyen ima hatásos. Másfelől pedig csak kötött szöveget lehet közösen mondani vagy énekelni. Formailag az ima olyan szöveg, ahol én, az ember szólok a felsőbb személyhez, akit tegezek: felszólítás hozzá, dicséret, kérés, hála neki stb. Ha csak szép dolgokat mondunk általánosságban Istenről, de nem hozzá beszélünk, az lehet teológiai elmélkedés, vallásos vers, de még nem ima.

Az *eszkaton* jelentése véges dolog, többes számban: *eszkhata*. A világ végső dolgaira, vagy inkább végső állapotaira és folyamataira vonatkozó teológiai felfogás. Fő témái a következők: halál, feltámadás, ítélet, pokol, mennyország, tisztító tűz, parúzia (Krisztusnak a történelem végén várható dicsőséges eljövetele), világvége.

Az Ószövetségben a halál teológiája és a túlvilágba vetett hit lassú fejlődésen megy át. A pátriárkák korában a halál csendes elnyugvás. A mózesi törvényhozás köti egybe a halált a bűnnel, annak büntetését látja a halálban. A Teremtés könyvének elején a bűnbeesést is ennek megfelelően átírják, az ősszülőknek meg kell halniuk a bűn miatt. A halálban a próféták is ijesztő, kikerülhetetlen emberi sorsot látnak. Krízis jelei is mutatkoznak, Jóbnál és másutt: miért szenvednek és halnak meg a jók? – A prófétáknál felsejlik a feltámadás gondolata is.

Az Újszövetségben nem a világ végére vonatkozó tanítás a leglényegesebb eszkatologikus tan, hanem Jézus halála és feltámadása. Ebben van megváltásunk és megigazulásunk. A halál már nem a bűn büntetése, hanem átmenet Krisztushoz, ezért lehet kívánni is.

A vágyódó várakozás helyére a Karoling-kor óta a félelmes Bíró szerepe lépett, a rettegés, a „*Dies irae*” hangulata. A Miatyánk kérései is

eszkatologikusan értendők, kezdve a „Jöjjön el a Te országod”-tól egészen a végső kísértéstől és a gonosztól való megszabadítás kéréséig.

A szentatyák is sokszor csak tapogatóznak az eszkatológia területén. Hat rájuk a platonizmus tana, amely a lelket halhatatlannak, az ember egyedüli értékes részének tartja, a testben pedig csak börtönt lát, amelyből ki kell szabadulni. A lélek halhatatlanságát túlhangsúlyozzák, a test feltámadása így háttérbe szorul. Anyagtalan lelket is nehezen tudnak elképzelni, egyedül Istent tartják teljesen test nélkülinek, az emberi léleknek valami finom árnyéktestet tulajdonítanak, ami jól jön az ókor és a jelen spiritisztáinak. Ők itt asztrálestet vagy étertestet mondanak – Órigenész vallja az apokatasztasziszt, ti. hogy a végén mindenki üdvözülni, a helyreállítás teljes lesz. Úgy érzi, ez következik Isten mindenkit üdvözíteni akaró szándékából.

Szent Ágostonnál az idő és az örökkévalóság szembeállítása jellemzi az eszkatológiát: ott majd megszűnik az idő. De már most közeledünk a véghez, a világ beteg, hanyatlik, s jön az örök szombat, a nyugalom (*requies*).

Összességében a korra nem a félelem, hanem a bizalom, Krisztus várásának kívánása a jellemző. A temetési szokások sokáig nem különösen keresztény jellegűek, lényegében átveszik a pogány környezet szokásait. De a feliratok és mozaikok már jelzik az új tartalmat. A halál utáni élet kegyelmi tisztulás.

A legjelentősebb nyugati egyházatya Szent Ágoston (354–430). Pál apostol óta a legnagyobb hatású, egészen Assisi Szent Ferencig. Vallási zseni, telve önálló gondolatokkal, mégis mélységesen alázatos. Roppant életművét és máig tartó hatását tekintve méltatlan lenne ezekről néhány mondatban szólni, ezért az érdeklődőknek itt csak ajánlani tudjuk művét és a róla szóló írásokat.

Az egyházatyák kora Nagy Szent Gergellyel (†604) vagy Szent Izidorral (†636) ér véget, ez a kor jelenti a keresztény ókor végét és az átmenetet a középkorba. A görögök tovább számítják ezt a kort: Maximus Confessorig (Hitvalló Maximos) (†662) vagy Damaszkuszi Szent Jánosig (†753). Keleten igazában nem is volt középkor, hanem – megmerevedve – egészen Konstantinápoly bukásáig fennmaradt az ókori szervezet és élet. Azonban Nyugaton előbb a barbárok betörései, majd a népvándorlás hullámai megsemmisítették az ókori államot annak kultúrájával és társadalmával együtt. Csak az egyház élte túl a nagy kataklizmát, de neki is nagy erőfeszítésébe került megőrizni régi kincseit: teológiáját és lelkiségét. Majd megindult a misszió a barbárok megtérítésére, s a térítés szerzetesek műveltséget vittek magukkal közéjük; éppen azt a műveltséget, amelyet átmentettek az ókorból.

Ily módon ennek az átmeneti kornak jellemzője lett a régiektől való gyűjtőmunka. Nincsenek már jelentős egyházatyák, kreatív teológusok, akikkel telve volt a 4. század. Szent Benedek (†560 körül) Reguláját is tekinthetjük úgy, mint amely a kor és az előző korok szerzetesi szabályaiból gyűjtötte egybe a továbbadandót. Nagy Szent Gergely pápa is tipikus alakja ennek az átmeneti kornak (572–604). A *lelkipásztorkodás kézikönyve* összefoglaló mű, bölcs mérsékletére Benedek diszkréciója hatott. Szentírásmagyarázó művében és prédikációiban a nagy szentatyákat követi. A liturgikus imákat is ő kezdte el gyűjteni, és az egyházi zenét is (gregorián ének). A pápák adatait és életrajzait összegyűjtő könyv is órá vezethető vissza. Még inkább gyűjtő és kézikönyvíró volt Szent Izidor (560–636), Sevilla püspöke. Legtöbbet forgatott műve egy lexikon: *Etymologiae* a címe, mivel többnyire a fogalmak neveinek eredetével kezdi az egyes fogalmak ismertetését. A *Sententiarum libri tres* című műve dogmatikai gyűjtemény, főként Nagy Szent Gergely műveiből kivonatolva. „*Etymologiae*” című műve magában foglalja a korszakban fellelhető pogány és keresztény ismeretek összességét, egyike a legolvasottabb és legtöbbet másolt könyveknek abban a középkorban, amelynek a maga módján előfutára volt. Az emberiség tudásának egyfajta summája tehát, amelybe a keresztény doktrína és tanítás, valamint az egyház szerepe kerül a szellemi univerzum középpontjába: Izidor kiteljesítette az ágostoni forradalmat; az egyház immár magába ölelte, a társadalom minden mocnását, s ő tudta megválaszolni a lehetséges kérdéseket. Izidor műve kereken nyolcszáz esztendőre mindenfajta nyugati tanítás és műveltség alapvető forrásmunkája lett. Meghatározta az oktatás módszerét és tartalmát a legalacsonyabb szinttől egészen az egyetemig.

Hol zárul le a már kereszténnyé lett ókor, és hol kezdődik a középkor? Több dátumot említhetünk: 476-ban Odoaker germán vezér leteszi az utolsó nyugat-római császárt, Romulus Augustulust; 493-ban Klodvig Meroving frank király felveszi a kereszténységet és ezzel megalakul az első nyugati barbár királyság. Ezek a dátumok egy nagy változást jeleznek: megbukott a Nyugat-római Birodalom, véget ért az antik világ. A keresztény ókor befejezését a patológia kissé későbbre teszi: Nagy Szent Gergely halálával 604-re.

A középkor elnevezése – *media aetas* – a humanistáktól ered. Ők érezték úgy, hogy a klasszikus ókor után most jön egy újjászületés – reneszánsz –, és ami a kettő között volt, az a középkor. Sötét és barbár. A középkor viszont nem érezte magát középkor. Ők Szent Ágoston nyomán úgy érezték, hogy a világ utolsó korszakában élnek, amely Krisztussal kezdődött és a világ végén a parúziában fog véget érni. A keresztény ókor egyenes folytatásának tudták magukat. A lelkiesség terén elég nehéz is attól megkülönböztetni.

A világ végét folyton várták, talán másként, mint a keresztény ókor, ahol felhangzott még a *Maranatha*: Jöjj el, Uram. A középkor inkább félelemmel tekint előre az ítélet felé.

A középkort négy szakaszra lehet osztani. Az előkészítő szakasz, a középkor hajnala, a 6–8. század; a romanika kb. 800–1150 között; erre következett a harmadik szakasz, a gótika, amely élesebben elválik a romanikától, mint az azt megelőző keresztény ókor; a gótika kora kb. 1150–1300-ig tart. És végül a középkor alkonya (Huizinga), a 14. és 15. század.

A középkor lényege, hogy ekkor az északi barbárok (a szó nem akar pejoratív jelző lenni, csak azt jelenti, hogy ezek a népek nem a Római Birodalom kultúrájában nőttek fel) átvesszik a mediterrán latin kultúrát és a kereszténységet.

A római műveltség írásbeli volt, most szóbeli lesz. (Oka az is, hogy eltűnik az olcsó papirusz, és a nagyon drága pergamenhártyára kell írni, amelyek viszont kiállják az évszázadok viharait.) Visszafejlődnek és eltűnnek a városok, és helyükre egy falusi, földműves kultúra lép. A római közigazgatás jól felépített útjai azok, amelyek legtovább használatban maradnak, mellettük sok románkori bencés apátság épül. Az aránylag békés élet helyére a harciasság lép, a keménység, sok esetben a durvaság. Az egyenlő polgárokból álló politikai közösség helyére a törzsi közösség lép, majd a *respublicát* felváltja a *Civitas Dei*, amelyet két részre osztanak: *sacerdotium* = egyház, és *imperium* = világi uralom. A központi törvényekkel irányított államiság helyére a hűbériség lép, vagy annak kezdeti foka. A római államélet tehát összeomlott, ami szervezetenként általában megmaradt, azok a püspökségek voltak, amennyiben azok a római *limes* határain belül már megvoltak. A római kultúra a kereszténység közvetítésével átszármazott a barbárokra. A kereszténység – a térítések révén – életben maradt, sőt dinamikusan terjeszkedni kezdett.

A lelkeség meghatározó vonása, hogy a misszió másként folyt, mint a kereszténység első századaiban. Pál apostol és társai a szegények, a rabszolgák és a kézművesek, tehát a városiak térítésével kezdték. A megtérés motívuma általánosságban: szabadulás valami lelki nyomorból, a bűnből, szinte egyénekenként, saját üdvükre. Most egy-egy nép vagy nagyobb törzs tér meg, szinte közösségileg. Talán nem is annyira az üdvösségüket keresik, mint egy értékebb életet, egy magasabb kultúrát, amelyet csak a kereszténységgel együtt vehetnek át. Egyes fejedelmek pedig politikai számításból lettek keresztények. És a nép nem individuálisan, hanem vezetőjével együtt tér meg. Így a megtérés kissé felületes marad, és a pogány hagyományok (megkeresztelve, amalgámozva) még évszázadok múlva is felbukkannak. A latin nyelv átvétele természetes volt. Együtt

járt a kereszténységgel és az új műveltséggel, ez a kettő akkor egy volt. Azt is természetesnek tartották, hogy a papság a vezető réteg, és hogy ők ennek a nyelvnek a hordozói. Ez a korszak igazán római akart lenni, mindent hűségesen át akart venni az antik–keresztény Rómától. Egyben látták a pogány és a keresztény Rómát. Ez a romanika megmutatkozik a képzőművészetben, az építészetben is. És mivel végződik ez a korszak? Átmenettel a gótikába. Magyarországon ez a korszak kissé tovább tart, mintegy ötven évvel. Mindenesetre a romanika az első európai szellemi irány, amelyben mi is képviselve vagyunk.

A kor lelkeségére jellegzetes volt az alázatosság. Nem volt ez nagy kor, ha nagyságon kiváló embereket értünk: teológusokat, tudósokat, költőket, képzőművészeket. Az írók többnyire névtelenek, míg a keresztény ókorban, akár csak a pogány antikvitásban, az írók és költők általában névvel lettek híresek.

A képzőművészek mind névtelenek voltak. Egy templom felépítésében vagy egy kódex elkészítésében – igaz – a megbízást adó főpap vagy fejedelem nagyobb szerepet játszott, mint maga a kivitelező. Az egyéniség ilyen háttérbe szorítása jellemző az egész középkorra, de főként két első szakaszára. Műveikkel másokat akartak az ég felé emelni, nem maguknak emléket állítani. Ez sok más területen is megnyilvánul.

A középkor nagyon lassú volt (lassúság, azaz állandóság). A változás lassan haladt előre. Nem volt érdekes, hogy valami új vagy újszerű. Inkább tekintették értéknek, ami régi, illetve ami régi tekintélyekre megy vissza. Az ilyen konzervativizmust tradicionalizmusnak nevezik. Ugyanakkor semmi ellenérzés nem volt bennük az új iránt, ebben különböztek a későbbi konzervativizmusoktól. Az új eszmék, gondolatok, művészi megoldások kapcsán mégis valami biztonságérzetet adhatott nekik, ha nem a maguk eszére, tehetségére hivatkozhattak, hanem egy nagy egyházi tekintélyre. Hitük sem volt mindig személyes, hanem elsősorban kollektív és tekintélyi. Igaz az, amit a fejedelem igaznak tart. Később: igaz az, amit Ágoston, Gergely vagy más egyházatya így mondott.

Talán ezzel függ össze, hogy ezekben a századokban nincs igazi eretnokség. Ebben a korban alig van teológiai vita. Szemléletükre az univerzalizmus a jellemző: mindent nagy egységben, kozmoszban látnak és élnek át. A *fides* és a *ratio* éppúgy megfér egymással, mint a teológia és a filozófia, a társadalmi életben a *sacerdotium* és az *imperium*. Nem tudnak még a természetes és a természetfölötti különbségekről, ami a skolasztika egyik fő megkülönböztetése lesz. Látják a makrokozmoszt: a világmindenséget, de teljesen egybevágónak érzik a mikrokozmoszsal, az emberrel. Mindkettő ugyanannak a Teremtőnek és Megváltónak jó műve. Pedig a mélyben többféle feszültség létezett, például a keleti szemita

hit egyesült a görög szellemmel, míg a zsidó belenőtt a görögbe. Még ma is emlegetik a kereszténység hellenizálódását, amit a kor embere nem érzékelt. Aztán a kereszténység magába olvasztotta az antik pogány kultúra sok elemét is. Nyugaton a római állammal sohasem tudott a kereszténység egységbe jutni, míg a görög Bizánc már Nagy Konstantintól kezdve elfogadta a vallás és az állam egybeolvadását.

Az egyház és a világi hatalom egységét a középkor eleinte nehézség nélkül magáévá tette. A vallás volt a fontosabb, a bensőbb, ez alakította, éltette, mint a lélek a testet, a világi hatalmat. A királyokat is felkenték, akárcsak a püspököket.

Egyház és világ ilyen „egy”-nek látásával függ össze a germán szokás: a saját egyház és saját kolostor intézménye is. Az alapítók a kolostor életébe továbbra is beavatkoznak, ily módon az apát kinevezésénél vagy különféle szolgáltatások meghívásában.

A liturgia az, amivel eléri egyház és világ univerzális egységbe foglalását. (A liturgia eredetileg nyilvános cselekvést jelölt, a nép által és a nép javára végzett szolgálatot jelentette.) Megszentelte az évet ünnepeivel. Megszentelte az emberi életet, a születéstől a temetésig. A korszak végén túlteng a liturgia, a gótika tovább gyakorolja ezt, de már csak mint szabályt, legfeljebb népiesen értelmezi, változtatja.

A keresztény ókor elsősorban a Bibliából táplálkozott. Ez volt a lelkiesség szíve, jobban, mint a liturgia. Most a Szentírás is kissé háttérbe szorult. Gyakorlati okokból is: kevesebben tanulnak írni-olvasni. És eltűnik az olcsó papirusz, amelyre eddig írtak, helyére a drága pergamen, a bőrhártya lép. Jóval kevesebb a könyv, még ha a Biblia a legtöbb is közöttük.

A lelkiességbe a germánok hozzák a bensőséget, egy bizonyos visszafojtott érzelmességet, legalábbis érzületet. Ez más, mint a római gyakorlatiasság, józanság, tárgyilagosság, de különbözik a görög spekulatív-misztikus hajlamtól is. Azonban ebben a korban még egyensúlyban marad a latin józansággal, nem esik túlzásba, mint majd a gótikában, amikor is lassan mindent előnt a „*Minne*”: a szerelem-szeretet, az érzelmes melegség. Éppen ez a visszatartottság teszi mélyvé a romanika lelkiességét.

Az askézist ebben a korban komolyan gyakorolják, igaz, a kor embere egyébként is kemény körülmények között élt a világban is; nem volt kényelem és puhaság.

A felebaráti szeretet, a lelkiesség nyitottsága mások felé nagyon megfelelt a kornak, a keresztény állam társadalom felé forduló nyitottságának. A szegénygondozást, a vendégszeretetet éppúgy gyakorolják, mint a keresztény ókorban. Abban van változás, hogy a szerzetesek és lelki vezetők aránylag többet foglalkoznak az előzőekkel, nevelve őket a keresztény erkölcsökre, hitéletre.

A rend, az „*ordo*” ebben a korban nagy becsben állt. Mindenkinek kötelessége beilleszkedni az adott rendbe, ebben ugyanis Isten akaratát látták. Nem sok hely maradt ily módon forradalmi mozgalomnak, nagy újításoknak, talán még a keresztény szabadság értékelése is hiányzott. Harmónia a világmindenségben, univerzumban, de a társadalmi rendben és a művészetekben is. A zene, az építészet, a festészet, a könyvdíszítés: mind az *ordo* alapján történt.

A középkor végén az *ordóból* a lovagi udvari kultúra szabálygyűjteménye, udvari és udvariassági előírások összessége lett. A reneszánsz–barokkban a spanyol etikett, a szabályos udvari viselkedés lett a leszármazottja.

A korszak kiemelkedő személyisége Alkuin (kb. 730–804), a nagy imádkozó. Előkelő angolszász családból születik. Sokszor jár Rómában és Itáliában. Diakónussá szentelik, élete végéig az marad. (Ez kétséges.) 781-ben találkozik Nagy Károllyal, aki meghívja frank udvarába, Aachenbe. A császár fiait, leányait, rokonait oktatja, sőt maga Nagy Károly is tanítványa. Nagy Károly kultuszminiszterének szokták nevezni, mert nagy befolyást gyakorol a császár művelődéspolitikájára. Utolsó éveit csöndes visszavonultságban tölti. A Szentírást magyarázó művei nem nevezhetők önálló munkáknak: a szentatyákat, elődeit kivonatolja, összefoglalja, főként Nagy Szent Gergelyt és Bedat (angol szerzetes, 673–735). Írásaiban van valami nemcsak kompilatori, hanem enciklopédikus is: nem megy mélyre, nincs eredeti gondolata, de röviden összefoglalja a tudnivalókat, mint egy kézikönyv. Ez már az előző korban is megvolt, Isidorus *Etymologiae*-ja. A forma pedig sokszor az angolszász pedagógia formája: kérdés és felelet.

Az imádkozó előtt Krisztus személye van előtérben. Ez elsősorban *Christus Deus*. A földi Jézust, a betlehemi kisdedit és a kereszten függő „fájdalmak férifját” majd a gótika fedezi föl. Ez a megdicsőült, az égi Krisztus, aki művét befejezve visszatért az égbe, és most onnan vezeti az egyházát. De rokon az ókeresztény bazilikák apszisainak mozaikképeivel, a *Majestas Domini*val is. Az Atyát – a zsidóknak adott tilalom alapján – a középkor végéig nem merik ábrázolni, s a Keleten lezajlott képrombolás is keltett valamelyes félelmet. Krisztus más: ő emberré lett, ő látható és ábrázolható. Így, amikor a teremtést akarják ábrázolni, mindig egy fiatalos Krisztus az, aki teremt, és Ádámot is saját hasonlóságára teremti.

Krisztus gyakori címe: *Redemptor*, Megváltó. Még gyakoribb a *Salvator*, az Üdvözítő cím.

Eddig a húsvét volt a kereszténység fő ünnepe, a *mysterium paschale*-t ünnepelte végeredményben minden vasárnap minden eukarisztia. Most a karácsony egyre emelkedik fontosságát tekintve, egyenrangú lesz a húsvétal, és a következő korban népszerűségben felül is múlja. Ahogy

polgári környezetben ma is. Innen jobban meg lehetett mutatni az Atyával való egylényegűséget – *Deus Christus* –, mint a keresztről.

Az Isten–Krisztus túlságosan is transzcendens fenség lesz. Igazában eltűnik a közvetítő Krisztus, egyre jobban előtérbe kerül az ítéletre eljövő Bíró, és ennek egyik következménye a túlságos büntudat, önvád. A kor embere nagyon bűnösnek érzi magát – a kort is –, még akkor is, ha igazában semmi különös egyéni bűn nem nyomja a lelkét. Életük végén gyakran vonulnak kolostorba a bűnösök, hogy készüljenek a halálra.

A magasba emelt, Bíróként látott Krisztus nemcsak bűnbánatot ébreszt, hanem közbenjárók keresésére is ösztönöz. A szentek tisztelete elsősorban közbenjárásuk kérése Isten megengesztelésére. Már nem csak a római szent vértanúkat kéri fel, mint az előző kor litániáiban, hanem nagyon sok mást, ószövetségi alakokat is. Szűz Mária kultusza sem annyira kifinomult még, mint a korszak végén, illetve a gótikában. A litániákban sokszor csak az angyalok, pátriárkák, próféták, sőt Keresztelő János után tűnik fel.

A szentek tisztelete az ereklyetisztelettel függött össze. Számunkra az ereklyék ilyen fokú értékelése kissé babonásnak, mágikusnak hat. Biztosan voltak ilyen túlzások is, de a mágikus hitben is lehet igazi hit. A túlzott ereklyetisztelet ellen maga Alkuin is felemeli szavát, mondván: jobb a szentek példáját követni, mint ereklyéjüket a nyakunkban hordani.

Alkuin számára a templom valamiképpen az ég előképe, a templom kapuja az ég bejárata. Ezért épülnek majd a szép, díszes bejáratok, *porta speciosák*. Az ég kerül így közelebb a földhöz.

Nemcsak az égi szentek segítik a bűnös embert, hanem a földi szentek is, a keresztény barátok. Az ókori, pogány barátság tovább él a keresztény középkorban: a lelki barátság, az *amicitia spiritualis*. Az udvarias, visszafogott és mégis érzelmes levelezés mesterei ezek a szerzetesek és egyházi írók. Fontos hangsúlyoznunk a zsoltosma és a zsoltárok kapcsán, hogy nem ledarálták, hanem értelmesen és bensőségesen imádkozták őket. Kötetbe foglalták, hogy különféle helyzetekben mely zsoltárokat mondják.

A reformáció erősen támadta a szentek ereklyéinek tiszteletét. Viszont a nagy büntudatot, az Isten előtt bűnösnek álló ember átélését a reformáció innen vette. Amikor Balassi Bálint úgy könyörög bűnei bocsánataért, hogy ha elkárhoznék, az Isten megváltó művének megghiúsulása volna: „Kínszenvedését vajon s hiába hagyod-é fiadnak?” (*Mégis bővebb szóval ...*) Ez a gondolat tehát nem protestáns újdonság.

A tárgyalt korszak az, amikor a magyarság is bekapcsolódik a nyugati kereszténységbe – a 10. és 11. század fordulójára –, és hamarosan megjelenik az első magyarországi mű is, amely méltóképpen tükrözi a romanika magyarföldi megjelenését. Szent Gellért *Deliberatio*-járól van szó (*Megfontolás*

a három ifjú énekéről). Gellért, a velencei származású bencés a Szentföldre akar zarándokolni, de az isteni gondviselés a magyarokhoz vezérli. István királyunk felismeri képességeit, először a trónörökös, Imre herceg nevelőjévé teszi, majd 1030 körül az újonnan alapított marosvári (csanádi) püspökség élére állítja. 1046-ban a pogánylázadásban vértanúhalált hal. A kereszténység felvétele kapcsán felvetődik egy másik aktuális kérdés: noha Kelet ekkor nagyobb stabilitást mutat, mint Nyugat, mégis mi készíthette első Szent Királyunkat arra, hogy Rómához, nem pedig Bizánchoz forduljon. Ez államférfiúi döntés volt, s a következő századok őt igazolták. Ezen döntésen elgondolkodni ma is időszerű feladat lenne.

Szent Gellért egyetlen ránk maradt művének igazi mondanivalója: a Szentírás végtelen gazdagsága, a Biblia mélységei.

Hogyan lép be egy barbár nép – a magyar – a kereszténységbe, tehát a keresztény lelkeségbe is? Erre elég világos feleletet adnak Árpád-kori legendáink és az *Intelmek*. A tárgyalt korba az 1250-ig Magyarországon keletkezett legendák tartoznak. A két zobor-hegyi remete: András és Benedek legendája, a három Szent István-legendája, a Szent Imre-legendája, a két Gellért-legendája és a László-legendája (*Árpád-kori legendák és Intelmek*, szerk. Érszegi Géza, Bp., Szépirodalmi, 1983).

A hitért életet adni, vértanúságot elszenvedni: eszmény ebben a korban. A hittérítők, akik ide jönnek, ezt keresik. A 10. és 11. századot jellemzi a remetemozgalom. Az első magyarországi szentek a zobor-hegyi remeték: András és Benedek. Gellért egy ideig Bakonybélben remetészkedik, később ugyanott Günter is, Gizella királyné rokona. Azt már nem a legendából, hanem az oklevelekből tudjuk, hogy Pannonhalmához is tartoznak remetéségek (Somogyban, a Bakony északi lejtőjén, Deáki a Csallóközben).

Az aszkézis: a szigorú böjt, a nem alvás, a *cilicium* viselése számunkra már kegyetlennek tetsző formákat ölt e kor szerzetes-szentjeinél, például Andrásnál. Misztikus jelenségnek vehetjük a jósálmokat is. Istvánnál, Lászlónál találkozunk ilyenekkel. Szilveszter pápát álomjelenés szólítja fel, hogy a koronát a magyaroknak adja, ne a lengyeleknek.

A király-szentek egyik fő erénye a bőkezűség, a *liberalitas*. Szent István bőkezűen ellátja földdel, vagyonnal, felszereléssel az általa alapított kolostorokat. Az előkelők krisztusi erénye az alázatosság és a megbocsátás. A bűnbánat és büntudat is több helyen előbukkan, de nem olyan végletesen, élesen, mint a Karoling apológiákban. Azarándoklat, az ereklyetisztelet, a felajánlások, mint a lelkeség legmagasabb fokú kifejezői, mind-mind hozzájárulnak a magyarság a kereszténységbe történő beépüléséhez, a latin kereszténységbe, s a római műveltségbe is.

A korszak jelentős, nagy hatású képviselője Bingeni Szent Hildegárd (1098–1179) lovagi családból származik. Később Bingen mellett épít

zárdát, és ő lesz az apátnő. Beteges és félénk, mégis roppant tevékeny és kezdeményező. Látomásai kiskorától fogva vannak, de negyvenhárom éves, amikor Isten parancsára elkezdti ezeket leírni. 1160–1170 között négyszer kel útra a Rajna és a Mosel mentén, majd délnémet területeken prédikál papoknak, híveknek, szerzeteseknek. Felszólítja őket a gondosabb lelkivezetésre, óvja őket a katar eretnokségtől. (A katar elgondolás szerint a világban két hatalom küzd: az egyik a jó, minden fénynek és szellemnek a forrása, a másik a rossz, a Sátán, az anyag és a sötétség birodalma. A gonosztól való megszabadulást a világtól, főként a testtől való szabadulásban kell keresni.) Egyedülálló jelenség – és nemcsak ebben a korban – ez a prédikáló apátnő. Híres volt orvosi tudománya is, messziről jöttek hozzá betegek, akik gyógyulást kerestek.

Műveik között van orvostudományi munka is, ma az érdeklődés erősen efelé fordul. De misztikus–prófétai írásaiban is sokat foglalkozik a természettel, a teremtett világgal és az emberrel mint mikrokozmoszal különösen is. Nincs benne a világ- vagy testellenesség. Az Istenember megszentelte a teljes embert, a testét is. Szól a csontrendszer és az érrendszer kialakulásáról, elfogulatlanul beszél a szexualitásról, a nemzésről, a magzatról és a szülésről. Három műve tartalmazza a kinyilatkoztatásokat, látomásokat: (1) *Ismerd meg az Úr útjait*; (2) *Életérdemek könyve*; (3) *Isten műveinek könyve*. Természettudományos vagy teológiai nézeteit élőszóban vehette át a korából.

„Így például az *Ismerd meg az Úr útjait* c. könyvében arról szól, hogy a haldoklónak bűnbánattal be kell vallania bűnét egy papnak, ha pap nincs jelen, akkor egy laikusnak. Erről a laikus gyónásról tud Szent Bonaventura is – ő kötelezőnek tartja –, Aquinói Szent Tamás is, ő ajánlatosnak – Hildegárdra jellemző, amikor hozzáteszi: ha laikus sincs jelen, vallja be bűneit a világ elemeinek. Az ok: az ember bűne kihatott a világ elemeire is, és azok látták is azokat. Az anyagi és szellemi világ egysége okolja meg ezt a bűnvallomást!”

(Söveges Dávid: *Fejezetek a lelkiség történetéből I.*
170. o., Pannonhalma, 2007)

Ezen utóbbi ajánlás ma, a 21. században hihetetlenül időszerű.

Látomásai többet foglalkoznak az üdvösséggel, a Paradicsommal és az angyalokkal, mint a kárhosszal, a pokollal vagy az ördögökkel. A tisztítóhelyről még nem szól, ez is a következő század témája lesz majd. Olyan értelemben, ahogy a következő században kifejlődött, nem lehet nála

misztikáról beszélni. A gótikus misztika nőies, még a férfiaknál is. Szubjektív, egyéni érzéseknek ad helyet. Nála még objektív kinyilatkoztatás van, az én háttérbe szorul, a közösség, a „mi” dominál. Isten nem beszélgetőpartner, Jézus nem édes vőlegény nála, hanem hatalmas úr, aki szól, utasít. Hildegárd inkább próféta: „*Prophetissa theutonica*”, ahogy már a kortársak nevezik.

A romanika korának kiemelkedő személyisége Szent Bernát (1090–1153), nemcsak a lelkiség és a szerzetesség történetében, de az egész kereszténységben; időrendben a harmadik helyet foglalja el Szent Pál és Ágoston után. Ő az utolsó szentatya, egyházatya, de nem méltatlanabb és kisebb az elsőknél. Ugyanakkor ő az első modern szent, akinek lelkületébe lélektanilag is jó betekintést kapunk sok szubjektív hangulatú írása kapcsán. A ciszterci rend második megalapítója és első nagy hatású terjesztője. A szerzetességre vonatkozó írásai, gondolatai messze hatottak, rendje keretein túl is. Ugyanakkor mégsem lehet mintaszerzetesnek beállítani – amit maga is érez, amikor panaszkodik, hogy sokat kószál a világban; így ő kora kimérája: két részből álló csodalénye, se nem szerzetes, se nem világi. Nagyságával és egyéniségével túlnőtt a szerzetesrend keretein.

Évtizedeken át az egyháztörténet, sőt az európai történet vezéralakja; pápákat irányít, sőt magát a pápaságot is, püspököket tesz le és helyez székükbe, eretnekségeket küzd le, megindítja a második keresztes hadjáratot, segít a templomos lovagrend megalapításánál, királyoknak, fejedelmeknek ad tanácsot, sőt utasítást, kapcsolatban áll kora minden jelentős személyiségével. E politikai és egyházpolitikai működése ma a történetírók szemében sokszor vitatott. Igaz, hogy a nagy embert és nagy szentet mi, kicsik, egészen megérteni nem tudjuk. A simára igazított szentéletrajzok nem tudják, de nem is merik bemutatni a szent lelke mélyén lejátszódó nagy drámát. Már a kortárs életrajzírók is mintaszerű szerzetest csináltak belőle.

Nagy individualizmusának is jobban megfelelt volna a magányos élet. Mégis, amikor szóba kerül a remeteség, ő mindig a közösség mellett dönt. Jobb másoknak használni, mint egyedül élni – ezt az alapelvet gyakran hangsúlyozza.

A romanika és a gótika között a szakadékot nagyobbban érezzük – bár sok minden továbbmegy, lassanként fejlődik –, mint amekkora különbség az ókor és a romanika között volt. Az elnevezés ismét a képzőművészetből származik, elsősorban az építészeti stílusból. A gótikában (1200–1500) megszűnik a falnak súlyossága, vastagsága és statikus volta, helyette nagy ablakokon át sok fény jön a templomba.

A terhet kívülről a támaszfalak, a pillérek hordják. Mindez erősen kiszámított, mértani, rokon a teológia skolasztikájával. A színes üvegablakok,

ablakrózsák, faragványok viszont a gótika másik vonását, a misztikát fejezik ki a képzőművészet nyelvéen.

A gótika szellemi képletének alapvető vonása a korábbi egység megszűnése. A feszültség korábban is megvolt, de most széttörik az egység. Kitornek az érzelmek, és ezektől különválva él az észszerűség a skolasztikában. Kettészakad a vallásosság és a teológia. Az ókorban és a romanikában minden írás, minden teológia egyúttal lelki táplálék is volt, ima és épülés, prédikáció. Most önállóvá lesz a racionálisan építkező, észérvekkel bizonyító rendszert kialakító teológia, ezt nevezzük skolasztikának. Most már lehet valaki jelentős teológus vagy filozófus anélkül, hogy igazi lelki ember is lenne: Abaelardus a példa erre; és lehet valaki mély lelki ember anélkül, hogy a teológiában behatóbb ismeretekkel rendelkezne: jó példa erre Assisi Szent Ferenc.

Szétesik az egyház és a világ, a pápaság és az államok. Bár az új, nemzeti államok még kereszténynek tekintik magukat, önértékeké lesznek, és egyre többször keverednek súlyos küzdelmekbe, harcokba a pápasággal és az egyházzal. A pápaság, főként Avignon óta, hatalmi szervezet, az egyházjog és a pénzügyek kerülnek előtérbe, a vallási kérdések kevésbé érdekesek.

A 13. század egyházi reformjait és lelkiségét is, erősen befolyásolták Joachim da Fiore (1135–1202) apát írásai. Egzegéta (a szent könyvek magyarázója, értelmezője), történetfilozófus és rendalapító volt. Három nagy világekorszakot különböztet meg, s ezeket a Szentháromság személyeivel hozza kapcsolatba: (1) az Atya kora a törvény alatt; (2) a Fiú kora a kegyelem alatt; (3) a Lélek kora a több kegyelem alatt.

Az utolsó korszak egyúttal elhozza a parúziát, a világ végét is. Most már nem Krisztus áll a középpontban, hanem a Szentlélek. Érett lett a világ, nem saját tudásából, hanem a Lélek tanításából. Felesleges az írott evangélium, helyére lépett az „örök evangélium”, ez megélt és nem írott. A szentségek helyére a kegyelem közvetlen befogadása lépett. Feleslegesek a papok, az érett lelkek tanításra sem szorulnak. Nincs szükség egyházjogra, tudományra, nem írnak könyveket, nem prédikálnak. A tevékeny Márta helyére az elmélkedő Mária lép. Ennek a harmadik, szerzetes egyháznak is a pápa lesz a feje, igaz, egy újfajta angyali, azaz szerzetes pápa.

Joachim nem forradalmi, hanem organikus fejlődésre gondol. Az átalakulás belső, a szívben indul meg. Aszketikus, szentéletű ember volt, de felfogásában több eretnek vonás is megtalálható. Olyan spirituális egyházat képzelt el, amely ellentétes volt a szervezett egyházzal. Joachim Szentháromságtanában már szinte három különálló Isten van. Ettől kezdve eretneknek tartják. Hatása mégis nagy, pl. a ferences spiritualista irányzat mindig rá hivatkozik. Dante is nagy tisztelője.

A romanikában is akadtak eretnek gondolkodók, most azonban eretnekmozgalmak, eretnek tömegek támadnak. A manicheus gondolatokat valló bogumilok a Balkánon, majd ezek folytatásaként a délfrancia albigensek lépnek színre. Az egyházi visszaélések ellen fordulnak a délfrancia és olasz valdensesk, később a husziták. Az eretnekségeket próbálják ugyan prédikációval ellensúlyozni, de végül is erőszakkal, inkvizícióval törnek meg.

A korszak elején a még hatalmuk teljében lévő nemesek és főnemesek a lovagság eszméjében találják meg a maguk laikus lelkeségét. Alapvető erény a hűség, a harcias kiállás Krisztus, illetve Isten ügye mellett; majd a szűkebb értelemben vett lovagiasság a gyengébbek, a nők, a szegények iránti kíméletben. A lovaggá ütés vigíliával, böjttel, szentelménnyel történt.

Bernátban sok a lovagi vonás amellet, hogy részt vesz a templomos lovagrend alapításában. Assisi Szent Ferenc a polgárfiú, társaival a Grál-lovagok körét akarja megalapítani. Erasmus megírja az *Enchiridion militis Christiani* című könyvét (*A keresztény lovag kézikönyve*). Loyolai Ignác is lovag, erősek benne ezek a vonások. Balassi Bálint mint Krisztus katonája hal meg Esztergom falánál, és a vitézek Istenéhez könyörög himnuszaiban. Tinódi Krónikájának előszava a török ellen meghaltakat vértanúknak tekinti, akik mindjárt üdvözülnek. A *Szigeti veszedelemben* Zrínyi is a vitézek Istenéhez imádkozik. Luther ízig-vérig polgár, Wartburgban mégis Junker Georg néven rejtőzik; tehát lovagi álarcban! Dürer is polgár, de szereti a lovagi játékokat. Máig is él a városi polgárság vallási életének nem egy eleme, és ma is nagyra tartjuk a szerzetesrendek által kialakított misztikus, lelki irodalmat. A gótikus polgári lelkeség fő forrása a táblaképfestészet, a népszerű legendairódalom és más lelki könyvek.

Jézusban már nem az égi Urat látják, hanem elsősorban a földi embert. Részletesen kiszínezik életét, főként születésének és halálának történetét. Ehhez felhasználják az apokrif írásokat is; viszont emberközeli hozzák azzal, hogy szinte a maguk életkörülményeit vetítik vissza Jézus korába is. Szűz Mária sokszor térdelve imádja az előtte a földön fekvő kis Jézust. Vagy karján tartja, és ez módot ad az anya-gyermek kapcsolat érzelmes ábrázolására. József már nem a kép szélén ül gondolkodva, hanem tevékenykedik: fürdőt készít vagy tejet, kását kavargat, esetleg a tüzet éleszti vagy néha a pelenkát mossa. A betlehemi barlangból a középkori polgári szülőszoba lett.

A *Crucifixus*, a megfeszített Üdvözítő talán a leghangsúlyosabban kiemelt. A gótikus székesegyházakban a szentélyzáró ív alatt ember nagyságúnál jóval nagyobb feszületek függtek a levegőben, mellettük a két figura: Mária és János apostol.

Jézus nevének kultusza is gótikus vonás – IHS, *Jesus Hominum Salvator*, Jézus az emberek megváltója.

A szentek tisztelete ugyancsak virágzik, első helyen kell említenünk Szűz Mária tiszteletét. Ez sokféle formában jelentkezik, költőiségben azóta is felülmúlhatatlanul. A szentek tisztelete kivirágzott egy sajátos keresztény irodalmi műfajjává, a legendairadalommá. Ezeket a többnyire prózai, csak néha verses, elbeszélő műveket ne fogjuk fel történeti műveknek, igazi életrajzoknak. Bennük a szerzők követésre méltó típusokat akarnak bemutatni. A valóságos alakból csak az érdekli őket, ami csodálatos, ami rendkívüli, ami szinte hihetetlen. A humanizmus már kritizálta ezeket a legendákat, a reformáció és a felvilágosodás néha nevetségessé is tette, mígnem a romantika újra megértéssel és megbecsüléssel fordult feléjük.

Az ereklyék tisztelete folytatódik, talán még burjánzóbb lesz a gótikában. A Szentföldre és Keletre özönlő kereszties lovagok elsősorban ereklyéket raboltak ősi templomokból – a keresztényektől!

„A gótika polgári-népies kultuszairól összefoglalóan azt mondhatjuk: nagy változatosság, tarkaság, gazdagság jellemzi őket, sokféle apró jelenet, színes részletek – a nagy hittitkok, misztériumok eltűnnek. A csodás elem kerül előtérbe. Gyermeki naivsággal hisznek el mindent, szeretik a különlegest, fantasztikust. Ugyanakkor emberközelpbe kerül a vallás: Jézus éppúgy, mint a szentek, szinte együtt élnek velük, az ő ruháikat viselik, az ő szobáikban élnek. Kultúrtörténetileg sok adatot találunk az ekkor született, vallásos tárgyú műalkotásokban. Ebből következik realitásuk, néha már a drasztikus naturalizmusig menően; ugyanakkor nem hiányzik a bensőség és a misztika sem. Sokszor a babonás, hiszékeny vonások is feltűnnek. A vallási folklór, a népi vallásosság nagyjából ma is ebből él, barokk vonásokkal megtűzdelve.”

(Söveges Dávid: *Fejezetek a lelkiség történetéből I.*
Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2007)

A misztika Isten belső megtapasztalása. Vagy ahogy Aquinói Szent Tamás mondja: *Cognitio Dei experientialis*: Isten tapasztalati megismerése. De ezt nagyon intenzív fokon, indulatoktól, érzésektől, emócióktól kísérve; a racionális tudást, talán az egyszerű hitet is meghaladó módon. A szokásos, értékelő megismerésen túl valami intuícióval tudunk meg igazságokat Istenről, a világról és önmagunkról. Az eddigi ismeretek ennek fényében értéktelenek lesznek. Ez nem csupán megismerés, megszűnik benne a távolság és szembenállás az ismerő szubjektum és a megismert valóság, az objektum között, a kettő szinte egybeesik. A misztika egyesülést hoz létre a lélek és Isten között, megistenülést, célba jutást, *unio mystica*-t, ha csak

átmenetileg is. Az emocionalitást ne értsük külsőségesen, az ah és ó még nem misztika; hanem az egész ember bekapcsolódása az isteni valóságba: nemcsak az értelem és az akarat, hanem az érzelmek is, sőt a misztika kísérő jelenségeiben sokszor még a test is.

Erre a megvilágosodásra lehet törekedni, elő lehet készíteni létrejöttét aszkézissal, koncentrációs technikával, kontemplációval, meditációval és erkölcsös étellel. Ennyiben van tehát hozzá vezető út is. De nem lehet létrehozni. A misztikus élmény kiszámíthatatlan, mert felülről-kívülről kapott kegyelem, végül is nem emberi erőfeszítés hozza létre. A keresztény felfogás szerint ez egyike az Istentől kapott karizmáknak (adomány, amelyet az isteni jószág ad az embernek). Ezért a misztika befogadása passzívnak látszik. A misztikus, ha megszólal – mert valami készíti, hogy szóljon, beszámoljon –, csak dadog. Amit mond, mindig elmarad amögött, amit ki akart fejezni. Bár a misztikus az egészet nagyon erős valóságnak, sőt az egyetlen valóságnak éli át, mégis nehéz beszélni róla, mert nincsenek rá racionális kifejezéseink.

Mivel a misztikus élményt szavakba és fogalmakba foglalni nehéz, mindig fennáll a tévedés és félreértés veszélye, nehezen ellenőrizhető. Innen van, hogy az intézményes egyház gyakran gyanakodva szemléli a misztikát, fél attól, hogy a vallásosság eretnekségbe csúszik át, és ez meg is történt néhányszor. Az is nehezen elviselhető, hogy a misztikusok többször bírálják, kritizálják az intézményes egyházat, annak képviselőit, előljáróit.

Lássuk most, melyek a misztika buktatói? – (1) ha nagyon is a külső kísérő jelenségekre teszik a hangsúlyt (a csodahajszolás nem egyenlő a misztikával); (2) az érzelmi túltengés, a szubjektivizmus, szentimentalizmus; (3) túlzott individualizmus, a keresztény felebaráti szeretet elhanyagolása a misztika és istenszeretet miatt; (4) passzív magatartás, az erények gyakorlásának elhanyagolása; (5) a szabadosság és a góg; (6) „misztikus élmény” keresése meg nem engedett úton: szuggesztívó, hipnotizálás, kábítószer.

Összefoglalva: a misztika az imádság egyik felső foka!

A 12. században az itáliai kereskedővárosok hirtelen virágzásnak indulnak, meggazdagodnak. A pápaság is egyre inkább világi hatalom, és Avignon óta különösen pénzügyi hatalom lesz. A nép vallási életével az egyháziak egyre kevesebbet törődnek. De fellépnek az evangéliumi szegénység alapján álló eretnekmozgalmak (katarok, valdensek) ellen.

Ekkor jelenik meg a század megmentője, Ferenc, a korszak legnagyobb szentje. Pál, Ágoston és Bernát után az egyház legnagyobb hatású alakja. Az egyházon kívül állók is csodálattal néznek föl reá. A szegénységet komolyan veszi, és közben hű marad az egyházhoz.

Assisi Szent Ferenc (1182–1226) az ökológia védőszentje, természettel kapcsolatos történetei egy részének történelmi hitelessége valószínűleg vitatható, de összességükben nem szabad őket a fantázia birodalmába utalnunk. Természetszeretetet nem absztrakt, a Természetben Istennel való kapcsolatának élő metaforáját látta.

Igazolást a Bibliában talált, egy olyan szövegrészt, amelyet gyakran fellapozott Dániel próféta könyvében: „*A három ifjú éneké*”-t (Dán 3,51–90):

„Miként hajdan a tüzes kemencébe vetett három ifjú minden elemet, a mindenség teremtőjének dicséretére és magasztalására hívott fel, azonképpen ez az Isten teljes férfiú sem győzte minden elemben és teremtményben mindenek Teremtőjét és Kormányzóját dicsőíteni, magasztalni és áldani” – írja Celanói Tamás.

Nem meglepő tehát, hogy testi valójának hanyatlása idején a természet rendjében keresett kapaszkodót. Egy nap, amikor erőért imádkozott betegsége elviselésére, úgy érezte, Isten szól hozzá: „Légy boldog és vidám erőtlenséged és gyötrelmeid közepette. Most pedig élj békében, mintha már része lennél királyságomnak.” Másnap költött egy éneket, amelyben Istent dicsőíti a Teremtésért (Assisi Szent Ferenc *Naphimnusa* – Sík Sándor fordítása). Azonban tévednénk, ha azt hinnénk, hogy a „*Naphimnusz*” nem a Teremtő dicséretéről és dicsőségéről szól, hanem csupán egyfajta ökológiai praktícizmust sugallna.

Assisi Szent Ferenc életútja rögös, különösen a kezdeti időszakban sikerek és kudarcok váltják egymást. Minden képességét latba kell vetnie, hogy a kételkedőket meggyőzze: tevékenysége és életmódja nem sérti az egyház törvényeit. A fenyegető veszélyeket elhárítandó, tizenegy testvérével Rómába megy, hogy magától a pápától szerezzen jóváhagyást a maga és testvérei életmódjához, amelynek vezérlő elve: szegénység, szolgálat, alázat, engedelmisség.

A pápa, III. Ince és Ferenc személyisége, hivatala, élettapasztalata alapvetően eltérő. A pápát mélyen áthatotta a monasztikus tradíció alapvetően pesszimista szellemisége: „*A világ megvetéséről*” című műve teljességgel ellentéte annak a szeretetnek, amelyet Ferenc érez a világ valamennyi teremtménye iránt.

A találkozói mai szemmel is bizarr: megjelenik a fényűző, jól táplált és arrogáns kúria előtt egy rongyokba öltözött laikus, aki az evangélium következetes alkalmazását, szavainak fenntartás nélküli követését ígéri. Vajon nem egyéb ez a másik oldalon, mint egyenes út az eretnokség felé, ha nem épp maga az eretnokség?

III. Ince e szavakat intézi Ferenchez: „Menj, fiam, és kérd Istent, hogy nyilvánítsa ki előttünk akaratát; ha megismerjük, teljes bizonyossággal

válaszolhatunk majd neked.” Egy álom nyomán a pápa azután jóváhagyja a regula szövegét.

Elsősorban a himnuszok és imák azok, amelyekben Szent Ferenc egyénisége, mély lelkesége és költői érzékenysége a leginkább feltárul (*Buzdítás Isten dicséretére; Az erények üdvözlése; A Boldogságos Szűz üdvözlése*). Azonban a vallásos költészet ezen alkotásait bizonyos mértékig háttérbe állítja a lírikus Szent Ferenc főműve, a „*Nap fivér himnusza*”, az a költemény, amely a maga csodájával újtára indítja az olasz nyelvű költészetet. Testvérei szeretetének összegzése ez, amely kiárad az egész teremtett világra. Beragyogja az élőket, embereket és állatokat, majd látókörébe vonja az élettelen teremtményeket is, amelyekbe lelket lehel, egészen „nővérünkig”, a halálig.

A 19. század végén és a 20. században történészek sora nagy nyomatékkal és egyöntetűen hangsúlyozza Szent Ferenc modernségét, s őt magát a reneszánsz és a modern kor kezdeményezőjének tekintették. A francia Émile Gebhart „*L'Italie mystique*” című kötetében (1906) a következőket írja:

„A franciskánus vallásosság sajátos megkülönböztető jegyei – a szellem szabadsága, a szeretet, a könyörület, a derűs boldogság, a családiasság – hosszú időre meghatározzák a kereszténység jellegzetesen itáliai felfogását, amely alapvetően különbözik a bizánciak farizeus hitétől, a spanyolok fanatizmusától, a németek és a franciák skolasztikus dogmatizmusától. Mindaz, ami másutt hozzájárult a tudat beszűküléséhez, aggasztó, sötét gondolatok megfogalmazásához – a szubtilis metafizika, a kifinomult és bonyolult felépítésű teológiai rendszer, a kazuisztika nyugtalanító következtetései, az önsanyargatás, a bűnbánat és a kegyes áhítat túlhajtásai –, semmiféle nyomasztó hatással nem nehezedett az itáliai hívekre.”

Azonban szólnunk kell arról is, hogy Ferenc bizalmatlan a világi tudománnyal szemben; a tudományt a tulajdonlás, a birtoklás egy fajtájának tekinti, a tudós doktorokat pedig a hatalommal bírók kiváltságos válfajának. Szemében a tudás, mint az uralom, a gőg és a szellemi hatalom forrása, alapvetően ellentétes az alázatosság vállalásával. (Jó háromszáz évvel később – F. Bacon révén – a tudomány értékelése száznyolcvan fokos fordulatot vesz!) Ugyanakkor becsülte az egyház tudósait, a teológusokat az egyházzal szemben tanúsított odaadó tiszteletének folyamányaként.

Az elmondottakhoz hozzá kell fűznünk, hogy Szent Ferenc ebben a tekintetben százada meghatározó tendenciájával szemben foglal állást. E korszak kereszténysége nem nélkülözheti a tudomány eredményeit. Küzdenie kell ugyanis az eretnekek ellen, kormányoznia, irányítania kell az egyházat, és létre kell hoznia azt a keresztény humanizmust, amelyben a tudományoknak megvan a maga lényeges szerepe. Ily módon a renden belül

is a tudomány pozíciói – elsősorban az egyetemi képzéssel összefüggésben – hamarosan egyre erősebbek lesznek.

Giovanni da Parma, a rend miniszter generálisa (1247–1257) azt hangoztatja: a rend építménye két talapzaton nyugszik, és pedig „a jó erkölcsön és a tudományon” (*scilicet moribus bonis et scientia*), és kijelenti, hogy „a testvéreknek az egeken túlra kell emelniük a tudomány falát, hogy Istent keressék.”

Szent Bonaventura, majd Roger Bacon és mások tevékenysége nyomán elmondható: a magas tudomány és ihletett ferences lelkiesség immár semmilyen ellentmondásban nincs egymással.

Az a szeretet, amellyel Szent Ferenc a teremtett világ egésze felé fordult, valami gyökeresen újat jelentett. Azonban a teremtett világ teljessége iránti szeretet alól, amelyet oly mélyen érez át, egyetlen kivétel van: az emberi test. A testet gyűlölni kell, mert a test áthághatatlan falként választ el bennünket Istentől, ám bármily megvetésre méltó, Isten adománya. Ezért egyszersmind szeretnünk is kell – mondja –, hiszen az Isten az embert szeretett fiának a képére teremtette, ami a testét illeti, és saját hasonlatosságára, ami a lelkét. A „*Napfivér himnuszában*” így szerepel: „Fivérünk, a test ...”

Azokkal a szerzetesrendekkel ellentétben, amelyek Isten szemlélése végett elzárkóztak a világtól, a kolduló barátok szétszéledtek a világban. Ők is Isten szemléléseivel töltötték napjaik jelentős részét, ám úgy érezték, Istent leginkább akkor találhatják meg, ha azonosulnak a világ bújával-bajával. Szent Ferenc lelkiessége azt fejezi ki, hogy Isten minden dolgok teremtője, s ezért úgy tisztelhetjük őt a legjobban, ha teremtményeinek legkisebbikét is becsben tartjuk. A kolduló barátok azonban mindenekelőtt a szegényekkel és a nyomorultakkal kívántak azonosulni. Ez a felfogás elővételezi a 20. században R. Niebuhr és D. Bonhoeffer teológiáját.

„Kétségtelen, hogy a ferencesek terjesztették leghatásosabban azt a gondolatot, miszerint az ember nem egyedül üdvözülni, s hogy az egész emberiségnek, az egész teremtett világnak kell üdvözölnie...”

„Kevés olyan irányzatot ismerünk, amely ennyire alkalmasnak tűnik az emberiség alapkérdéseinek megragadására és megvilágítására. Nyitott a világra, de egyszersmind képes is ellenállni neki – olyan program ez, amely érvényes volt a múltban, érvényes a jelenben, s bizonyára érvényes lesz a jövőben is.” (Jacques Le Goff).

Assisi Szent Ferenc természethez fűződő viszonyát érzélgősség nélküli lelkendező öröm hatotta át. Példátlan nyíltszívűséggel ölelte magához az egész teremtett világot, anélkül, hogy szerves és szervetlen részre osztotta volna. Vallásosságából eredően mindeneket megszentelni szándékozott. A természetben mindenütt szeretett Ura nyomait kereste, mindenből Isten

trónjához vezető lépcsőt készített magának. Áhítatos szeretettel ölelt át minden teremtményt, beszélt nekik az Úrról, és dicséretére buzdította őket. Minden teremtményt testvérének nevezett. Ferenc testvérisége az egész teremtett világgal, páratlan a kereszténység történetében, hiszen merészen áttörte a gögös értetlenség által az ember és a világ közé emelt korlátot.

Isten trubadúrja volt, feladatának tekintette, hogy megérintse az emberek szívét, és betöltse a szellem vidámságával. Természetbarátsága ugyanakkor nem tekinthető a reneszánsz életérzés előfutárának. Lelkiségének gyökerei az alázatában vannak, mely nem engedte, hogy bármely más teremtménynek fölébe helyezze magát. Az ember és az állatok közötti különbséget nem elvi, hanem fokozatbeli különbségnek látta. Határtalan odaadása szeretetteljes felelősség az egész világ iránt.

Kísérlet ez a teremtett világhoz való paradicsomi kapcsolat visszaállítására, a világmindenség új, vallásos átérzésére. És ez a lelkiség bizonyos pillanatokban újra és újra felszínre tör a kereszténység történetében.

Szent Ferenc természethez fűződő viszonya sajátos keresztény misztikából fakadt. Az igazi misztika rejtett élet Istennel, és nem teológiai, Istenről szóló tudomány. A skolasztika ellenfeleként távol álltak tőle a bonyolult spekulatív gondolatok, gondolatmenetek. Középpontba a helyes hit és a helyes cselekedet egységét helyezi. Természetközelsége nem „modern”, hanem jövőbemutató. Szívvel gondolkodott és nem elsősorban értelmével. Sohasem hitte, hogy ha az emberek értelmükkel belátnak valamit, attól már meg is változnak.

A ferenci lehetőség ma is létezik, ha nem is a nagy tömegek, de egyesek számára. Ez az út időről időre felbukkan a történelemben, kopogtat a kereszténység és a világ kapuin, beengedésre várva. Ha nem nyitnak kaput neki, megint eltűnik egy időre, amíg ismét el nem jön az órája.

Ma újra itt tartunk!

Szent Ferenc mellett a 13. század másik nagy jelentőségű alakja Aquinói Szent Tamás (1225 körül – 1274). Ez a kor nemcsak a harmónia, hanem a nagy feszültségek kora is. Most találkozik a kereszténység az iszlámmal, sőt más nem keresztény vallásokkal is. Az egyház belső feszültségeit pedig a szegénységmozgalmak növelik. A katharok (tiszták) vagy másfelől Albi városáról elnevezve, albigensek dualista manicheus eretnekséget élesztettek újra (a világot két ellentétes princípium irányítja: a fény és a sötétség, a jó és a rossz, a szellem és az anyag). A Balkánon a bogumilok jelennek meg: az anyagot mint ördögi rosszat elvetették, tiltották a húsevést, a házasságot, a magántulajdont, tagadják a feltámadást és Krisztus valóságos testét, csak egy látszattestet ismertek el (doketizmus), mint anyagi dolgot elvetették a szentséget, főként az Oltáriszentséget, a papságot és az egyházi

hierarchiát is. Az éhhalál számított részükre az egyik legnagyobb aszketikus tettnek. Erősen bírálták az egyház gazdagságát, ami nagy tömegeket vonzott hozzájuk. A bogumilok tanai a 11. században valamiképpen eljutottak Dél-Franciaországba.

Hogyan tudhatunk Istenről? Aquinói Szent Tamás az e kérdésre adandó válasz megtalálásának szentelte egész életét. Ezen kérdés jegyében a tudásnak két, alapvetően eltérő forrását jelöli meg: az értelmet és a kinyilatkoztatást. A dolgok megismerésének tehát két útja-módja van: saját megfigyelő- és gondolkodóképességünk, másfelől pedig Isten hozzánk intézett szavai. Ebből egyenesen következik, hogy Szent Tamás számára az első utat Arisztotelész, míg Szent Pál a második utat jelképezi. A tudás eme két forrása azonban nem egyenrangú. Az értelem (*intellectus*) sok mindenre megtaníthat, de nem mutathat fel mindent, amire az üdvösséghez szükségünk van. Ezt csupán a kinyilatkoztatás teheti teljessé. Amit azonban az értelem révén megtudhatunk, az igaz, s az értelem és a kinyilatkoztatás nem mond ellent egymásnak. És végső soron mindkettő Isten ajándéka.

Az értelem számára hozzáférhető és a kinyilatkoztatás által tökéletesített tudás legszebb példája Isten létének bizonyága. Tamás nem fogadta el Anselmus „ontológiai istenérvét” (nem a világ megfigyeléséből, hanem Isten természetének elemzéséből próbálja levezetni Isten létezését), de vele együtt vallotta, hogy Isten létezése teljességgel bizonyítható: (1) a mozgásból vett istenérv; (2) a létező okok sorából vett istenérv; (3) a szükségszerűségből kiinduló istenérv; (4) a tökéletesség fokozataiból vett istenérv; (5) a tervszerűségből vett istenérv.

Az imént felsorolt érvek nem mindegyike azonos súlyú, és az is egyértelmű, hogy valamennyi alapvetően arisztotelészi eredetű. A fizikai világ megismeréséből (megfigyeléséből) következtetnek Isten léteire. Szent Tamás az érvek kapcsán elutasítja Anselmus azon nézetét, hogy Isten létét egyszerűen az „Isten” szó jelentésének elemzéséből le lehet vezetni. Tamás a „kozmológiai” istenérv klasszikus képviselője, s érve a megfigyelhető világegyetem létezésén és természetén alapul. Azonban megjegyzendő, hogy ezekből az érvekből eléggé személytelen Isten képe tárul fel előttünk. Látnivaló az is, hogy a legtöbb bizonyíték szerkezetileg nagyon hasonlít egymásra. Ez az Isten a mozdulatlan mozgató, a Szükségszerű lény, a nagy Tervező, a nem okozott Ok. És nyilvánvaló, hogy ezek az érvek csak az istenléthez vezetnek el, nem pedig a kereszténységhez, s nem a Szentháromságba vetett hithez. Vagyis, az emberi értelem külső segítség nélkül csak eddig juthat el. (A későbbi nemzedékek ezt nevezték „természetes” teológiának.)

A tudás – kinyilatkoztatás nélkül – tehát nem teljes. Szép és jó ugyan, de a hit által tovább kell lépnünk rajta.

Mint azt látjuk – bővebb kifejtés nélkül is –, Tamás igen személytelen, elvont istenfogalmat állít elénk. Isten maga a létezés, végtelen és tökéletes, határtalan, kívül az időn. Ez a kereszténység máig „klasszikus istenképe”, ami távol áll az Ószövetség dinamikus Istenétől vagy az Újszövetség szerető Atyjától. (A 20. századi teológiát éppen emiatt kísérte számos heves „lázas” Szent Tamás doktrínáival szemben.)

Ám ez az ellenkezés – bizonyos mértékig – igazságtalan. Tamás nem tagadja, hogy személyes kapcsolatba kerülhetünk Istennel, sőt – mivel a tökéletesség birtokába van – Isten nagyon is képes a személyességre. Csak éppen arról van szó, hogy felette áll ennek is, de egyben végtelenül közel van minden teremtet dologhoz. Ha viszont ez így igaz, mi lehet az ima magyarázata? Tamás Istenétől van-e értelme ezt vagy azt kérni, hiszen kívül áll az időn, tehát vagy már eleve megtette ezeket a dolgokat, vagy nem teszi meg soha. A „transzcendens létezéssel” pedig nem könnyű kétoldalú eszmecserébe kerülni. Azonban Tamás számára az imádság a misztikus szemlélődés egyik alkotóeleme, nem pedig emberi értelemben vett párbeszéd. Célja az, hogy saját akaratunkat Isten szolgálatába állítsa, és nem az, hogy őt rávegye kívánságainak teljesítésére. Mindaz – mondhatjuk – fontos lelki következményeket von maga után. „*A teológia összefoglalása*” című munkájában (148. fejezet) Szent Tamás a teremtet világot illetően egyértelműen hierarchizál:

„Látjuk, hogy a tökéletlenebbeket a nemesebbek felhasználják. A növények a földből táplálkoznak, az állatok a növényekből, az állatokat pedig az ember használja fel. Ebből következik, hogy az élettelenek az élőkért, az élők az állatokért, s ezek az emberekért vannak. S mivel már kimutattuk, hogy a szellemi természet magasabb rendű a testinél, mindebből az következik, hogy az egész testi természet szellemire irányul. A szellemi természetűek közt pedig az értelmes lélek az, amely a testhez leginkább közel áll, s ez az ember formája.”

(Minden az emberért teremtetett)

A későbbiekben Aquinói Szent Tamás érvrendszerét bírálatok érték. Bíráló felteszik a kérdést: miért ne lehetne végtelen sok okot találni, feltétlenül szükséges-e az ok-okozat sort egyetlen forrásra visszavezetni (vö. multikauzális okozatok létezése; egyes betegségek esetében)? Az Elsődleges Mozdulatlan Mozgató létét ez nem bizonyítja. Másfelől, nincs nyomós érv amellet, hogy csupán egyetlen Elsődleges Mozdulatlan Mozgató létezhet. A bizonyítás továbbá nem meggyőző azt tekintve, hogy Isten – miután

létrehozta a dolgokat – továbbra is létezik, hisz az események létezése nem feltétlenül jelenti azt, hogy az eredeti ok is létezik.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy Aquinói Szent Tamást is „ugyanaz a kérdés foglalkoztatja, mint minden keresztény gondolkodót: ha az ember két rendben vesz részt, a mulandóban és az örökkévalóságban, ha testi léte van, de főként a lelkével kell törődnie, ha az érzékek világában él, de igazi hazája a mennyország, ha a természetes értelmét használja, de a legfontosabb kérdésekben számára a hit a megvilágosodás forrása, ha különböző földi közösségek tagja, és részt vesz a világi történelemben, de az egyházhoz, Jézus Krisztus misztikus testéhez is tartozik, és a szent történelemben szintén részt vesz – hogyan viszonyul egymáshoz létezésünk e két rendje? Tamás egész életműve a természet, a mulandóság rendjének rehabilitációja, noha ez mindig alá van rendelve az örökkévalóságnak, Isten céljainak. Dacol az ágostoni hagyománnyal, szerinte az ember nem definiálható lélekként, melynek tevékenysége nem függ a világgal való érzéki kapcsolatoktól. Az ember összetett lény, a lélek és a test létünk alkotóelemei, az értelmes lélek adja az emberi formát, és ilyen lelki-testi összetett alakban teljes a mi emberi létünk. Hogy testi létezők vagyunk, az nem mellékes, esetleges vagy szégyenteljes dolog, hanem létünk egyik meghatározója. Ezért természetes, hogy törödnünk kell földi életünkkel, és a földi javakkal, bár természetesen mindig a lelki javak elsődlegesek ebben az egyesülésben, a testiek pedig a lelkiek eszközei. A lélek ad az embernek mindent, ami csak van benne, testet, életet, szellemi erőket.”

(Leszek Kołakowski: *Mit kérdeznek tőlünk a nagy filozófusok?*,
Typotex, 2012)

Szent Tamás a keresztény filozófia és teológia számára Arisztotelész befogadója. A keresztény ókor atyái a platonizmust részesítették előnyben, azt értékesítették saját hitük javára. Ez a platonizmus azonban legalább olyan mértékben volt teológia, vallás, mint filozófia. Arisztotelész viszont teljesen világi. Nem mítoszokkal dolgozik, hanem az ésszel; az intellektusra építi zárt rendszerét. Arisztotelész ebben a korban arabok közvetítésével jut el Európába, akik pedig szírből fordították. De ez a két fordítás bizonyos mértékben meghamisította azt, ami mellett az arab filozófusok

a panteizmus irányában át is értelmezték. Ezért a kezdeti ismerkedés után pápai tilalmakat adtak ki az egyetemek részére, nem sok eredménnyel.

Tamás annyiban arisztotelianus, hogy igenli a teremtett világot, és ő is az emberi észet teszi meg a kutatás legfőbb eszközévé. A kora középkor nagy tekintélytiszteletétől erősen eltér. Ágostont ugyan sokszor idézi, de nemegyszer észérvek alapján ellene dönt. Arisztotelész sem megkérdőjelezhetetlen tekintély előtte. Ha a világ valóság – nemcsak leképzés –, tehát Arisztotelész áll Platón felett, akkor veszít értékéből az addigi ágostonos-platonikus szemlélet, amely a világ tárgyaiban csak célzásokat látott, szimbólumokat, amelyek a világon túlira utalnak. Tamás szerint a teremtő Istenről van hamis fogalma annak, akinek hamis fogalma van a teremtményekről (*Summa contra Gentiles*, 2,3). A filozófia nem ellenfele a teológiának, hanem kiegészítője.

Aquinói Szent Tamás a szentek között a legtudósabb, és a tudósok között a legszentebb (Lortz).

Eckhart mester (1260–1327) a német misztika nagy hatású személyisége. Misztikája nem nagyon érzelmes, víziók és hasonlók nála nincsenek. Nem annyira lelki vezető, életét nem stilizálja. A szeretet, amelyről beszél, nem érzelmi, hanem akarati. Lelkisége értelmi: az ész megtalálja az igazságot, és ezen van a hangsúly. A képekből el kell jutnia az elvontabb igazsághoz. A lelki életet egyszerűnek képzeli el. Nála nincsenek fokozatai a tökéletesnek. Ez az egyszerűség, tisztaság és elkülönülés (Abgeschiedenheit). Nem fontos számára az *actio* és a *contemplatio* közti különbség. Nem hirdet tehát „német tettmisztikát”, ahogy gyanúsították. Misztikája nem individuális.

A szeretet magát kiárasztó – Istenben is, emberben is. Árpád-házi Szent Erzsébetről szóló beszédében is ezt ünnepli. Máriáról és Mártáról szóló beszéde (Lk 10,38–42) nagyon érdekes és jellemző. Ez volt az a hely a Szentírásban, amelyből Órigenész óta a *contemplatio* elsőségét bizonyították. Mária a legjobb részt, a *contemplatiót* választotta, Mártának maradt a rosszabb, az *actio*. Szent Tamás foglalkozik a problémával és akarata ellenére is elárulja, hogy itt nem a Biblia, hanem a görög filozófia tételéről van szó. A kilenc érvet, amelyet a kontempláció magasabbrendűsége mellett hoz fel, mind Arisztotelésztől vette át! (A kontempláció a szellem figyelmének Istenre és a titkaira való irányítása.)

Eckhart mestert 1326-ban Kölnben eretnek tanítások miatt bevádolják. Az elítélő bulla 1329-ben kelt. Huszonnyolc (?) tételét ítélik el – az első feljelentésben még százhusz volt – ebből tizenhét eretnek, kilenc eretnekgyanús, rosszul hangzó és félreérthető (17 + 9 = 26).

Az egyházi elítélés nem különös dolog ebben a korban. Szent Tamásnak is elítélték némely tételét holta után, aztán feloldották az ítéletet. Eckhart esetében ez később sem következett be.

A misztika a maga érzelmes oldalával valami nőies vonást mutat, férfi misztikusoknál is. Nem is meglepő, hogy ettől a kortól kezdve a misztikusok között sok a nő. Az ő lelki életük is individuális lett, és képesek arra, hogy élményeikről írásban is beszámoljanak. A szerzetesnők azok, akik elsősorban lelki könyveket, misztikus írásokat olvasnak.

Két Rajna-vidéki szerzetesnővér kezdi a sort még a 12. században: Bingeni Szent Hildegárd OSB (Order of Saint Benedict); róla korábban már szó esett. Schönauai Szent Erzsébet (1129–1164): látomásai legendás-mesés vonásokkal vannak tele. Magdeburgi Mechtild misztikája a világ, a lélek és az Isten eggyé válását hirdeti. Formailag vannak víziók, próféciák, szíváradások, büntető jellegű kritikai beszédek, gyakorlati előírások, és sok a dialógus. Tartalmilag benne van az egész középkori állat-, növény- és ásvány-drágakő-szimbolika, a lelki harc, a jegyesi szerelem, az udvari, lovagi szolgálat, tánc és részegség, számmisztika, de kora erős kritikája is. A pokol és a purgatórium leírásával és az ezzel kapcsolatos társadalomkritikájával Dantéra is hatott.

A 14. században Sienai Szent Katalin mellett a század legjelentősebb misztikusa a svéd Szent Brigitta (svéd formában Birgitta). Benne együtt van az északi germán sagák, az Edda dalok hősnője, de a középkori misztikus és a reneszánsz udvari dráma is. Hideget, meleget jól tűrő mozgékony nő, van benne valami a konzervatív öreg hölgyből, aki tudja, mi a helyes, és szóvá teszi, ha másféle viselkedést lát. Csakhogy nála nem udvari illemről van szó, hanem erkölcsi értékekről. A keresztény élet keretében látja ezeket a szabályokat, és a lelkek mentése indítja.

Férfiak és nők között az együttműködés sehol sem olyan mély, mint a misztikusoknál, és éppen a kolostorban. A gótika bizonyos értelemben a női emancipáció kora: Birgitta, Jeanne d'Arc, Mechtild, Sienai Katalin és a többiek. Legtöbbjük lemond a házasságról és kolostorba megy: ez a világgal való szakítás egyik megnyilvánulása. Birgitta vállalja a házasságot, az anyaságot. Az elragadtatott látnoknőnek nagy érzéke van a realitások iránt. Bár nagyon egyházas, reális érzéssel túlteszi magát olykor az előírásokon is.

A könyvtudományt – a skolasztikát – nem szereti, annál inkább a könyveket. Kolostorában nagy szegénységet kíván, de a testvéreknek és a nővéreknek annyi könyvük lehet, amennyit csak akarnak.

Kinyilatkoztatásaiban sok a párbeszéd: Istennel, Krisztussal, a Szent Szűzzel vagy más szentekkel. Ezek a párbeszédetek gyakran imába mennek át.

Lelkisége jól képviseli századát, ugyanakkor erős egyéniségével túl is nő annak keretein.

„Amikor Birgitta hetvenéves korában meghal, küldetését egy huszonhétéves lány, egy sienai képfestő lánya, Caterina Benincasa folytatja. A két prófétai látnoknő származása, képzettsége, életsorsa és temperamentuma nagyon különböző, és mégis sokban párhuzamos. Ott egy kissé nyers svéd arisztokrata, itt egy olasz lány az alsóbb néposztályból. Ott egy sokoldalúan képzett hölgy, itt egy analfabéta, aki csak élete végére tanul meg úgy-ahogy írni-olvasni. Ott egy feleség és anya, itt egy szűz a domonkosok harmadrendjéből. Ott egy öreg hölgy a maga hetven évével, itt egy lány, aki harminchárom éves korában már befejezte életét. Ott visszafojtott izzás, itt lobogó láng. És mégis közös náluk az intelligencia és az akaratérő, a nyelv eredetisége, az életszentség és a prófétai adomány, és nagy részben életcéljuk is.”

Beteges, de nagyon tevékeny. Szereti a magányt, az imát, sokat utazik. Írástudatlan, de nézeteit tudós inkvizítorok előtt is bátran és okosan védi. Rendíthetetlen bátorsággal lép fel ura, püspökök, királyok és pápák előtt. „Így akarom” – írja nekik többször is, ami nála azt is jelenti: Krisztus akarja így.

Két fő műve: a *Dialógusok* és levelezése. Előbbit elragadtatásban diktálta. Persze ez is középkori felfogáson alapszik, amikor a Szentírás létrejöttét is így képzelték el. Valójában az Újszövetség szerzőinél nincs ilyenről szó. Lukács evangélista szorgalmasan utánajár annak, amit leír (Lk 1,36).

Nem színes víziók, hanem audiciók érik: hallja, amit Isten mond neki. Két nagyobb, vissza-visszatérő hasonlata a híd és a kert. A Híd Krisztus, aki a földet összeköti a mennyel, az embert Istennel, a bűnöst a bocsánattal és a kegyelemmel.

A kert az egyház kertje, benne szép virágok: az erények és a tiszta lelkek – és a gazok: a bűnök és a bűnösök.

380 levele talán kortörténeti szempontból érdekesebb és személyesebb is. Leveleiben sok szó esik az itáliai városok és az avignoni pápa közti ellenségeskedésekről. A kérdésben véleményt nyilvánított, ily módon a politikus szentek közé került, de nála ez elsősorban egyházpolitikát jelent. Szent Bernát is ilyen volt, később a franciáknál Jeanne d’Arc, akinél erősebb a nemzeti politika iránti érdeklődés. Katalint a misztikus kijelentések, Isten parancsa indítja erre az útra. Elsősorban az egyház megújítását kívánja, és ezt is az erkölcsök, főként az egyháziak erkölcséinek megújításával.

Nálunk a Szent Árpád-házi királylányok képviselik először, elég korán a gótika misztikáját.

Árpád-házi Szent Erzsébet (1207–1231) II. András és Merániai Gertrúd leánya. Ami Erzsébet életét illeti, a fejedelem feleségének feladata az alamizsnálkodás, de ő ezt már túlzó módon művelte. Az elítéltekért is sokszor közbenjárt. Amiben különbözik a fejedelmek feleségeitől: szereti férjét! Anyósa – a hagyománnyal ellentétben – nem volt gonosz, nem üzte el, maga ment el, a szegénységre vágódva.

Árpád-házi Szent Margit magyar nyelvű legendája egy kissé hiányos kódexben, 1510 körül Ráskai Lea másolatában maradt ránk. Gyermekkorában lép kolostorba, a kolostort apja neki építteti, de megkülönböztetett helyzetét nem szereti, igazán alázatos. Nagyon önmegtágadó, nagyon imádságos, és igazi szeretet van benne a szenvedők, a betegek és nővérei iránt.

Imáiban van elragadtatás. Egy nővér ima közben lángot lát a feje fölött; megkéri, hogy ezt ne mondja el másnak. Csodái között sok a beteggyógyítás, de a legfőbb már halála után.

Halála után kinyitják „kincsesládáját”: vezeklőöv, szeges cipő van benne, ezeket titkolta, amennyire tudta.

A gótikus lelkiség Angliában 1330–1400 között virágzik fel. Nem spekulatív, hanem praktikus beállítottságú, lelkipásztori, de ez is inkább általános: laikusok számára is érthető lelkiséget adnak, nem csupán az apácaelit számára gyakorolható.

A ZARÁNDOKLÁS általános vallástörténeti jelenség. Más vallásokban is megvan: mohamedánok Mekka; hinduk Gangesz, Himalája; zsidóság Jeruzsálemi templom, Sion hegye. Jézus maga is részt vesz ezekben, tizenkét évesen szüleivel megy fel Jeruzsálembe (Lk 2,41–52).

A zarándoklat egy meghatározott helyhez köti az istenivel való találkozást, ahol az istenség megnyilvánult (teofánia), vagy ahol a vallásalapító vagy a vallás kiváló képviselője élt. Úgy érzik, az ilyen helyen közvetlenebb kapcsolatba kerülnek az Istennel, itt jobban hat karizmája vagy kegyelme. A betegek gyógyulást keresnek, a bűnösök megtisztulást, mások imáik meghallgatását, hitükben való megerősítést.

Ezt az isteni segítséget racionálisan bizonyítani nem lehet, de a tapasztalat mellette szól. A zarándokhelyen sok csoda és imameghallgatás történik.

Ami a keresztény zarándoklatokat illeti, meg kell jegyeznünk, hogy a zsidósággal való szakítás után nem járnak többé Jeruzsálembe, már csak azért sem, mert a templomot lerombolják a zsidó háborúban (Kr. u. 70). Azonban a konstantini fordulat után a Szentföld látogatása újra megkezdődik, elsősorban a Szent Sír templomához, a szenvedés helyeihez, Betlehembe, később a Jordán folyóhoz, amelyben a zarándokok megfürödnek.

Az arab hódítás után Nagy Károly egyezséget kötött Hárún ar-Rasíd kalifával, ami az egész középkoron át lehetővé tette a további

zarándoklatokat. Bár időről időre véres összeütközésekre is sor került, a zarándoklatokat mégis folytatták (a mohamedánoknak ez jövedelmet is hozott). A keresztes háborúkat is úgy tekinthetjük, mint tömeges, fegyveres zarándoklatokat a Szentföldre; kezdetben azok is voltak.

A zarándokút, miután a magyarok keresztények lettek, országunkon át vezetett.

Palesztinán kívül zarándoklatok célpontjai lettek azok a helyek, ahová „Krisztus ereklyéit” elvitték, vagy ahol vértanúk és szentek sírjai voltak. A vértanúk sírjához tartó zarándoklatok 330–400 között indultak meg. Európa-szerte híres volt a 9. század óta a spanyol Compostela, ahol Szent Jakab apostol sírját tudták.

A középkor óta az apostolok sírjához zarándokoltak egyre többen; elsősorban Rómába, Péter és Pál apostol, majd az ottani sok vértanú sírjához. Búcsúk elnyerésére a római zarándoklatok adtak legtöbb lehetőséget (Isten színe előtt a már megbocsátott bűnökért járó, ideig tartó büntetések részleges vagy teljes elengedése).

Canterburybe, Becket Szent Tamás sírjához a középkor folyamán főként az angolok zarándokoltak.

Szűz Mária teste nem maradt ránk – felvétel a mennybe –, de a középkor mégis tudott nem egy Mária-ereklyéről. Volt, ahol ruháját mutogatták, másutt haját vagy kis üvegcsében fejét. De a leghíresebb ilyen Mária-émlékereklje a Szent Szűz názáreti háza volt.

A zarándoklatoknak külön liturgiája, szokásai alakultak ki. Külön miseszövege volt az indulásnak. A zarándokoknak külön ruhájuk, ismertetőjeleik voltak: bot és tarisznya. Az előkelők lovon vagy öszvéren utaztak, a betegek néha kocsin vagy hordágyon, de legtöbben gyalog, mégpedig mezítláb, legalábbis az út utolsó szakaszán. Útjukon vendégfogadók várták őket, sokszor kolostorok. A szent helyeken ünnepélyesen fogadták őket. Előírt imák voltak, szokás volt templomban aludni, aminek különösen sok gyógyulást tulajdonítottak, amelyeket feljegyeztek.

Kétségtelen, hogy a zarándoklatok sok lelki haszonnal is jártak, ide tartozik például a fogadalmak teljesítése; aszkézis volt már maga az út is, nem szólva a sok imáról. De mint minden emberi gyakorlatba, ebbe is becsúsztak hibák és visszaélések.

A zarándoklat egyúttal kaland is volt. Így nem csoda, hogy az ajánlás mellett korán megnyilatkozik a kritika is a zarándoklatokra vonatkozóan. Már Nüsszai Szent Gergely és Jeromos is óv a hibáktól. Az „*Imitatio Christi*”, finoman bár, de szintén kritikával illeti a zarándoklatokat. A kívülállók kritikája élesebb. A panteisták szerint Isten mindenütt egyformán jelen van, nincs szükség zarándoklatokban keresni őt. Janus Pannonius szatirikus epigrammákban bírálja az 1450-es szentév kapzsi római kereskedőit.

Az egész szokást babonának tartja. A reformátorok, maga Luther is, így gondolkodnak. A felvilágosodás racionalizmusa alapján, szintén ellenzi, II. József pedig rendeletileg megtiltja őket.

Teológiai alapjuk elég csekély. Az üdvösséghez nem feltétlenül szükséges a bűcsújárás. Más formában – Nagymaros, Taizé – ma újra feléled. (A magyarországi Mária-kegyhelyekről a barokkban lesz szó.)

A 15. század, a középkor össze, bár a gótika folytatása, sok tekintetben új közelítés kialakulását sejteti a lelkiség területén. A skolasztika magas röptéből kicsinyes problémázgatás lesz, a nominalizmus; a népies gótika a maga csodahajszolásával már-már a babona határát súrolja. A figyelem a túlvilág felé fordul: halál, mennyország, tisztítóűz, pokol. Az átmenet lassú, de követhető.

Az átalakuló lelkiség jellegzetes alakja Nicolas Cusanus (1401–1464). Spekulatív filozófus és teológus, misztikus is. A matematika nála előkészület nemcsak a filozófiára, hanem a misztikára is. Fő témája: Istent, embert, világot egységben látni. Istenben van meg minden, ami aztán kibontva létezik a világban. Summát már nem ír, de sok kis értekezést alkot. Ő képviseli az átmenetet a skolasztikából a humanizmusba. Eckhartnak nagy tisztelője, sok mindenben követi is. Korában alig értették, egyetlen igazi tanítványa Pico della Mirandola. Latinsága bonyolult, nehezen érthető. Giordano Bruno Cusanus eszméit panteizmusba fordította át.

A Bázeli Zsinat számára írta programként „*De concordantia catholica – Mi az egyház?*” című művét. Válasza: az angyalok és emberek közös respublicája, másfelől „*corpus Christi mysticum*”. Lehet, hogy egy gyarló pápa csődöt mond, de a püspökök testülete és az egész kereszténység nem. A zsinati eszmét támogatja, de a szélsőséges conciliarizmustól – a zsinat a pápa fölött van – elhatárolja magát. Fő műve: „*De docta ignorantia*” – *A tudós tudatlanságról*. Szókratészből indul ki: senki nem tud semmit, de a bölcs tudja azt az egyet, hogy nem tud semmit. Isten fogalmi megragadása lehetetlen. Rá vonatkoztatva minden csak hasonlat és kép. A misztikus megvilágosodásban azonban Isten megadja az igazi ismeretet önmagáról, a szeretetben. A teremtés a megtestesülésben lett teljes.

Az individuumot, az egyént, főként az embert fölértékeli: ez humanista vonás. Az ember nagy, mert az Isten nagy. Még az emberi test arányaiban is lát valami tervszerű gondosságot. Dürer ennek nyomán foglalkozik a test arányaival. Az istenkeresés: személyes találkozás, mégpedig szabadságban.

Minden vallásban van valami isteni – hirdeti –, ha csak töredékesen is. Így lett az ökumenizmus előfutára. Mohameddel és a Koránnal is foglalkozott, de arabul nem tudott, és latin Korán-fordításai rosszak voltak. Úgy látja, hogy az iszlám is a kereszténység felé vezet.

Cusanus természettudományos ismeretei és nézetei is előre mutatók. A Föld nem a világ közepe, csak egy csillag, amilyenből sok van, és talán más csillagokon is van élet. A világnak talán nincs is közepe, vagy ha van, az Isten, és az nem térbeli.

A fizikát a mérésre kell alapozni, bár a mérés sem tökéletes soha, de mégis közelebb van az igazsághoz. Ebből nő majd ki a kísérleti fizika. (Talányos, hogy Cusanus Kopernikus mellett teljesen homályba kerül!)

Nicolaus Cusanus a középkor nagy összefoglalója. Megvan benne a skolasztikus tudományosság, de ezt már kissé az újkori természettudományok felé fejleszti. Misztikája spekulatív, értelmi, nem az érzelmes. A népies gótika viszont egészen hiányzik.

A ferencesek már II. András idején megtelepedtek nálunk. A rendtagok tudós képzésére nagy gondot fordítottak, Budán studium generaléjuk, főiskolájuk volt; ugyanitt a klarissza nővéreknek jelentős zárdájuk. Jórészt ennek a zárdának lelki épülésére indul meg és virágozik a magyar nyelvű kódexirodalom. E ferences virágzás talán legjelentősebb személyisége Temesvári Pelbárt (1430–1504). Öntudatos magyar, néha magyar szavakat is idéz: gyanta, jegenyefa, ismeri a magyar krónikákat, az ország földrajzát is. Roppant szorgalmú, gyűjtőmunkát végez. Nagy olvasottságú, forrásait mindig megnevezi, néha másodkézből veszi az idézetet is. De nem megy mélyre, inkább csak a látókört szélesíti. Logikája is csak formális, sok felosztása erőltetett. A lelkipásztori szempont nála megelőzi a spekulációt.

Lelkisége tipikusan középkor végi. Skolasztikus, de a középkor végi, hígabb formában. Nem Summát ír, hanem kézikönyvet. Duns Scotus groteszk kérdése: hány angyal fér meg egy tűhegyen? – nála is felmerül ilyen formában. A feltámadáskor az egész égi udvar, sok ezer angyal és szent lement Krisztus sírjába. Hogyan fért el ott ennyi rengeteg lélek?

Az egész századot jellemző furcsa eszkatológia nála példásan kivirágzott. A túlvilág izgatja képzeletét, sarkallja erkölcsi életét. Milyen lesz az ítélet? Lehet-e rövid átmenet a végleges ítélet előtt? – milyen az üdvösség?, hányan üdvözülnek? (nagyon kevesen), a purgatórium, a pokol szerkezete, a pokolbeli kínok naturalista leírása; szinte testi kínok vannak, elsősorban bűz! Misztikája csak külsőséges: csodás jelenségek, néha érzések, sóhajok.

Prédikációiban sok a példa – ezért is volt népszerű. A példák többnyire csodások, a túlvilági életre vonatkoznak. Ezeknek bizonyító erőt tulajdonít.

Mátyás király udvari humanizmusával egy időben, s attól nem is függetlenül, késői virágzását érte meg a középkor szellemét őrző, szokásrendjét, zárt vallásos világát ápoló kolostori irodalom. Ennek első világhírű magyar képviselője Temesvári Pelbárt volt, aki prédikációit latin nyelven írta. A középkor híres példatáraiból, legenda- és

anekdotagyűjteményeiből összeállított–összeválogatott történeteit lehetett bennük megtalálni. Egyes részletek felbukkannak a magyar nyelvű kódexben is. Leghíresebb művének, a „Pomérium”-nak (*Gyümölcsös kert*, 1,2) egyik címlapján szerzetes látható, amint egy gyümölcsös kertben írópultján dolgozik. Nyilván ilyennek képzeltek a budai ferences kolostorban tanító szorgalmas szerzetest.

Krisztus követése (*devotio moderna*) a középkor végének, a 14. és 15. század lelki és egyházi válságának egyik terméke, ez a sajátosan németalföldi veretű és keletkezésű jámborsági mozgalom, amely tudatosan nevezte magát „új jámborságnak”, *devotio modernanak*. Fontos eleme, hogy alapvetően nem monasztikus indítású egyházi reformmozgalmról van szó, hanem világi foglalkozást űző emberek megtérése nyomán létrejött közösségekről, amelyek életüket nem kolostori fogadalmak szerint rendezték be: az új lelkiség megalapítójának, Geert Grootének (1340–1384) terveit és határozatait szellemében a Fraterherrek és nővérek lemondtak világi jövedelmükről, vagyonközösségben éltek, kétkezi munkájukból, és nem törekedtek vagyonra, hírnévre és dicsőségre. Házaikban a belső életre figyeltek és Krisztus életének követésében, a hozzá való hasonulásban látták az üdvösségre vezető utat. A *devotio moderna* nem törekedett mindenképpen misztikus élményekre és ekstázisra. Az emberi természet korlátait a németalföldiek realista szelleme messzemenően tiszteletben tartotta. Ez az új irány a németalföldi városokban 1370 körül indul el.

A mozgalom egyik, világhírű képviselője Kempis Tamás (1379–1471), aki csöndes, imádkozó, olvasgató, könyveket másoló, szolid életet élt. Egy egész sor jámbor elmélkedő könyvet írt, de csak egy lett világsiker: *Krisztus követése: De imitatione Christi*.

A Biblia mellett a kereszténység legtöbbször kiadott, legtöbbet olvasott könyve. A protestánsok, főként pietisták is szeretik. Anonim írás, alighanem készakarva. „Ne keresd, ki mondta ezt vagy azt; hanem arra figyelj, mit mondott” (I. 5,6). Mégis keresték: ki írta ezt? Ma még bizonytalan, hogy Geert Groote vagy Kempis Tamás-e a szerző.

Föltehetjük a kérdést: melyik Krisztus követéséről van itt szó? Az evangéliumoknak milyen olvasatát adja? Ez a könyv spekulatív misztikáról nem akar tudni, az istenségben rejtőző paradoxonról, az Istennel való egybeolvadásról. Szeme előtt egy egyszerű, földi Jézus képe lebeg, a názáreti Jézusé. De ezt nem színezi ki szemléletes vonásokkal, mint a népi gótika. Mit kell ebben a Krisztusban követni? Nem is követni, pontosabban: utánozni, *imitare*. Úgy látja, Krisztus elsősorban az alázatosságra ad példát, az önmegtagadó életre, a szenvedések elviselésére. Ezzel az utánzással, ami tehát morális erények gyakorlásában áll, elérhető a cél. Ez a cél nem valami egyesülés – a jegyesmisztika csak néhány mondatban csillan föl

–, hanem barátság Jézussal, és ezen át a béke: *pax*, a nyugalom: *quies* és *requies*. Az út: elfordulás a világtól, a testtől, visszavonulni a magányba, a kolostori kis cellába. Mindez mégsem idilli, mert tudja, hogy ez az út köves, szenvedésekkel teli.

Többször nyilatkozik az értelmi, spekulatív vallásosság ellen: „Inkább kívánom, hogy érezzem a töredelmet, mint hogy tudjam annak meghatározását.”

Egyik leghíresebb, legjellemzőbb mondását Senecától idézi: „Valaki azt mondta: Ahányszor csak emberek között voltam, emberségemben megrövidültem.”

Persze, ilyenkor meg lehetne kérdezni: ez valóban Krisztus követése? Nem forgolódott Jézus is – a könyv szerint túl sokat – az emberek között? Erre mondja majd Hans Küng: Jézus nem volt szerzetes (értsd: kumráni).

A népies vallásosság ellen szól, amikor a szentek ereklyéihez való zarándoklásnak elébe teszi az Oltáriszentség meglátogatását.

A misztikusoknál gyakran láttuk a kritikát a kor romlott egyházi állapotai miatt. A Krisztus követése nem mond ilyet, tisztelettel beszél a papokról.

Ez a szerzeteseknek készült könyv kedves olvasmánya volt a világiaknak is és a protestánsok is szívesen forgatták. Azonban újabban jobban kitűnnek gyöngé oldalai is. Ennek ellenére nagyon hasznos, ma is olvasandó műnek minősíthető.

A középkor utolsó szakaszának, a gótikának lelkisége a 16. századra véget ér. De véglegesen mégsem. A gótikus misztika tovább él a spanyol misztikában, majd a francia barokkban; a népies ág részben újjáéled a Tridenti Zsinatot követően.

A *devotio moderna* tovább él az új irányzatokban. Ezt a századot lelkiség szempontjából három mozgalom jellemzi: (1) humanizmus, (2) reformáció, (3) spanyol misztika.

A humanizmust és annak művészi megnyilvánulását, a reneszánszot a 19. századi apologetikus szemlélet erősen negatívnak látta, nagyon elvilágiasodott korszaknak, melyből később kibontakozott a felvilágosodás. A liberális történelemszemlélet viszont a reformációt úgy tekintette, mint a humanizmus továbbvitelét: a szabadság gondolatának megvalósulását a vallás terén is; szakítás a kötött egyházi formákkal és a papsággal. Az újabb protestáns írók viszont arra mutatnak rá, milyen nagy ellentét volt Erasmus és Luther között, és ebből a humanizmus és a reformáció szembenállására következtetünk. A valóság ennél összetettebb. A reneszánszban is élnek és alkotnak mélyen vallásos emberek, művészek, vannak a humanisták között is nagy imádkozók és vallásos gondolkodók, sőt szentek is (Morus Tamás). Luther ugyan erősen szembefordul Erasmusszal, de a nagy reformátor, Melanchthon, Luther társa és barátja, humanista volt.

A humanizmust tekinthetjük úgy, mint az ókori görög–latin kultúra újjászületését, mint esztetizáló művészi irányzatot, de volt egy praktikus filozófiája, és volt, ha nem is rendszeres, de kifejezésre jutó teológiája is. Ők is reformot akartak, szembefordultak a középkor végének népies-babonás vallási gyakorlataival, a középkor végének skolasztikájával, a nominalizmussal – a tomizmust kevésbé ismerték –, a vallásosság terén is visszatértek a forrásokhoz (*ad fontes*), a Szentíráshoz és a szentatyákhoz. A spekuláció kevésbé érdekelte őket, egzisztenciálisan inkább a praktikus, közvetlenül érthető vallásossággal foglalkoztak.

Horváth János „*A reformáció jegyében*” című irodalomtörténeti összefoglalásában egy, „a régi egyháztól egyre jobban távolodó sort” állít fel: katolikusok, erasmisták, lutheránusok, kálvinisták, unitáriusok. Ez a megállapítás mindenképpen kiegészítendő azzal, hogy a „katolikusok” a régi hagyományokhoz ragaszkodókat jelentik, az erasmisták is az egyházon belül képeznek egy irányt, és csak a lutheránusokkal kezdődik a protestánsok sorozata.

Gutenberg találmányának, a könyvnyomtatásnak is nagy átalakító szerepe volt ebben a korban. A vallási eszmék sokkal gyorsabban és nagyobb mértékben terjedhettek ezen az úton.

Michelangelo Buonarroti-t (1475–1564) az egész világ ismeri, bámulja. Rokonszenvezett a *devotio moderna* Bibliát olvasó köreivel, sőt kissé a reformáció bibliás irányzatával is. Amit az Isten teremtette ember nagyságáról, méltóságáról el lehet mondani, azt megtalálhatjuk szobraiban, képeiben (Mózes, Medici-síremlék, Pietà). De mindig van benne feszültség, tragikum, szomorúság is. A Sixtus-kápolna mennyezet freskói a Teremtő Isten nagyságát dicsérik. Az oltárkép, az „Utolsó ítélet”, bár folytatja a középkori protológiák (protológia = a teremtéstan és a hozzá kapcsolódó témák új elnevezése; első dolgok) felfogását, borzasztó komolyságával szinte nyomasztó. Csak a Szent Szűz közbenjáró könyörgése enyhíti kissé az ítélet szigorúságát.

Rotterdami Erasmus (1469–1536) a „humanisták fejedelme”. Először az olasz és francia humanistákhoz csatlakozik, de angliai útja után a vallásos Thomas More (Morus Szent Tamás) is nagy hatással van rá. Klasszikus tanulmányai viszik el az egyházatyákhoz. Egyházkritikája miatt Luther előfutárának is tartják, azonban a szabad akarat kérdésében szembefordul Lutherrel. Nagy szintézisre törekedett az antik és a modern keresztény világ között.

Számos műve közül talán „*A balgaság dicsérete*” a legismertebb. A balgaság országa szemben áll az ész országával. Erősen támad minden gazdagságot és hatalmat, az egyháziakét is. A búcsúcédulákkal űzött kereskedelem ellen még Luther előtt fellép.

Ötezer levele maradt ránk. Levelező társai közé tartozott Mária királyné, II. Lajos özvegye, Németalföld kormányzója, és annak magyar titkára, Oláh Miklós, a későbbi esztergomi érsek is.

Morus Szent Tamás (1478–1536) humanista szent: finom polgári, majdnem főúri formák között él, szép családi élet, jó humor, nagy műveltség jellemzik. De amikor komolyra fordul a dolog, meg tud halni hitéért. „*Utópia*” (1515) című műve seholsincs országról szól, ahol ideális rend van és ideális élet folyik. A vallásosság, amelyet itt bemutat, nem keresztény, hanem általános emberi.

Börtönében írja szép imáit. Ugyancsak a börtönben írt egy kis művet is: „*Dialógus a balsorsban való vigasztalásról*”. Érdekessége az, hogy két magyar vitézt beszélget a mohácsi csata előtt, az ő szájukba adja a megnyugvást, békét kereső gondolatait (*Hitel* 13/1990.).

A 16. század nagy mozgalmi közül az első, a humanizmus, bár mindenfelé jelentkezett, mégis elsősorban Itáliában és Nyugat-Európában virágzott. A reformáció hazája Észak- és Közép-Európa volt, a germán világ; Spanyolországot a reformáció egészen megkímélte, s innen indul el aztán a katolikus megújulás, amelyet „ellenreformációnak” is neveznek.

A hit tisztaságának őrzésére 1478-ban megalakult a spanyol inkvizíció. A gyanúsítottakat kínzással vallomásra bírják, majd ünnepélyesen kivégzik. (Az inkvizíció vezetője majdnem mindig domonkos szerzetes.) 1492-ben – Granada elfoglalásával – véget ér az arabok hétszáz éves ibériai uralma. A mórokat kiűzik vagy megtérésre kényszerítik, ugyanígy a zsidókat is választás elé állítják – mennek vagy megkeresztelkednek.

Az inkvizíció működését aprólékosan írásba foglalják, s ez a levéltár az utókorra marad – ez megalapozza nagyon rossz hírüket. Először a látszatra megtért mórok és zsidók ellen fordulnak, majd a protestánsok következnek, még Rotterdami Erasmus követőit is üldözik, végül a megvilágosodottak (alumbrádók) ellen fordulnak. Mindenki gyanús, aki másként él, imádkozik, vagy akár csak másként öltözik, ahogy addig szokás volt. Ez a szigorúság egyértelműen rányomja bélyegét a lelkiségre is.

A Jézus Társaságot 1534-ben alapítják meg. A spanyol misztika nem volt olyan népmozgalomszerű, mint a gótika német misztikája. Tudatosabb és észszerűbb, előkelőbb körökre korlátozódik. Hatott rá valamelyest a spanyolnépies vallásosság: körmenetek, zarándoklatok, Mária-kegyhelyek, színjátékok stb. Ám a zártkörű misztika kissé az eretnokségek felé is sodorta őket, azért kerültek sok esetben összeütközésbe az inkvizícióval. Égő bensőségesség van itt összekapcsolva értelmi meggondolásokkal, a cél és az eszköz okos számbavételével. Az a vallási naivitás, amely Assisi Szent Ferenc szellemében megnyilatkozik, itt nincs jelen. Nincs mesélő kedv, hanem valami komor fenség. Sok a félelem, az aggály: hátha ördögi

becsapásról van szó. Magdalena de la Cruz ferences apáca, Szent Teréz idősebb kortársa az inkvizíció előtt azt vallotta, hogy jelenései az ördög közvetítésével jöttek létre.

Szent Ignác (1491–1556) az újkori spiritualitás megindítója, rendje pedig ennek továbbvivője. Ősi baszk családból származik, lovag akar lenni, egy sebesülési gyógyulás közben kezd lelki könyveket olvasni. Tanulmányokba kezd, az inkvizíció többször rövid időre be is börtönzi. Velencében szentelik pappá, majd Rómába megy. 1540-ben III. Pál pápa jóváhagyja az új alapítást, ő lesz az első általános főnök, megírja a rendi Szabályzatot, kormányozza rohamosan növekvő rendjét.

Számos írása ismert, amelyek közül itt az „*Exercitia spiritualia*” – „*Lelkigyakorlatos könyv*” címűt mutatjuk be röviden. A tömör kis írás nem valami jámbor lelki olvasmány, melyet áhítattal végig kell olvasni. Ez egy „*Werkbuch*”, amit meg kell valósítani, végre kell hajtani, akkor mutatkozik meg igazi értelme és hatása. Vezérkönyv a lelkigyakorlat vezetőjének és végzőjének is. Felmerült ellene a vád, hogy az *exercitium* név katonai gyakorlatra utal, szinte militarista. A könyv rendkívüli hatást gyakorolt az utókorra, voltak, akik hatásában Ágoston „*Vallomásai*” és Tamás „*Summája*” mellé állították.

A jezsuita rend megkülönböztető viselet, helyhez kötöttség és közös szerzetesi ima nélkül, szigorú fegyelemben, valamint Isten, a pápa és a rend vezetői iránti feltétlen engedelmességben az ellenreformáció gondosan kiválasztott, alaposan iskolázott, ily módon hatékony elit szerzetesrendje lesz, aktív, a világhoz odaforduló spiritualitással, amelynek alapja az alapító „*Lelkigyakorlatos könyv*”-e. Alapvető tehát az egyházhoz való hűség, ragaszkodás, a külső támadások miatt ez a lelkiesség jellemző vonása marad. Jellemző még az erős és okos központosított szervezés.

A jezsuiták meghatározó szerepet játszottak abban, hogy egész Európa nem lett protestáns.

Tudományos, teológiai munkájuk a tomizmus irányában folyt, de annak egy barokk változatát hozták létre. Világi tudományokkal is foglalkoznak, csillagászattal, matematikával, majd nyelvészettel is. Ezeknek jó hasznát veszik missziós munkájukban is, például a végén kudarccal végződött kínai tevékenységükben.

A 17. század közepe óta egyre nő az ellenszenv a jezsuiták ellen katolikus körökben is. Pascal levelei iróniájukkal az egyik legerélyesebb támadást jelentik ellenük, amit majd sok más követ. 1773-ban XIV. Kelemen pápa feloszlatja a jezsuita rendet, a bencés VII. Piusz 1814-ben visszaállítja.

A lelkiégtörténet szempontjából tanulságos kissé elgondolkodni azokról a vádakról, amelyekkel a jezsuitákat hosszú évszázadok alatt illették. Azonban nem azt kell keresni, hogy egyik vagy másik jezsuita

miben túlzott vagy hibázott, hanem sokkal inkább a „strukturális” hibákra kell rámutatni. A jezsuita rendtörténetíró, Giulio Cesare Cordara (†1785) mondja: „Rendünk sajátos bűne a gög.”

Ami nagy érdemük, hogy a pápaság szolgálatába állítják rendjüket, az lett végzetük is (Lippert, 1912). Működésükből ugyanis valami „klerikális világhódítás” lett; az egyházat nagyon is földi szervezetnek, monarchiának látták – abban a korban minden hatalom monarchikus volt.

Ám a II. Vatikáni Zsinat után az egyházat inkább látjuk Krisztus misztikus testének vagy Isten népének, semmint földi szervezetnek. „A pápa az egyház feje” – mondja még Lippert; ma inkább azt mondanánk: az egyház feje Krisztus. „A küzdő egyház élcsapata a rend.” Mi ellen küzd? – kérdezhetjük meg ma. A bűnösök ellen? – Nem lenne jobb megvalósítani Szent Ágoston elvét: a bűnöket gyűlölni, a bűnösöket szeretni? Persze ez nagyon nehéz: hol túlságos szigorúságba, hol laxizmusba (laza magatartás) csúszhatunk. Az egyházat tehát nagyon is egysíkúan, racionalista módon nézték, a misztikus szemlélet már elmaradt.

René Philipp-Miller könyve (1929) – *„Macht und Geheimnis der Jesuiten”* – két címszóban összefoglalja jellegüket: Macht (nem maguk hatalma, hanem az egyházé); a Geheimnis (a titok és titkolózás). Ezen utóbbi bizonyos mértékig, személyes ügyekben még érthető is lehet, de pl. a feljelentés kötelezettsége ma már – különösképpen a történelmi tapasztalatok tükrében – nehezen értelmezhető.

A jezsuitaellenesség szépirodalmi művekben is feltűnik. Thomas Mann *„Varázshegy”*-ében érdekes, de kissé ellenszenves alak Naphta, a jezsuita tüdőbeteg. És említhetnénk még Tolsztoj, Puskin és Dosztojevszkij műveit is.

Történeti vizsgálatok kimutatták, hogy Ignác korántsem volt annyira merev, és rendjét nem akarta annyira intézményessé tenni, mint az a harmadik generális, Borja Szent Ferenc hatására lett. Ignác el tudott képzelni többféle lelkiséget rendjén belül is, míg a harmadik generális egységes rendet alakított ki, mindenki számára pontosan ugyanazt a lelkiséget írta elő. A rendet intézményessé tette – a karizma rovására.

A rend a mai világban is keresi és meg is találja a helyét. A barokk vonásokat, amelyek más esetben még megtalálhatók (rendek és püspöki udvarok), náluk már régen levetették.

A spanyol karmelita misztika legnagyobb alakja Keresztes Szent János mellett Avilai Nagy Szent Teréz (1515–1582). Természetfölöttisége a legbájosabb nőies természetességgel párosul. A karmelita rend megújítása, a sarutlan karmeliták szigorúbb szabályzata szerint, az ő műve. 1622-ben szentté avatják és VI. Pál 1970-ben egyházdoktori címet adományoz neki Sienai Szent Katalinnal együtt. Ők az első női egyházdoktorok.

Egyéniségét írásaiból jól megismerhetjük, annyira nyílt és őszinte. Egyáltalán nem akar író lenni, bár a spanyol irodalom nagy alakjaként tartják számon. Mindig előljárói vagy gyóntatói parancsára ír, mindig a nővérek számára, rajtuk akar segíteni. Ez a maga elé képzelt olvasókör teszi írásait életszerűvé, közvetlenné. Csak be akar számolni a nővéreknek élményeiről a belső ima terén, hogy őket is rávegye erre az útra. Írásaiból és életéből egyformán látszik nagy nyíltsága az emberek felé: közvetlenség, természetesség, megértés és szeretet.

Mint egyházdoktor az imaéletre tanít. A belső imához bizonyos előfeltételeket lát szükségesnek: szegénység, lemondás, önmegtagadás, alázatosság, főként összeszedettség.

El Greco (1540–1614) a spanyol misztika kifejezője ecsetjével és nem tollával, de mint ilyen, egyenértékű Ignáccal, Terézzel, Keresztes Jánossal. Krétáról származik, családja valószínűleg bizánci eredetű. Fiatalon már Velencében van, ahol Tiziano hat rá, főként lángoló színeivel.

Kortársai „szellemlátónak” nevezték aránytalanul hosszú, lebegő alakjai miatt. Nem természetet fest, ahogy megszokták a reneszánsz óta, hanem látomásokat. Alig van profán tárgyú képe, pár portré, ezek realisták, de tájképe: „Vihar Toledo felett”, már látomás. (1576 körül Spanyolországba megy és mihamarabb Toledóban telepedik le.) Ezért olyan hosszúak alakjai, akár csak a gótikában vagy Michelangelo utolsó szobrain; és lebegnek, táncolnak szinte.

A spanyol misztika nagy alakjaival személyesen nem találkozott, műveiket se nagyon olvashatta, de a levegő ugyanaz volt, és az ő beállítottsága is ilyen irányba vezette. Krisztus-képei tipikus spanyol Krisztusok. Nincs bennük semmi nőies, semmi érzelmes, hanem fenséges, nyugodt és mégis szenvedő és királyi. Ignác Krisztus-képe ez. Szent Ferencet nagyon kedvelhette, sok képén szerepel. Az elragadtatás, az ekstázis a tárgya ezeknek a képeknek. A Szépművészeti Múzeumban lévő „Krisztus az Olajfák hegyén” jól beleillik a misztikába.

A 16. század lelkiségében a reformáció lelkisége a harmadik irányzat. Időrendben a keresztény humanizmus és a spanyol misztika között foglal helyet, helyileg pedig az északibb országokban (Luther: Németország, Kálvin: Genf). Ez is a keresztény lelkiség értékes része. A reformáció, akár csak a keresztény humanizmus és annak előzménye, a „*devotio moderna*”, elveti a középkor végi gótikus-népies lelkiséget: a szentek tiszteletét, az ereklyék kultuszát, a búcsúnyerést, zarándoklatokat, legendákat, hiedelmeket, de általában a vallási aktusok halmozását, számszerű növelését. Mindezt külsőségesnek, sőt babonásnak érzi. Még azt is meg lehet érteni, ha itt túlzásokba esnek: teljesen elvetik a szentek tiszteletét, eltávolítják a szentek képeit, szobrait a templomokból, tiltják a zarándoklatokat, a búcsúnyerést,

a misét is, a hozzá fűződő sok babonás szokás miatt nézik ellenszenvvel. A szerzetesi életet is külsőséges szokások sorozatának tartják, ráadásul még gögnek is: aki szerzetes, az tökéletesebb és érdemszerzőbb állapotban van, mint egy világi. De emlékezzünk arra, hogy Geert Groote is ezt a címet adta feljegyzéseinek: „Jófeltételek”, de nem fogadalmak; és a „Krisztus követése” is ellene van a zarándoklatoknak. Akárcsak a humanisták, a reformáció is szakít a középkori skolasztikus filozófiával. Amit ekkor a „*scholá*”-ban műveltek, az egyfajta dekadens nominalizmus volt. De míg a humanisták Arisztotelész helyére Platónat állítják, addig a reformátorok semmiféle filozófiáról nem akarnak tudni a teológiában és a lelkiségben. Arisztotelész számukra nemhogy nem tekintély, hanem szörnyűség, pogányság, bálványimádás (Narristoteles – mondja Luther [Narr = bolond]). Az igazi tekintély most Isten szava, a Szentírás lesz. Kizárólagosan.

A humanisták nem voltak nagyon egyházasak, inkább közömbösek. A reformáció szakít az egyházzal is, mivel az szerintük eltért ősi, igazi életétől. Vissza akarnak térni a régihez, az ősi keresztényhez, a bibliaihoz. Nem új egyházat akarnak tehát, hanem éppen az igazit. Ilyen értelemben magukat katolikusoknak, a régi hit folytatóinak tartják.

Luther Márton egyéniségének főbb vonalait megállapítani is nehéz. A nagyszámú forrás ehhez ellentmondó adatokat szolgáltat. Erősen szubjektív, mindent a maga pillanatnyi helyzete, élménye alapján ítél meg. A végletességig túlzó, érzelmi és akarati temperamentum volt. Éles eszű és széles körű műveltséggel rendelkezik, de ezt mintha gyakran megvetné, és készakarva engedi magát impulzusai által sodortatni. Tud bensőséges, egyszerű lenni, de sokszor goromba, gyűlölködő is. Vallási zseni volt, de nem szent.

Túlzásából fakadnak gyengeségei is. Ha megtalálja kedvenc gondolatát, azt olvassa bele minden szentírási lapba, és meg van győződve arról, hogy ez az egyetlen igazság. Annyiban „*heretikus*”, azaz eretnek, amennyiben a „*herezis*” válogatást, választást jelent: ő válogat, választ.

Lefordítja németre a teljes Bibliát (a deuterokanonikus könyvek – a héber kánonban nem szereplő, de a katolikus egyház által sugalmazottnak tartott könyvek – kivételével). Bár előtte már tizenhét teljes német fordítás készült, az ő fordítása a legjobb. Erőteljes, de mégis hajlékony nyelvezet, méltán lett a német irodalmi nyelv alapjává.

A reformáció kialakulásában a fő szerepet a lelkiség játszotta, annak megújításában volt vezető szerepe. Ki is alakított egy új lelkiséget, amely fontos keresztény eszméket hangsúlyozott, és visszahatott a katolicizmusra. Ez a hatás a II. Vaticanum után, az ökumenizmus korában még fokozottabb.

Kálvin János (1509-1564) a párizsi egyetemen jogot tanul, majd teológiát, alapos humanista műveltségre tesz szert. Nem szerzetes, nem pap, hanem

szigorú és pontos jogász. Maga beszél arról, hogy volt életében egy nagy megtérés, de közelebbről erről semmit nem tudunk. Még Párizsban megismerkedik a lutheri tanokkal, elfogadja, de tovább is gondolja.

1536-ban jelenik meg fő műve: *Institutio religionis christianae*, amelynek későbbi kiadásai dogmatikai összefoglalóvá bővülnek. 1536–1538-ban Genfben reformálja a helyi egyházat, de akkor száműzik; 1541-ben visszahívják Genfbe, és haláláig ott vezeti a reformációt.

Nem az egyedi ember lelki üdvének kérdése mozgatja működését, mint Luthernél, hanem Isten mindenképp előtt való dicsősége: *Soli Deo gloria!* Ebben hasonlít Ignáchoz. Az ő istenképe azonban bizonyos fokig eltolódik az Ószövetség szigorú, büntető, haragvó és bosszúálló Istene felé. Úgy érzi, hogy ezt az Istent nem lehet külsőséges, emberi eszközökkel tisztelni, művészetekkel, zenével, fényes templommal és liturgiával. Az igazi istentiszteletet meg kell tisztítani ezektől a ráadásoktól. A kálvinizmus tehát eltávolítja a templomokból a képeket, szobrokat, oltárokat, marad a fehérre meszelt csupasz fal, a zoltárok egyszólamú közösségi éneklése, a templom közepén a szószék, ahonnan Isten igaz Igéjét hirdeti a prédikátor. Prédikáció, zoltárokkal és imával keretezve: ez a liturgia most. A papságot elveti. Prédikátorra nem valami felszentelés által lesz valaki, hanem teológiai tanulmányok után az egyházközösség erre megválasztja. Az egyházközösséget, a gyülekezetet a választott presbiterek, tekintélyes polgárok testülete vezeti. Ezzel a demokratikus szervezkedésnek is példát adnak. Az Eucharisziát, úrvacsorát megtartja, de az eukarisztikus jelenlétről pontatlanul nyilatkozik.

Jellegzetes, de nem központi tan nála a predestináció, az eleve elrendelés, „elválasztás” az üdvösségre éppúgy, mint a kárhozatra. Ez Isten végtelen előretudásából és mindenhatóságából következik. Már Ágostont is foglalkoztatta ez a kérdés, de az elvetés terén óvatos volt, nem lévén elég szentírási alapja. A racionális gondolkodó Kálvin azonban úgy véli, hogy ha van predestináció az üdvösségre, akkor kell lennie a kárhozatra is.

Kálvin szerint bizonyos jelek sejtetik a kiválasztást az üdvösségre: az erkölcsös élet és Istennek már az itteni életben is megnyilvánuló áldásai, például a gyermekáldás vagy a vagyoni gyarapodás – akárcsak az Ószövetségben. (Úgy tűnhet fel, hogy Max Weber nézetének van alapja a kapitalizmus kialakulását illetően.)

Kálvin erősen racionális, a misztérium és a misztika távol van tőle. Imái kissé szárazak, bár korrektek. A Szentlelket nagyon elevenen tiszteli, imáiban éppúgy, mint prédikációiban. Reformja középpontjában nála is a helyi egyház, konkrétan Genf áll. Erős kézzel szervezi közösségét, az ellenfeleket kiközösíti, sőt halállal is bünteti, mint Szervét Mihály esetében.

Maradandó érdeme az elmélyült bibliaolvasás, magányosan is, a zsoltárok éneklése, a keresztyén világiakra szabott lelkisége.

Mondandónk szempontjából fontos szólnunk még a protestantizmus kapcsán a pietizmusról a 17. század közepétől a 18. század közepéig. Egy befelé forduló, jámbor (pius) irányzat, karitatív munkával egybekötve. Nem elég a helyes hit, az ortodoxia, bensőséges életre is szükség van. A hitből való megigazulás (Luther) a kezdet, de utána tovább kell menni, szükséges a megszentelődés is, a jó cselekedetek is. Individualista és etikai irányzat ez, készek a tanúságtételre és áldozathozatalra bármely jámbor célért, például misszióért, iskolázásért, szegénygondozásért. A hivatásos prédikátorok mellett nagy szerepet kapnak a laikus igehirdetők, a jámborok, a nagykorú laikus hívek is. Ima- és énekkultúrájukban egyre több a személyes, érzelmes elem, ezzel a szentimentalizmus előkészítői lesznek.

Élénk bennük a pedagógiai érdeklődés is, középiskolákat alapítanak a vallásos nevelésre. Az egyetemi teológiai oktatástól azt kívánják, hogy ne csupán tudomány legyen, hanem igehirdetés és jámborság is. Az ő egyetemük, Halléban, ilyen, de más egyetemekre is hatással vannak. Az egyéni megtérés ösztönző lehet másokra is, ha önvallomásban, önéletrajzban leírjuk azt. A pietizmus a vallomások korszakát indítja el az irodalomban is.

A hallei pietizmus vezetője August Hermann Francke (1663–1727). A karitatív munka nála kerül előtérbe, ő fedezi fel a spanyol misztikusokat a protestánsok számára.

Johann Sebastian Bach (1685–1750) a barokk kor legnagyobb zeneszerzője, az egyházi zenében a lutherizmus kifejezője. Többfelé működik, legtovább a lipcsei Tamás-templom orgonistája és a zeneiskola vezetője. Indulatos, rátarti ember volt, ezért olykor összeütközésbe került előljáróival.

Zeneköltészetének java része egyházi zene, istentiszteletek számára írva, korálok, köztük Lutheré is, orgonaművek, két passió (Máté és János), fűgák és prelúdiumok, kantáták, köztük a *Magnificat* és egy katolikus szövegű mű, a h-moll mise, amit nem hallhatott, mert a lutheránus templomokban legfőképpen a Kyrie és a Gloria tételeit énekelhették volna. Lelkisége jól megnyilatkozik ugyan zenéjében, de nehezebben tehető át szavakba, mintha szöveget írt volna. Albert Schweitzer szerint, aki orgonaműveinek nagyszerű tolmácsolója is volt, ez a zene elsősorban vallásos, de nem felekezeti, nem protestáns. Még az ökumenizmus előfutárának is tekinthetjük az említett h-moll mise alapján. De híven kitart a lutheri tanok mellett, a Szentírást folyton olvassa, ez az első számú szövegkönyve. A pietisták kegyessége csak kismértékben érinti meg, azt szűkkeblűnek

tartotta, de a misztika rokonítja őt velük. Műveiből valami sajátos halálmisztika bontakozik ki. Fél is a haláltól, retteg az ítélettől, s mégis tele van reménységgel, várja, kívánja a halált, amely lelkét egyesíti Krisztussal. A passiókban többnyire szoprán vagy alt ária fejezi ki ezt a vágyat, és az Úr Krisztus mindig basszus áriákban válaszol neki.

Krisztus életének legtöbb eseményét megzenésítette kantátaiban, oratóriumaiban. A passiókban népkorálokat találunk, ahol a közösség válaszol a hallott szövegekre, elmélkedik rajtuk, imádkozik azok hallatán.

A puritanizmus a kálvini reformáció egyik, lelkiségtörténet szempontjából jelentős változata volt. Az anglikán egyházban alakult ki a kálvinizmus hatására a 16. század vége felé, de aztán erősen hatott Skóciára, Németalföldre, majd Amerikára is.

Az anglikán reformot nem érzik befejezettnek, meg akarják tisztítani a katolikus maradványoktól. Az istentisztelet is legyen egyszerű: orgona, kép nem lehet a puritán templomban. A helyi egyházat egy választott kis testület, a presbiterek – igazában tekintélyes polgárok, világiak – vezetik, ők ügyelnek az istentisztelet rendjére, a gyülekezet erkölcsére, övék a döntő szó a lelkipásztor meghívásában. Erősen bibliásak.

A kálvini reformáció nagy festő alakja Rembrandt van Rijn, akiről korábban már szó esett. Ő a lelkiséget ecsetjével fejezte ki. Életének második szakasza tragikusan alakul, de ekkor elmélyül vallásossága, egyszersmind művészi stílusa, ecsetkezelése is. Most már nem reprezentálni akar képeivel, hanem hitvallást tenni. Vincent van Gogh mondta róla: „Nem lehet Rembrandtot szeretni anélkül, hogy biztosan ne tudnánk: van Isten.” Ami vallásosságot képei kifejeznek, az egyénien és biblikusan átélt mély kereszténység, minden felekezeti szín nélkül. Kora is belefáradt a vallásháborúkba, a harmincéves háború (1618–1648) most ért véget. Sok önarcképet festett. Ezek olyan féle önvallomást tartalmaznak, mint Ágoston vallomásai. A Biblia az egyetlen könyv, amelyet folyton olvasott, átelmélkedett, illusztrált. A profánban is látta az istenit.

Rembrandt egy városban és korban él Baruch Spinozával (1632–1677), a kiátkozott zsidó bölcselővel. Spinoza a Bibliát bilincsnek érzi, észokokkal jut el egy panteista istenfogalomhoz. Rembrandt szereti a Bibliát, számára nemcsak épületes olvasmány, hanem egzisztenciális; Isten és ember közösségét, közelségét egészen másként látja, mint Spinoza.

Kálvinista volt, ebben a felekezetben keresztelték meg, ebben temették. A Biblia, főként az Ószövetség szeretetét tőlük vehette. A katolikusokat nem ismerte, nem is érdeklődött irántuk. A reneszánsz és a korabeli olasz barokk festészet alig hat rá. Ebben is ellentéte idősebb kortársainak, a szomszédos Antwerpenben lakó Rubensnek (1577–1640), aki benne áll a korábbi reneszánsz tradícióban, és a mozgalmas, patetikus barokk

tipikus képviselője. Rubens nagy megbecsülésnek, szép vagyonnak örvendő festőtárs volt, de katolicizmusa és jezsuita-barátsága ellenére is felületesebb, hígabb, mint Rembrandt. Rubens képei sohasem oltárképnek vagy templomi képeknek készültek.

A gótika lelkesége egy kis késéssel, nagyobb mértékben a 15. század közepén, megérkezett Magyarországra is. Az erasmista vallásosság itt is megjelent a 16. század elején (Komjáthy Benedek, Pesti Gábor, Sylvester János és talán Tinódi Sebestyén).

A spanyol misztika nem ér el hozzánk a maga idejében, de még a következő században is alig. Magger Placid sziléziai származású pannonhalmi főapát (1647–1667) könyvei között ránk maradt egy sor a spanyol misztikusok írásaiból, spanyol nyelven. Majd a karmelita és jezsuita fordítók működése nyomán a 20. században, a két világháború között tesznek szert nagy népszerűsége.

A reformáció lelkesége a maga idejétől, a 16. század közepétől él nálunk is, először a lutheri formában, később a kálvini irányzat terjed el, végül Erdélyben a Szentháromság-tagadó unitáriusok is fellépnek. Ők koruk racionalistái voltak. Nálunk is erősödött a polgári réteg, elsősorban a mezővárosok félpasztor, félpolgár lakóira gondolunk. A könyvnyomtatás terjedésével egyre többen olvastak is közülük. Nagy volt bennük az éhség a vallási élmény után, amit a kor humanista-világias papsága vagy a babonás falusi lelkipásztorok nem tudtak kielégíteni. A néppel szorosabb kapcsolatban álló ferencesek közül sokan lettek az új hit hirdetőivé (Sztárai Mihály, Dévai Bíró Mátyás). Ezzel is segíteni akartak a nép lelki ínségén. A főurak közül is sokan támogatták a reformált írókat, lelkipásztorokat.

Mivel most a lelkiség története áll a középpontban, és nem egyháztörténetről esik szó, csupán néhány személyről szólunk, akik éppen a lelkiségre voltak nagyobb hatással.

Károlyi Gáspár (1529–1592) Wittenbergben tanul, evangélikus, majd református lesz. Gönc község lelkipásztora. Először fordítja magyarra a teljes Szentírást: Szent Biblia (1590), a szomszédos Vizsolyon nyomtatják ki.

Bornemisza Péter (1535–1584) Olaszországban és Wittenbergben is jár, majd Bécsben tanul a humanista egyetemen. Felvidéki főurak pártfogolják, tíz évig Balassi János detrekői várában él, itt neveli a kis Balassi Bálintot is. Lutheri tana, a hitből való megigazulás, az érdemszerző jó cselekedetek ellenében, erősen foglalkoztatja. Nagyon jó lelkipásztor lehetett, a lelkek megnyerője, az aggályosok megnyugtatója. Szinte gyóntak nála a bűnösök. Prédikációiban sok a vallomásszerű, szubjektív rész.

Zsoltárfordítók: Kecskeméti Vég Mihály; a Vulgatában az 54. zsoltárt Kodály Zoltán zenésítette meg a *Psalmus Hungaricusban* (1923).

Szenci Molnár Albert (1574–1634) működése már jórészt a 17. századra esik; valóságos vándortudós, nagyrészt külföldön él, német egyetemeket látogat. 1624-ben Bethlen Gábor hívására végleg hazajön. 1607-ben megjelenik verses, strófikus zsoltárfordítása, a reformátusok máig ezt használják.

Balassi Bálint (1554–1594) a kor legnagyobb magyar költője. Hányatott életében házasságkötése után katolizál, nem is csak azért, hogy a zaklatásokat kikerülhesse. 1589-től majdnem négy évig Lengyelországban bujdosik, legtovább a jezsuiták Danzig melletti, braunsbergi kollégiumában él. Vallásos versei, amelyeket egy monográfia értékesebbnek, őszintébbnek tart szabványos szerelmi verseinél, részben itt keletkeztek. De amit ezekben a versekben, többnyire zsoltárátdolgozásokban ír, sem nem protestáns, sem nem katolikus. Keresztény a szó igazi értelmében. Át is vették mindkét felekezet énekeskönyvei. Őszinte bűnbánat, bizalom Istenben, könyörgés csendül ki ezekből a versekből. Zászlajára Dávid király képeit hímezteti, aki mintegy védőszentje. Esztergom ostrománál esik el „mint Krisztus hűséges vitéze”.

Az imént mondottak kapcsán már többször átléptünk a következő korbá, a barokkba. A korszak megnevezésére ismét művészettörténeti névvel élünk, akár csak a gótikánál és a romantikánál. A barokk annyira átment a népies katolikus lelkiségbe, hogy bizonyos vonásaiban szinte napjainkig él.

A barokk lelkiség is sok vonást átvesz a keresztény humanizmusból, de mégsem ugyanaz. A Trienti Zsinat szelleme kiegyensúlyozottabb, nyugodtabb, mint a barokk egyházi irodalom. Sokat átvesz a népies gótikából is. Ez talán valóban „ellenreformációs” mozzanat. A reformátorok ugyanis élesen szembefordultak ezzel a lelkiséggel, babonásnak, a Szentírástól távol állónak tartva, most mintha az egyszerű nép egyszerű hitének megerősítését várnák tőle. Újraéled a szentek sokszor túlburjánzó formákban jelentkező kultusza: bűcsújárások, körmenetek, látványos istentiszteletek. Ezek népszokásokká válnak, terjednek és szívósan tovább élnek – még a barokk után is.

Nemcsak a művészetekben, de a lelkiségben is jellemző, hogy a reneszánsz kiegyensúlyozottsága után most hatalmas ellentétek közt dinamikát, erőt találunk mindenfelé. Ellentét feszül a föld és az ég, a test és a szellem között, az élvezet és az aszkézis, a kétkedés és a hit között. A sorrend is tudatos itt: a földről törnek az égbe, a testből a misztikába. Megnyílik fönt a templomok kupolája, s mi innen lentől belelátunk az égbe. Misztika, amely mindig az érzékletesből indul ki. Bernini eksztázisban heverő Szent Teréze nagyon is megmarad hús-vér nőnek. A víziók is reálisak. A vértanújelenetek sokszor véresen naturalisták.

A vallási dinamikából erő, lendület s végül triumfalizmus lesz. Pátosz és retorika. A templom belül egyszerre trónterem és mennyország. Pompás, sokszor túl díszes, reprezentatív csarnok. „A trón és az oltár szövetsége” nemcsak a barokk egyházpolitika jelszava; az istentiszteleti formákba is jócskán belejátszott a világi, fejedelmi udvar szokásrendje. Akárcsak a régi Bizáncban, amikor az egyház átvette a tömjénezést a császári udvartartástól. A barokk prédikáció is díszes, hosszú ünnepi aktus. A főpapok: fejedelmek, legalábbis arisztokraták.

A díszítő hajlam számunkra ma már furcsa túlzásokban nyilatkozik meg. A kedves, karcsú gótikus Mária-szobrokat most „királynői” ruhákba öltöztetik: a sok selyem és bársony egészen merev lesz rajtuk a gyöngyöktől és aranytól. A barokk templom főoltára mutatja ezt a hősi, triumfáló látványosságnak szolgáló lelkületet. A főoltár már nem az áldozat helye, fontosabb lett a hátsó felépítése, a retabulum, rajta sok szent bársonyba-aranyba foglalt ereklyéivel.

Az oltár fenséges állóképének szinte folytatása a dinamikus, gyakori körmenet az Oltáriszentséggel. Sokszor katonai parádé is kíséri: huszárok, ágyúlovések vagy legalábbis üdvözlések. A céhek is felvonulnak ilyenkor. És ha szegény a falu és a kegyúr? Ha nem futja márványra és aranyra? Akkor megteszi a márványosra festett faoltár és faoszlop is, aranyozással vagy csak aranyfestéssel, festékkel. A látszat fontosabb a valóságnál, hiszen a látvány a cél: úgy látszik, mintha az volna. A mindenáron való dekoráció, reprezentáció könnyen vezet nem őszinte eszközökhöz, vagy gyakran létrehoz valami csináltat, erőszakoltat, nem természetest. A barokk egyenes folytatása a rokokó. (Itt találkozunk már parókat viselő szentekkel is.)

Ez a dinamikus magasba- és előretörés teremti meg a barokk embereszményt: a hőst, a hőroszt, Krisztus bajnokát, a „keresztény Herculest”. Ilyennek mutatják be sokszor Krisztust, ilyenre stilizálják a szenteket is, életrajzaikat is. A gótika szentje jámbor volt és csodás, a barokk szentje csodás és hatalmas. Ez a hős lép fel a jezsuita és más vallásos drámákban a színpadon, ez a hős jelenik meg Zrínyi Miklós „Szigeti veszedelmében”: a törökön és a poklon győzedelmeskedő „*athleta Christi*”.

Természetesen Szűz Mária kultusza kapja az első helyet – részben ez is visszahatás, „ellenreformáció” a protestánsok egyre jobban kifejlődő Mária-ellenességére. A szertelenség itt is sokféle módon megnyilatkozik. A barokk másfél százada alatt a kis Ausztriában kilencvenöt Mária-templomot építenek fel vagy építenek át, régi templomokat barokkizálnak. Májusi ájtatosság októberi, de egyúttal mindenkori rózsafüzér-imádság.

A barokk lelkiség is individualista és szubjektív. Túlzásaival eltávolodik az objektív keresztény tartalmaktól is, el az igazi liturgiától. A barokk liturgia

ünnepélyességével és látványosságával hatásos ugyan, de a misztériumtól messzebb esik. Van benne egy adag triumfalizmus, és túlzásaiban nem mindig őszinte.

E korszak mégis termékeny volt. Nagy filozófusok (Leibniz, Descartes, Pascal), nagy természettudósok (Newton, Galilei), nagy művészek (Rubens, Rembrandt), nagy drámaírók (Racine, Corneille, Molière) fémjelzik e kort. A spanyoloknál, a franciáknál és angoloknál az irodalom virágkorát éli; a háborús Németországban és Kelet-Európában a mostoha viszonyok miatt ez nem tud kifejlődni. És főként ez a nagy szentek kora. De ezek a szentek is saját koruk gyermekei, individualisták és szubjektívek. A kor helyes megítéléséhez jó és árnyoldalait együtt kell látnunk. A barokk hatalmas folyam, itt csupán néhány jelentős személyiséggel és irányzattal foglalkozhatunk.

Szalézi Szent Ferenc (1567–1622) Franciaország-szerte ismert prédikátor, gyóntatóatyja és lelki vezető volt. Erről tanúskodik a mintegy húszezer levele és a nyomtatásban is megjelent prédikációinak sora. A kiváló lelkigondozó szellemi főműve a „*Philothea – avagy a jámborság útja*” (1608), amelyben az istenszeretetet méltatja, és annak a mindennapi életben való alkalmazására buzdít. Ez a könyv bevezető a lelki életbe, mintegy világiak számára írt aszketika. *Philothea: az Istent szerető lélek*, hozzá írja a könyvet, neki adja tanácsait. Tehát elsősorban nők számára írt mű ez (kezdetei az unokanővérének írt leveleihez vezethető vissza), ami erősen látszik például a harmadik könyv végén található fejezetekből: a házaseletről ír, özvegyeknek ad tanácsokat, a szüzességről elmélkedik, de mindig a nőket tartva szem előtt. Mindjárt az előszóban megmondja, kiknek írta könyvét: nem a szerzeteseknek, akiknek eddig a lelki könyvek készültek. „Olyan embereket akarok oktatni, akik a világban, a családban, sőt a királyi udvarban élnek; akik állásukból kifolyólag a külső világnak és a közönségnek tartoznak élni.” Egy világiak számára ajánlott spiritualitásról van itt szó, hosszú idő óta először.

Szalézi Szent Ferenc, mint aszketikus író és lelkivezető az utókorra is roppant nagy hatással volt. Ő már egészen újkori szent, semmi középkori nincs benne, viszont a keresztény humanizmus egyik kiteljesítője. Ugyanakkor tipikusan francia. Ellenreformátori működése szelídsége miatt igen pozitív, kiváló egyéni lelkivezető, és egy világi keresztény aszkézis fő képviselője.

Keresztény humanizmusa kiegyensúlyozott emberiességben nyilatkozik meg. „Ne akarjunk angyalok lenni, maradjunk csak jó emberek.” De míg a humanizmus az előző századforduló – ha nem állt is szemben az egyházzal – nem volt egyházas, nála a kettő szépen egymásba simul. Az ember nagy és

optimizmusra hangoló, ha Isten kegyelméből él. Ennyiben jobban tartozik a humanizmushoz, mintsem a barokkhoz.

Ökumenikus levelei ma is figyelemre méltóak. A felekezeti határok erre a korra már megmerevedtek. Minden szelídsége ellenére tömeges áttéréseket már nem tudtak elérni, de sokan szívesen hallgatták, és egyesek meg is tértek a katolikus egyházba. Egy levelében kifejti terveit a keresztények egységére vonatkozóan (*Válogatott levelek*, szerk., ford. Leopold Antal, Bp., SZIT, 1924, 33. levél).

Filothéája Ágoston „*Vallomásai*” és a „*Krisztus követése*” mellett a keresztény lelki olvasmányok legkedveltebbje lett.

A janzenizmus inkább spirituális mozgalom volt, mint eretnek teológia. A türelmetlen leszámolni akarás és a politikai szempontok tették azzá. Nevét Janseniustól (1585–1638), a belga Ypern püspökétől vette. Szigorú erkölcsű főpap volt, Szent Ágoston nagy tisztelője. Csak halála után, 1640-ben jelent meg fő műve: *Augustinus*. Ez robbantja ki körülötte a vitát. 1649-ben Róma bizonyos tételeit elítéli. Az elítélt tételek a kegyelemtanra vonatkoznak, Ágoston nyomán a kegyelem hatását hangsúlyozzák a szabad akarattal szemben. (Hans Küng erről azt mondja: „kegyetlen kegyelemvita”.) A viták mögött valójában a kegyelem és a szabad akarat misztériumjellegű problémája húzódott meg. A helyzetet élezte, hogy a franciáknál közben a kálvinizmus kihívására is felelni kellett.

A holland janzenisták az 1700-as évek elején skizmatikus egyházzá szerveződtek. Franciaországban Jansenius barátai vették át gondolatait, és a Port-Royal nevű cisztercita apácakolostor körül szerveződtek. Rigoristák voltak: mereven szigorú erkölcsi elveket vallottak. Élesen támadták a jezsuiták probabilizmusnak nevezett erkölcsi rendszerét, amely szerint kétes esetekben elég, ha a valószínűen jó mellett döntünk. A jezsuitákkal csúnya belső egyházi harcba keveredtek, akik az udvarnál és Rómában befolyásosabbak voltak. Szembeszegültek a jezsuiták azon törekvésével, hogy a kereszténységet az egyházjog segítségével pusztán udvari és államvallássá tegyék. A Napkirály (XIV. Lajos) leromboltatta a Port-Royalt, de ezzel nem szüntette meg egészen a janzenizmust. Néhány vonása tovább élt szerzetesi körökben is.

A kor egyik kimagasló alakja Blaise Pascal (1623–1662), aki a janzenisták mellé áll. Nagy természettudós, matematikus, feltaláló, erkölcsfilozófus, író és vallási zseni. Párhuzamba állíthatjuk Szalézi Szent Ferencsel. Azonban míg annál valami derű, optimizmus sugárzik, Pascalt hideg és forró, éles fény és borzasztó homály jellemzi.

1654-ben történik nagy, misztikus élménye, amely egész életére kihat. Ezt egy papír- és pergamenszeleten rögzíti, bevarrja ruhájába, mindig magán viseli emlékeztetőként, „memorialként”. Ebben a dokumentumban

szembeállítja a „filozófusok Istenét” az élő Istennel, Ábrahám, Izsák és Jákob Istenével, bibliai szavakkal fejezve ki ennek az Istennek jelzőit. A filozófusok Istene, ahová emberi ésszel el lehet(ett) jutni: az Abszolútum, a Legfőbb Jó, az első Ok, a legfelsőbb Lény stb. Az ő Istene: személy. Ezt a filozófusok el fogják utasítani, mint antropomorf elképzelést.

A port-royali janzenisták körében írja „*Vidéki leveleit*” éles, sokszor igazságtalan vitairatait a jezsuita erkölcsstan ellen, több apró értekezést, egy szép imasorozatot arról, hogy a betegségnek jó hasznát vehessük. Majd állandó betegeskedés közben hozzákezd egy nagy műhöz; ennek „*A vallás apológiája*” címet szándékozik adni. Ez az, amit ma „*Gondolatok*” címen ismerünk, mert a nagy mű sohasem készült el, csak papírszeletekre írt vagy ezer kis feljegyzés, ami halála után maradt.

Kérdés az is, kinek szól ez az „Apológia”? Kivel, kikkel vitatkozik? A janzenista vallásosságot akarja-e védeni a jezsuitákkal szemben? De talán közben bizonyos janzenistákkal is vitatkozik, hiszen teljesen sohasem azonosította magát velük. Kívülállókkal, kora hiteleneivel, szabadgondolkodóival is vitatkozik: a „libertinusokkal”, a nagyon racionalistákkal, Descartes-tal, a szkeptikusokkal, a hedonistákkal, az epikureusokkal, akiből a következő század felvilágosodott írói nőnek majd ki. Vagy saját magával vitatkozik? Esetleg saját múltjával?

A „*Gondolatok*” egységét az író személyes hite adja meg. Gondolatai a mának is szólnak.

Pascal szereti a vitát, a veszekedést is. Ilyenkor nem hiszi, hogy a másik jóhiszeműen téved, mindjárt gonosszággal gyanúsítja. A harc démona uralkodik rajta, és sokszor igazságtalan is, mint a „*Vidéki levelekben*” a jezsuitákkal szemben, vagy Descartes-tal sok helyen.

Az ember gyöngesége és a bűn komorsága alapján ijesztő emberképet fest, és itt jut legközelebb a janzenisták pesszimista gondolatvilágához. Istenben megtalálja a megoldást, az embert igazán csak Istenhez viszonyítva lehet megérteni: *ad Deum creatus*: az Istenhez van teremtve. Az Istent azonban nem az ész logikájával, geometriai módon ismerjük meg, hanem a szív logikájával – ez sokszor visszatérő gondolat nála. „*Theologia cordis*”: itt régi hagyományokhoz nyúl vissza: Platónhoz, Pálhoz, Ágostonhoz, Bernáthoz, Assisi Ferenchez, Bonaventurához. Mi nála a szív? Nem valami emocionális, szemben a logikussal. Nem érzés, szemben az intellektussal. Az ember lényege, közepe. Vannak dolgok, amik csak a szív aktusával és odaadásával közelíthetők meg.

Művei közül a „*Vidéki levelek*” egyházi indexen voltak. F. Mauriac még azon elmélkedik, hogy eretneknek, janzenistának kell-e tekinteni őt. Guardininak már nincs ilyen problémája. H. Küng már dicsőséget is lát abban, hogy janzenista volt.

A barokk kor kezdetén Magyarország a lelkiséget tekintve kissé partszélre szorult. A rekatolizálás, az ellenreformáció az 1560-as évektől megindul, eleinte védekező, majd a 17. század elején támadó irányú lesz. A katolikus megújulás sokáig ellenreformáció volt: harcos visszahódítás, melyek során az uralkodóházra, a Habsburgokra támaszkodhattak. A lelkiség oldala kissé elsorvadt. Csak amikor Pázmány Péter a belső megújulásra teszi a hangsúlyt – elsősorban a papnevelésre –, indult meg az igazi barokk színezetű lelki élet. Hamarosan kialakul a népi barokknak egy mélyen a népben gyökerező formája. Ezt az egyházi kultuszt a templomok, kegyhelyek, képek, szobrok és imák területén követhetjük.

A Szentháromság kultusza erősödik, sok szobor, kép, oszlop, ima és ünnep hirdeti ezt a kissé elvont, eddig a néphez alig eljutott kultuszt. A kis Jézus kultusza erőteljes, a karácsonyi ünnepköré is, de ez erősen a középkori gyökerekre megy vissza. A népi karácsonyi játékokba a 18. század közepén kerül bele a szálláskeresés motívuma, ami bizonyos fokig szociális célzatú: nekünk is be kell fogadnunk a szegényeket. A szenvedő Jézus, a Fájdalmak Embere (*Ecce Homo*) kultusza nagyon elterjedt. A szabadban, utak mellett felállított keresztetek, igazában feszületek, tanúskodnak erről. Az ún. kálváriák is zömükben a barokk korra mennek vissza. Eleinte csak három kereszt a Golgotán, később jönnek hozzá a stációk és a keresztútjárás ájtatossága.

Az már barokk sajátosság, hogy a természetileg is szép helyeket választják ki a felállításukra. Az Oltáriszentség kultusza nem egy ellenreformációs vonást is mutat. A városokban fényes úrnapi körmeneteket tartanak. A szentségimádás azonban a 19. század végének kultusza lett.

Nagyon erős, szintén egy kis ellenreformációs éllel, a Mária-kultusz. Egyre többet hangoztatják a Magyarország Patrónája, Magyarország Nagyasszonya címet, sőt ezt egészen Szent Istvánig visszavetítik. Ez a cím nem is annyira magyar, mint hinnénk. Lipót császár és király Ausztriát helyezi Mária védelme alá: *Patrona Austriae* – ahogy az Istenanya a horvátoknál *Advocata Croatiae* lesz. A királyhű Esterházy Pál nádor aztán átplántálja ezt hozzánk is: Magyarország Patrónája. A magyarországi Mária-kegyhelyek történetét először Esterházy Pál herceg (1635–1713), nádor és nagy Szűz Mária-tisztelő írta meg két műben.

Most örvend elterjedt kultusznak Nepomuki Szent János, egy 14. századi szent, akit a cseh király állítólag a Moldva folyóba dobott, mert nem árulta el neki a gyónási titkot. A jezsuiták terjesztik kultuszát, mint a gyóntatás és gyónás vértanúját. Szobrát legtöbbször hidak mellé állítják. A bűnbánat másik, már középkori szokásra visszamenő szentje Mária Magdolna. Sok oltárkép, egyesület, ima és ének mutatja népszerűségét. Szent József még nem divatos, ő a 19. század szentje lesz. A bibliai szentek közül gyakori

a szentképeken Szent Pál megtérésének és Szent István megkövezésének jelenete, mint a népi barokk kedvelt ájtatosságai.

A magyar barokk legnagyobb és legmeghatározóbb óriása Pázmány Péter (1570–1637). Térítő, egyházpolitikus, vitatkozó, teológus és író, kitűnő stilisztika. Emberileg is nagy, habár nem szent, és a lelkeség történetében jelentős személy.

Nagyváraddon születik, előkelő református nemesi családban, 14 éves korában katolizál, amikor a kolozsvári jezsuita kollégiumba kerül diáknak. Megtérése – valószínűleg – erősen értelmi jellegű volt. Ettől kezdve élesen támadja a protestáns tanokat, de nem ellenséges a protestáns személyekkel szemben. Belép a Jézus Társaságába, Krakóban, Bécsben, Rómában tanul – az újra megizmosodó katolicizmus barokk fővárosában. 1616-ban ő lesz az esztergomi érsek, nagy súlyt helyez a papnevelésre, és általában a nevelésre. Bécsben felállítja a Pazmaneumot (papnevelő intézet). Nagyszombaton egyetemet alapít.

Hitvitázó művei lelkeség szempontjából kevésbé jelentősek. Lelki műveit két csoportra oszthatjuk: fiatalabb éveire esik Kempis-fordítása és az „*Imádságos könyv*” – és élete vége felé összeállítja nagy „*Prédikációs könyvét*”, valóban elmondott, a világi híveket építő beszédeiből. Imádságos könyve nemcsak imákat hoz, hanem ahogy a cím is ígéri már: „tanúságokat”, azaz oktató részeket is. Van, aki a patrisztika legkiválóbb művelőjének tartja a maga korában, és még sokáig később is. Ágoston a kedvenc szentatyja, akit legtöbbször idéz, itt is, és a prédikációkban is. (Talán belejátszott ebbe, hogy a lutheránusok, sőt bizonyos fokig a kálvinisták is tekintélynek tartották Ágostont.)

Pázmánynál a népies gótikus hiedelmek helyett megjelenik a biblikus lelkeség.

A Biblia megbecsülését magával hozhatta gyermekkorából, a kálvinista családban naponta közösen olvasták-hallgatták a Szentírást. A késő gótikus kultuszokkal szembeni tartózkodás mutatkozik meg abban is, hogy nincsenek nála imák a különböző kedvelt szentekhez – Szűz Máriához igen, de aztán csak általános jellegű imák szentek csoportjaihoz: az apostolok, a mártírok, a szüzek, a confessorok (hitvallók) napján.

A Jézus Társasághoz fűződő viszonya ma is vitatott. Lelkes és buzgó jezsuita volt, de többször szenvedett a jezsuita feljelentő módszertől. Grácban tanártársa jelentette fel előadásait néhány tana miatt. Később azért kapott intést, mert rendi engedély nélkül adta ki egyik igen harcos művét. A pohár akkor telik be, amikor megrágalmazzák egy nemesasszonnyal való kapcsolata miatt. A jezsuiták ismét feljelentik, ekkor bejelenti kilépését. Később megenyhül a rend irányában, az általa alapított kollégiumokban mindenütt jezsuita tanárokat alkalmaz.

Talán a pünkösd utáni tizenkilencedik vasárnapi prédikációja – *Isten a mi lelkünk jegyese* – áll legközelebb a misztikához.

Utolsó műve – *Prédikációs könyv* – ismét a lelkiség szolgálatában áll, bár ezeket inkább tanító szándék, erkölcsnevelő irányulás jellemzi, aszkézis már csak kisebb mértékben.

Pázmányt gondolkodásmódjában, racionalizmusával, klasszikus műveltségével még erős szálak kapcsolják a humanizmushoz. Vannak, akik inkább kései humanistának és reneszánsz embernek tartják őt, mint barokknak. Idősebb kortársától, Szalézi Szent Ferenctől nagyobb aktivitása különbözteti meg, és ez már barokk vonás. Stílusa is ilyen: lendülete, halmozásai, éles ellentétei, áradó bősége. Olykor a mi fülünknek már durvaságig naturalista. A körmondatos stílusáról elterjedt hiedelmet kissé módosítanunk kell. Ritka nála a körmondat. Van azonban több mondatból álló, mégis egységesen megszerkesztett szövegegység, bekezdés – olyan, amit nem nehéz versformába átírni.

„Pázmány *Imádságos könyvében* és prédikációiban világiaknak szóló lelkiséget tanított. Az a világi ember, aki ezt példaszerűen megvalósította, gyámfia, Zrínyi Miklós volt. A Szent Mártonról szóló beszédében Pázmány megrajzolta a keresztény vitéz, a „*miles Christi*”, az „*athleta Christi*” tükörét, a keresztény héroszét, amit most elevenen látunk Zrínyiiben. A barokk amúgy is az arisztokraták kora (második feudalizmus), és míg ezek a főurak a 16. században, de a 17. század első felében is féktelen, ragadozó, erkölcstelen urak voltak, most a vallásos élet megszelídíti őket; valóban arisztói: a „legjobbak” lesznek. Nemcsak születésük, vagyonuk, műveltségük révén, hanem erkölcseikben, vallási életükben is. A kor képét nagy mértékben ők formálják. Egy csáktornyai Zrínyi Miklós (1620–1664) vagy II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) a mintapéldái ennek a lelkületnek.”

Dédapja Zrínyi Miklós Szigetvár ostrománál 1566-ban hősi halált halt, ahol meghalt Nagy Szulejmán török császár is, aki Mohács óta (1526) sanyargatta az országot. Ez a dédapa harácsoló erőszakos reneszánsz főúr volt, maga is horvát bán, és a mi Zrínyink tudja ősének bűneit, céloz is rá néhányszor eposzában, mégis felmagasztosítja, vértanúvá teszi. Átvesszi azt a felfogást, hogy akik a kereszténység védelmében a hitetlen török elleni harcokban halnak meg, azok vértanúk, azok üdvözülnek, mert a vértanúság minden bűnt letöröl. Ezzel a török elleni harcoknak, a maga harcainak is keresztény megalapozást adott. A dédapa még protestáns volt, amint fia és unokája is. Az utóbbi Pázmány hatására rekatolizált, majd Wallenstein oldalán a protestánsok ellen harcolt, és a táborban megbetegedvén Pázmány pozsonyi palotájában halt meg. Fia ekkor hat éves volt.

Ő már gyermekkorától kezdve katolikus, nem vesz részt egyházpolitikai harcokban, nem térít, hitében hűséges, ugyanakkor megérti a másvallásúakat is.

Abban mindkét tábor egyetért, hogy a török Isten büntetése a nemzeten. De kinek a bűneit bünteti? A protestánsok (például Magyar István) szerint a katolikusokét, akik elszakadtak az igazi hittől, bálványimádók lettek. Pázmány szerint: a protestánsokét, akik vallási megoszlást idéztek elő. Zrínyi legfőbb oknak az erkölcsi romlást látja.

A jó cselekedetek értékét katolikus módon sokféle vallja. Egész vallásossága erősen aktív, tevékeny. Ez a barokk korra mutat.

Zrínyi nem írt aszketikus munkát, a „*Szigeti veszedelem*” sem vallásos eposz, mint a kortárs Milton „*Elveszett paradicsoma*”, mégis az eposz is, egyéb művei is tele vannak vallásos gondolatokkal, megnyilatkozásokkal. Eposza bevezetőjében a Múza helyett Szűz Mária segítségét kéri, akárcsak Tasso.

Meg kell még említenünk, hogy Zrínyitől nem áll távol a misztika sem. Az eposz befejezése: a megnyílt ég, ahová az angyalok viszik Zrínyinek és társainak lelkét, nemcsak a barokk opera fináléjára emlékeztet, de szinte misztikus vízió is. Ezt a megnyílt eget sokszor ábrázolta a barokk festő is a templomok kupolájára festve.

Zrínyi azonban teljesen újkori reneszánsz-barokk ember. Guardini erről az újkori hősről mondja (Das Ende der Neuzeit): ekkor jelenik meg a rendkívüli ember, a zseni, vagyis az ingenium. Ez, mint a maga ura cselekszik, mer és alkot, saját ingeniuma vezeti, a Fortunára számít, és a fama és a gloria megjutalmazza. A hírnév keresése a reneszánsz öröksége, de őt ennél jobban izgatja a szerencse, a fortuna problémája, ahogy ezt jelmondata is mutatja: *Sors bona, nihil aliud* (Jó szerencse, semmi más). Látja a kor nagyjainak le-föl hullámlását, a szerencse forgandóságát. Végül megtalálja a megoldást a maga számára: Isten a fortunának is ura, felette van:

„Szerencse s természet alázatossággal
Állnak ő alatta, készek szolgálattal.”

(XV. 19)

II. Rákóczi Ferencet úgy ismertük, mint a kuruc harcok vezérét, aztán mint a romantikusan látott bujdosót. Csak a 20. század első harmadában fordult a figyelem erősebben harmadik arca felé is: a nagy imádkozó, az aszketikusan, teljesen a lelkiségnek élő ember felé. És mindjárt viták tüzebe is került: janzenista volt-e vagy sem?

Bár minden írásának köze van a lelki élethez, de főként a *Vallomásait* és az *Aspirationest* számíthatjuk ide. Vallomásait latinul írta „*Confessio peccatoris*”

kezdettel. Egyértelmű, hogy – mint mondja is – Ágoston *Confessiói* voltak a példák, de ő a *confessio* szót már korántsem olyan kettős értelemben veszi, mint Ágoston; vallomás: bűnvallomás és dicsőítő fő megvallás. Nála már *confessio peccatoris* „egy bűnös vallomása”, azaz gyónása. Csakhogy most nem lelkiatyák és gyóntatók elé tárja bűneit, hanem Isten elé. Neki gyónja meg életét. (Rákóczi a fejedelmi gyóntatók nagy befolyását kifogásolja.)

A protestánsokkal szemben tanúsított toleranciáját nem érzi bűnnek. Úgy véli, tévedésben vannak, eretnekek, de azt véli, a szeretetet mégsem lehet megtagadni tőlük.

Szól arról is, hogy a keresztény fejedelem ne pártolja az álkeresztényeket, a képmutatókat az eretnekek ellenében. Mint fejedelem és hadvezér imát írt elő katonái számára is. A „Rákóczi Ferenc buzgó éneke” című kuruc dal valószínűleg tőle való, – verselt is – és ebben szép Mária-tiszteletről tesz tanúságot.

II. Rákóczi Ferenc a magyar barokk lelkeség kimagasló személyisége. Van benne janzenista vonás és ignáci hagyaték is. Hasonlít – néhány tekintetben – Szalézi Szent Ferencre; egy kissé Pascallal is össze lehetne vetni. De igaz lelki rokona Szent Ágoston és Szent Teréz. Imái sokszor misztikus imák. Ha elragadtatás, vízió nincs is nála, bensőség, Istenhez ragaszkodó szeretet annál több.

A magyar barokk vallásos prózájának és lírájának irodalomtörténeti szempontból jeles művelője Faludi Ferenc (1704–1779), aki mint lelki író is jelentős. Jezsuita, Grácban és Bécsben tanul. Lírája szelíd, világi líra. Egyik oldalról a keresztény sztoicizmussal rokon, másfelől már küzd a keletkező felvilágosodással, miközben abba kissé maga is beleesik. Vallásossága világias, világiaknak is ír; Szentírás, hitbeli alap, liturgia, ima alig van a háttérben, csupán erkölcsi és udvariassági jó tanácsok, életszabályok. Igazi értéke inkább az irodalom terén van.

Vajda Sámuel (1718–1795) tihanyi bencés apát – egyfelől Pázmány folytatójaként, másik oldalról a felvilágosodás ellen küzdő Faludi követőjeként – a magyar barokk (vallásos) befejezője, utolsó jelentős alakja. Ami lelkeséget ad, az józan, mindennapi spiritualitás. Nagyon ritkán fordul át imába, és ahol az imáról beszél, csak gyakorlati tanácsokat ad. Egy alkalommal a szabad szóbeli ima mellett, a könyvek kötött imaszövegei ellen nyilatkozik: „Mikor könyvből imádkozol, olyan kéréseket és fohászokat mondasz, melyek ugyan a könyvben nyomtatva vannak, de kérdés, hogy a te szívedbe is benyomattak-e vagy csak a szádból jönnek?”

A barokk korszakait – kerek számokkal – 1600 és 1750 közé tehetjük. Ám a 18. század közepén a barokk lendület kezd kimerülni, részben rokkó játékoságba megy át, részben racionalista szárazságba. Az új korszak jelei az egzakt természettudományokban – Galilei, Newton – már régóta

jelentkeznek, nemkülönben a racionalista filozófiában – Descartes, Bacon, Locke és Hobbes. A képzőművészetekben a francia klasszicizmus nő tovább, és a 18. század közepére Franciaországban kész az új világnézet, a felvilágosodás: Voltaire, Rousseau, az enciklopédisták; a németeknél Lessing, Wolff, Reimarus.

A felvilágosodást keresztény szemmel negatívan ítéljük meg, csak rosszat látunk benne. Mai értékelése ambivalens, látunk benne jót is. Már az is pozitív megítélést érdemel, hogy szembeszállt a kiüresedett, formákba merevedett barokkal; és volt egy katolikus, egyházi felvilágosodás is.

Kant meghatározása szerint a felvilágosodásban az ember az ész erejével megszabadul (emancipáció?) a maga előidézte kiskorúságból. Ami eddig volt, az sötétség, elsősorban a vallás és filozófia terén, áthagyományozott és átvett bálványok, idolk és dogmák, mítoszok elfogadása és követése. Most ezek alól emancipálja magát az emberiség, az ember önerejéből, saját eszéből „váltja meg” önmagát. Vakon hittek az ész világosságában. Az ész megmutatja a valóságos természetet a természettudományokban, a természeti jogot, a természeti vallást (a deizmust), az állam létrejöttét megokoló társadalmi szerződést. Hisznek a haladásban, a nevelés, a pedagógia mindenhatóságában. A matematika lesz a modell, annak elvei szerint mindent racionalizálni, levezetni akarnak. Szabályozhatónak hitték az egész emberi életet, a politikától a vallásig és a művészetekig. Az esztétikában is normatív törvényeket keresnek és találnak. Erősen gyakorlatiasak, praktikus beállítottságúak.

Ez a racionalizmus az alapja vallásellenességünknek is. Szembefordulnak a hagyománnyal és a tekintéllyel; a múlttal, elsősorban a barokkal, és mindennel, ami vele összefügg. Nincs számukra misztérium, hittitok sem. Mindent átvilágít az ész, s amit nem, az nem lehet igaz. Isten létezését általában nem tagadják, az úgynevezett deizmust vallják. Ennek lényege: van teremtő Isten, de a továbbiakban ő nem szól bele a világ folyásába, visszavonul, mindent rábíz az emberi észre és szabadságra. A skolasztika által kidolgozott istenbizonyítékok érvényüket veszítik. Legfeljebb a világ célszerű berendezkedéséből lehet következtetni Isten léteire (fizikoteológia).

Azt mondják, hogy más vallások éppolyan értékesek, mint a kereszténység.

Egyházellenességük még vallásellenességüknél is nagyobb. A kettőt nem lehet egynek venni. Voltaire visszatérő mondása: „Tapossátok el a gyalázatost”, ti. az egyház, részben a régi társadalmi rend ellen irányult. A papság, főként a főpapság szorosan összefonódott a nemesek uralmával.

Itt meg kell említenünk a fejedelmek felvilágosodását, akik a felvilágosodás ideológiáját maguk abszolút hatalmának a szolgálatába állítják. Megmaradhat az egyház is, de szigorúan az uralkodó irányítása

alatt. Ez az egyház a népnevelés és a szociális gondozás egyik állami szerve lesz (jozefinizmus). II. József, majd később más felvilágosult kormányok is felosztatják a nem közhasznú szerzetesrendeket. A kontemplációnak nincs semmiféle jogosultsága, vagyonukból egyházi alapot létesítenek, s abból új plébániákat, papnevelőket, iskolákat tartanak fenn – erős állami ellenőrzés alatt.

A szerzetességet haszontalan intézménynek tartják, a szerzeteseket lustáknak. A fogadalom és a zárda az emberi szabadságot korlátozza. A szerzetesellenes mozgalom nyitánya a jezsuita rend felosztatása volt. Ezt követték II. József lépései 1780-tól, majd a Napóleon utániak az 1800-as évek első évtizedeiben.

Az abszolút uralkodók, az arisztokraták és az egyház ellen a felvilágosodott írók, gondolkodók indulatos – ám nagyon észszerűnek nem nevezhető – hadjáratot folytatnak.

Ezen a ponton szólnunk kell a kialakuló katolikus felvilágosodásról: felvilágosodás egyházi körökben. Művelői papok és püspökök, a legjobb akarattal járnak el. A barokk népies vallásosságot babonásnak tartják, és szinte erőszakkal küzdenek ellene: a búcsújárások, a sok körmenet, az ereklyetisztelet, testvérületek, szentségkitételek ellen. Valami igazuk persze volt. A barokkban a tűzvészt is úgy oltották, hogy az Oltáriszentséggel körmenetben odavonultak a tűz színhelyére, és elhárító áldást adtak vele. Az ereklyék jó része hamisítvány, vagy éppen csalás. A szentek legendás életében sok az álcsoda, mely erkölcsöt nem nevel. A búcsújárások sokszor csak a szórakozást szolgálták. A katolikus felvilágosodottak célja a vallást egyszerűsíteni, erkölcsstanítóvá tenni, közösségivé nevelni.

Elveik között van sok jó is, nem egyet a II. Vatikáni Zsinat valósít meg. De ami ezek mögött van, a világnézet, az már sovány, lapos, nem teljesen keresztény tartalom, sokszor csak emberi. Mivel mindent a rációnak rendelnek alá, az érzelmi világ, a vallási érzések is erősen háttérbe szorulnak. A vallási életet így módon valami száraz laposság árasztja el, a misztérium számára nem marad hely.

Ami közösséget akartak, az valami hasznossági közösség lett volna, nem igazi organikus egység, nem Misztikus Test többé.

A történeti hagyománnyal éppúgy szembefordultak, mint a felvilágosodás világi ága, de ahogy azok a római-görög ókort, úgy ezek a keresztény ókort becsülték, és így közel kerültek az igazi ősi forráshoz – de a lényegét, a misztériumot nem látták meg. Mivel a vallást alapfogalmakra fokozták le: Isten, lélek, erény, túlvilági jutalom vagy büntetés, úgy érezték, hogy minden (keresztény) vallás egy és ugyanaz. Ebből fakad a türelmesség, a hitviták megszűnése, ami azonban nem volt lépés az egység felé.

A felvilágosodásnak részben előkészítője, részben továbbvivője volt a szabadkőművesség. Ez a mozgalom és titkos társaság egy bizonyos fokig valláspótlékot jelentett. Céljaik: az emberi méltóság megbecsülése, a személyiség kifejlesztése, általános készség a segítségre. Nincsenek körülírt etikai elveik, hanem általában akarják a jót az egyes embernek és a társadalomnak. Ez egyfajta humanizmust jelent.

Eredetük és nevük az olyan középkori építőcéhekre megy vissza, amelyek nem voltak helyhez kötve, hanem szabadon, helyről helyre mentek építeni. Ezek, mint minden céh, egyben vallási társulatok is voltak, védőszentjüként Szent János apostolt tisztelték. Ezek a szabadkőműves társulatok Angliában tartották magukat legtovább, ahol a gótikus templomépítézet a legtovább virágzott. Bár VII. Edward király, mint katolikus intézményt, őket is betiltotta, de félig illegálisan, titokban tovább működtek. A 17. században már nem kőműves tagokat is felvettek, majd egyre inkább értelmiségi klubokká alakultak. 1717-ben megalakult az első londoni nagypáholy. Innen terjed el a mozgalom az egész világon.

Népszerű beállítás az Istentől való eltávolodásra a három 17-es szám: 1517 – Luther, el az Egyháztól; 1717 – szabadkőművesség, el Krisztustól; 1917 – Lenin, el Istentől. De azért nem árt pontosítani ezt illetően. A vallásháborúba belefáradt ember eljut a toleranciáig, sőt az indifferentizmusig: minden vallás egyforma, a dogmákkal nem kell törődni. Így lesz a szabadkőművesség alaptétele is a deizmus. Isten létét elismerik. Ő a világ Nagy Építőmestere, tehát Teremtője, de ezen túl vallási kérdésekkel nem foglalkoznak. A tagok felvételénél például tilos kérdezni őket hitük felől. Bevezetnek egy sor rítust, szertartást a felvételnél és a gyűléseknél, ezek titokzatosak, de racionálisan értelmezhetők. Koszmikus folyamatokra akarnak velük utalni. Tagjaikat három csoportra osztják a régi céheknek megfelelően: inasok, segédek, mesterek. Keresztény elem még bennük a testvériség, az emberek közötti egyenlőség hirdetése, a mindenkin segíteni akarás. Sok karitatív intézetet alapítanak, vakok, bénák házáat, hadirokkantakat segítő intézeteket, árvaházakat stb. Viszont egymást is nagyon segítik, befolyásos állásokba a szabadkőműves testvérek titkos támogatásával a legkönnyebb bejutni.

Az egyház 1738-tól kezdve vagy tízszer elítélte a szabadkőművességet, és tiltja tagjainak, hogy belépjenek a társaságba. Ennek egyik oka a deista szellem, amely nem akar tudni a kereszténységről. De a mélyebb oka az, hogy a latin országokban a szabadkőművesek intoleránsak lettek a katolikus vallással szemben, azt erősen támadták. A francia enciklopedisták majdnem kivétel nélkül szabadkőművesek voltak, a jezsuitákat elhurcoló portugál miniszter (Pombal) éppúgy, mint később Garibaldi, az egyházi állam

felszámolója. Szabadkőműves volt: Simon Bolívar, George Washington, Benjamin Franklin, Nagy Frigyes, Kossuth Lajos stb.

Amikor az egyház már nem a kultúra őrzője, itt a kultúra képviselői még otthonra találnak. Szabadkőműves Lessing, Goethe, Kazinczy, Haydn, Mozart, Liszt, Victor Hugo, Puskin, Jókai.

Őket képviseli nálunk a Galilei-kör az első világháború előtt. A szabadkőművesek közé tartozást az egyház kiközösítéssel büntette. Ez a büntetés az új Egyházi Törvénykönyvvel megszűnt, bár annak életbe lépésével egy időben egy római döntés újra előírta. A valószínű értelmezés szerint azok vannak kiközösítve, akik egyházellenes társulatba lépnek be. Ha a páholynak ilyen jellege nincs, az illetékes püspök megengedheti a belépést.

A politikába is beleszóltak. Az első világháború utáni Párizs környéki békediktátumok három szabadkőműves művének tekinthetők: Wilson, Clémenceau, Lloyd George. Ezért a páholyokat Magyarországon 1920-ban betiltották, miként a németeknél is. A második világháború után kezdtek újjáalakulni, de 1948-ban újra betiltották őket. A diktatórikus államok félnek a titkosságtól.

Nincs nemzetközi szervezetük, csak országonként szervezkednek, de időnként közös kongresszusokat tartanak. Ma kb. nyolcmillió tagja van a szabadkőművességnek, legtöbbször az angolszász országokban. Jelképeik között a Biblia, a kalapács és a szög mérő szerepel.

A felvilágosodás a lelkiség terén – ezek után érthető módon – nem sokat hozott, inkább rombolt. Pozitívumnak a néppel való pasztorális foglalkozást tekinthetjük, és bizonyos mértékig a józanságot is, a barokk túlzások elleni harcot. Ami e korszak legsúlyosabb hozadéka: elvált egymástól a vallás és a műveltség. Ettől kezdve vagy kétszáz évig az ember vagy vallásos volt, vagy művelt. Tudomány, művészet, költészet ment a maga útján, ettől kezdve semmi ihletet nem meríthetett a vallásból, főként nem a kereszténységből. Az egyházak által művelt skolasztikus filozófia nem tudta felvenni a versenyt az új idealista filozófiákkal. Innen ered a sokat emlegetett művelődési hátrány (Kulturdefizit).

A felvilágosodás egyik, talán nem is szándékolt következménye lett a forradalom. Először a francia forradalom 1789-ben, majd a többiek, amelyek ideológiájukban sok inspirációt kaptak a felvilágosodástól. A forradalom meghatározása és keresztény értékelése napjainkban is vitatott kérdés – bár lenne valamely vetülete a lelkiség terén is.

A revolúció, a forradalom mellett a felvilágosodás lelki gyermeke az evolúció is, a haladás és a liberalizmus. A liberalizmus a 19. századi polgárság fő ideológiája. Elsősorban a Szent Szövetség restaurációs, reakciós politikája ellen irányul.

A hangsúlyt az egyén szabadságára helyezi (*libertas*), amennyiben az ember szabadon kibontakoztatja önmagát a szabad környezetben. Vallásilag elfogadnának egy privát vallásosságot: a vallás magánügy. Egy tisztán emberi értékeken alapuló etikát, ún. liberális humanizmust szorgalmaznak. A század folyamán a protestáns teológiában és lelkiségben egyre nagyobb tért hódítanak a liberális eszmék. Ez a teológia teljesen az észen alapul. Katolikus részről is voltak, akik úgy érezték, a liberális eszmék uralomra jutása segítene azokon a katolikusokon, akik protestáns vagy ortodox államokban élnek, így szabad vallásgyakorlatot kapnának. El tudták képzelni a vallásosságot csupán a privát szférában, minden állami és társadalmi támogatás, de gyámkodás nélkül is. Az ilyen liberalizmust két pápai enciklika (1832 – XVI. Gergely; 1864 – IX. Piusz) is elítélte.

Az egyházi elutasítás a politikai liberalizmus ellen irányult, mert az ellene volt a „trón és oltár” Szentszék által helyeselt szövetségének. Ezek az egyházi megnyilatkozások a vallási toleranciát közömbösségnek tartják, a magánvallásosságot gyanús szemmel nézik. Pedig utóbbi jelenthetné azt is, amit ma személyes vallásosságnak mondunk.

A felvilágosodásra robbanásszerűen, forradalomként – bár bizonyos előkészítéssel – jött a romantika. A romantika az emberi egyed felszabadítása a racionalizmus alól. Örök mozgás, az én-érzés organikus folyamába ágyazva, az irracionális élvezet, akár az álomban – ezek jellemzők. Az eredetiség, a zsenialitás ekkor lesz érték. Az átmenet iránti szeretet, a nyugtalanság, a vágy lesz most fontos. Ha a romantikát általános kategóriának vesszük, szemben a klasszicizmussal, akkor állandó felfelé törekvést, dinamikát jelent, míg a másik nyugalmat, zártságot, befejezettséget. De jobb, ha kortörténeti fogalomként kezeljük, bár nehéz körülhatárolni. Gyökerei a 18. század közepéig nyúlnak vissza és az újromantikusoknál a 19. század végéig él.

Téves az a nézet, hogy a romantika valójában katolicizmus. Tény, hogy a vallásos emberi érzékenység most erősebben kitör, csak hogy nagyon egyéni, szubjektív módon. A romantikusok vallásossága sokszor panteista színezetű, sokszor csak esztétikai és legtöbbször érzelmi, mindig egyéni, éppúgy a dogmák ellen van, mint a felvilágosodás. A romantikusok újra felfedezik a misztikát, de nem egyházas értelemben, hanem felépítik a maguk mítoszait, egyéni szubjektív vallásukat. A romantikusoknál nem Isten a meghatározó, hanem az ÉN. A romantikus vallás érzelmekből, elragadtatásokból, eksztázisból, képekből áll. Nem is áll, folyton mozog. Az imában sem Istent keresi, hanem az áhítatot.

Igaz viszont, hogy a romantika nemcsak a felvilágosodással, hanem a német protestantizmus száraz vallásával is szembefordul. Protestál a protestantizmus ellen is. Filisztereknek tartják a régimódi

embereket, lenézik a maguk felsőbbnek érzett, esztétikai álláspontjáról (arisztokratikus gőg).

A felvilágosodás lapos racionalizmusát megingatta ugyan a romantika heves érzése és fantáziája, de a racionalizmus tovább élt a liberalizmusban. Másfelől a romantika sem bizonyult tartós alapnak egy lényegében objektív alapon nyugvó valláshoz. Így jött létre, mintegy a kettő eredőjeként, a restauráció. Ez lett a magatartása a katolikus egyháznak, sok hívőjének is.

Megjegyzendő, hogy mindez politikai gyökerekre vezethető vissza. Napóleon bukása után a bécsi kongresszus 1815-ben politikai visszaállítást tervez, a forradalom előtti helyzeteket kívánja visszaállítani. Metternich és I. Sándor cár e rendezés szerzői, látszólag vallási alapon, és ezért nevezik Szent Szövetségnek. „Trón és oltár szövetsége” a jelszó, de mögötte rendőrállam húzódik meg. Nem teológiai megfontolásból, hanem a trón és a hatalom erősítésére, a felvilágosodás eszméinek visszaszorítására visszaállítják a szerzetesrendeket is, elsősorban a jezsuitákat (VII. Piusz pápa), majd I. Ferenc a magyar szerzeteseket, köztük a bencéseket is, de iskolát, nevelői munkát bíznak rájuk.

Az Oltáriszentségben a tabernákulum foglyát látják, és párhuzamba állítják az olasz állammal szembeforduló pápával, IX. Piussszal, a Vatikán foglyával. Szent Józsefet ugyanez a pápa az egyház védőszentjévé deklarálja. Szeretik a szentévek rendezését, a búcsúnyerést, az örökimádást és a templomonkénti háromnapos szentségimádást. Az eukharisztikus Úr elsősorban nem táplálék, hanem imádandó Szentség, engesztelő szándékkal.

A népszerű lelki irodalom elég sekélyes, az apológiára, a hitvédelemre teszi a hangsúlyt, kissé veszekedő hangon. De a teológia szíve is a hitvédelem, az apologetika lett. Minden új eszmét, megmozdulást gyanakodva néztek és konzervatív álláspontról elítéltek (darwinizmus, freudi pszichoanalízis, modern művészetek). Igaz, ezekben kezdeteiknél sokszor egyház- vagy vallásellenes él is volt. Az egyszerű híveket, de a papnövendékeket is igyekeztek elzárni minden külső hatástól, mintegy gettószellemet kialakítva. Mégis feltűnően sok a konverzió, megtérés a katolikus egyházba, főként művészkörökből.

Az ultramontanizmus ennek a restaurációs törekvésnek mintegy csúcspontja: Róma centrális szerepének túlhangsúlyozása. Ultramontán: a „hegyeken túl”-ról van szó, azaz az Alpokon túli Rómához kell igazodni, elsősorban egyházpolitikai szempontból. Szembe kellett fordulni a nemzeti, önállóvá váló egyházakkal (gallikanizmus, jozefinizmus), s lehetőleg mindent centralizálni kell. A IX. Piusz iránti tisztelet egyre nőtt, kis túlzással valaki a pápaság bálványozásáról beszél. Az I. Vatikáni Zsinat is ennek

jegyében játszódtott le, amely a pápa tévedhetetlenségét dogmatizálta. Szóval még az apró külsőségekben is követni kell a római szólásokat.

A múltba fordulást jelzi a vallásos művészet, más néven egyházművészet, mert a világi kultúra és művészet nem foglalkozik többé vallási témákkal, vagy ha igen, csak elvétve, mellékesen. Jellemző a korra a nazarénusok egyházművészete. 1810-ben Rómában alakítják ki ezt a mozgalmat német festők (Lukács-szövetség). Van közöttük romantikus (Pforr), van, aki a klasszicizmus felé hajlik (Overbeck). Utóbbi eszménye az itáliai klasszicizmus (Canova, Thorvaldsen). A festők közül a reneszánsz néhány áttekinthetőbb mesterét követik, elsősorban Raffaellót, aki ekkor lesz a „legnagyobb festővé”. Egyszerűsége törekszenek, bizonyos realizmusra, szerénységre, érthetőségre, aztán bensőségre, érzelemre, bájosságra, de amit alkotnak, az középszerű lesz. Érthető, de a misztérium hiányzik; bájosan szép, de földi; érzelmes, de nem megindító.

Ezt a múlt felé fordulást, a múlt értékeinek a jelen helyzetben is feltétlen elfogadását nevezzük historizmusnak. Így fordult a restauráció mint követendő példa a gótika felé, amit mértéknek vesz, és persze, félre is érti. Náluk a gótika dinamikája elvész. A barokkot igazában most sem szeretik, ez is a felvilágosodás öröksége. Sokfelé lebontják a templomokban a barokk oltárokat, és neogótikával helyettesítik azokat. Példa erre a Storno restaurálta pannonhalmi bazilika. Ebben a stílusban építenek és restaurálnak templomokat (Mátyás-templom, kassai dóm, pannonhalmi bazilika), vagy befejezik őket, ha a gótika korában félbemaradtak (kölni dóm). Csak később, és csak szórványosan fordulnak a román felé, azt is félreértve. (A gótika csúcsíves, a román félköríves – vélték – és ezzel elintézettnek vették a különbséget.)

A romantikának nincs önálló stílusa, ezt most a történeti stílussal pótolják. Még a profán építmények is ezt utánozzák. A budapesti Országház gótikus épület – klasszicista kupolával! A Halászbástya álromán.

Az egyház élete is védekezésbe szorul, közösségi élete gettó. A híveket lehetőleg távol kell tartani az ellenséges világtól, a felvilágosodás következményeitől, a liberalizmus befolyásától, hiszen az egyházellenes, vagy legföljebb közömbös, de mindenképpen romboló.

Ily módon a 19. század katolicizmusa védekező, mindenben rosszat szimatoló, bezárkózó, ellenséges, improduktív, nem kreatív lett.

Az ultramontán magatartás bénítja a teológia megújulását. Mintha a teológiának – vélték – egyetlen feladata az lenne, hogy a Tanítóhivatal által kimondott tételeket igazolja. Sok elítélésre, indexre helyezésre kerül sor. Például nálunk ez lesz a sorsa Prohászka Ottokár két írásának meg nem érdemelten.

Az egyház szervezeti felépítése, jogi oldala így jut egyre inkább előtérbe. De ennek a befelé fordulásnak kedvező következménye is lesz: gyűlnek az erők egy katolikus megújulás számára. A múlttal való foglalkozás (historizmus) is sok új eredményt hoz, amelyek lassan az egész egyház életére is hatnak.

A 19. század második fele, és nálunk a 20. század első két évtizede csak rontott ezen a helyzeten. A természettudományok, a technika és a pozitivizmus kora ez. Az individualizmushoz jön a szociális nyugtalanság, végül maga a káosz. A szellemet végleg letaszították trónjáról. Hisznek a természet örök törvényeiben, teljes determináltságot hirdetnek, tagadják a szabad akaratot. Minden csak erő és anyag, hirdeti Ludwig Büchner híres könyve (*Kraft und Stoff*, 1855). A tényekkel való foglalkozás lesz az ember fő feladata, az ember a tények ura, de egyúttal rabszolgája is lesz. A haladásba vetett vak hitet mint árnyék követi az ellentéte, a rezignált pesszimizmus és fatalizmus.

A művelt katolikusok egy része kompromisszumra törekszik, kialakít egy polgári-liberális álvallásosságot. Van ebben egy adag panteizmus is. A vallási szokások, például a karácsony megünneplése vagy egy esküvő szép, megható formák, ezért meg kell őket tartani. De az egyház erkölcsi előírásait már nem tartják kötelezőnek magukra nézve. Az legfőjebb a nép számára hasznos, meg lehet fékezni vele a lázongásokat, forradalmak készülődését. Képmutató vallásosság ez. A legszembetűnőbbben talán a nemi erkölcs terén figyelhető meg mindez. A 19. század óta a katolikus erkölcsnevelő irodalom sokat foglalkozik a szexualitással, a hatodik parancs a „*sextan*” ellen elkövetett bűnöket tartja a legsúlyosabbnak. Ugyanakkor a viktoriánus korszak hatására prűd is, főként a világi társadalom. Semmiképpen nem illik a nemiségről beszélni, úgy kell tenni, mintha nem is lenne.

A hívek óvása, a felettük való atyáskodás kiskorúságra nevelte, gyermeki sorban tartotta a felnőtt híveket is, és a bűnös behatástól való félelem – más tényezőkkel együtt – az egész keresztény hívő-seregben tömegaggályos lelkületet nevelt ki (Albert Görres). Az imaéletben a mennyiséget hangsúlyozták: ki hány rózsafüzért végzett, hányszor tett szentséglátogatást, milyen sűrűn gyónik.

Ám a negatívumok ellenére is élt az egyházban a Szentlélek ihlető ereje, sok jeles szentet és valóban katolikus lelkeségű embert találunk ekkor is – Dom Bosco Szent János (1815–1868), Lisieux-i Teréz (1873–1897). Van ebben a korban néhány olyan teológus, akik a lelki életre is hatással voltak, illetve a lelkeséggel is kapcsolatban maradtak – Johann Michael Sailer (1751–1832), Mathias Joseph Scheeben (1835–1888).

Széchenyi István (1791–1860) mély vallásos kedélye atyai és anyai örökség volt. Ez a fiatal korában viharos életű magyar szíve mélyén mindvégig

mélyen vallásos volt, de a politizáló katolikusokkal nem értett egyet, nem dolgozott együtt. Még ellenük is fordult, például a szabad vallásváltoztatás kérdésében az országgyűlésben. Az ultramontanokat, a jezsuitákat többször támadta is. Papokkal mint lelkivezetőkkel volt jóban. Lelkiségét – bizonyos fokig – a naplóból ismerhetjük meg leginkább. Naplóiból láthatóan örök tusakodásban volt bűneivel, és ágostoni küzdelmek árán tört magasabb lelki felemelkedésre. Reformátori tevékenysége innen nyeri energiatáplálékát, vallásosságából, mely parancsolólag utasítja, hogy lelki erejét saját és honfitársai keresztény lelkének megmentésére használja. Küldetése a magasból jött: „Csak úgy hosszabbítsd meg életemet, mennyei Atyám, így imádkozék és imádkozom minden nap, ha a közre nézve hasznos lehetek.” E küldetéshez képest célja is vallási természetű: nemzetének igazi keresztény életre való vezetése, melyet ő halhatatlan lélekhez méltó életmódnak nevez.

Széchenyi vallásossága persze nem „mintaszerű”. Egy romantikus, végletek közt hánykódó, az öngyilkosság gondolatával többször szembenéző, elcsüggedő, levert, melankolikus, majd újra fellángoló lélek őszinte istenkeresése ez a vallásosság. Neki ez volt az útja.

A romantika hatására költők is többé-kevésbé közeledtek a hit és az imádság felé, vagy el is jutottak egy bizonyos egyéni, de őszinte vallásossághoz.

A németes műveltségű Széchenyi a kortárs magyar irodalmat is ismeri, de csak két költőt szeret: Berzsenyit és Vörösmartyt (1800–1855). Az utóbbiban nem csupán a neki megfelelő romantikát szereti, hanem lelkiekben is közel állónak érezhette. Mindenki érzi, hogy nagy romantikus klasszikusunkban van valami kozmikus, valami transzcendens, de hogy ez mennyire nevezhető vallásosnak is, nehéz megmondani. Sík Sándor írja, hogy Vörösmarty a magyar irodalom legnagyobb rejtőzője. Alapélménye a végtelenség, amit nem értelmével, nem is érzelmeivel, hanem képzeletével ragad meg. Végtelenségélménye magában foglalja az Istent és az embert, nála a kettő mindig egységben áll. Milyen ez az Isten? – erre nem tudunk válaszolni. Sok arca van. A fenséges mögött és benne megvan a rémületes is, a démoni is és a pusztító is. Életrajza, levelei és versei egyaránt tanúskodnak az imádkozó Vörösmartyról. A gyermekkor Istenéhez való kapcsolata mindvégig megmarad, akihez nagyon sokszor fordul imával.

A bemutatott nevek mellett feltétlenül meg kell említenünk Liszt Ferencet (1811–1886), a romantikus egyházzeneszt. Egész életében gondol arra, hogy papi pályára lép. Élete – finoman fogalmazva – meglehetősen zilált. Egyik nagy szerelme Carolyne de Sayn-Wittgenstein, mélyen vallásos, ez Lisztet ismét a vallás és az egyházi zene felé fordítja. „A templomi zene szerzője prédikátor és pap is. Ott, ahol a szó már nem elég kifejező, a zene ad annak hitet, új lendületet” – írja. A pápával – IX. Piusszal – együtt tervezik

az egyházi zene megújítását. 1865-ben felveszi a kisebb rendeket, ami nagy megütközést vált ki ismerősei, barátai körében. Albano tiszteletbeli kanonokjának nevezik ki, ettől kezdve abbé.

„Fékezhetetlen erotikus szenvedély akadályozta életének egyenes alakításában, bár ebben is az igazat és jót kereste” (Jacqueline Martin-Bagnaudez).

Ezen a ponton foglalkoznunk kell azokkal is, akik kívül álltak a katolicizmuson, de hatottak, esetleg csak később, a katolikus lelkiségre is. A liberalizmussal ők is szembefordultak, az igazságot keresték és talán csak részben találták meg, de nem kötötte őket az egyházhűség formális bilincse, a restaurációnak nem voltak annyira elkötelezve. Itt meg kell említenünk „Dánia Szókratészét”, Søren Kierkegaardot (1813–1855), Fjodor Mihajloviics Dosztojevszkijt (1821–1881) és Vlagyimir Szergejevics Szolovjovot (1853–1900), akit egyik püspök ismertetője az „Orosz Newman”-nek nevezi.

John Henry Newman (1801–1890) „Az angol egyház legszellemibb és legzseniálisabb alakja, a legragyogóbb angol író, a 19. század legnagyobb teológusa, aki a gondolkodás élességét és a pszichológia mély látását a misztikus jámborságával és a költő lendületével köti össze” (Funk). Newmant méltónak mondják arra, hogy az legyen a modern kornak, ami Ágoston volt az ókorban, Aquinói Tamás a középkorban: az újkori egyházatya. Nagy hatással volt a következő századra, a II. Vatikáni Zsinat is sok gondolatát valósította meg.

Eredetileg anglikán pap, 1845-ben felvételét kéri a katolikus egyházba, 1879-ben XIII. Leó pápa bíborosnak nevezi ki. Lelkisége számos forrásból táplálkozik (megtérése, a gentleman, őszinteség, intellektuális becsületesség, a lelkiismeret, viszonya a liberalizmushoz, anglikán egyháziassága, katolikus egyháziassága, benső egyensúly és feszültség, imaélete, barátság és lelkipásztori működése, a konverzió-áttérés, megtérés).

A konverzió által nőtt az angol katolicizmus létszáma, de aztán felvetődött a kérdés, nem lenne-e jobb, ha nagy csoportok térnének meg? Így, egyesek megtéréseivel sohasem fog létrejönni a keresztények egysége. Maradjanak inkább régi felekezetükben, és azt próbálják közelíteni az egység felé. Newman azt is látta, hogy a katolikus egyháznak is lépéseket kellene tennie a megtérők felé, és nem rájuk erőszakolni az egészen más és szokatlan, esetleg nem lényeges előírásokat.

A megtérés a lélek műve, nem lehet szabályozni, akár egyené, akár csoporté. A konvertiták vallomásaiból, életrajzaiból azonban sokat tanulhatunk.

A 19. század második felében szekularizált lelkiségirányok is megjelennek, amelyeket valláspótlékoknak is mondhatnánk. De pótvallásoknak is, hiszen az emberben van valami igény a transzcendencia felé, és ha ez nem elégül ki hiteles formában, pótlékokat keres. A felvilágosodás a maga

racionalizmusával, majd a materialista természettudományok világa annyira kiszárította a lelkeket, hogy kapva kaptak mindenben, ami ebből kisegíthette őket, csak éppen a hagyományos vallásossághoz, a kereszténységhez nem akartak visszatérni. Most minden érdekes lesz, ami szellemi, lelki. Ám a szellemet is valami finom anyagnak vagy anyag termékének képzelik el. Másfelől a természettudományokat tartják az egyetlen tudománynak, annak módszereit szeretnék alkalmazni itt is, azzal egyeztetik állandóan nézeteiket. Viszont a keresztény apológia, hitvédelem is rákényszerült erre ebben a korban. Az egység az, amit mindenütt keresnek, mert a materialista szemlélet és tapasztalat szerint a világ szétesett. Szeretnének egységet látni a makro- és mikrokozmosz között, ember és világ között; lehetőleg egy magyarázó elvet keresnek. Ezért ezek az irányok legtöbbször monisták. Ez az egység, harmónia sokszor eléggé csinált, erőltetett. Ebből az egységkeresésből szinkretizmus származik. Minden vallás egyformán értékes, illetve értékes elemeik valójában megegyeznek egymással. Hasonló módon járnak el filozófiai irányzatokkal is.

Sok esetben szerepet játszik ezekben a szekularizált lelkiségirányokban a gnosztikus tényező is. A gnosztikusok szerint az alapigazságok nem hittel, hanem tudással, értelemmel fogadhatók el. Ez a tudás azonban „tréninggel” nem szerezhető meg, mert ez sokszor túl van az értelmen, a köznapi tapasztalati igazságokon. Az elitérzetet növeli az is, hogy ez a tudás sokszor titkos, rejtett, csak a beavatottak ismerik: ez az ezoterikus vonásuk. Szívesen használják a mítoszok formáját, amelyek ezt a tudást nem logikusan, hanem képszerűen mutatják be. A misztikát is szeretik, s azt is hiszik, hogy ez az a tér, ahol minden vallás egyforma. Szervezetük általában laza csoportosulás, nem egyházba szerveződnek, inkább a szabadkőműves páholyok példáját követik. A vallásokkal szemben türelmesek, sok elemüket fel is használják, de legtöbbször erősen átértelmezik azokat. Azonban az egyházzal szemben keményen ellenállnak, talán azért is, mert azok sem akarják elfogadni őket. A keleti és a primitív vallások, a sámánizmus is hat körükben.

Auguste Comte (1798-1857) önálló rendszere a pozitívizmus, amely a materialista világnézet egyik váltója. Elvet minden metafizikát, spekulációt mint céltalant, és kizárólag a tapasztalaton, empirián alapuló tudományokra akarja építeni rendszerét. A pozitív tudományok: matematika, csillagászat, fizika, kémia, biológia és utolsónak ő teszi hozzá – szociológia, amelynek ő a megteremtője. Az egységet a filozófia teremti meg, ami a rész tudományok eredményeinek összegzése.

A pozitívista háromstádium-rendszer adja az emberiség történeti fejlődését. Első teológiai vagy fiktív stádium: a magyarázatok alapja egy elképzelt lény. A papok világa, rend és rendezés jellemzi. Második a metafizikai vagy absztrakt stádium: az alap már nem a konkrét istenség, hanem az elvont fogalmak. Haladás és forradalom jellemzi. Harmadik

stádium a pozitív vagy tudományos. Egyesíti a rendet és a haladást. A pozitív tudományok alapján a jövő kiszámítható, előre látható és így megelőzhető is.

Comte 1845-től kezdve kialakítja a maga pozitívnak nevezett vallását is. Liturgiát alkot, ünnepeket és naptárt. A jezsuitákon keresztül próbálja felvenni a kapcsolatot a Vatikánnal: csináljuk együtt – de ebből nem lett semmi.

Ernst Haeckel (1836–1919) német zoológus és természetfilozófus. Részletekbe menően alkalmazza a fejlődés- és leszármazáselméletet. Hangsúlyozza az ontogenezis és a filogenezis párhuzamát az embernél: a magzat fejlődése nagyjából megismétli a faj fejlődését. Idősebb korában írja természetfilozófiai műveit, amelyekben megpróbálja a sokféle valóság egységbe foglalását. Haeckel lényegében monista. A monizmus egy elvre akarja visszavezetni a mindenséget. Nincs ellentét a test és lélek, az anyag és a szellem, a jó és a rossz, a megismerhető szubjektív és az ismeret tárgya, a mikrokozmosz és a makrokozmosz között. A kinyilatkoztatott vallások annyiban dualisták, hogy Isten és a világ kettősségét vallják. Az egység a teremtő Istenben van, a világban már kettősség tapasztalható, jó és rossz között például. A tudomány (természettudomány) és a vallás között a monizmus az igazi kapcsolat. Haeckel 1906-ban Jénában megalapítja a Monista Szövetséget mint új valláspótlékot.

A szekularizált lelkiségirányokhoz kell sorolnunk az asztrológiát (a csillagjóslásba vetett hitet), az okkultizmust (titkos tudomány a rejtett valóság megismerésére, az érzékfeletti világba való behatolás), a spiritizmust (médiúmokon keresztül kapcsolatfelvétel meghalt emberek szellemével), a teozófiát (a kiválasztottak képesek kapcsolatra az érzékfeletti világgal).

Ezen a területen külön fejezet az antropozófia és Rudolf Steiner (1861–1925) tevékenysége. Tanait tarka szinkretizmus jellemzi (materialista, darwinista eszmék, holisztikus világszemlélet, okkult, hindu és keresztény elemek).

Az esztétizmus az a magatartás, amely a szépségnek, elsősorban a művészi szépségnek ad lehetőséget mindenben, ez áll az Abszolútum helyén: ezzel együtt tagadja a vallási és erkölcsi értékeket, túl van jón és rosszon, s nem érdeklik a társadalmi kérdések sem. Valójában menekülés az ellenségesnek érzett valóság elől a szép látszatok világába, a színek és formák harmóniájába. Néha antiszociális és életellenes.

Steiner munkásságának pozitív vonása a Waldorf-iskolák létrehozása.

Az Istenanya, Szűz Mária tisztelete elválaszthatatlan része a kereszténységnek, az ő kiváló tisztelete (*hüperdulia*) régtől fogva része a keresztény lelkiségnek is.

Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy ez a tisztelet különböző korokban különböző intenzitással és formákban nyilatkozott meg. Bár lezártnak még nem tekinthető, mégis szinte egységes korszakot jelent az ún. „máriás évszázad”, amely szinte pontosan egy évszázadnyi időt ölel fel (1854–1954).

1854. december 8-án IX. Piusz pápa kihirdette a szeplőtelen fogantatás dogmáját: Isten Anyja mentes volt az áteredő bűntől élete első pillanatától, Jézus Krisztus megelőző megváltói kegyelméből; ő így a legtökéletesebb módon részesült Fia megváltásában. 1950-ben pedig XII. Piusz – aki erősen mariánus lelkületű volt – dogmának mondja ki a Szent Szűz mennybevételét.

Egy hittétel ünnepélyes dogmává avatására általában olyankor kerül sor, amikor azon a téren kétségek vagy eretnokségek merülnek fel. Ebben a két esetben ilyesmiről nem volt szó, ezért lehetséges, hogy a buzgó hívek úgy fogták fel: a dogmatizálás valami nagyon megtisztelő dolog a Szent Szűzre nézve. Ennek következtében ebben az időben mozgalmakat indítottak további Mária-dogmák kimondására is (Mária mint társmegváltó stb.), de ezek nem érték célt. Mivel a hit fő forrásában, a Szentírásban kevés – bár súlyos – anyag van Máriáról, ezért a hívek és a jámbor írók szívesen fordultak másodlagos forrásokhoz, apokrif írásokhoz.

1846-ban La Salette-ben, a francia Alpokban, Dauphiné tartomány egy 1800 méter magasán fekvő völgyfekvésű területén két pásztorgyermeknek jelenik meg a síró Szűz Mária. A két gyermek közvetítésével bűnbánatra, megtérésre szólítja fel az embereket. Üzen a pápának is, hogy ne bízzék III. Napóleonban, csapásokat jövendől meg. Az egyik látnok, Mélanie zárdába lépett, a fiúból, Maximinből pápai testőr lett.

1858. február 11-től tizennyolc ízben jelenik meg a Szent Szűz Lourdesban, a Pireneusok francia oldalán, egy kis parasztlánynak, Bernadette Soubirous-nak. A március 25-i jelenésnél megnevezi magát az írástudatlan kislánynak: „Én vagyok a Szeplőtelen Fogantatás.” Forrás fakad a jelenés sziklája alatt, sok gyógyulás történik, orvosilag igazolhatóan. Bernadette-et is zárdába viszik, és szent lesz.

Egész sor ilyen jelenés volt ezután, nagy hírre azonban a portugál Fátima jelenése jutott. Itt is három pásztorgyermeknek jelenik meg az Istenanya 1917-ben, május 13-tól október 13-ig minden hónapnak ezen a napján. Fátimának külön súlyt adott, hogy XII. Piuszt épp aznap szentelték püspökké.

Elgondolkodtató, hogy ezek a jelenések bizonyos séma szerint folynak le. Mária gyermekeknek jelenik meg, félreeső helyeken; a megjelent Szent Szűz panaszkodik, imát és megtérést kér. A jelenést fényjelenségek kísérik, a tömeg nem látja a jelenést. A gyermekek üzenetet továbbítanak a világnak, később zárdába kell lépniük. Az is elgondolkodtató, hogy a Szent Szűz ezekben az esetekben magában jelenik meg.

A barokkig mindig Jézussal együtt: a jászólnál, a templomban való bemutatás alkalmával, a kereszt alatt. Ezekben a jelenésekben nagy hangsúlyt kap Mária ruhája, külseje, aztán ábrázolják is a jelenést kapók leírása alapján.

Hitünk alapját elsősorban nem a jelenések adják, hanem az Isten szava, az általános, mindenkinek szóló kinyilatkoztatás.

A Mária-tiszteletet a II. Vatikáni Zsinat a *Lumen gentium* nyolcadik fejezetében igazi helyére tette.

A restauráció korát nagyjából a 20. századig számíthatjuk. Addigra lassan átalakult. Túljutottak a gettóelkíségen, sőt helyenként egy triumfális, győzedelmes katolicizmus lépett a helyére: a vallás szerepének túlbecsülése, főként mennyiségi alapon. Ezt sugallták a nagy vallási tömegmozgalmak, világkongresszusok is. A 20. század első felét – nagyjából a II. Vatikáni Zsinatig – külön korszaknak tekinthetjük, amely azonban sok vonatkozásban az előző kornak a folytatása.

Ez a korszak polgári kereszténységnek nevezhető, ám ebben az elnevezésben bizonyos leértékelés is rejlik. A polgári vallásosság nem túl értékes, de széles körben elterjedt és a korra jellemző. Vonásainak felsorolása a továbblépés érdekében is szükséges: ma már ne legyünk ilyenek!

Melyek a jellemzői ennek a korszaknak? Azt a civilizációt, amelyben most élünk, a polgárság hozta létre és tette világszerte egyeduralkodóvá. Ez a kor szélsőségesen individualista. Az egyén elszigetelődik, idegen a többi egyén között. A másik egyén csak eszköz számára, akit fel kell használnia. Az egyén felszabadul minden hagyományos kötöttség alól – emancipáció. A természet csak nyersanyag és energia önmaga megvalósításához, amellyel az ember tetszése szerint bánhat. A természetet is kizsákmányolhatja. Innen ered korunk ökológiai válsága. Az individuum a munka és a magántulajdon révén teremt magának teret az önkifejlesztésre. A tudás: hatalom a természet kizsákmányolására. A polgár önmagában hordja igazolását, nem igényel semmiféle vallást vagy metafizikai alapot. Nincs nála hely Isten számára. Ő, a polgár lesz mindennek a mértéke.

Hogyan reagáltak a keresztény egyházak erre a kihívásra? Talán Kierkegaard vette észre elsőként a veszélyt. A kereszténységet – mondja –, a *christenheitet*, a keresztény világot szép csendesén azonosították a polgári létezéssel. Bár továbbra is kereszténynek vallották magukat, átvették a polgári világ életrendjét. A katolikus egyház egy ideig ellenállt. Harcolt a felvilágosodás ellen, a forradalom ellen, a szabadságjogok ellen, egészen a II. Vatikáni Zsinatig. Helyesen ismerte fel, hogy a polgár újfajta ember, akinek életelve a birtoklás és a hatalom, és ennyiben a kereszténység ellensége. De ezzel együtt nem tudta megakadályozni, hogy a keresztények

tényleges gyakorlatában felülkerekedjenek a polgári értékek, a polgári mentalitás.

A polgárság ugyanis nem volt mindenben kifejezetten ellensége a vallásnak, hiszen azt magánügynek tartották. Saját életében bárki lehet vallásos, de ennek a társadalmi életre nincs hatása, miként a munkára, a gazdasági életre és a politikára sem. A vallás lehet kedves régi szokás – így az egyház életéből megmarad még a házasságkötés, a keresztelezés és az egyházi temetés. Ám ezek a társadalom szemében semmire nem köteleznek. A keresztszülő feladata ebben a helyzetben már nem az, hogy keresztyermekét bevezesse a keresztyén hitbe, vigyázza annak vallási fejlődését, hanem hogy megfelelő ajándékot vegyen neki.

A polgárság erkölcsi élete lapos, de szabályozott. Nagyon jól tudják, mi a rossz, azt még inkább: meddig lehet elmenni súlyos bűn nélkül. A fő hangsúly a szexuális bűnökre esik. Itt minden halálos bűn: ha azt mondták, erkölcstelen, úgy értették, nemi bűnöket követett el. Az igazságtalan munkabért sohasem érezték súlyos bűnnek.

A gyónás és a lelkiismeret-vizsgálat főként vagy kizárólag a nemi bűnökre szorítkozott. A szociális bűnöket nem is érezték bűnnek. Erkölcsi ítéleteikben képmutatók lettek. Hitéletük is ellaposodott. A dogmatika és a hitigazságok szerintük nem érdekesekek. Hittitok, misztérium nincs többé; jó keresztyén lehet az is, aki például Jézus istenségében nem hisz, s csak egy példaszerű jó embert lát benne. A józan és lapos értelem mindent megmagyaráz. Lényegében minden vallás egyformán jó. Az ilyen keresztyénységgel az antiszemitizmus is megfér! Odáig nem ásnak le, hogy észrevegyék: ez legtöbbször irigységből fakad, az anyagi boldogulás vágya mozgatja.

Hogy valaki ehhez az egyházhhoz tartozik és nem máshoz, az kizárólag a születés alapján dől el. Ebbe beleszületik az ember, nem kíván egyéni döntést. A bevált polgári szokások sok mindenben eligazítanak, gondolkodni sem kell, csak elfogadni, úgysem túl fontos mindez.

Ily módon lesz a langyosság is jellemzője ennek a polgári vallásosságnak. A vallásosságot nem illik túlzásba vinni, a rajongókat furcsa embereknek tartják – a szenteket is. Szent és bűnös helyett most tisztességes és tisztességtelen emberek vannak. A vallási követelményeket a minimumra korlátozzák. Vasárnapi mise: igen, de ha lehet, minél később, fél tizenkettőkor, a szagosmise, amely egyúttal társadalmi esemény is (vö. Kosztolányi Dezső „Féltizenkettő” című versét „*A szegény kisgyermek panaszaiban*”). Semmi heroizmus nincs már ebben a keresztyénységben, csak néha egy kis harciasság. A vallás néha idill lesz. Az élő egyház helyére sok esetben egyfajta szerény egyletesség lép: a hívő belép egy jámbor, néha karitatív társaságba, ott teljesíti a minimális kötelelességeket, előírásokat.

Az egyház a maga szentségeivel a szolgáltató ágazat része lett, kérjük tőle ezeket a szolgáltatásokat, juttatásokat.

Ez a kor sokat foglalkozik a vallás és a társadalom helyzetével, és válságban lévőnek tartja azt; az erről szóló művek ezért a krizeológia tárgykörébe tartoznak. Keresik az okokat, az apologetika bizonyos konszenzusra is jut ezen a téren: a bajok forrása a liberalizmus, a teológiában a modernizmus, a materializmus, az agnoszticizmus – majd ezek megtestesítői: a szocializmus, a marxizmus, a náciizmus stb. De nem veszik észre azt a sokszor elég sovány igazságmagot, amit ezen irányzatok némelyike mégiscsak tartalmaz, s amely erejüket adja.

Charles de Foucauld (1858–1916) lelkesedik a forradalom eszméiért, a szabadságért, az egyenlőségért, a testvériségért. A liberalizmus a szabadság mellé áll, ami evangéliumi kincs is. A modernizmusban is volt sok helyes meglátás a túlzott racionalizmussal szemben. A szocializmus a szegény emberek mellé áll. S amit ezekkel szemben pozitívumnak véltek, nem biztos, hogy teljesen az. Sokan, a pápák is, a mariánus lelkiségben látták a bajok megoldásának kulcsát, és például nem a liturgikus vagy biblikus mozgalomban, pedig ezek egyházasabbak és misztériumtisztelők voltak. Sokáig nem értékelték az igazi Prohászkat, aki kiállt a szociális igazság mellett, pedig ez a felebaráti szeretet korszerű megnyilatkozása volt. És azt sem látták, hogy maguk milyen mélyen elmerülnek ebben a polgári vallásosságban.

Nézzük most az előremutató értékeket is. A kor fő vallási kérdése az egyház. Az egyház most talál magára, a régi, szervezeti, jogi egyház helyére egyre inkább az élő, a krisztusi, a kegyelmi, a dogmákon nyugvó egyház lép. Lassanként jönnek rá, hogy ez fontosabb, mint a szervezettség vagy az erős centralizáció. Prohászka Ottokár 1900-ban mondja: „Fordul a szél.” És Romano Guardini 1921-ben már az irányt is jól látja: „Az egyház felébred a lelkekben.” Könyvek sorozata jelenik meg a témáról: Mi is az egyház? Mi is a katolicizmus? És az egésznek a záróköve a II. Vatikáni Zsinat *Lumen gentium* konstitúciója az Isten Népéről szóló egyháztanával.

Ha a hangsúlyokban van is különbség, azt ekkor már mindenki tudja, hogy az egyház elsősorban nem szervezet, nem monarchia, nem intézmény, hanem belső élet, kegyelem, tehát Krisztus folytatása.

Sajátos viszony jellemzi ezt a kort a múlthoz fordulás tekintetében. A barokkhoz kevésbé nyúlnak vissza, a középkort sem nézik egyöntetű lelkesedéssel. Számukra a keresztény ókor a legszimpatikusabb. De a tudományos történetírás ezt illetően kijózanító hatással van. Kiderül, hogy a vértanúk korában is voltak, akik meginogtak, sőt voltak árulók is. A liturgikus és biblikus hagyomány újrafelfedezése sokat lendített a modern lelkiségen is. A szubjektív és individuális vallásosság helyére

egy – a kegyelmi vallásosságra épülő – egyháziasság lép. Persze ezzel fennáll a veszély is, hogy szárazon objektív lesz, és individualizmus helyett valami kollektívizmusba tévednek. De éppen ez a kereszténység: a téves szélsőségek között megtalálni a kiegyensúlyozott, mégis feszültségekkel terhes középutat.

A teológia is új hangsúlyokat kap. A dogmatika a racionalizmustól az élet felé fordul. „Egy teológia, amely nem aktuális, hamis teológia” (Bouillard). Közérthető, népi nyelvű dogmatikákat írnak laikusok számára. Schütz Antal magyar *Dogmatikája* is ebbe a sorba tartozik.

A második világháború utáni években a franciáknál a legélénkebb a teológiai élet (Henri Bouillard, Henri de Lubac, Yves Congar és mások). Biblikus, patrisztikus, sőt középkori forrásokra mennek vissza, egyben állandóan tekintetbe veszik a modern világ szempontjait is. Őket sújtja azután 1950-ben XII. Piusz *Humani generis* enciklikája. Erősen kiemelik az egyház és a teológia történeti elemeit és a fejlődést. A fejlődés eszméjének eltúlzása miatt kap tilalmat Teilhard de Chardin is (†1955). Az eddig túlságosan is szétválasztott természetes és természetfölötti rendet akarják ismét közelebb hozni egymáshoz. A teremtés is – mondják – bizonyos értelemben Isten adománya, tehát kegyelem. Mindezzel a világ felé történő fordulást kívánják megalapozni.

Az erkölccsant is próbálták teológiailag elmélyíteni. A barokk óta az erkölccsant inkább büntan lett: azzal foglalkozott aprólékosan, meddig lehet elmenni egy téren, hogy az ne legyen halálos bűn. Most a bűn kazuisztikus tárgyalása helyett az erényekre tették a hangsúlyt, majd a keresztény erkölcs biblikus alapjait keresték.

A katolikus megújulás igazi vezéralakja a 19–20. századforduló Magyarországon Prohászka Ottokár (1858–1927). Bár bizonyos tekintetben fél lábával a restauráció talaján áll, sok mindenben előremutató, annyira, hogy kora sugárzó egyénisége ellenére sem értette meg minden gondolatát. A lelkiség történetében legjelentősebb művei: *Diadalmas világnézet* (1903); *Elmélkedések az evangéliumról* (1908); *Az élet kenyere* (1926, elmélkedések az Eucharisztiaéről) és a maga számára írt naplója, *Soliloquia*. Valóban van benne jó néhány restaurációs vonás, de inkább XIII. Leó programját követi, semmint IX. Piuszét. Itthon harcolnia kellett a liberalizmussal, materializmussal és a nyárspolgársággal. A liberalizmussal szemben türelmetlenebb, mint J. H. Newman, néha merev és igazságtalan is, bár magyar szempontból ez érthető: még az esztergomi kanonokok és vezető papok között is sok volt a liberális, sőt a szabadkőműves! Van benne egy adag triumfalizmus is. Az egyház gyengéit nem érzi, vagy nem akarja észrevenni. Pedig a római merevséget a maga bőréen is megtapasztalta az indexre tételkor (*Az intellektualizmus túlhajtásai*). Küzd a liberális jozefinizmus ellen, s a

magyar viszonyok következményeként van benne egy jó adag antiszemitizmus is.

De sok előremutató vonása is ismert. XIII. Leó programjából magáévá teszi a hit és a kultúra közelítését. Sokat tesz a belső megerősödésért: a papnevelés reformja, lelkibbé tétele vele indul. A háború alatt árvaházat indít Csobánkán. Itt kell szólnunk egy olyan vonatkozásáról is, amelyet kortársai alig értettek meg, nevezetesen keresztény szocializmusáról. Ebben is XIII. Leót követi, akinek a *Rerum novarum* című körlevelét le is fordítja. Az egyházi nagybirtok felosztására is kész, saját területén meg is kezdi, kivívva ezzel a legerősebb belső, egyházi ellenállást. Talán csak Kelemen Krizosztom bencés főapát vitte tovább erre vonatkozó gondolatait; a munkáskérdésben pedig Giesswein Sándor volt megértő társa.

Mint teológus nem volt igazán újszerű. Apologetikus írásaiban megpróbálta összeegyeztetni a természettudományokat az egyházi tanítással, akkoriban ez helytálló volt, de ezek az írásai mára elavultak (*Ég és föld*). A lelkiség szempontjából legnagyobb érdeme az, hogy egy száraz századba és hazánkba újra elhozta a misztikát. Semmiféle külső misztikus jelenség nincs nála, de van érzelmes imádkozni tudás, a természet szépségeiről az Istenhez való szárnyalás.

A szépséget a legnagyobb hatalomként minősíti. Mint írja: „Nem értem az igazságtól és jóságtól absztrahált szépséget, hiszen ilyen nem is fogadnék el, de az igazságnak és a jóságnak előttem szépségbe kell öltöznie, mert míg ezt meg nem teszik, úgy érzem, hogy szegények, s nincs ruhájuk” (Napló, 1913. december 15.). A korabeli modern irodalmat nem érti, mert pesszimizmának, dekadensnek tartja. Mégis – mai távlatból tekintve – azt hisszük, hogy Prohászka nem áll messze Adytól. A misztika megsejtése és a szociális kérdések iránti érdeklődés rokonítja őket.

A 20. század első felében a német lelkiségi irodalom nagy alakja, Romano Guardini (1885–1968). Veronában született, de szülei hamarosan Németországba költöztek, s ő németként nőtt fel. Egyetemi tanár, a vallásfilozófia és a katolikus világnézet kérdései foglalkoztatják. Munkásságának súlyponti kérdése: az egyház a modern világban. Komoly tudással és nagy tekintélytisztelet mellett keresi az egyház szerepét a modern korban. Nála azonban a „világ” pozitív értelmet kap: elismeri egyes területeinek önállóságát, például a művészetét és a pedagógiáját. Mély lelki életet él, erről imádságai tesznek tanúságot. Azt tanácsolja, hogy a mai keresztény a páli levelek tanulmányozásával kezdje az Újszövetséget, hiszen ő is olyan helyzetben van, mint Pál: személyesen nem találkozott az élő Jézussal.

A kultúrában (az irodalomban, művészetben, tudományban) eddig a korig nehezen lehetett hívőnek lenni. A francia forradalom óta ezek

a területek elérték autonómiájukat, elváltak a hittől. Most, a megújulás korában azonban ezen a téren is változás látható. Főként a konverziók révén egyre több költő, író, festő és tudós vallja magát nyíltan hívőnek vagy éppen katolikusnak. A kultúra és a vallás ettől kezdve nem ellenség, sőt gyakran karöltve jár. A két háború között jelentős katolikus szépirodalom virágzott Magyarországon.

A korábban már bemutatott Pierre Teilhard de Chardin (1881–1955) összhangba hozza a modern természettudományt, főként a materialista evolúciótant a keresztény üdvttannal és üdvösségtörténettel. Szerinte az anyagban a legalsóbb fokon is van valami „belső”, és minél szervezettebb, bonyolultabb az anyag, annál több ez a belső, például az élőben, az idegrendszerben. A bioszféra folytatása – bár ugrásszerűen – a nooszféra, a tudat, a lélek. Itt ez a belső. A fejlődés tovább megy, de most már konvergál, összehajol egy Ómegapont felé. Ez lehetne ugyan az osztály nélküli társadalom is, szerinte azonban több ennél: a szeretet általi egyesülés az Egység-Istenben. Egyházi és rendi (jezsuita) szempontból az volt ellene a kifogás, hogy túlságos optimizmusában nem veszi komolyan a bűnt és az ítéletet sem. Stílusa nehezzé teszi megértését: nem használja a szokott kifejezéseket, új, sajátos terminusokat alkot, és ezek sokszor homályosak maradnak tartalmukat illetően. Sok mindenben újszerű. Valóban optimista, de a véget tekintve a kereszténység is az, hiszen a világ története – „fejlődése” – Krisztus diadalával végződik.

Az anyagi világot nagyra értékeli, enélkül nem lenne felsőbb szellemi élet sem. A középkor világellenessége nála teljesen hiányzik. A cselekvést határozottan elébe helyezi a szemlélődésnek anélkül, hogy a szemlélődést elvetné. A kettőt inkább egységben látja, de a kifelé megnyilvánuló, a közvetlen emberi elem a cselekvés.

Teilhard szemlélete alapja lehetne a világi hívek lelkeségének, amely eddig a keresztény ókor óta hiányzik. Mintha a lelki írók – nagyon kevés kivétellel – úgy gondolkodnának, úgy alakítanák rendszerüket, hogy a lelki életet élni akaró keresztény úgy érezze: nincs alkalom szerzetbe lépni, ahol az igazi lelkeség van – ezt nagyon fájjalom –, de hát amennyit lehet, megvalósítok belőle. Belépek egy harmadrendbe, végzem gyakorlataikat, és remélve, így is üdvözülök. Ez a gondolkodásmód korunkra már nem jellemző.

Erre a dilemmára keresett választ a francia munkáspap-mozgalom a háború utáni első évtizedben (1943–1955). Előzményei közül csak annyit, hogy a francia klérus hagyományosabb rétege támogatta a háború alatt a németeknek behódoló Pétain marsall kormányát. A szellemileg frissebb papok és világiak viszont az ellenállási mozgalomban, a „maquis”-ban egész jól együtt tudtak működni a kommunistákkal. 1943-ban a nácik 80

000 francia munkást „toboroznak” Németországba, de papot nem akarnak velük engedni. Huszonöt pap titokban mégis velük megy, s nagyon értékes tapasztalatokat szereznek a munkásokkal való együttélés során.

A francia munkásság a század közepén más, mint a többi ipari államban. Öntudatosabb, jobban szervezett, büszkén ateista, és rosszabbul fizetett, mint például az angliai munkásosztály. Mindössze két százalékuk gyakorló katolikus.

A nagyvonalú párizsi érsek-bíboros, Suhard felfigyel a helyzetre és igyekszik segíteni. Úgy tekinti Franciaországot, mint missziós területet, ahol a hagyományos plébániai keretek közt folyó lelkipásztorkodás már nem elég. A missziós papoknak a munkások közé kell menniük, el kell sajátítaniuk életformájukat, ahogy mondják – inkultúrálódniuk kell. Ezek a papok napi nyolc órát együtt dolgoznak a munkásokkal, bérházakban köztük laknak, aztán belépnek a munkásszakszervezetekbe, főként a kommunista vezetés alatt álló CGT-be, velük együtt tüntetnek, átveszik a marxista ideológiát az osztályharcról, összeütközésekbe kerülnek a nagytőke képviselőivel, akik viszont alarmírozzák a konzervatív papi köröket és a Vatikánt. 1953-ban azután megrendszabályozzák a munkáspapokat. Csak napi háromórás gyári munkát vállalhatnak, később még ezt sem engedték meg; a szemináriumot, ahol utánpótlásukat képezték, becsukták. A szerzetes tagokat – domonkosokat és jezsuitákat – elöljáróik hazarendelték. A kísérlet nem sikerült.

A megfigyelők utólag úgy vélik, hogy a munkáspapokat nem készítették fel eléggé az új környezetre, könnyen elfogadták a marxista ideológiát, tévútra jutottak, Róma pedig türelmetlen volt velük szemben, és túl gyorsan várta az eredményt tőlük. A francia kommunista párt pedig örült annak, hogy megszabadult vetélytársaitól.

A lelkiség történetét tekintve a II. Vatikáni Zsinat elég markáns fordulatot jelez. Persze ez nem olyan fordulópont, mintha egy csapásra megszűnne a régi és kezdődne az új. A kezdetek sok mindenben – például a liturgikus mozgalomban – már a Zsinat előtt megvannak, másfelől a régi még a Zsinat után is sokáig szívósan él.

A zsinat a püspökök gyülekezete és tanácskozása az egész világból, elsősorban tanbeli nehézségek megoldására, tévtanok elhárítására, de sokszor döntöttek egyházkormányzati, egyházpolitikai és jogi ügyekben is. Eddig huszonegy egyetemes zsinatot rendeztek. Az I. Vatikáni Zsinat (1870) már csak befejezetlensége miatt sem tudta kifejteni tanait, de nagyban elősegítette az amúgy is meglevő pápacentrizmust, főként a tévedhetetlenség dogmájával. Úgy tűnt fel, hogy nem lesz szükség többé egyetemes zsinatra, a pápa maga is dönthet dogmatikai kérdésekben.

Annál nagyobb volt a meglepetés, amikor XXIII. János pápa 1959. január 25-én bejelentette, hogy egyetemes, ökumenikus zsinatot hív össze (1962–1965). Ez a zsinat sok mindenben különbözött az eddigiektől. Nem akart dogmákat kimondani, nem akart tévedéseket elítélni. Nem mintha ma nem lennének ilyenek, nagyon sok is van, de a Zsinat szelleme olyan volt, hogy nem ítélni, hanem megérteni akart.

Legfeltűnőbb ez az ateizmus kérdésében. Itt vártak kemény anatómiákat a Zsinattól. A Zsinat szembenéz az ateizmus kérdéssel, és bár súlyos tévedésnek tartja, nem szépíti, de gyökereit és fajait kutatja, és a keresztények felelősségét is hangsúlyozza az istentagadás létrejöttében (*Gaudium et spes* 19–21.). Változott a hangnem, szelídebb, megértőbb, mondhatjuk krisztusibb lett. A bűnt kell elítélni, nem a bűnöst. A protestánsokat sem nevezik eretneknek, jobban illik rájuk az „elszakadt” testvérek elnevezés. Ezt jelenti János pápa jelszava is, az *aggiornamento*: „a mai napra hozni”. A régi, örök igazságokat úgy mondani, hogy a mai ember is megértse. De ez már az előző kortól, a restauráció korának magába zárkózásától való elfordulást jelzi. Ahogy ezt König bíboros mondja: kitörés háromfajta elszigeteltségből. Elszigeteltség a néptől – ez a laikusok felértékelését hozta; elszigeteltség a többi kereszténytől – ez lett az ökumenizmus szempontja; elszigeteltség a világtól – ez a világ felértékelését hozta meg.

A Zsinat fő témája tehát az egyház megújítása. Ezért voltak, akik úgy vélekedtek, hogy nagyon is az egyház körül forog, nem pedig Isten körül. Ám ez másként aligha lehetett, ha már a célkitűzés pasztorális jellegű volt.

Ettől kezdve a lelkiségben sem lehet azonosítani az egyházat a hierarchiával, a pápával és a papsággal, ahogy az gyakran megtörtént az előző korokban. Felértékelik a laikusokat vagy zsinatibb szóval a krisztushívőket (*Christifideles*). A laikusokat a keresztség és a bérmálás az egyetemes krisztusi papság részeseivé teszi. A régebbi, erősen intézményesített szervezetek, például a szerzetek és egyesületek most veszítenek jelentőségükből, vagy keresik a maguk új értelmezését.

A zsinati okmányok számos helyen említik a Szentlelket, nagy szerepet tulajdonítanak neki az egyház életében is. A lelkiség, a spiritualitás a legszorosabb kapcsolatban van Vele. Ő, a Lélek az, aki a történelem folyamán ott, ahol akar, és úgy, ahogy akar „fúj”, ihlet, alakítja a spiritualitás történetét. A Zsinat Lelkének ilyen irányú folytatása az egyházban az ún. karizmatikus megújulás.

A Zsinatot méltán nevezi mindkét pápa, XXIII. János és VI. Pál új pünkösdeknek.

A katolikus karizmatikus megújulás megmarad az egyház keretein belül. Hangsúlyozzák, hogy a Lélek nem szakadást, hanem egységet akar. Meg

akarják újítani az egyházközösségeket, népmissziószerű lelkigyakorlatokkal erősítik a kegyelmi életet.

De szólnunk kell ezen változtatások korlátairól és esetleges veszélyeiről is. Nálunk és másutt is kissé a modernizmus megtapasztalás-teológiája éled újra. Csak az hiteles a lelki életben, amit meg tudunk tapasztalni. Pedig a hit túllép a tapasztalás korlátain. Az élményszerűség, a megtapasztalás túlhangsúlyozása kissé érzelmi síkra tolja át a vallásosságot. Ennek kapcsán fellépett egy bizonyos elittudat: mi, akik megkaptuk a Lelket, mi vagyunk az igazi keresztények. Ez másfajta kiscsoportoknál is állandó veszély. Az intenzíven Isten felé fordulással csökken a szociális felelősség. Ha nem ügyelnek külön is rá, elfelejtik, háttérbe szorítják a felebaráti szeretetet. Jelenits István az „akolmeleg” kereséséről beszél. Biztos, hogy a személyes kapcsolat egy kis létszámú csoportban biztonságot, megértést, meleget ad, de arra is csábít, hogy bezárkózzunk, s megfeledekezzünk a világ komoly problémáiról, és ezzel ne vállaljuk a sikertelenséget, a szenvedést, pedig ezek is a krisztusi élet tartozékai.

Aki nagy fokban elkötelezi magát egy eszménynek, egy lelkiségnek, könnyen beleesik abba a hibába, hogy csak a magáét tartja helyesnek, követendőnek. Ezért el kell ismernünk az Istenhez vezető utak különbözőségét, és helyet kell adnunk a miénktől eltérő lelkiségeknek is.

Az új egyházkép alakította a megújított liturgiát is. A II. Vaticanum összefoglalja a liturgiára vonatkozó legfontosabb tanokat, és ezzel beépíti a pasztorális munkába és a lelkiségbe. Így lesz – ismét – az egyház fő, majdnem egyedüli ünnepévé a húsvét, a Karoling-kor óta előtérbe állított karácsony helyett. Minden vasárnap egy kis húsvét, minden mise a húsvéti titok megjelenítése. De nem csodálkozunk, ha a régi karácsonyi ünneplés még ma is nagy szerepet játszik a hívek életében, igaz, kevésbé dogmatikus tartalmával, hanem inkább mint a megajándékozás, sőt a nagy üzlet ünnepévé alakulva.

A konstitúció bevezetője (*Sacrosanctum Concilium*) már elővételezi a centralizmus gyöngítését és a helyi egyházak felértékelését azzal, hogy elismeri az egyházak eltérő liturgiájának jogosságát, sőt a népi szokásokat is. Sok rendelkezést a püspökök hatáskörébe utal. Erősen kívánja, többször is hangsúlyozza a hívek liturgiában való aktív részvételét. Az aktív bekapcsolódás érdekében szakít a több száz éves gyakorlattal, a liturgia latin nyelvvel, bizonyos határokon belül megengedi a népnyelv használatát is. A liturgia így módon megszűnt a papság és a szerzetesség privilégiuma lenni. Ma az egyház Isten népének istentisztelete.

A zsinati megújulást a széles rétegek elsősorban a liturgia változásában érzékelték és vegyesen fogadták. Akik elő voltak rá készítve, örömmel vették. Másokban visszatetszést szültek az újítások. A konzervatív körök, az Una

Voce mozgalom és mások azt tartják: a változatlan Istent változatlan módon kell imádni. A változások mögött mindig eretnekséget szimatolnak. A latin nyelv visszaszorulása különösen a művelt, akadémikus körök számára fájdalmas. Arra nem gondolnak, hogy a latin előtt a görög volt a liturgia nyelve Rómában is, sőt azelőtt rövid ideig az arám is, Jézus anyanyelve. A Zsinattal fejlődött ki a biblikus mozgalom, a Biblia szerepe az új lelkiségben. Itt említhető meg a feminista mozgalom és a felszabadítás teológiájának részgazságokat tartalmazó sajátos Biblia-olvasata.

A Zsinat hatására a lelkiség is egyre inkább ökumenikus hatású és nyitású lett, és ez a Zsinat egyben valamiképpen a szabadság jele is. Mindenki kimondhatta a maga véleményét, a kisebbség sem volt elnémítva. Pedig az egyház életét sokáig a zártság, a fegyelem jellemezte; az engedelmesség volt a fő erény. A szabadság evangéliumi magatartás; a Lélek szabadságával függ össze. A középkor a maga *ordo* fogalmával ennek épp ellenkezője volt. A 19. században a katolikus egyházat nagyban jellemezte a bezárkózással összefüggő szabadságellenesség. A liberalizmust minden formájában elítélték, a benne rejlő jót sem vették észre. Ám megjegyzendő, hogy még a Zsinat után is sor került teológusok megrendszabályozására, tanítási tilalomra – de a korszellem mégis más: megszűnt a tiltott könyvek jegyzéke (index), az előzetes cenzúra, s nem volt több anatómia (kiközösítés).

A Zsinat sok vita után határozatot fogadott el a lelkiismereti szabadságról. A hit mindig szabad döntés.

Az elmondottakban megpróbáltuk összefoglalni a Zsinat főbb eszméit, amelyek a lelkiségre is hatással voltak. Teljességre objektív és szubjektív okokból nem törekedhettünk, így ily módon csupán rövid összefoglalásra vállalkozhattunk.

A Zsinat utóélete sokszínű, a klerikusok és a laikusok között is vannak konzervatívok és progresszívek. A Zsinat által létrehozott új lelkiségben fontos tényező a felebaráti szeretet komoly gyakorlása. Más, mint eddig. Nem személytelen, okos jótékonykodás, esetleg szervezett formában, hanem személyes odafordulás, emberi kapcsolat. Ez a másokért levés, másokért élés elvének kiemelése. Az ilyen keresztény már nem a fölöslegéből ad, hanem a szükségesből is, sőt saját magából. És ez több. A lelkiségben a tapasztalat és élmény nagyon fontos lett. Ennek – bár sokban hasonlít a modernizmus felfogásához – ugyanakkor van bizonyos jogosultsága is. A döntő, hogy miben tapasztalja meg az isteni valóságot.

Globalizáció – a bőség kora, a szellem napvilága és a jog asztala

A globalizáció napjaink olyan fogalma, illetve hívószava, amelyet az új évezredben a leggyakrabban emlegetünk, de talán a legkevésbé értjük. Gazdálkodók, civil szervezetek, emberjogi és szakszervezeti aktivisták, környezetvédők tüntetnek ellene világszerte (az antiglobalisták is globálisan szerveződnek), neves szakírók viszont „történelmi szükségszerűségként” magasztalják. A már tapasztalható negatív tényeket és tendenciákat pedig azzal igyekeznek kisebbiteni, hogy „a növekedés dagálya minden hajót a hátára vesz majd”.

Az eltérő kultúrák és gazdaságok összefonódása évszázadok óta történelmi folyamat, ám a régi történet mintegy negyed százada – a gyors technológiai fejlődés eredményeként – új fordulatot vett, elsősorban a mikroelektronikai-telekommunikációs forradalom révén. Csökkenő távolságok és a gyors információterjedés következtében egy homogén és nagyrészt kommerciális kultúra kezdte meg világhódító útját (popzene, gyorséttermek, Barbie-babák, Disney-filmek és pl. egyes nemzeti ételek szétterjedése más kontinensekre).

A változás feltartóztathatatlan, és a folyamat bizonyos tekintetben kedvező változásokat hozott magával. Meggyőződéssé vált, hogy a gazdasági globalizáció elvezet egy békésebb, egyenlőbb és kevésbé elmaradott világhoz. Mindez összhangban van a nyugati civilizáció gazdasági növekedésbe vetett szilárd hitével és a felvilágosodás liberális humanizmusával (kultúrák közötti megértés, határok nélküli világ). Valóban soha ennyi ember nem élt a Földön hosszabb, egészségesebb és produktívabb életet, mint napjainkban.

A globalizáció kérdésköre mára valamennyi gazdasági, környezeti és politikai értékelés, vita kikerülhetetlen elemévé vált. Ezzel együtt a szó maga alapvetően nem több, mint kaleidoszkópszerű szlogen, amelynek forradalma pontatlanul definiált, sokkal inkább álláspont- vagy problémafüggő, illetve különböző értelmezéseket kínáló „gumifogalom”. (Néhány definíciójellegű meghatározás: a nemzeti gazdaságok és kultúrák kereskedelmi és beruházási korlátoktól mentes megnyitása; az egyes országok gazdaságát a nemzetek fölötti banki és vállalati irányításnak alárendelő, átfogó terv; globális nagyvállalati terv; önszabályozó globális szabadpiac; korporatív világmentő. Látható, hogy a meghatározási szándék pozitív és negatív irányból egyaránt tetten érhető.)

Feltűnő lehet, hogy a globalizációval kapcsolatos vélemények erősen polarizáltak. Hívei hatását áldásosnak, abszolút pozitívnak gondolják, ellenzői pedig csak elítélően szólnak róla. Ezen a ponton még egy alapvető kérdést szükséges megfogalmaznunk: mi az oka annak, hogy a globalizáció,

mint fogalom, amelyet a múlt század kilencvenes éveinek elején még a legígéretesebb fejlődéssel kapcsoltak össze, mára csaknem „szitokszóvá” változott? Pedig az „új gazdaság” (informatikai forradalom) fellendülésében meghatározó szerepet játszott, és szerte az egész világban sok millió munkahelyet teremtett. A fejlődő világban számos helyen korábban nem tapasztalt fogyasztás elérését tette lehetővé, és az utóbbiakban – mintegy politikai hozadékként – hozzájárult a diktatórikus rendszerek megdöntéséhez.

Ám látnunk kell, hogy a folyamat erősödése kapcsán miként hagyják figyelmen kívül a fontos társadalmi célokat és azokat a kohéziós erőket, amelyek az emberi közösségeket társadalommá formálva működtetik. Mindezt a globalizáció akadályai leküzdésének lázas igyekezetében. Növekedik a szegény–gazdag ellentét, egyre kevesebbek kezébe kerül a döntéshozói hatalom, helyi kultúrák tűnnek el, nőnek a regionális feszültségek, degradálódik a természeti környezet. A rendszer mintha kezdene öncélúvá válni, mintha önmagát etetné! Aligha kétséges, hogy ez a tendencia mai formájában zsákutca. Változtatás szükséges és határozott korlátok felállítása, hogy az egyenlőtlenség és igazságtalanság hullámai ne nyeljék el a kétségkívül meglévő előnyöket. A vállalati haszonmaximalizálás oltárán ne áldozzuk fel az ún. „közjavakat”: oktatás, kultúra, tudomány, egészségügy, szolidaritás. És nem engedhető meg az sem, hogy a folyamat nemzetállamok stratégiai ágazatait veszélyeztesse. És végül: szükséges lenne világosan megfogalmazni a gazdasági, a kulturális és a politikai globalizáció lényegét, továbbá egyértelműen, a társadalom széles rétegei számára is érthető módon bemutatni a közöttük fennálló kapcsolatokat, a folyamat előnyeit és hátrányait.

A globalizáció révén az egész világon nagyban hasonló magatartás-minták alakultak ki. Külön vizsgálatot érdemelne azonban, hogy ez mennyiben jelent valóban új kulturális attitűdöt. A tapasztalatok inkább arra utalnak, hogy ehhez a – klasszikus nézőpontból kiinduló kritériumok alapján kultúrának csak erős fenntartással nevezhető – magatartásmintához inkább a kultúra definícióját igyekeznek hozzáidomítani. Az elmondottakat tekintve szembeszökő, hogy a világ különböző részein a társadalmak jellegzetes amerikanizálódása játszódik le. A piaci, divat, szórakozási, sőt táplálkozási szokások a telekommunikációs technológiák révén viharos gyorsasággal terjednek (CNN hírtelevízió, McDonald’s étteremlánc, hollywoodi filmipar, techno-őrület, show-biznisz...).

Ezek a változások azután egyidejűleg számos politikai folyamatot módosítottak, ami több tekintetben is új keretfeltételeket hozott létre. Európában létrejött a valutaunió, az Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezmény (GATT) 1993-as uruguayi fordulója pedig

döntött a világkereskedelem liberalizációjáról, ami magával hozta a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) megalakulását. Általános vélemény szerint mindkettő kezdettől fogva a „gazdag emberek klubjának” tekinthető, ahol a vezető ipari országoké a döntő szó.

A gazdaság szereplői a globalizációt rendkívül pozitív folyamatnak tartják, és érvényesülését minden lehető módon támogatják. Alapvetően abból indulnak ki, hogy a piachoz jutás mindenki számára megvalósítható legyen, mert ebből létrejön a piaci szereplők egyenlősége. Ha két ember kereskedik – érvelnek –, akkor mindkettő gazdagabb lesz, amihez még hozzáfűzik, hogy az egyik piaci szereplő nyeresége nem jelenti feltétlenül a másik veszteségét.

Azonban tények sora igazolja, hogy a piaci liberalizáció a gyakorlatban nem gyógyír minden bajra, sőt számos esetben a szegény országok nehézségeit csak fokozza. A gondok azzal kezdődnek, hogy a piaci szereplők kiindulási feltételei a globális piacon nem azonosak, és starthelyzetük elképzelhetetlenül nagy különbségeket mutat (a pálya rendszerint valamelyik irányban lejt, és a szereplők nem azonos számú „zsetonnal” rendelkeznek). De az a kérdés is felvetődik, hogy a tőkében gazdag és munkaerőben szegény országok megoldásai alkalmazhatók-e a tőkében szegény és munkaerőben „gazdag” társadalmakban (Schumacher). És látnunk kell azt is, hogy éles hazai helyzetekben a legnagyobbak is szívesen hoznak liberalizáció-ellenes intézkedéseket.

Mára előállott az a sajnálatos helyzet, hogy csaknem valamennyi fejlett ország az északi, míg a fejletlenek többsége a déli féltekén található.

Itt emlékeztetnünk kell arra, hogy a megingathatatlan globalisták a fejleményeket rendre a relatív növekedés rózsaszínű szemüvegén át szemlélik, mondván, Dél gazdasága a jövőben is – fűzzük hozzá, a jóval kisebb bázisadatok miatt – gyorsabban fog növekedni, ily módon a fejlődők az élenjárókat gyorsan utolérhetik. (Milyen ismerős ez az érvelés a tervutasításos gazdaság évtizedeit megélt kárvallottak számára!)

Azonban a fenti elképzelések aligha valósulhatnak meg a következő tényezők nélkül:

1. a gazdasági különbségek még a déli országok között is jelentősek, az életszínvonalbeli eltérések a „csodagyerekek” és a „pincelakók” között igen tetemesek;
2. a demográfiai tendenciákban Észak és Dél között megnyilvánuló óriási különbségek nem hagyhatók figyelmen kívül, amelyek a népességnövekedés jelentősen eltérő arányait eredményezik. Talán ma már nem szokatlan a kijelentés, hogy a gazdasági gigászok – USA, Európa, Japán – a népességszámot és a szaporodási rátát tekintve törpék. A technikai, technológiai,

gazdasági produkcióval nem halad kéz a kézben a népeség-reprodukció. Márpedig – a történelem számos példával igazolja – hosszabb távon az utóbbi a döntő. Az egyre erősödő Dél-Észak migrációnak ez a fő magyarázata. Afrika, Dél-Ázsia viszont demográfiai óriások, ám ma még gazdaságilag inkább törpék.

Egy becslés szerint 2025-ig a legfejlettebb államok lakosságának részaránya a Föld teljes lélekszámához viszonyítva a jelenlegi 15 százalékról 10 százalékra csökken, míg máshol a növekedés folytatódik. Ily módon az Észak és a Dél között a jóléti szakadék alig csökkenhet. Mindehhez társul még, hogy nem minden ember, illetve állam rendelkezik egyenlő eséllyel az új piacokhoz és technológiákhoz való hozzáférést tekintve. De nemcsak ez jelenthet akadályt. A leggazdagabbak is hajlamosak arra, hogy esetenként (politikai okok, gazdasági protekcionizmus) ne vegyék komolyan a maguk által deklarált elvet: szabad piacot mindenki számára!

Számos tapasztalat igazolja, hogy a külföldi tőkével szembeni túlzott kitarulkozás gyakran a gazdasági növekedés gátjává válhat. Nem bizonyult megalapozottnak az az elképzelés sem, ami szerint a fejlődő világban a lehető leggyorsabban le kell bontani a kereskedelmi korlátokat és csökkenteni az állami szerepvállalást. Ez ugyanis csak akkor lehetséges és eredményes, ha a befogadó ország kormánya előzetesen politikai és viszonylagos gazdasági stabilitást teremt, gondoskodik a képzett munkaerőről, továbbá megfelelő szintű infrastruktúrát épít ki.

Szakértők szerint nincs egyértelmű összefüggés egy gazdaság nyitottsága és a növekedés üteme között, hiszen a folyamat nyilvánvalóan soktényezős. Hasonlóképpen veszélyes a korlátlanul beszipantott spekulatív tőke, ami ugyanolyan kiszámíthatatlanul távozik, ahogyan érkezett. Ez a folyamat megingathatja a nemzeti valutát, s rohamos leértékelődés kezdődhet el, ami erős fék a gazdasági növekedés számára. A piaci integráció, ily módon, társadalmi dezintegrációhoz vezet.

A megelőzésben az illető ország elsősorban saját magára támaszkodhat, hiszen ezt tekintve valamiféle globális szabályozást még elképzelni sem lehet. A globalizáció összes eleme közül a tőkepiacokat lehet a legkevésbé kézben tartani. Ennek következményeként a szabályokhoz nem kötött befektetések a világgazdaságot afféle „kaszinóvá” változtatták, annak minden veszélyével együtt (kaszinókapitalizmus). A szabályozásra irányuló kísérletek (Tobin-adó) eddig nem jártak sikerrel, elsősorban a pénzügyi világ ellenállása miatt.

Pedig zilált gazdaságú, átláthatatlan bankrendszerű, kis országok esetén „forró pénzeket” lehet ugyan becsalogatni a gazdaságba magas kamatozású kötvényekkel, de a „kimenekülés” ekkor biztosan összeomláshoz vezet.

A védekezés egyik módja lehet, ha a pénzügyi mutatókat nyitottá, átláthatóvá teszik, hiszen a spekulatív tőke beáramlása ezek romlásának első jeleire jelentősen mérséklődhet. A rugalmas jog és bankrendszer is – a nagyobb reagálási sebesség révén – erősítheti a védőhálót. Nem lényegtelen tényezője az önvédelemnek a csődjeljárási jogban jártas ügyvédi és bírói kar kiképzése sem.

Végül, de nem utolsósorban: a fejlett világnak nagyobb hajlandósággal kellene elengednie részben vagy egészben a bajba jutott adósokkal szembeni követeléseit.

A Nemzetközi Valutaalap (IMF) mentőakciói számos esetben nem bizonyultak eredményesnek.

A kereskedelmi és tőkepiaci nyitás kapcsán a környezet- és munkavédelmi kérdések egész sorát kell figyelembe venni. Nem könnyű feladat a gazdaság növekedését, a környezet és a munkavállalók védelmét olyan országokban összehétközíteni, ahol a lakosság nagy része egyszerűen az életben maradásért küzd.

A helyi kormány pl. erősen érdekelt lehet a munkabérek alacsony szintjében, amit viszont a tőkeküldő országok szakszervezetei élénken ellenezhetnek. Míg a fejlett országokban egyre több foglalkoztatási, fogyasztói, illetve környezetvédelmi biztosítékot építenek be a gazdaság folyamataiba, addig a világgazdaság egésze – nem túlzás állítani – alig lépett túl, ha egyáltalán túllépett a rablólovagok korán.

A növekedés és haszonmaximalizálás elvén működő multinacionális vállalatok számos esetben felelősek a munkaügyi, emberi jogi és környezetvédelmi visszaélésekért. Ezek a gazdasági szervezetek a fejlődő világban ma még gyakran olyan módszerekkel dolgoznak, amelyeket a fejlett világban már nem engedhetnének meg maguknak.

Ahhoz, hogy a környezetvédelmi és a munkaügyi szabályozás érvényre juthasson, a fejlődő országok képviselőit is be kellene kapcsolni ezek kidolgozásába, és ügyelni arra, hogy számukra bizonyos versenyelőny megmaradjon. Ennek hiányában a szigorú feltételeket ők a kereskedelmi protekcionizmus burkolt formájának fogják érezni.

Az elmondottak alapján egyre erősebb igény merül fel az egész világra kiterjedő költség–haszon elemzés elvégzésére. Bizonyos területeken ilyen elemzések már készültek, de az eredmények – eltekintve a vállalkozás roppant nehézségeitől (pl. megbízható adatok) – nem mind egyértelműen pozitívak. Sok esetben a negatív hatású külföldi befektetéseket felelőtlen kormányzati magatartás és korrupció tetézi.

A gazdaság működése jelenleg két, kétségbevonhatatlan dogmán alapul: növekedés és haszonmaximalizálás (grow or go!). Ennek kapcsán fel kell tennünk a kérdést: ez a növekedés vajon Földünkön, mint ún. zárt

rendszerben, meddig képzelhető el, illetve elégíthető ki? A nehezen megújuló (talaj) és nem megújuló erőforrások (nyersanyagok, energiahordozók) meddig terhelhetők és a „fenntartható fejlődés” paradigmájában mi a fenntartható és mi a fejlődés tartalma? Azt viszont egyre jobban érzékeljük, hogy a jelenlegi tendenciák nagy valószínűséggel hosszabb távon nem tarthatók fenn! A globális környezeti gondok – éghajlatváltozás, talajpusztulás, a trópusi esőerdők irtása, a biológiai sokszínűség csökkenése, hulladékhegyek és szennyvíztengerek stb. – mind-mind erre utalnak. A társadalom–gazdaság–természet hármasságában a gazdaság autonómiája minden határon túl nem terjeszkedhet, az „EGÉSZ” szerepét nem vállalhatja át, mert ebben az esetben számos területen inkább rombol, mint épít, s a gazdaság zavarai oly mértékben fokozódhatnak, hogy azokat gazdaságon belüli eszközökkel (Münchhausen-féle effektus) orvosolni aligha lehet.

A 20. század sok más jellegzetessége mellett feltűnő lehet, hogy különösképpen az első világháború után az ún. klasszikus (humán) értelmiség fokozódó mértékben fordul a nemzetközi kapcsolatok felé. Ennek oka valószínűleg az, hogy az értelmiségiekre jellemző vonzások és választások nemzetközi összefüggésekben átfogóbban érvényesülhetnek, mint a tervek és vágyak, továbbá az eszmék ütköztetése és tisztázása számára tágabb lehetőségeket adott, mint a szűk, számos esetben konfliktusos múlttal és jelennel terhelt nemzeti terep. Erre a kirajzásra az értelmiségit a „társadalom-mérnök” is elkíséri (Molnár Tamás). A filozófus örömmel veszi ezt a csatlakozást, nem is sejtve, hogy olyan társutast visz magával, aki a század második felében túlhatalomhoz jutva egyre szorosabban veszi kézbe a gyeplőt.

Ki is valójában a társadalom-mérnök? Olyan szereplő, aki a természettudomány, a technika és a gazdaság segítségével képzelettel megvalósíthatni az egyedül üdvözítő és teljességgel racionálisan berendezhető társadalmi formát, mely formának a jövőjét is ugyanilyen racionálisan lehet megtervezni. Leveti – ahol erre módja van – az ideológiai gátlásokat, és a természet világa mellett új világot, egy második valóságot (művi világ) hoz létre, amely a lehető legtöbb embernek boldogságot nyújt (fogyasztói és reklám boldogság, élmény-társadalom, élmény-pékség). Úgy véli, a társadalom és a természet valójában a kísérletezés színtere, s a legkisebb egység, amivel foglalkozni érdemes, a társadalom, de még inkább: maga az emberiség. A bennünk rejlő „*potentia oboedientialis*” (engedelmes képesség, lehetőség) életre hívása, kibontása, amelyet a középkori filozófia szerint – Aquinói Szent Tamás – csupán Isten végezhet el, most a társadalom-mérnök feladata, akkor is, ha ez a képesség esetleg nem lenne „engedelmes”.

A technokrata működését olykor a politika is aggódva figyeli, hiszen személytelenül van jelen, alapjában véve közömbös az emberi értékek iránt, csak a technológiai-gazdasági folyamatok hatékonysága és termelékenysége érdekli, s még azokat a szempontokat is figyelmen kívül hagyja, amelyeket az ideológia tiszteletben tartott. Fontos célja, hogy az ügyvitel vegye át a kormányzást a politikától, noha az utóbbi megnyilvánulásai etikai, nyelvi és földrajzi komponensekkel is rendelkeznek.

A társadalom-mérnök sikerének alapja az, hogy jó szervezéssel – tehát rendszerbe illesztve – az átlagember is képes majdnem olyan teljesítményre, amelyet korábban csak a zsenik érthettek el. A szervezés alapja a (számító) gép, amelynek igazi ereje abban rejlik, hogy saját, belső tökéletes szervezési elvét, rendjét oktrodálja a társadalomra, egyre magasabb szintű integrációt megkövetelve. A racionálisan megtervezett és működő technika tehát – visszahatásként – az ember mechanizációját idézi elő. Ezekben a közbülső lépéseken át, amelyek ma már nemzetközi szintű szerveződések formájában is megjelennek, az emberiség végül „szuperlénnyé” olvad egybe. Az ily módon létrejövő struktúra a feltételezés szerint – végső soron – éppúgy szolgálja az egyént, mint a társadalmat. Az egyén ebben a rendszerben ún. funkcionális autonómiával rendelkezik, amelynek határát a kijelölt feladat rögzíti.

A technokrata által elképzelt társadalomban az „erkölcs” az egyén szocializált magatartásával azonos, az „erkölcsi válság” pedig nem más, mint az egyén deviáns viselkedése, azaz kilépése a rendszer által megszabott funkcionális autonómiájának keretei közül.

Az egyén szabad akarata, tudattalanjából származó kiszámíthatatlansága nagy akadálya a társadalom-mérnök kozmikus tervezőmunkájának. Ezért posztulálja, hogy a fejlett ipari civilizáció nem működhet tudattalan egyének oktalan választásai és elhatározásai alapján, ily módon tehát az oktatási rendszereket is ennek a feladatnak a közvetlen szolgálatába kell állítani. Szégyen arra is meggyőzi, hogy jóindulatú despotizmusa végső soron magasabb rendű értékek elérésének nélkülözhetetlen eszköze. Ezen despotizmus megvalósulását pedig az teszi lehetővé, hogy az emberi természet eléggé képlékeny, alakítható, s még egy zárt rendszer iránt is képes vonzalmat, sőt lelkesedést mutatni, ha megmarad valahol, valamilyen más területen a szabadság illúziója, vagy léteznek manipulációs eszközök az illúzió fenntartására.

A globalizátorok (társadalom-mérnökök) munkája mérhetetlenül sokágú, számuk és minőségük aligha felbecsülhető: ide tartoznak a transznacionális gazdasági szervezetek működtetői, igazgatósági és felügyelőbizottsági tagok, brókerek, menedzserek, befektetési portfólió-kezelők, költség-haszon

elemzők, hatástanulmány-készítők, a bankrendszer főgurui, technológia-fejlesztők, a globális kutatási projektek résztvevői...

Mindez úgy működik, hogy nincs demokratikus kontroll, hiányzik az átláthatóság és a számonkérhetőség, és olykor az egész struktúra mintha az intézményesített felelőtlenség rendszerét testesítené meg. Ám létezik egy mítosszá magasodott rendező elv, az ún. „megbízotti felelősség” elve, ami azt jelenti, hogy az iménti népes hadsereg egyetlen és alapvető feladata: a tulajdonosok, a részvényesek vagyonának, hasznának minden határon túli növelése. Ennek érdekében – ha kell – a gazdasági szervezet alkalmazottait át lehet szervezni, elbocsátani, a vállalatot kitelepíteni, hogy megvalósuljon a növekedés és a haszonmaximalizálás, ami általában azt jelenti: a hasznot privatizálják, a veszteséget államosítják.

Ám egyre több jel utal arra, hogy a fogyasztás növelése a civilizációs társadalmakban bizonyos határon túl már nem tartható értelmes emberi célnak. Azonban ezt az elvet a gyakorlatba átültetni ma lehetetlenség, hiszen a világban óriási tömegek számára még a szükséges fogyasztás szintje is elérhetetlen. Azonban ez a tény nem teszi szükségletenné sürgős feladatunkat, hogy újrafogalmazzuk, már csak annak okán is, hogy az valószínűnek látszik: a legfejlettebb társadalmak fogyasztási szintjének eléréséhez a Föld teljes népessége számára a földi erőforrások (nyersanyagok, energiahordozók) egyszerűen nem elegendők. A lét alapvető kérdéseire amúgy sincs végleges válasz, azt minden kornak újra meg újra meg kell fogalmaznia. Minthogy a bizonyítási és fogyasztási kényszer egyre eltorzultabb formában jelentkezik, kritériumokat kell találnunk, amelyek szerint meghatározható, mi a szükséges és mi az ezen már túlmutató presztízs, illetve zabolátlan fogyasztás.

A materiális értékek mellett sürgős feladat azoknak a spirituális értékeknek a fenntartása, amelyek az alkotás és teremtés folyamatát magát helyezik a középpontba, megismertetnek bennünket a létezés örömeivel, kielégítik szeretetre és boldogságra irányuló vágyainkat, kölcsönözni tudják az erőforrásokat a valóban értelmes és hasznos élethez. A felsoroltakon múlik kiegyensúlyozott életvitelünk, amelynek megvalósításához nem a minden határon túlfeszített önérvényesítés, hanem az emberi kapcsolatok révén megvalósuló együttműködés vezethet el.

Beteg az a társadalom – finomabban fogalmazva egyensúly nélküli –, amelynek egyes alkotóelemei túlterjeszkednek illetékességük határain. A gazdaság ma a civilizációs társadalomban mint összefüggő rendszerben minden kapcsolatot piacszerűvé változtatni és funkcionalizálni igyekszik, és ennek kapcsán behatol olyan területek szabályozásába is, ahol pedig semmi keresnivalója nincsen. Mennyiséggel (pénzzel) kíván mérni olyan minőségeket, amelyek az élet elidegeníthetetlen velejárói, és természetük

miatt nem kvantifikálhatók (bizalom, szeretet, hit, a szolidaritás érzése, tolerancia stb.). Az ökológiai rendszerekben zajló körfolyamatok pedig, amelyek az ún. „zárt rendszer” Földünkön az élet alapvető feltételét képezik, egyenesen tagadják a gazdaság korlátlanul gondolt egyirányú folyamatait (növekedés, haszonmaximalizálás).

Ha fejlődésen csupán mennyiségi növekedést értünk, akkor, mivel az összes földi élő anyag tömegének 75 százaléka vírus és baktérium, a fű, a fa, a virág, az állatok, az ember csak táptalaj az előbbieik számára – állítja egy neves biológus. Azonban, ha fejlődésen a társadalom mint rendszer egyes elemei közötti kapcsolatok szintjét (minőségét) értjük, akkor az emberi társadalom érdemelheti ki a legmagasabb minősítést.

A „mainstream” változatlanul a tőke, a munkaerő, az áruk, a szolgáltatások és a szellemi termékek szabad áramlásának dicséretétől hangos, noha a munkaerő szabad áramlását változó szigorúsággal kvóták szabályozzák, az áruk és a szolgáltatások áramlását pedig a fizetőképes kereslet határok közé szorítja. Az uralkodó nézetek minden gazdaságon kívüli értéket hajlandók feláldozni azért, hogy a növekedés – egyensúly – a pénz értékállósága – elegendő munkahely „mágikus négyszögében” egyensúly közeli állapotot valósítsanak meg, noha ennek esélyét a „mágikus” jelző jól érzékelteti.

Ezenközben az is egyre világosabbá válik, hogy a globalizáció lényege – akarva, akaratlanul – végső soron nem más, mint azon gazdasági, politikai és társadalmi értékrend világméretű elfogadtatása, amelyben a civilizációs társadalmak vezető szerepet töltenek be. Nem hatalmi, politikai erőszakkal, nem ideológiai meggyőzéssel, hanem elsősorban szellemi-kulturális manipulációval a médiumok virtuális terében. A reklám ma már – elkoptatott igazság – nem egyszerűen árut vagy szolgáltatást kínál, hanem életérzést, amelyhez – természetesen – a reklámozott áru vagy szolgáltatás révén juthatunk el.

A globalizációs folyamatok alig rejtett szellemi infrastruktúráját a gazdaság mítoszában, a növekedés és haszonmaximalizálás alapelveiben érhetjük tetten. Benne élünk anélkül, hogy arra gondolnánk, a szó hétköznapi értelmében ez is egyfajta mítosz, minthogy „igazságait” kritika nélkül elfogadjuk. A világ történelmét a gazdaság történelmével tartjuk azonosnak, nem úgy látjuk, mint kiemelkedő személyek, adott történelmi korszakon át folytatott működését (a hős mítosza), és nem mint Isten terveinek megvalósulását (vallási mítosz). A társadalmat ma nem az a hit tartja össze, hogy az értelem révén kialakított emberi struktúrák tökéletesek lennének (a tudomány és a demokrácia mítosza).

Ahol a gazdaság mítosza áll a középpontban, három jellegzetessége figyelhető meg: (1) eszménye a megállíthatatlan növekedés; (2) horizontális és nem vertikális mítosz, azaz inkább számol mint értékel (az értékelés

hierarchikus tagozódáshoz vezet); (3) közvetítő közegét a számok és a grafikonok adják – tehát olyan közeg, ahol a nyelv korlátja nem érvényesül, s ez magyarázatot adhat arra, miért ez az első valóban globális mítosz. Ennek a mítosznak számos erőssége van, ugyanakkor dominanciája a korábbi mítoszokban megtestesült értékeket veszélyezteti, háttérbe állítja.

Az emberiséget formáló mítoszokat nem lehet mesterségesen létrehozni, azok hosszú távon, természetes úton alakulnak ki. Ez egyben azt is jelenti, hogy mindent, amit megtudhatunk, meg kell tudnunk a gazdasági mítoszlól: mit segít elő, mit veszélyeztet és milyen új lehetőségekkel, illetve következményekkel jár együtt?

A lehetséges válaszok fogják a jövőnket meghatározó módon alakítani. És olyan új világ felé nyithatnak utat, amely már nem fog az önzésről, az önérdekről, a gazdasági mítosz hajtóerejéről szóló üzenetet hordozni.

A bőség kosara, a jog asztala és a szellem napvilága Petőfi Sándor versének – *A XIX. század költői* – alaptényezői, amely versben megfogalmazódik egy nemes, ám láthatólag soha meg nem valósuló illúzió: „Ha majd a bőség kosarából / Mindenki egyaránt vehet, / Ha majd a jognak asztalánál / Mind egyaránt foglal helyet, / Ha majd a szellem napvilága / Ragyog minden ház ablakán: / Akkor mondhatjuk, hogy megálljunk, / Mert itt van már a Kánaán!”

A vélemények egyik csoportja szerint a Föld erőforrásai egyszerűen nem elegendők ahhoz, hogy több mint nyolcmilliárd földlakót megfelelő szinten táplálni tudjunk. Hogy pl. minden földlakó számára a mai fejlett országok fogyasztási szintjét megteremthessük, közel három földgolyó erőforrásaira lenne szükségünk. Mások szerint még nem használtunk ki minden lehetőséget az élelmiszertermelésben, és a géntechnológia újabb csodáiban bíznak, miként korábban a kemizálás minden problémát megoldó lehetőségeiben. A jog asztalánál még ma is sokan nem kapnak helyet, kemény vagy puha diktatúrák tartják vasmarkukban a világ lakóinak tekintélyes hányadát, vallási fundamentalizmus tombol, s a nemek közötti egyenlőtlenségek a világ számos helyén nyomasztó terhet jelentenek. Másfelől a civilizációs társadalmakban az elszabadult individuum „mindent szabad” életérzése nincs tekintettel arra, hogy a jogok túlhangsúlyozása – kötelességek és felelősségvállalás nélkül, sőt azok rovására – könnyen a káosz zűrzavarába vezethet. Némely esetben úgy tűnhet fel, hogy a bűnözők emberi jogai mintha fontosabbá váltak volna, mint az áldozatok szenvedéseinek enyhítése.

Janus-arcú a „szellem napvilága” kapcsán kialakult helyzet is. A világ számos részén az analfabetizmus, az iskolai oktatás hiányosságaival és következményeivel kell szembenéznünk, míg a posztmodern társadalmak iskolarendszereiből növekvő számban lépnek ki az ún. funkcionális analfabéták, akik számára néhány, értelmes, összefüggő mondat

megfogalmazása szóban vagy írásban megoldhatatlan feladatot jelent. Az oktatási intézmények az emberformálás műhelyeiből szolgáltató intézménnyé váltak, legfőbb céljuk nem a kinevelés és kiművelés, hanem csupán a kiképzés, a jelen idő gazdasági-technológiai rendszereit kiszolgáló haszontudás átadása.

Világunk ma a jóllakottak (túltápláltak) és az éhezők világa. Henry Kissinger egykori amerikai külügyminiszter 1974-ben a római világelelmezési konferencián a következőket mondta: „1984-re egyetlen férfi, egyetlen asszony vagy gyermek sem fog éhesen lefeküdni”.

Ez a bejelentés akkor nagy visszhangot váltott ki, az összesereglettek okkal úgy vélhették, hogy a világ leggazdagabb országának felelős politikusa bizonyára nem nyilatkozhat meggondolatlanul. A tények azután ezt az optimizmust messzemenően nem igazolták.

1996-ban Rómában újabb élelmezési csúcstalálkozót szerveztek, ahol már jóval szerényebb cél kijelölésére került sor: 2015-ig a felére kell csökkenteni az éhezők számát. Ettől függetlenül, mindkét találkozó talán legszomorúbb tapasztalata a valóban segíteni akarók számára az lehetett, hogy egyik római tanácskozás sem tett le az asztalra konkrét elképzeléseket és terveket, s a hangzatos kijelentések mögött nem állt az illetékes kormányok elhatározott szándéka a megvalósítást illetően.

A helyzet kiáltó ellentmondása, hogy napjainkban több és változatosabb élelmiszerhez lehet hozzájutni, mint bármikor az emberiség történelme során. Ezzel együtt a világ jelentős hányadában a rosszul táplált emberek száma eddig soha nem látott mértékben emelkedett. Globalizálódó világunkban együtt van tehát jelen a pazarlás, másfelől a nélkülözés. A nem megfelelő táplálkozás pedig hátráltatja a fizikai és a szellemi fejlődést, megnöveli a betegségekre való hajlamot, s mindez túlterheli az egészségügyi rendszereket, és kihat a gazdasági teljesítményekre is. A másik oldalon pedig súlyfelesleg, illetve elhízás jelentkezik, amelyek az Egészségügyi Világszervezet (WHO) szerint „korunk egyik figyelmen kívül hagyott legnagyobb egészségügyi problémáját jelentik”. (Szív- és érrendszeri bajok, cukorbetegség, daganatos megbetegedések!)

Az éhezés oka gyakran nem annyira egy ország mezőgazdasági adottságaiban keresendő, hanem a társadalom szerveződését és mozgásterét meghatározó rossz politikai döntésekben. A fő ok gyakran a szegénység és nem az élelmiszerhiány. A következmény azután a növekvő politikai nyugtalanság és a belső, illetve külső migráció fokozódó megjelenése.

A fejlett, habzsoló világban a táplálkozás a hagyományos, gabonafélékben és zöldségekben gazdag formáktól az erősen zsíros és főképpen cukros ételek felé fordult (nem baj, vélik sokan, az emésztést elősegítő gyógyszerek

majd segítenek). Az okoknak se szeri se száma. Növekvő jövedelmek, urbanizáció, a nők fokozott munkába állása. Szabad utat kapott a zsír és a cukor iránti vágy, az élelmiszergyártók pedig lehetőséget kaptak arra, hogy az egészségügyi megfontolásokat figyelmen kívül hagyva ezt a vágyat kielégítsék, minthogy az élelmiszeripari szabályozás kiáltóan hiányos, ötletszerű, illetve csaknem követhetetlen. Mindez mozgásszegény életmóddal, automatizált munkakörökkel, gépesített háztartással és motorizált közlekedéssel társul.

Az urbanizáció szétszakította a termelő és a fogyasztó közötti közvetlen kapcsolatot, és szinte teljesen megghiúsítja a közvetlen számonkérés lehetőségét. Ily módon lehetővé vált a fogyasztói igények és szokások befolyásolása. Az Egyesült Államokban pl. a legnagyobb reklámköltséggel az élelmiszeripar dolgozik! Az ilyen reklámok egyre inkább a gyerekeket célozzák meg; aki gyermekkorában rákap az édességre, többé nem tud leszokni róla. Egy felmérés szerint a világban bemutatott gyermekreklámok közül a legtöbb (29–32 százalék) édességet propagál, s az is ismeretes, hogy az Egyesült Államokban az összes vásárlás 20–40 százaléka nem történnék meg, ha a gyerekek nem nyaggatnák a szüleiket egy-egy termék megvásárlásáért.

A túltápláltság – egyes vélemények szerint – negatív társadalmi hatásait és közvetlen károkozását tekintve a környezetszennyezés, a bűnözés és a túlzott katonai kiadások kategóriájába sorolható.

A másik pólusról szólva mára az is kiderült, hogy az éhezés elleni küzdelem üzleti alapon nem vihető sikerre. Az okokat – nem megfelelő termelékenység, szegénység – alapjaiban kell feltárni és orvosolni.

A cselekvés elmulasztása azzal járhat, hogy a gondokon egy határon túl már nem lehet úrrá lenni (folyamatos népességnövekedés, növekvő termőföldhiány, fogyó édesvízkészletek, növekvő éghajlati instabilitás, a mezőgazdasági technológiák csökkenő tartalékai stb.). Az éhezők legnagyobb számban továbbra is azokban az országokban élnek, ahol a népességszám ma is gyorsan növekedik. (India lakossága az elmúlt fél évszázadban megháromszorozódott, ma már jóval több mint egy-milliárd fő!)

Mindeközben az élelmiszertermelés mindhárom mezőgazdasági nagyrendszerben (termőföldek, legelők, óceáni halászati területek) egyre nehezedik, s az a látványos növekedés, ami bennük a 20. század második felében végbement, már nem tartható. A világ élelmiszerellátását tekintve ezt illetően új kihívást jelent a bioüzemanyagok iránt – ma már látjuk – alaptalanul felkeltett igény, és körültekintő, rendszerszemléletű megfontolások nélkül gerjesztett várakozás.

Az éhezés megszüntetése ma ijesztően hatalmas feladatnak látszik. A három fő úton – a termelékenység növelése, többszörös vetés, hatékony és takarékos felhasználás – történő előrehaladásnak komoly korlátai támadtak. A műtrágyázás fokozásának és a biotechnológia egyre kiterjedtebb alkalmazásának gátat szabhat ezek hosszú távú környezeti- és humán-egészségügyi hatásainak tisztázatlansága. A mezőgazdaság vízfelhasználási igényeit és esélyeit csökkenti a növekedő lakossági és ipari vízigény, s a hatékonyabb öntözési módszerek költséges volta. Mélyen érintheti a táplálkozási szokásokat, hogy a szárnyas és a hal jobban hasznosítja a gabonaféléket, mint például a szarvasmarha vagy a sertés.

De a siker mindenképpen elmarad, ha a családtervezésben nem sikerül előrehaladást elérni, ha a Föld népessége továbbra is ugrásszerűen növekedik. Ha a politika ezeket a kérdéseket komoly társadalmi veszélyforrásként nem tudatosítja, akkor megoldásra semmi esély sem kínálkozik. Van abban valami ördögi, hogy India az általa roppant áldozatok árán kifejlesztett atomarzenállal ma a Föld legnagyobb éhező embertömegét „védheti meg”. Kitől is? – kérdezhetnénk. Minden olyan kijelentés félrevezető és értéktelen – ezen a területen is –, amit nem követ a leghatározottabb cselekvés. Az éhezés fokozódása ugyanis kiszámíthatatlan és felmérhetetlen folyamatokat (eddig még nem tapasztalt mértékű migráció) indíthat el.

Az egyén szintjén megfogalmazható ugyan, hogy senki ne szóljon bele, legyen-e gyerekünk. Nemzeti szinten is mondhatjuk, hogy például fogy a magyar, ez így nem jó, szaporodjunk tehát. Világszinten azonban ma már túl sokan vagyunk. A feladat az, hogy kitaláljuk, hogyan lehet integrálni ezt a három szintet, miként lehet közös nevezőre hozni. Nagyon könnyű nemzetinek lenni, miként globalistának is. A feladat nehézsége abban áll, miként lehet összeboronálni az ellentétes szempontokat. Ha a populáció méretét nem sikerül csökkenteni, ezt ellenőrizhetetlen természeti folyamatok fogják megtenni (baktériumok, vírusok) – nem is beszélve az ilyen esetekben gyakori pusztító háborúkról (Jordán Ferenc).

Ami az ember jogait illeti, a Petőfi-vers születése óta eltelt kerekén másfél évszázadban megszűnt a rabszolgaság az Egyesült Államokban, győzött az erőszakmentes mozgalom Indiában, Dél-Afrikában megszűnt az apartheid, a náci diktatúra legyőzését követően megszületett az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, és a kommunista diktatúrák bukásával együtt békés politikai-társadalmi-gazdasági átmenet játszódott le Kelet-Közép-Európában, illetve a Szovjetunióban – hogy csak a legfontosabb változásokat említsük. A demokratikus jogállamiság intézményei számos országban megerősödtek, a civil társadalom ereje és befolyása jelentősen

növekedett. (Ám a „történelem vége”, amelyről Fukuyama vizionált, mégsem következett belől.) Nem is beszélve néhány kedvező folyamat megfordulásáról.

Az ENSZ II. Közgyűlése által 1948. december 10-én – a szöveg kidolgozásában aktívan részt vevő, de annak megszavazása során tartózkodó kommunista államok kivételével – elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata a 20. század második felében az emberi jogok széles körben kiépülő rendszerének alapdokumentumává vált. Hogy a kommunista országok miért tartózkodtak a dokumentum elfogadásától, ahhoz elég csupán néhány pontot szemügyre vennünk. Azokat, amelyek például a független és pártatlan bíróságokhoz fordulás jogát fogalmazzák meg (10. cikk), a saját ország elhagyását, s az oda történő visszatérés jogát rögzítik (13/2. cikk), vagy az üldöztetés elől más országokba történő menekülés lehetőségének megadását hangsúlyozzák (14/1. cikk).

A dokumentum szerint: „Minden ember szabadnak, méltóságában és jogaiban egyenlőnek születik. Az embereknek értelmük és lelkiismeretük birtokában egymással szemben testvéri szellemben kell viselkedniük (1. cikk).” A nyilatkozatban kihirdetett jogokkal és szabadsággal – fajra, bőrszínre, nemre, nyelvre, vallásra, politikai vagy bármely más véleményre, nemzeti vagy társadalmi származásra, vagyoni, születésre vagy bármely más körülményre való tekintet nélkül – mindenki élhet (2. cikk).

A 20. század első felében megélt borzalmak után, amelyekben az egyén jogait a kollektívum jogai alá rendelték, az osztály vagy a faj nevében megsemmisítették, sőt, sok esetben az egyén pusztá fizikai létezését is durván veszélyeztették, érthető volt, hogy a nyilatkozat 30 cikkének túlnyomó többsége – a kollektívum túlhatalmát megakadályozandó – az individuum jogait helyezi a középpontba. Ettől függetlenül a dokumentumban megjelennek azok a cikkelyek is, amelyek pl. a család mint a társadalom alapegységének védelmére szólítanak fel (16/3. cikk); rögzítik, hogy az egyénnek kötelezettségei vannak a közösséggel szemben, amelyben egyedül lehetséges a személyiség szabad és teljes kibontakozása, továbbá az egyént korlátozni lehet, és kell mások szabadságjogainak elismertetése és tiszteletben tartása érdekében (29. cikk). És végül feltétlenül meg kell említeni, hogy jogok sem államot, sem csoportot, sem egyént nem jogosítanak fel arra, hogy a nyilatkozatban foglaltak megsemmisítését célzó tevékenységet kezdeményezzen (30. cikk).

Kétségtelen, hogy a felsorolt jogok adott hányada bizonyos időben és bizonyos helyeken érvényesült, és azokat ma is tiszteletben tartják. Ez a dokumentum olyan folyamatokat indított el, amelyek negyed századdal később a Helsinki Nyilatkozatot lehetővé tették, s jelentős szerepük volt a kommunista államok rendszerének összeomlásában. Diktatúrák szűntek meg vagy puhultak fel a világ más részein is.

De egyben meg kell állapítanunk azt is, hogy a civilizációs társadalmakban – a gazdasági növekedéssel és az anyagi jólét fokozódásával együtt – megindult egy individualizálódási folyamat (valósítsd meg önmagad!), annak minden káros következményével együtt. A túldimenzionált énközpontúság súlyos sebeket ejtett a testvériség szellemén, hozzájárult a család alapjainak megingásához, az időben egydimenziós szület-emberlét kialakulásához, a tradíciók elvetéséhez, a jövő érdektelenné válásához, a test ösztöneinek korlátok nélküli felszabadításához. Másként fogalmazva: a szabadság nem társult adekvát felelősségvállalással és kötelességtudattal, s egyre inkább az anarchiába torkolló szabadosság szinonimájává vált. Ma a „minden érték és semmi sem érték” posztmodern életérzése uralja ezeket a társadalmakat, az egységben és a haladásban. A posztmodern felfogás szerint a társadalmi-ideológiai diskurzus nem szükségszerűen racionális vagy rendszerező, lehet akár ösztönös vagy bizarr, s ily módon inkább a társadalom elhanyagolt perifériáit, semmint a centrumát jeleníti meg.

Az egyetemes emberi jogok zászlaja alatt természetlen emberi magatartásformák követelik egyéni és csoportjogaikat, s az egyén nem a közösségben akarja szabad és teljes kibontakozását megvalósítani, hanem az önimádat trónján ülve. A Max Weber-i puritán, felhalmozó „*homo oeconomicus*” átadta a helyét az individualizmus hedonista, fogyasztó, narcisztikus köntösben tündöklő „végtermékének”. Az új önimádót már nem a bűntudat gyötri, hanem a szorongás. Az életet értelmetlennek találja, korlátlan énközpontúsága miatt le kell mondania a csoporthoz tartozás biztonságérzetéről, és magányában mindenki mást csak mint ellenfelet tekintheti. Antiszociális, a törvények és a szabályok tiszteletét nyilvánosan ugyan méltatja, ám meg van győződve arról, hogy azok rá nem vonatkoznak. Nem halmoz fel javakat, jövedelmének egy részét előre elkölti, azonnali kielégülést kíván, élete nyugtalan, vágyai végső soron ennek ellenére kielégíthetetlenek. A múltat haszontalan tehernek tekinti, amelynek tapasztalatai a jelenben semmiféle értéket nem hordoznak, ily módon jövőjével sem képes szembenézni. Ez az embertípus egyképpen kiszabadult a hit, a szellem és a morál kötelékeiből. Ez a kívülállás azután számos esetben támogatásra és védelemre talál a realitásokat nem tekintő, sajátos érdekszemponturnak „szalonjogvédők” oldaláról, akik íróasztal-bölcsességeiket hajlandók doktrinér göggel kihirdetni a médiában – természetesen a politikai korrektség – gyakran inkább azt mondhatjuk – a politikai tájékozatlanság, a politikai farkasvakság jegyében.

Az ember természeti környezetéhez fűződő viszonyában a múlt század második felében kialakult, egyre súlyosbodó konfliktushelyzet nyomán sokak véleménye, hogy a társadalmi szerződés mintájára itt lenne az

ideje egy sajátos ún. „természeti szerződés” megalkotásának is. A jogban járatosak hagyományos reflexeik nyomán a gondolatot azzal utasítják el, hogy a természet nem jogalany. Erre a viszontválasz: százötven évvel ezelőtt a rabszolga sem volt jogalany, másfelől ez a szerződés ember és ember közötti szerződés lenne, hogy a jövő generációk számára is lehetővé váljék az értelmes emberi élet, s rendelkezésre álljanak a szükséges természeti erőforrások. Bár a világ számos államában megalkotott környezetvédelmi törvények ilyen irányú elmozdulást jeleznek, nem hagyható figyelmen kívül, hogy a környezetjog és az ún. klasszikus jogágazatok közötti esetenkénti konfliktushelyzetekben gyakorta az előbbi húzza a rövidebbet.

A vállalkozás egyszerre szép és nehéz, de nem lehetetlen. Az ún. első generációs jogok (sajtó-, gyülekezési- és véleménynyilvánítási szabadság) után a civilizációs társadalmak megalkották a szociális és egészségügyi biztonságot szavatoló második generációs jogokat, s ezek valójában egyenes úton vezethetnek el a környezeti biztonságot aktív, offenzív és megelőző szemlélettel szavatoló harmadik generációs jogokhoz. Ma még az esetek döntő többségében a jogalkotást a passzív, defenzív, utólagos kárelhárítást szavatoló felfogás uralja. Az egészséges életet lehetővé tevő környezethez való jog ma már számos alkotmány része, ám a garanciák számos, széles körének kiépítése és érvényesítése még várat magára.

Nem nehéz kimutatni, hogy az emberi jogok, továbbá az ökológiai és társadalmi igazságosság között szoros az összefüggés. Számos alapvető jog gyakorlásának lehetősége a környezet védelmétől függ, hiszen a környezet rombolásából eredő terhek a legsúlyosabb következményekkel éppen azokat sújtják, akik azzal szemben védtelenek. A károkozás kapcsán alapvető emberi jogaik is sérülnek.

A környezetrombolás gyakran közösségek elleni támadásnak is minősíthető. Ilyen eseteket széles körben ismerünk: a munkavállalók létalapjának tönkretétele, egészségkárosodás veszélyes hulladékok engedély nélküli elhelyezése miatt, kitelepítések vízierőművek építése miatt, bányaművelésből származó ivóvízszennyezés és a sor még hosszan folytatható lenne.

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata – bár nem nagy terjedelemben – a kollektív jellegű jogokra is kitér, mint azt már láttuk: az egészséghez, a lakáshoz és a munkához való jog. Ezek képezik a környezetvédő mozgalmak által megfogalmazott alapvető követelések jogi kereteit is. És bár a Nyilatkozat nem kötelező jogi okmány, hatása jól kimutatható számos nemzetközi érvényű törvényben, polgári, politikai, gazdasági, szociális és kulturális alapokmányban.

A környezeti kérdések jogi szabályozásának egyik, ha nem a legnagyobb nehézsége abban rejlik, hogy a károkozás – rendszerint – áttekint az

államhatárokon. Az ENSZ alapítói – az idők szellemének megfelelően – rendkívüli figyelmet szenteltek a nemzeti szuverenitás megőrzésének. Ez azt jelenti, hogy ma még egy ország nemzeti határain belül erőforrásainak felhasználását tekintve semmiféle korlátozásnak nem vethető alá, noha a gondatlan erőforrás-kihasználásnak regionális, esetenként globális következményei is támadhatnak. Elegendő legyen itt csupán a fosszilis tüzelőanyagok elégetéséből származó szén-dioxid emisszióra gondolnunk, vagy az országokat átszelő folyóvizek hasznosításából fakadó konfliktusokat számba vennünk.

Az imént elmondottak kapcsán azt mondhatjuk, hogy az egyéni polgári jogok és az inkább közösségeket érintő környezeti jogok jól kiegészítik egymást, bár ma még bizonyos esetekben inkább választóvonalat jelentenek az emberjogi, illetve a környezetvédelmi szószólók között.

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata jó alap lehet a globalizálódó világ számára is, hogy az ember-ember továbbá az ember-környezet viszony alapvető kérdéseit szabályozni lehessen. Ám az óvatosság itt sem felesleges. Fel kell tennünk ugyanis a kérdést: a nyugati civilizáció ember- és környezetjogi normái vajon más civilizációkra alkalmazhatók-e, s ha igen, akkor milyen mértékben? Más civilizációk/kultúrák nem vethetik-e szemünkre, hogy az Egyesült Államokban még alig százötven éve rabszolgaság létezett! És az is nagy kérdés, hogy a mi alkotmány-értelmezésünk, demokratikus elveink, individuális jogfelfogásunk nem ütközik-e nagy erővel a többi civilizáció igen mélyen meggyökeresedett hagyományaival, vallási felfogásával. Mindez nagy óvatosságra és önfegyelemre kell, hogy intsen bennünket. És az megengedhetetlen (lenne), ha saját felfogásunkat a gazdasági (netán katonai) törvényen alapuló valamilyen megtorlással próbálnánk meg elfogadtatni. Mindezt ráadásul, saját érdekből kiindulva, szelektíven alkalmazzunk. Ez valóban a civilizációk összecsapásához vezetne.

H.G. Wells angol regényíró és publicista még a 20. század elején írta: „Az emberi történelem egyre inkább az oktatás és a katasztrófa versenyt futása lesz.” Ha rejtőzködik is az állításban némi túlzás, be kell ismernünk, hogy az író a dolog lényegére tapintott. Azt már a mai ismeretünk birtokában kell hozzáfűznünk, hogy amennyiben ez a prófécia igaznak bizonyul, a bennünket megmentő oktatás – a katasztrófát elkerülendő – nem ismeretközlés kérdése lesz csupán, hiszen bolygónk mára elsüllyedni látszik az információk mérhetetlen tengerében. Persze, ezen információk jelentős része pusztán azért információ, mert a média szól róluk, bemutatja, megemlíti őket, noha tartalmuk csökevényes, hamis, vagy teljesen értéktelen és használhatatlan. Az oktatásban sokkal inkább a helyes döntési- és ítélőképességre, a formális racionalizmuson túlmutató bölcsességre kellene

a hangsúlyt helyezzünk – ami persze szilárd értékrend, másként fogalmazva elfogadott normák nélkül elképzelhetetlen. A legnagyobb veszélynek ebben az összefüggésben az látszik, hogy pl. a természetről szerzett tudásunk messze megelőzte ama bölcsességünket, hogy tudásunkat miként és mire használjuk fel, ha egyáltalán felhasználjuk. Szem előtt kellene tartanunk, hogy ugyan tudjunk meg mindent, amit megtudhatunk, de ne tegyünk meg mindent, amit megtehetünk!

A globális helyzetet vizsgálva megállapítható, hogy a fejlődő országokban az elmúlt évtizedekben pozitív változások indultak meg, az iskolába nem járó gyermekek száma csökkent. Közép-Ázsia és Nyugat-Afrika kivételével a kormányok megnövelték az elemi oktatásra szánt költségvetési kiadásokat, csökkent az írástudatlanok és az egy tanítóra jutó diákok száma. Ennek ellenére a Földön ma minden hatodik-hetedik ember írástudatlan, annak káros társadalmi és gazdasági következményeivel együtt. A női írástudatlanság csaknem kétszerese a férfiakénak, s a fejlődő országokban nagy az osztályismétlők és a kimaradók aránya. Mindez gátolja a Föld népességszámának stabilizálását, de az iskolázottság hiánya a gyermekhalandóságot is kedvezőtlenül befolyásolja, továbbá minimálissá válik a munkához jutás esélye.

Bár az elmúlt másfél évszázadban a civilizációs társadalmakban kialakult tömegoktatás a gazdasági növekedés egyik alapelemévé vált, az oktatás demokratizálása ezekben a közösségekben – mára ez egyértelművé vált – a vártnál kevesebb eredményt hozott. A civilizációs társadalmak ipari vagy posztipari jellegűek, ennek megfelelően a munka hatékony módszereit és szervezeteit állítják a középpontba. Ezen struktúra kialakításában és fenntartásában az iskola meghatározó szerepet játszik, középpontba helyezve a gazdasági aktivitást, miként korábban a vallást vagy a harci erényeket. Az iskola megtanítja azt is, hogy a politika és a kultúra a gazdaság függvénye. Nem az általános műveltség – széles körű tájékozottság, elmélyült gondolkodásra való képesség, kulturális értékek – válik közérdekké, hanem a gazdasági célokat kiszolgáló, éppen aktuális rutin-képességek kialakítása. Ily módon épül be az oktatási rendszerekbe a felületesség és a közepszerűség ethosza, aminek révén az általános képességű ember könnyen megtalálja a helyét a munka és a felszínes szórakozás értékvilágában.

A tömegoktatás eddig nem járt együtt a modern társadalomismeret hatékony közvetítésével, nem csökkentette a megkívánt módon a gazdag –szegény ellentétet, ezzel szemben hozzájárult az önálló gondolkodás hanyatlásához és az intellektuális színvonal romlásához. Mintha igaza lenne annak a konzervatív felfogásnak, amely szerint a tömegoktatás valójában összeegyeztethetetlen a minőség megtartásával.

A kétségtelen hanyatlás nem csupán a munkavégzésre képező oktatás hibája; a betöltendő munkakörök túlnyomóan rutinjellegű feladatok elvégzését követelik meg, s az igényesebben felkészült munkavállaló könnyen túlképzettnek vélheti magát. Idesorolható még az a tény is, hogy a fejlett ipari társadalmaknak valójában a mindennapi, gyakran igénytelen, monoton munkába beletörődő, abban örömét nem találó munkaerőre van szüksége (biorobotok), aki örömét a szabadidejében keresi magának, és az életnek ebben a szegmensében egyre fokozódó mértékben kíván fogyasztóként szerepelni. Olyanra, akinek számára pár óra nem különösebben igényes hétvégi szórakozás fontosabb, mint egész heti munkája.

Miközben statisztikák sora „bizonyítja” a névleges műveltség magas szintjét (bizonyítványok, oklevelek, stb.), a tudatlanság egyre inkább újabb és újabb formáit ismerhetjük meg. Az oktatási rendszerekből kikerülőket nem képesek anyanyelvük pontos használatára, egyszerű szövegeket nem értenek meg, következőképpen azokat értelmezni sem tudják, hiányában vannak az elemi történelmi ismereteknek saját hazájukról és a világról. Képtelenek a szabatos, világos fogalmazásra, s nincsenek tudatában elemi alkotmányos jogaiknak sem. Tanulmányok sora igazolja, hogy ezekben a társadalmakban – változó mértékben ugyan – a szellemi képességek hanyatlanak, s megroppant az absztrakt gondolkodásra való képesség is.

Az iskola ma nem képes a szellemi kibontakozás eszközeként működni, sokkal inkább munkaerő-toborzási és szelektálási ügynökség szerepkörébe kényszerül.

A szellemi hanyatlás következtében egyre több az ún. életre nevelési program (könyvelés, gyorsírás, háztartási ismeretek, különböző fakultációk stb.), amelyek önmagukban ugyan hasznosak, de elburjánzásuk kimutathatóan a nivótlanság fokozódásával jár együtt. A törzsanyag trivializálódik, s ez megteremti a „nyitott osztályterem”, a „fal nélküli iskola”, a „spontaneitás támogatása” pedagógiai elméleteit és gyakorlatát.

A 20. század második felében roppant változáson ment át az egyetemi oktatás is, amely ma tartalmilag a következőket foglalhatja magában: oktatómunka a különböző fokozatokon (alapszak, mesterszak, doktori iskola), a továbbképzés számos formája, kutatási és fejlesztési tevékenység, regionális szerepkör és területi programok, sporttevékenység, kórházak és kutatóintézetek működtetése, ingatlanügyek, különféle gazdasági jellegű vállalkozások, minőségbiztosítási tevékenységek stb. A ma már ún. szolgáltatást teljesítő, sokoldalú intézményben az ügyek vitele kiterjedt hivatali apparátus kezében van, ennek szerepe egyre meghatározóbb az egyetemek életében. A professzori, oktatói kar autonómiája és autoritása csupán annyiban létezik, amilyen mértékű a „forrásfelhajtó” képességük. Az intézmény a hallgatói szellemi teljesítményt kreditekben

és óraegységekben méri, a témakör – valójában – egyre kevésbé érdekes. A civilizációs társadalom minden részterülete tantárggyá vált az egyetemeken. A szemhatár alig emelkedik a mai igények fölé. Az őszinte, idealista, korosabb, tapasztalatokkal rendelkező tanárt – adott esetben – szívesen váltják fel nem mindig felkészült, de agilis, fiatal, forrásszerzésre, a gazdasági, pénzügyi szférával kapcsolatteremtésre képes oktatóval. Az egyetem önkiszolgáló áruházzá változott, ahol az adott kreditértékű tudáscsomagokat a polcról a tudásfelhasználó csaknem szabadon emelheti le. A diák, az egyetemi hallgató gyakran úgy gondolja, hogy az oktatás is a civilizációs társadalmakban a média révén eluralkodott szórakoztatás-ösztön része, amelyen, ha unják, ugyanígy könnyedén változtatni lehet, mint egyszerű sávváltással a televíziós csatornák között. Pedig tudomásul kellene venniük, hogy nincs fájdalom-, feszültség- és konfliktusmentes oktatás és tanulás.

Persze arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a tudomány mérhetetlen specializációjának következményeként elburjánzó szakok és tantárgyak özönében mi magunk is azt várnánk el oktatóként, hogy a diákok kovácsolják egységes szellemi egészé azt, amire tanáraik már régóta nem képesek. Óriási szakadék támadt az átlagember általános tudása és a szakértők specializált tudása között, amely utóbbiról szakfolyóiratok számolnak be a laikusok számára teljességgel érthetetlen nyelven, rendszerint matematikai egyenletek segítségével, hiszen ez lett a tudományosság csalhatatlan ismérve. Ám szólunk kell arról is, hogy ma már a legnagyobb szakértő is laikus a harmadik szomszédban. Még azok az oktatók is, akik az általános műveltség emelésének megingathatatlan hívei, tisztában vannak azzal, hogy ezen törekvésük nem egyeztethető össze tudományos karrierjükkel. Az ezen a területen végzett munka nem sok alapítványi-, versenyszféra- vagy állami támogatást hoz a konyhára. A hallgatók véleménye is azt tükrözi, hogy az általános műveltség szintje a legtöbb esetben nem feltétele a jövedelmező állásnak.

A régi értelemben vett értelmiségi elit tehát csaknem eltűnt, az üzleti elit lépett a színpadra, amely más tevékenységi területek vezető rétegeit magához kapcsolja, adott esetben függő helyzetbe hozza. Ez az üzleti elit a szó klasszikus értelmében nem vezet, a háttérből irányít, a közvéleménynek valójában nem alakítója, sokkal inkább a kívánatos közvélemény megtestesítője, megjelenítője, a média által megfogalmazott közjó közhelyeinek képviselője.

A fogyasztói társadalom kiáltó ellentmondása, hogy miközben az egyre tökéletesebb, egyre biztonságosabb és magasabb színvonalú termék áll a középpontban, addig a szellemi javak közvetítése kapcsán minduntalan az a kétely merülhet fel, hogy vajon a befogadók megértik-e, amit mondok,

írok, alkotok, nem használok-e fölöslegesen idegen szavakat, nem válok-e érthetlenné – és persze ezzel együtt eladhatatlanná! A szellemi termékek esetén sok esetben az alacsony színvonal garantálja a piaci sikereket! A tömegtársadalmak tömegközönsége a szellemi lim-lom bővületében él, hiszen joggal gondolhatja, hogy erre a színvonalra ő is képes, ami megteremti az azonosulás hamis atmoszféráját. A nyelvi primitivitás különösen szembeötlő a politikai kommunikációban. Egy hazai felmérés szerint ahhoz, hogy a politikus mondanivalóját minél szélesebb körben felfogják, értsék (ha ugyan ilyen egyáltalán van neki), egy tizenkét éves, értelmes gyermek színvonalán kell megszólalnia. (Az adekvát életkor az Egyesült Államokban állítólag kilenc év!)

Az iskolai rendszerek napjainkban fő feladatuknak a jelenlegi gazdasági és társadalmi érdekek kiszolgálását, tehát a jelen viszonyok konzerválását tekintik. Az a felfogás, amely a természeti környezetet pusztán az ember anyagi igényeinek rendel alá, és a tudást elszigetelt tudományterületekre szabdalja fel, nagy mértékben járult hozzá a globális környezeti válság kialakulásához. A mai oktatási rendszerek tehát a civilizációs társadalmat kívülről szemlélni és azt oly módon bírálni, hogy a fenntarthatóságot szolgálja, éppen ezért nem képesek. Szakadékok nyílhatnak meg egy társadalom alatt, ha egzisztenciáját, létezését csupán a gazdaság és a technika nyelvén, szóhasználatával és fogalomkészletével tudja és/vagy akarja kifejezni.

Arra a kulturális kihívásra, amit a globalizáció hoz magával, csak olyan oktatási rendszer tud válaszolni, amely számba veszi a múltat, ily módon képes szembesülni a jövővel, önkritikára nevel, tehát nem csupán kiképez, hanem kinevel és kiművel. Felkészült arra, hogy kialakítsa és erősítse a személyes ítélőképességet (a televízió és az internet korában a globális pszichózis kialakulásának veszélye nagyobb, mint valaha), megvédje a saját nyelvi tradíciókat, hiszen a nyelv romlása az adott nyelvet hordozó kultúrát és identitástudatot is veszélyezteti. Ennek kapcsán továbbgondolásra serkentő az a Wittgenstein-i megállapítás, hogy a szavaknak nincs értelme, csak használata, de ha igaz is, akkor egy társadalomban marad-e más eszköz a kommunikációra, mint a „bunkósbot”?! (És ráadásul Wittgenstein mindezt szavakkal mondja el, amelyeknek – mint állítja – nincs értelme?!)

Exkluzív történelemfelfogásunk következtében alig tudunk valamit más kultúrkörökről, sekélyes ismereteink vannak a konfucianizmusról, a buddhizmusról, a hinduizmusról és az iszlámot is csupán fundamentalistáinak cselekedetei szerint minősítjük. Az oktatás nagy szerepet játszhatna abban, hogy a civilizációk jövőbeni összecsapásairól szóló feltételezések ne váljanak önbeteljesítő proféciává.

Ezt segítheti annak kihangsúlyozása, hogy az emberiség legáltalánosabb etikai normái a különböző világvallásokban azonosak: az élet tisztelete, az erőszakmentesség parancsa, a szolidaritás elve, avagy a felebaráti szeretet. Kétségtelen, hogy a nyugati demokráciák értékskálájának elején a jog és a szabadság áll, míg a keleti vallások elsősorban a családdal és a társadalommal szembeni köteleességeket hangsúlyozzák. A két felfogás közelítése mégsem lehetetlen, ha nem egymás meg-/legyőzése, az egyik értékrend dominanciája a cél, hanem a magasabb rendű szintézis közös megteremtése a motiváló erő. Kétségtelen, hogy a vallások dogma-rendszerének van egy érinthetetlen magja, ám az azokból kiinduló, az élet nagy kérdéseire adandó válaszokban megmutathatók a közös elemek.

Valószínűnek látszik, hogy az euró–amerikai értékrendben sürgető feladat lenne annak az emberi felelősségről szóló egyetemes nyilatkozatnak a részletes kimunkálása, amelyet egy volt állam- és kormányfőkből álló grémium már 1997-ben megfogalmazott és közzétett, de a világ illetékes döntéshozói mindmáig elmulasztottak kidolgozni.

Az elmondottak arra utalnak, hogy a természeti környezet pusztítása, a szinte számba vehetetlenül sok társadalmi zavar a 21. században, nem engedik meg a 20. században oly sikeres fejlődési modell továbbépítését, amelynek elvi alapjait valójában a 19. században fogalmazták meg.

Az európai kultúrkör utolsó nagy mítosza a ráció mindenhatóságába vetett hit volt, bár azt a francia forradalom jakobinus őrjöngése meglehetősen kikezdte, az első világháború szörnyűségei pedig romba döntötték. Következett a technika és a gazdaság mítosza, ám ez valójában pseudomítosz, minthogy nincs transzcendenciája, csupán az anyagról és a mennyiségekről szól.

A lassan sok tekintetben globálissá formálódó világközösség előtt álló feladatok nagyságára és nehézségére szemléletesen utal Max Naef, a Római Klub egyik tagjának hasonlata: képzeljük el, hogy a világ egy ezer lelket számláló falu, ahol 564 ázsiai, 210 európai, 86 afrikai, 80 dél-amerikai és 60 észak-amerikai él. Az ezer lakosból 310 a keresztény, 183 az iszlám hívők száma, 134 a hinduké, 60 a buddhista, 36 a zsidó, 54-en animisták és 223 semmilyen vallási közösséghez sem tartozik. A lakosoknak több mint a fele nő. Első pillantásra a falu világos kép, soknemzetiségű-sokvallású, pluralista közösségnek látszik. Ám ebben a faluban az anyagi javak több mint felét mindössze 60 ember birtokolja, több százan éheznek, illetve nyomortelepeken élnek, s nem tudnak írni-olvasni. Ami pedig a toleranciát, az esélyegyenlőséget, a lakóhely szabad megválasztásának jogát és a kölcsönös tiszteletet illeti, a helyzet több mint aggasztó!

A Kánaánba vezető út ma hosszabbnak látszik, mint valaha.

A gazdaság szolgálóleánya

Bizonyosnak látszik, hogy korunk globális problémáira, ha nem is minden tekintetben, azonban antropológiai közelítésben jellemző Platón felismerése. Eszerint „az ember a technében találékony és tanulékony ugyan, ám a politika és az erkölcs régiójában ehhez képest elmaradott”. Megállapítható az is, hogy az ember sokféle lehetősége és képessége közül csupán néhányat fejleszt és alkalmaz, míg arról megfeledkezik, hogy ember formájú jövő felépítéséhez sokoldalúan képzett és személyiségben harmonikusan fejlett embertípus közreműködésére van szükség. Ebből a sajátos helyzetből sajátos kiút lehetőségét fogalmazza meg A. Peccei, a Római Klub alapító elnöke. Szerinte a „krízis tudata az emberben csupán újfajta oktatás és nevelés segítségével oldható fel”. S így folytatja: a baj abból fakad, hogy napjaink társadalmának látómezejéből szinte minden egyéb kiszorul, ami nem az anyagi célkitűzéssel függ össze. Az oktatási rendszereknek ennél fogva csaknem egyetlen valós feladata – minden, látszólag jóval szélesebb körű feladatrendszer ellenére – olyan ismeretek és információk közlése, amelyek bizonyos anyagi javak és szolgáltatások előállításával függnek össze. Ezzel szemben alig fordítunk időt arra, hogy az embereket megtanítsuk felelősen élni, összhangot teremteni életük és a mai világ valósága között. Nem kapnak elegendő segítséget ahhoz, hogy fejlesszék személyiségüket, s képességüket kiteljesíthessék. Tehát éppen a legfőbb dologról, az emberi minőségről feledkezünk meg, azaz az embernek ama tulajdonságáról, hogy válaszolni képes a legváratlanabb kihívásra és élni tud a legszokatlanabb lehetőséggel is.

Az oktatási rendszerekben kialakult krízishelyzet egyik bizonyítéka, hogy mélyül a szakadék a növekvő, a tudományos kutatások eredményeként rendelkezésre álló ismeretanyag és a következmények lehetséges, illetve kívánatos szintje között. Válságjelként értelmezhetjük továbbá azt a jelenséget, hogy állandósult, permanenssé vált a reformkényszer, hiszen az újabb és újabb reformkísérletek arról árulkodnak, hogy ezt tekintve bizonytalanságban vagyunk még akkor is, ha a nyilatkozatok minduntalan a társadalmi igények gyors változására hivatkoznak. Nyilvánvaló, hogy a társadalomban zajló változások a képzési rendszerek és a tanulmányi tervek viszonylag gyors „utánállítását” kényszerítik ki, azonban megfontolandó, hogy nem elsődleges tennivaló-e a fejlesztési folyamat kontinuitásának és stabilitásának megőrzése. Ismert tény

ugyanis, hogy az oktatási rendszerek sokkal inkább a jövőre orientáltak, mint pl. a fogyasztási cikkek mindennapi divattól orientált termelése. A válság harmadik bizonyítéka lehet, hogy a megújítás folyamatában nagyon gyakran csupán a részfolyamatokra, a részjelenségekre fordítunk figyelmet. A részfeladatokban való gondolkodás több tényező következménye: az emberi gondolkodásmód ma roppant mértékben specializált, és ezáltal egyetlen vágányra beállított. Gondolkodásunkból ma általában hiányzik a történelmi perspektíva, időben egydimenzióssá váltunk (H. Marcuse), mai feladatainkat csupán a mai körülményeinkből kiindulva akarjuk értelmezni és megoldani.

A következmény: a specializáció „megajándékozott” bennünket a szelektív gondolkodás képességével!

Miközben az oktatás – a gazdasági-technológiai rendszerek egyre sürgetőbb és nyomasztóbb igényeinek megfelelően – fokozódó mértékben áruvá és szolgáltatássá válik, erősödik a felismerés, hogy az oktatási rendszerek hamis úton járva a gazdaság munkaerő-szükségletének kielégítését tartják céljuknak. Az oktatás ugyanis alapvetően nem áru és nem a piac törvényeinek nyersen kitett szolgáltatás, hanem elsősorban KÖZJÓ. Ha a piaci értékviszonylatokat korlátozás nélkül beengedjük az oktatási rendszerekbe, akkor itt is a gazdaságban és a társadalomban jelentkező kettészakadási folyamatok fognak lejátszódni, és az esélyegyenlőségről hirdetett szép szavak maradnak, még akkor is, ha olykor látványos állami beavatkozás próbálja meg enyhíteni, betömni a kialakuló szakadékot.

A második, nem kevésbé súlyos jelenség, hogy a közoktatás, de a felsőoktatás is – látszólag – lemondott nevelési feladatairól.

Posztmodern, értékrelatív és értékplurális korunkban az oktatási rendszerek fenntartói (kivételek az egyházi oktatási intézmények) félnek vagy nem képesek kijelölni a morális értékeknek azt a körét, amelyet nem lehet relativizálni, s amelyeket – belső értékévé – kötelező elfogadni és képviselni, különben a társadalom a normanélküliség állapotába kerül. Még annak ellenére is, ha az információk nyomasztó és megemészthetetlen tömegét öntjük a tanulókra.

A tények önmagukban csupán tények, de nem értékek. Hamis az az uralkodó nézet, hogy egy társadalom csupán piaci és jogi szabályozás révén tetszőleges határok között kvázistabil és működőképes lehet. Ha nem vagyunk képesek a „belülről (is) irányított” embert (D. Riesman) az oktatási rendszerben kinevelni, akit nem csupán saját érdekei és szükségletei irányítanak, akkor valójában nem marad más hátra, mint az a lehetetlen vállalkozás, hogy olyan területen is a piaci, illetve jogi szabályozással próbálkozzunk, ahol az teljességgel csődöt mond.

Sajátos helyzetbe kerülnek az oktatási rendszerek – elsősorban talán a közoktatásban – azáltal is, hogy a tanulók az információk egyre növekvő hányadát ma már nem az iskolában és nem a pedagógustól szerzik be. Az információtechnika növekvő szerepe – minden pozitív hatása mellett – negatív jelenségeket is kivált. Ennek kapcsán ugyanis felmerül a pedagógus nélküli „iskola” rémképe, hiszen az „okostelefon” sokkal több információt tárol, mint akár a legképzettebb pedagógus. A távoktatás növekvő térhódítása (különösen járványok idején) ma már valami hasonlót sejtet. Hiszen a Hálóról, a teleházakban alapvetően bármely információ beszerezhető, ami a gazdasági-pénzügyi, a technológiai és a szolgáltató rendszerek működtetéséhez nélkülözhetetlenül szükséges. Csakhogy fel kell tennünk a kérdést: az ily módon szocializálódó ember társadalmi lény, személyiség-e valójában, vagy csupán adott feladat ellátására „konstruálódott” reflexív mechanizmus, robotszerű létező. Megszemélyesítés helyett az elszemélytelenedés folyamatának kárvallottja?

Az a tény, hogy a felnövekvő generációk egyre inkább a képernyők virtuális világában érzik jól magukat, messzemenő következményekkel jár együtt. A kép korlátozza, beszűkíti a fantáziát, szemben a szöveggel, amely inkább kibontakoztatja, szárnyalni engedi azt. A képernyő egyre nagyobb sebességgel vibráló világa megengedi ugyan egyfajta, sajátos képi fantázia kialakítását, ám mindez a gondolati fantázia erőzójával jár együtt. Gondolati fantázia nélkül pedig aligha létezik absztrakt gondolkodás. Ezt a természet- és műszaki tudományok oktatása kapcsán ma már egyre inkább érzékeljük. Csak a vizuálisan leképezhető felszín jelenik meg, a mélységek feltárására sem idő, sem hajlandóság nem mutatkozik. Külön veszélyforrás, hogy a képernyők virtuális világa gyakran teljességgel függetleníti magát a realitások világától, azt a képzetet keltve, hogy a virtuális világban pl. a fizikai törvények nem érvényesek. Ez a „digitális éden” (György Péter) ma még nem is sejthető veszélyeket hordoz magában, s nem lehetnek kétségeink azt tekintve, hogy a dolgok nyers realitása egy határon túl kíméletlenül érvényesíteni fogja a maga törvényeit.

Divatos manapság arról is sokat beszélni, hogy korunk emberének élethosszig tartó tanulásra kell felkészülnie, és képessé válnia arra, hogy élete folyamán akár többször is foglalkozást változtasson.

A tömeges munkahely-változtatás ma már élő valóság. Egy munkavállaló az Egyesült Államokban adott munkahelyen átlagosan 6–7 évet tölt el; ez az arány Európában 10, Japánban 12 év. Minderre a gazdaság munkaerő-szükségletének rugalmas kielégítése érdekében van szükség.

A fantázia itt is meglódulhat: a gazdaság szempontjából tehát ideális munkaerő az, aki lakókocsiban, egyedül él, 24 órán belül képes arra, hogy több száz kilométerre elvándoroljon, egy másik gazdasági szervezet

munkaerő-szükségletét kielégítendő. És természetesen Hálóra kapcsolt, hogy állandóan továbbképezhesse magát. Csakhogy: hol fér bele ebbe a képbe a család, a gyermek és az a megállapodottság, ami nélkül – mondjuk ki – sem család, sem óvó-védő környezet a gyermek (az új munkaerő!) számára nem létezhet. Csak jogok, de sem idő, sem szeretet részükre.

Súlyos gondként jelentkezik napjainkban az oktatásban is, hogy a fiatal korosztályok jelentős hányada – láthatólag – nem kíván felnőtté válni. Fél évszázada egy fiatal legfőbb vágya volt, hogy felnőtt legyen. A felnőttkor ugyanis olyan jogokhoz és lehetőségekhez juttatott, amelyek a gyerekkorhoz – természetesen – egyáltalán nem tartoznak hozzá. Az infantilizálódásra utaló jeleket – J. Huizinga ezt a jelenséget puerilizmusnak nevezte – egyesek ma azzal magyarázzák, hogy a gyermek egyre több jogot élvez, ám a jogokkal együtt járó felelősségvállalás nélkül. Mások szerint arról van szó, hogy a felnőttkortől, a jövőtől való félelem nyilatkozik meg ezen az úton, minthogy utóbbi egyre bizonytalanabb, kiszámíthatatlanabb. Ismét mások szerint a fiatalok meghatározó része világosan érzékeli a jövőt: biztos állás, jó jövedelem, amivel a kényelem, az élvezetek, a szórakozás média által sugallt mintái követhetők. Az okok bizonyára összetettek, feltárásuk gondos elemzést kíván, ám a jelenség nem kívánt mértékben létezik. A felnövekvő generációk fokozódó mértékben ragaszkodnak – nem a régi értelemben vett, ma gyakran egyszülős családi körhöz, amely köteleességeket is előírt, hanem inkább – a „Hotel Mamá”-hoz, amelyben, mint a valóságos hotelben csak vendégjogok vannak, ráadásul a fizetés kötelezettsége nélkül. Napjainkra olykor már felmerül a kérdés: jogilag miként lehetne rendezni, hogy a család időben meddig köteles a gyermeknek ellenszolgáltatás nélkül szolgáltatást nyújtani? (Valljuk be őszintén, hogy nagy valószínűséggel hiú ábránd a probléma tisztán jogi eszközökkel való elrendezése!)

Az oktatási rendszereket a pénzügyi-gazdasági szempontoknak megfelelően, jozefinista elszántsággal átalakítani akarók számára nyilvánvalóan kellemes hangzású lehet a klasszikus latin közmondás: „Nem az iskolának, de az életnek tanulunk”. Ám akkor fel kell tennünk a kérdést: mi az élet lényege, értelme, célja; hogyan tudunk értelmes és elfogadható választ adni létünk kihívásaira? Az élet csupán vagyonfelhalmozás lenne, részvétel a kíméletlen piaci versenyben, az ember nem lenne más, mint termelési és fogyasztási tényező, minden kimerülhet a kényelem, az élvezetek, a szórakozás hajszolásában, az önmegvalósítás egoizmusában, vezérlő elvünk a „test és jelenidő” filozófiájának középpontba állítása lenne csupán?

Alan Greenspan, az amerikai központi jegybank (FED) egykori elnöke írja „*A zűrzavar kora – Kalandozások az új világban*” című kötetében: „Nem azt állítom, hogy az egész világ át fog térni a kapitalizmusra mint

egyetlen lehetséges gazdasági és társadalmi berendezkedésre. Sokan lealacsonyítónak tartják a kapitalizmusra jellemző anyagias szemléletet. Az is előfordul, hogy valaki anyagi jólétre törekszik, miközben a piaci verseny mögött a reklám és marketing manipulációját látja, amely felszínes, ideig-óráig tartó értékeket közvetítve, banális cselekvések sorozatává alacsonyítja le az emberi életet.”

Egy gazdasági-pénzügyi mentalitástól átítatott világban jól tesszük, ha érveinket és ellenérveinket a gazdaság nyelvén fogalmazzuk meg, és mondanivalónkat elismert, tekintélyes gazdasági szakértő szájába adjuk. De nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Greenspan a szakértők egyre fogyatkozó azon csoportjához tartozik, akiknek döntéseiben ott munkál és árnyal (a tudatos mellett a tudattalanból mindenképpen) Mozart, Brahms és Vivaldi muzsikájának ismerete és szeretete, motiváló erőként jelenik meg Wittgenstein filozófiája, és ha kell, Benny Goodman vagy Glenn Miller dübörgő ritmusai szárnyalhatják a fantáziáját. A gazdasági-pénzügyi szakértők felnövekvő generációinak repertoárjából az a széles kulturális háttér – tisztelet a kevés kivételnek – eltűnni látszik, és szinte vakhitté változott, hogy a gazdaság problémái szinte minden határon túl csupán a gazdaságon belüli eszközökkel és módszerekkel orvosolhatók. Ami pedig – félő – alig több mint „münchauseni vállalkozás”. (Az elmondottak persze nem feledtethetik azt a tényt, hogy Greenspan – olykor-olykor felbukkanó szkepticizmusával együtt is – a szabadpiaci verseny és a Schumpeter-i „építő rombolás” tántoríthatatlan híve!)

Az iskola, mint szolgáltató intézmény, kényszerhelyzet kiváltotta szereptévesztés. Iskolának ugyanis csak az oktatás és nevelés műhelyei tekinthetők, ahol nem csupán kiképeznek, de kinevelnek és kiművelnek is. A szolgáltató iskola – be kell látnunk – nem több mint egyfajta sajátos kiképzőhely, a napi aktualitású, rövidtávú társadalmi-gazdasági viszonyok konzerválásának legjobb eszköze. Horizontja megreked a jelen síkján, ezért a mindenfajta változástól irtózó, retrográd konzervatív politikák kedvence. Meggyőződésem, hogy a társadalom és a jövő számára az oktatás és nevelés műhelyei adják a legmagasabb szintű „szolgáltatást” is. Az individuum korunkban tapasztalható mérhetetlen magányán és elesettségén a család mellett csak a valóságos iskola „akol-melege” (Németh László) képes segíteni. Az az iskola, amelynek feladata a gyermek morális és intellektuális képességeinek kibontakoztatása, horizontjának kiszélesítése abból a célból, hogy képes legyen társadalma természetének megértésére, múltjának és jelenének befogadására, továbbá átfogó kép kialakítására közösségéről, országáról, nemzetéről és civilizációjáról. Ez pedig messze túlmutat azon az igényen, hogy csupán beilleszkedjen az éppen aktuális technológiai-gazdasági struktúrákba.

Azok a tényezők, amelyek a felsőoktatást alapvetően meghatározzák, a következők: oktató-kutató tudományos ismeretek; a hallgatói „közösség”; a társadalmi környezet. Ha az egyes tényezők közötti összefüggést történetileg vizsgáljuk, jelentős eltéréseket tapasztalunk. Ennek alapján a legfontosabb tendenciákat tekintve, három periódust különböztethetünk meg.

Az első periódust a „mester és tanítvány” korszaknak nevezhetnénk. A középkori Európa első egyetemei és a hozzájuk kapcsolódó intézmények spontán, természetes úton jöttek létre. Ma ez másként valósul meg. Ha napjainkban egyetem alapítására kerül sor, előbb határozzák meg a feltételeket és a szabályokat, s ezt követően hozzák létre az oktatási kart, majd gyülekeznek a hallgatók. A középkorban híres-neves mesterek és a köréjük seregülő tanítványok tekinthetők egyetemalapítóknak, s a szabályok csak azt követően alakultak ki (*universitas magistrorum et scholarium*). Tehát a képzés és nevelés mikéntjét lényegében véve ők határozták meg. A módszert tekintve a skolasztika uralkodott, a tudás enciklopédikus jellegű volt, s a dolog lényegéhez tartoztak az éles viták, amelyek révén az antik logikát hamvaiból újraélesztették és új elemekkel gazdagították.

A társadalmi környezet az imént vázolt folyamatban lényegében kívülállóként jelent meg. A végzett diákok jelentős hányada ugyan magas egyházi, illetve világi méltóságba emelkedett azzal a tudással és szellemi beállítódással, ahogyan az egyetemekről kikerültek. A társadalmi viszonyok direkt módon nem tükröződtek a képzési formában, s a szellemi „termékek” úgy kerültek felhasználásra, ahogyan az egyetemről kisugárzódtak. A társadalom lassú változása egyébként nem is követelte meg a gyors és közvetlen visszacsatolást. Ezért érthető meg az a többek által hangoztatott vélemény, hogy a középkorban az európai egyetemek a császárság és a pápaság mellett a harmadik hatalmi koncentrációt jelentették.

A második korszakra a professzor (tudományos ismeretek) és a gazdasági viszonyok túlsúlya a jellemző. Ezen korszak kezdetét – valamelyest önkényes módon megadva – F. Bacon (1561–1626) munkásságától számíthatjuk. A megismerés módszerét tekintve az indukció vált elsődlegessé, élénk empirizmus alakult ki, s ennek kapcsán új elv – „a tudás hatalom” – fogalmazódott meg. Ám ha a tudás hatalom, könnyen belátható és levezethető, hogy a politikai-gazdasági hatalom a tudás megszerzése („bekerítése”) iránt növekvő érdeklődést fog tanúsítani.

Bacon a következőket fejtegette: „Alapítványunk célja az okoknak, a dolgok titkos mozgásainak megértése, valamint az, hogy kiterjesszük az ember birodalmának határait egészen addig, hogy minden lehetséges dolgot megválaszoljunk”. A retorikus, irodalmi jellegű kultúra helyébe tudományos-technikai kultúrát kívánt állítani, amelyben a szemlélődés,

a természet előtti meghódolás és a belső reflexió helyébe a materiális műveket, a természet meghódítását és a dolgok és tények közvetlen kutatását állítja (*Új Atlantisz*). A haladást megvalósító megújulási folyamat irányítását – Bacon szerint – intézeteknek, akadémiáknak, tudományos társaságoknak és az államnak kell kézbe venniük. Az ipari-technológiai gondolkodás középpontjába a mester helyett a feltaláló figuráját állítja, aki a természet feletti uralom és a növekedés hordozója.

A tudományos ismeretek egyre inkább szakismeretekké válnak (specializáció), bekövetkezik a természettudományok filozófiától történő elszakadása (a vizsgálódás egyre inkább a részletekre irányul), s az előbbi felajánlja szolgálatait a technológiának. Ez egyben magával hozza a „hogyan lehet”, illetve a „hogyan kell” elvének egymástól való eltávolodását, azaz az emberi cselekvés tudományos, másfelől etikai elvek szerinti megítélésének lehetőségét. A kétfajta közelítésmód két egymástól elkülönült gondolati szféraként jelenik meg, s ez egyúttal kétféle gondolkodásmód kialakulásának lehetőségét hozza magával.

Az egyetemi hallgatók számára egyre szigorúbb képzési formákat és tanterveket írnak elő, hiszen ebben a periódusban a professzor csaknem egyértelműen körülhatárolja azon ismereteket, amelyekkel a leendő szakember teljes életpályáján át működhet.

Azonban ezen a ponton hangsúlyoznunk kell, hogy az angol, a francia és az amerikai (a csúcst a természettudományi, gazdasági és jogi ismeretek jelentik), illetve a német egyetemek (a tudományok csúcsát ezekben a filozófia jelenti) fejlődése eltérő úton ment végbe (az utóbbi hosszú ideig a kelet-európai fejlődés számára minta volt).

Az egyetem a tanárok és tanulók egyetemességéből (*universitas magistrorum et scholarium*) a tudományos egyetemességévé (*universitas litterarum*) alakul át. Itt már nem az egyetem jogi személye, hanem a tárgyi oldala lesz hangsúlyos. A professzor szerepkörét és személyét szinte misztikus tisztelet övezi, a professzor tárgyát nem egyszerűen oktatja, hanem arról nyilvánosan, szabadon kifejti nézeteit (*profiteor*), a hallgató pedig, mint azt a studiosus kifejezés is sugallja, tudománnyal foglalkozik.

A harmadik korszak már a mába vezet, s a társadalmi és hallgatói igények periódusának tekinthető. A 19. század második felében a természettudományok szerepe egyre fokozódik, erőteljes szakosodás, a szaktudományok kialakulása kezdődik el. A fokozódó specializáció következtében a tudományos ismeretek új formája jelenik meg, az intellektualizálódott szakismeret, ami valójában már nem tudomány. A pozitivistá tudományfelfogás szerint amúgy sincs „TUDOMÁNY”, csak tudományok léteznek, s ezek között az egyetemes összekötő elv „racionálisan

bizonyíthatatlan feltételezés”. Ily módon az egyetem szakiskolák foglalatává válik.

Az elmondottak tehát azt jelentik, hogy a tudomány lényege és társadalmi szerepe jelentősen módosul, amiből a következők származnak: (1) megszűnik a tudomány szuverenitása, mivel már nem tekinthető egyszerűen az ismert és ismeretlen határán való izgalmas szellemi vállalkozásnak, fejlődését tekintve a társadalmi igények meghatározó szerepet játszanak; (2) létrejön a tudomány és a termelés szimbiózisa, s a kezdeményezés és a hajtóerő már az utóbbiból származik; (3) a tudomány funkcionálisan egyesül a politikával, mint a döntés tudománya, tehát a társadalomszervezés és a tudomány szerves egysége alakul ki.

Szak-, illetve tömegegyetekem jönnek létre, minthogy a gazdaság növekedése korlátlanul és megállíthatatlannak látszik. Az új és még újabb specializált szakismeretek a meglévő oktatási folyamatokat fizikailag egyre jobban leterhelik, a tantervek túlszűfolttá válnak, és az új tudományos ismeretek integrálásának régi technikája – kutatási téma, kutatási terület, tudományterület, tantárgy, tanszék, szakegyetem – nem alkalmazható többé.

A vázolt körülmények között a gazdaság és a társadalom mindennapi igényei lépnek előtérbe, másfelől a felhalmozott szakismeretek nagy tömege miatt a hallgatók számára lehetőség nyílik arra, hogy bizonyos készségeket és képességeket különféle, egymással egyenrangú tananyagok segítségével alakítsanak ki. Másként szólva, növekvő mértékben alakul ki a választás lehetősége, amit hangsúlyossá tesz az a tény is, hogy az egyetemen szerzett ismeretek csak jelentős változtatással és kiegészítéssel szolgálhatják ki a teljes életpályát. Ily módon az oktatás folyamatában ma a társadalmi környezet és a hallgató a meghatározó tényező. Az oktató és a kutató autonómiája és tekintélye jelentősen hanyatlott, az utóbbiaktól származó szellemi javak a társadalmi igényeket és elvárásokat tekintve az anyagi javakkal egyre kevésbé képesek közvetlenül versengeni.

A kutatás és az oktatás is az újratermelési séma kaptafájára húzott áruvá válási folyamat veszélyes örvényébe került, noha az előzőek nem elfogyasztható értékeket hoznak létre és nem reprodukálnak, hanem eddig még nem létezett új értékeket teremtenek. A kutatás és az oktatás nem fogyasztási javakat állít elő, értékteremtése távlatokat szolgáló emberi cselekvés. Ettől függetlenül az az elképzelés, hogy miként a technológia, árut termelnek, a 20. század harmincas éveitől kezdve fokozódó mértékben polgárjogot nyert. Az ilyesfajta felfogás veszélyeket rejt magában, hiszen károsan befolyásolja a gazdaság és a társadalom új és új összefüggéseinek felismerését, és lehetetlenné teszi a társadalmi cselekvésben a gyors adaptálási folyamatok megvalósítását. Ugyanis a horizont teljességgel

mai igényekhez történő igazítása a kutatásban és az oktatásban a meglévő állapotok konzerválásának a legjobb módszere.

Az elmondottak egyben azt jelentik, hogy az egyetemek ma nem a kutatás és az oktatás műhelyeként, hanem egyre inkább szolgáltató intézményként funkcionálnak.

Nehéz lenne a vázolt folyamatokat az etikai megítélés jó vagy rossz kategóriái szerint minősíteni. Ebben az esetben is az arányok kérdése a döntő. Azonban aligha vitatható tény, hogy az egyensúly napjainkban – távlatokat tekintve – veszélyesen kibillent. Mesterek és tanítványok nélkül a szolgáltató intézmény működése is kudarcra van ítélve.

Az „egyetem kérdés”, a magyar felsőoktatás kérdése – Németh László idevágó gondolatait követve – öt kérdés – KI, KIT, MIT, HOGYAN, MIBŐL – köré csoportosítható azzal a kiegészítéssel, hogy a válaszok jórészt túlmutatnak hazai viszonyainkon.

Az utóbbi években fokozódó gondként hangzik el, hogy az oktatók átlagéletkora növekedik. Ennek kialakulásában több tényező játszhat szerepet: az oktatói mobilitás csekély; a tehetséges fiatal évfjártok a versenyszférában keresik a boldogságukat, tehát a diploma, legkésőbb a PhD-fokozat megszerzése után eltávoznak az egyetemről; a nemzetközi mozgáslehetőségek hihetetlen mértékben kiterjedtek; a tudás/tudomány presztízse napjainkban kissé megkopott.

A növekvő életkor önmagában véve még nem feltétlenül bajok forrása, bár a szklerózis réme (a fizikai és a szellemi egyaránt) fokozódó mértékben kísért az évek előrehaladtával. Azonban csökken a váltásra való készség, szűnik a tolerancia, a szakmai perspektíva szűkülhet, s a kényelmességre való hajlam is fokozódhat (problémamegoldás helyett problémaelhárítás).

Nem elhanyagolható szempont, hogy az oktatás sokirányú követelményrendszer szempontjainak próbál kötelezően eleget tenni: kutatásokat végez tudományos fokozatok elnyerése céljából, kiegészítő anyagi forrásszerzés céljából pályázatokat ír, megbízásos munkákat vállal, oktat és oktatásfejlesztő tevékenységet folytat.

Részt vesz a tudományos és gyakran a társadalmi közéletben. Gondozza a tudományos utánpótlást (szakkörök, tudományos diákkörök stb.). A sokféle feladat – természetesen – magában hordozza a szelektálás lehetőségét és kényszerét, de a teljesítés igényét komolyan véve, a kiegészítés és kilúgozás veszélyét is. Ha a lazítás az oktatómunkában nyilvánul meg, a hallgató gyorsan észleli, hogy az órát nem kitöltjük, hanem csupán az időt múlaltjuk.

Az egyetem az az oktatási intézmény, ahol a tananyag egy részét „helyben” állítják elő. Ennek ma már – természetesen – nem egyedüli forrása a saját tudományos tevékenység, ma az oktatandó tananyag összeállításához

nagy volumenű szakirodalmat kell áttekinteni, az ily módon kibányászott részleteket szintetizálni, tehát ún. „szekunder” kutatómunkát kell végezni. Ez nem jelent kisebb szellemi erő kifejtést, mint az ún. „primer”, tehát közvetlen vizsgálatokon, kísérleteken alapuló kutatómunka, másfelől roppant időigényes feladat. A kettő presztízse mégis nagyon eltérő.

A legnagyobb veszélynek ma az látszik, hogy különösen a műszaki- és természettudományos eredményekkel rendelkező, nagy tekintélyű oktatók utánpótlása szinte megoldhatatlan feladatnak látszik. A versenyszféra, a kitágult világ olyan anyagi lehetőségeket kínál a fiatal generációk számára, amelyekkel az oktatási rendszerek nem vehetik fel a versenyt. Ez a jelenség hosszabb távon ahhoz vezethet, hogy néhány „elitegyetem” mellett minden társadalomban nagy számban jelennek meg a középfokú oktatási intézmények szellemi, képzési színvonalát alig meghaladó tömegegyetemek.

Hosszabb oktatói pályafutásra visszatekintve triviális megállapítás, hogy a felsőoktatásba bejutó fiatalok az évtizedek során jelentős változáson estek át, miként maga a kor is, amibe beleszülettek. Nem állítható, hogy jobbak vagy rosszabbak, mint a korábbiak, hanem mások. Ma a közoktatási rendszerek is ahhoz igazodnak, hogy a civilizációs társadalmak az egyes embertől két dolgot kívánnak meg, nevezetesen: szellemi és fizikai energiáját, azaz agyát és izmait. A szívre nincs szükség, az érzelmek elszűrülhetnek vagy ösztönné vadulhatnak, amiből persze az emberi kapcsolatokban súlyos defektusok alakulhatnak ki. Konkrétan a civilizációs ártalmak miatt, mint az a felmérésekből kiolvasható, a fizikai energiával is baj van, hiszen a képernyők előtt órákig „gubbasztók” a legegyszerűbb mozgásigényüket sem elégítik ki. Talán az értelem még a legjobban kiművelt, ám itt is mintha a mélységek hiányoznának. Másfelől, a virtuális valóság, a képi világ mindent elárasztó zuhatagában kimutathatóan csökkent a gondolati fantázia, az absztrakt gondolkodás előfeltétele. Gyakran tapasztalható a felületesség magabiztossága, s igen nagy hiányokat mutat az alapvető ismeretek pontos rögzítése. (Sokak számára nehézséget jelent az egyszerű matematikai műveletek elvégzése, egyre kevesebben rendelkeznek a nagyságrendbecslés nélkülözhetetlen képességével.)

Az oktatás intézményei ismeretközlő üzemekké alakultak át, tisztelet a kevés kivételnek, s minden elveikben megfogalmazott törekvés ellenére roppant mértékűvé vált az elsajátítandó ismeretanyag. Egyik ismeret kitolja a másikat az agyakból. S bár az ismeretek elsajátításában az átlag magasra (?) jutott, csak itt-ott emelkedik ki egy valóban rendhagyó egyéniség.

Baj van a magatartásformákkal is, egymás udvarias megszólításával, vagy azzal, mit kell mondani, ha valahová belépünk, kell-e köszönteni az oktatókat, sikerül-e értelmesen, egybefüggő mondatokkal beszámolni

valamiről, világosan le tudjuk-e írni gondolatainkat. Mint az iszapos víz, olyan a beszéd, telve (a kortárs irodalom és a politika által is legitimált) obszcén és közönséges kifejezésekkel, sokszor csak egy-egy ösztön-megnyilvánulást levezető törmelékszavakkal. A pallérozás persze – alapvetően – a közoktatás feladata lenne, ha még ma is érvényesülne az, amit Babits a fogarasi diákjaihoz címzett levelében kritériumként fogalmazott meg: a gimnáziumnak az a feladata, hogy gondolkodni és beszélni megtanítsa. Az ismeretközlést a kineveléssel és kiműveléssel nem párosító iskolának erre kevés esélye van.

A mai egyetemi hallgatóra sajátos ambivalencia jellemző. Egyik oldalon határozott és felnőtt, más dolgokban egészen gyerekes és tanácstalan. Olykor szinte ingerlően agresszív és magabiztos, értékeket vet el nagy hangon, s talmi értékeket emel magasba. Megfellebbezhetetlen kinyilatkoztatásokat tesz (gyakori szófordulat: „véleményem szerint”, ami a természeti törvények kapcsán, amelyek függetlenek attól, mit gondolunk róluk, meglehetősen magabiztos kijelentés), máskor gyermekien gyámoltalan.

Különös, és főként távlati hatásait tekintve beláthatatlan következményekkel járhat az a jelenség, hogy az egyetemi diákközösségek jórészt formálissá váltak, megtartó erejük alig van, s a hétvégék valamelyest szabadabb időbeosztásában nincs helye az egész heti hallgatótársnak. (Közösségek helyett „bandák” szerveződnek, olykor meghökkenítő célokkal.) Hétféjére az egyetemek kiürülnek, a hallgatók túlnyomó része hazautazik, hiszen várja őket a „Hotel Mama”!

Nincsenek pontos ismeretek arról, hogy a mai egyetemi hallgatók átlaga milyen valóságos anyagi körülmények között él, az ösztöndíj mellett mekkora támogatást kap szüleitől, mennyire kényszerül tanulmányai mellett végzett munkával pótlólagos jövedelemre szert tenni. A valóság nyilvánvalóan nagy szélsőségeket mutat ebben a tekintetben. Azonban valószínűnek látszik, hogy a szórakozással kapcsolatos kiadásokra az átlag gyakrabban vállalkozhat, mint a néhány évtizeddel ezelőtti generációk. Az is igaz – persze –, hogy ma alapszükséglet lehet, ami korábban még az ünnepnapok tartozéka volt.

Kívülről nézve a rendszer működik. A mai egyetemi hallgatók is kapnak diplomát, munkahelyükön majd jól-rosszul ellátják a rájuk bízott feladatokat (a versenyszférában természetesen erős szelekcióval kell számolnunk), s végül így vagy úgy ők is megtalálják a helyüket abban az örök körforgásban, ami által az emberi lét folytonossága kifejezést nyer. Csupán az elmaradt lehetőségeket kérhetjük számon, hiszen gyakran az a benyomásunk támadhat, hogy a határfok a gőzgép színvonalán mozog, s többre, jobbra és főként eredetibbre, újszerűbbre lenne képes ez a gyakran

zsákutcába tévedő ifjonti energia. Mindez nem független a társadalom egészének általános helyzetétől, állapotától.

A huszadik század végére, s a huszonegyedik elejére a „mit oktassunk” kérdés vált a felsőoktatási rendszerek legdrámaibb kérdésévé. A kutatások kapcsán felhalmozódó hatalmas ismeretanyag túlcserdulni látszik az oktatási rendszerek keretein, s a hihetetlen mértékű specializáció kényszerítő erővel veti fel a kérdést: miből mennyit?

A specializáció kapcsán érdemes felidézünk Németh László 1931-ben megjelent írását (*Új enciklopédia*): „A 19. században (...) az enciklopédistát kiszorítja a szakember. A szakszerűség, mint minden szellemi tevékenység eszménye és törvénye: e század sikereinek és zavarainak titka. A szakember az ismeretek remetéje (...): Ez az újfajta szerzetesség pillanatnyilag beválik, a dilettantizmus száműzése hatalmas eredményeket hoz. A tények, és kölcsönösen az anyag és természet tényei a nyelvüket beszélőknek kivallják titkaikat, és mind beljebb szívják maguk közé a vállalkozó tudóst. A szakok szakokat fiadznak. (...) A szörnyméretes százada a tudományt is szörnnyeteggé puffasztotta (...) nemcsak a laikusok száműzetnek mindörökre az ismeret földjéről, de a tudósok maguk is laikusok a harmadik szomszédban. A szellemre ráfekszik az ismeretlen ismeretek végtelensége.”

A problémakört sokkal bárdolatlanabban közelíti meg Paul K. Feyerabend, az anarchista ismeretelmélet és radikális tudománykritika ismert filozófusa: „A 20. században a tudomány feladott minden filozófiai igényt, és nagy üzletté vált. Ma nem fenyegeti többé a társadalmat, hanem egyike legerősebb fenntartóinak (...). Jó fizetés, jó viszony a főnökhöz és a kollégákhoz, akikkel az embereknek közvetlenül dolga van – ezek a legfontosabb céljai ezeknek az emberhangyáknak, akik felülmúlják magukat jelentéktelen dolgok megoldásában, de a dolgok összefüggését illetékességi körükön kívül nem tudják megragadni” (*Tézisek az anarchizmusról*).

A hang – kétségkívül – érdes, az állítás számos tekintetben vitára ingerlő, ám azt nem állíthatjuk, hogy minden tekintetben alaptalan.

Van-e esély arra, hogy az emberiség néhány szellemóriása – talán egy új közelítésmód mentén – legalább szemléleti síkon újra egyesítsen néhány tudományterületet? Lehangoló következtetés, azonban a szintézisteremtés ma csaknem lehetetlennek látszik, s ez nem csupán elhatározás és bátorság kérdése. És itt tolakodik be Feyerabend radikalizmusa: „A 20. században a tudomány feladott minden filozófiai igényt, és nagy üzletté vált.” Ha ez a megállapítás igaz, akkor az oktatási rendszerek feladata nem lehet más, mint az ún. „haszonkultúra” oktatása, azaz olyan ismeretek elsajátítása, amelyek üzleti-könyvelői szempontoknak megfelelnek.

Ha most arra a kérdésre keressük a feleletet, hogy az ily módon működő oktatási rendszerekből kikerülő szakemberek munkáját mi jellemzi majd,

arra ebben az összefüggésben is a korábban már kifejtett választ adhatjuk: kóros növekedékényszer, megalomániára való törekvés, agresszivitásig fokozódó versenyszellem, termelékenység, haszonmaximalizálás. Itt azonban nem elsősorban humánhatékonyságról, hanem gépi, motorikus hatékonyságról van szó, az előbbi ugyanis tartalmaz egy gyanús elemet, a kiszámíthatatlan érzelmi momentumok összességét, ily módon nem eléggé motorikus, a technológiába nem eléggé szigorúan illeszthető be.

Ha a „MIT”? kérdése valóban megfoghatatlan, mint arra utaltunk, akkor meglehetősen nehéz válaszolni a „HOGYAN”?-ra is. Az elmúlt évtizedekben az egyetemi ismeretközlés hagyományos formái mellett, amelyekre az oktató-oktatottközvetlenkapcsolata jellemző, megjelentek azok az eszközök, amelyek a donor és akceptor közé beékelődve közvetítő szerepet játszanak. Segítségükkel jelentősen megnövelhető a közvetíteni kívánt ismeretanyag mennyisége; erre példa lehet akár az egyszerű írásvetítő használata is. Ám tekintettel kell lennünk arra, hogy az ily módon megnövelt anyagsűrűséget meddig viselik el az oktatottak. Képesek-e befogadni az ismeretanyagot, találnak-e időt legalább a vezérfonal lejegyzésére, mikor vesztik el a kedvüket attól, hogy legalább a gondolatmenetet kövessék, s mely ponton túl vannak már csupán testben jelen. Ez a módszer még adott időben egy térbe hozza össze az oktatót és a hallgatót, még megvalósul a fizikai-szellemi együttlét, s jó válogatással hatékonyabb lehet az ismeretközlés.

Más a helyzet a széles körben elterjesztett különböző oktatási formákkal. Ezek közös jellemzője, hogy valamilyen technikai megoldás segítségével az ismeretanyagot „kiszerezhető” állapotba hozzák, s lehetővé teszik a kívánt mennyiségben történő adagolását. Az „ismeretáruházból” azután a hallgató bevásárlókosárba teszi az adott cél eléréséhez szükséges mennyiségeket, és kezdődhet az egyéni feldolgozás. Donor és akceptor itt már térben és időben elkülönülnek egymástól, az ember–ember kapcsolat már nem jön létre, legfeljebb a számonkérés vagy néhány közbeiktatott konzultáció révén. Itt az oktató csupán végállapotot rögzíthet, nehezen tudja megállapítani, hogy a válasz mechanikus visszaadást vagy valóban elmélyült megértést tükröz. Amennyiben a vizsgáztatás írásban (esszé, tesztkérdések rövid vagy csupán igen–nem válaszadással) vagy valamilyen gépi mechanizmus szerint történik, a kiértékelés az oktató számára alig több mint ismeretlen személy kalkulálásának a kinyomtatása.

Ha elfogadjuk, hogy az ismereteket ugyanazon okból szerezzük be, mint amiért az építőanyagokat vagy a szerszámokat, tehát valamely konkrét cél megvalósítása érdekében, akkor semmi kifogásunk nem lehet az előbb vázolt ismeretszerzési módok ellen. Vannak feladataink, ezeket meg akarjuk oldani, ezért ellenszolgáltatást várunk, s az utóbbit ilyen vagy olyan

célra fordítjuk. Működik bennünk e motorikus racionalitás, amelyet más oldalról az igények kielégítésének kényszere határol be. De ezen a ponton kétségek is megfogalmazódnak. Ez a praktizmus vajon nem fenyeget-e az emberi sokszínűség eltűnésével, ha kizárja mindazon ismereteket, amelyek közvetlen felhasználhatósága nem olyan egyértelmű. Csak szépek és érdekesek, valahogy hozzátartoznak az emberhez, és csupán a távoli jövő igazolhatja hasznosságukat.

A „csak hasznos” ismeretanyag önmagában olyan, mint egy jó öltözet, véd az időjárás ellen, idővel elhasználódik, majd kidobjuk. Csupán az a kérdés, milyen mértékben fejleszthet ki bennünk hivatástudatot, képesek vagyunk-e benne esztétikai minőséget felkutatni, mi módon befolyásolja kapcsolatunkat embertársainkkal? Ezen értékek átörökítésében a felkészült, tapasztalt oktatónak semmi mással nem pótolható szerepe van. A médiumok segítségével pontos információkat adhatunk – és ez nem kevés –, ám ezen az úton minőségek mennek veszendőbe.

MIBŐL? – A gazdaságba ágyazott társadalom keretei között ez a kérdés a felsőoktatás másik drámai kérdése. A hatékonyság, a termelékenység, a haszon száz évvel ezelőtt csupán a gazdaságnak volt alapkérdése. Ma ezek a fogalmak otthon vannak a kórházakban, a kutatóintézetekben éppúgy, mint a kulturális életben és az oktatási intézményekben. Az egyetemek vezetőinek és vezető testületeinek munkaidejét igen jelentős hányadban a működtetés, a fenntartás és a fejlesztés anyagi forrásainak beszerzése és elosztása tölti ki (kedvelt mondás: az oktatás ugyan nem áru, de pénzbe kerül!). Ha viszont megfigyeljük napjaink idevonatkozó tendenciáit, látható, hogy a gazdaság mai szerkezetével egyre kevésbé képes a társadalmi – és itt kell megjegyeznünk – a környezeti költségeket internalizálni, hiszen ezen a két területen számos, nem kvantifikálható érték létezik, s ily módon azok monetarizálása kétséges, illetve leküzdhetetlen akadályba ütközik. Egy „totális” piacgazdaság jegyében ezektől az értékektől igyekszik tehát megszabadulni, amire utaló jel, hogy a piacgazdaság elmúlt évtizedekben sikeres „szociális” jelzője napjainkban egyre inkább súlytalanná válik. A relatíve hanyatló költségvetési támogatás azután az „elit egyetem – tömegegyetem” kettősséget alakíthatja ki, mintegy tükörképeként a társadalmakban erősödő jövedelmi, egészségügyi és kulturális különbségeknek. Az újabban konstruált „Corporate Social Responsibility” üzleti modell (CSR) eddig átütő sikereket még nem hozott magával.

Ha a felsőoktatás nem közjó, tehát nem társadalmi, hanem piaci érték, akkor nyilvánvalóan az az előnyös, ha minél több hallgató vesz részt benne, akik fokozódó mértékben járulnak hozzá a működés fenntartásához – a teljesen térítéses formáig bezárólag. Az előadásokat lehetőleg fiatal, akár

tapasztalatlan oktatók tartsák, akiket nem feltétlenül szükséges státuszba venni, hogy a béreket terhelő járulékokat megtakaríthassuk (adjanak számlát, mint a kényszervállalkozók). A tesztlapokat PhD hallgatók javítsák (alkalmanként össze is állíthatják), a könyvtárak állományát ritkítani lehet arra hivatkozva, hogy egyes könyveket és folyóiratokat éves átlagban hányszor vesznek igénybe, különben is a Világhálón ma már minden megtalálható (kérdéses lehet persze az ott található adatok megbízhatósága). Célszerű továbbá, ha az intézmény gazdasági vállalkozásba kezd, termeit, sportpályáit, amelyek után használati díjat kaphat, bérbe adja. És ha módja van rá, a diplomások „termelésén” túl vágjon bele más termelő vagy szolgáltató tevékenységbe is. Az alapítványi működtetési rendszer a világ számos országában eredményesen működik, de lehetőséget ad a társadalmi érték háttérbe szorításához is, különösen abban az esetben, ha a kuratóriumi döntéseket kizárólag gazdasági szakértők és szempontok határozzák meg.

Amennyiben a hallgató „kredit-vásárlóvá” lép elő, mint megrendelő, véleménye, illetve döntése mind a tartalmat, mind a színvonalat érintő kérdésekben meghatározóvá válik. A tudományos diszciplínákat – még inkább azok integratív bemutatását – „study”-k helyettesítik, amelyek a jelen társadalmi–gazdasági–politikai kérdéseinek nem mindig tudományos igényű bemutatására vállalkoznak, sokkal inkább intellektualizálódott szakismeretként, mintsem tudományként minősíthetők (ettől persze még szükség lehet rájuk). A hallgató vázolt szerepkörbe kerülése pedig a felsőoktatási intézmény túlélésének első számú meghatározójává válik; a hallgatói létszám (mennyiség) mindenek mértékévé magasodik (ettől függ az egyetem minőségének a megítélése). Folyhat tehát a „hajsza” a hallgató után, olykor a vásári kikiáltókat felidéző beiskolázási programok és „nyílt napok” kapcsán is.

Az elmondottak azzal a következménnyel járnak, hogy a felsőoktatás nyelvezete, fogalomkészlete, szóhasználata, szervezeti felépítése és működési mechanizmusai radikálisan átalakulnak. A gazdasági szféra menedzser-nyelvének, szóhasználatának átvétele a felsőoktatásban új valóságot teremt, amely természetesen helyezi a piaci értéket ezen a területen is a társadalmi érték elé. Noha – és ezt kiemelten hangsúlyoznunk kell – a piaci érték az egyénnek magával való törődéséről szól, míg a társadalmi érték a másokkal való törődés fokmérője. Ilyen kondíciók mellett működő felsőoktatásban a jövőkép és a küldetéstudat a megfelelésre és a beilleszkedésre irányul, sejtetően nem a kreatív, hanem a leutánzó beilleszkedésre, ami az elszemélytelenedés szürkeségét hozza magával. És a ma már szolgáltatást teljesítő, áttekinthetetlenül sokszínűvé vált

intézmény felduzzadt bürokratikus apparátussal működik, s az egyetemet valójában ez az apparátus mozgatja.

Ez a felfogás egyenes úton vezet a felsőoktatásnak a „jelenidő” kalodájába történő bezárásához, s a perspektívák elvesztésével a kialakuló viszonyok a jelen konzerválásának lehető legjobb eszközévé válnak. Minden új ötlet, zseniális felismerés csak annyit ér, amennyiben pénzben kifejezhető hasznot hoz, lehetőleg minél rövidebb idő alatt. Az alkotás meghittségét, az oktatás és a kutatás műhely-jellegét a nyilvánosság, a köztér vásáriassága váltja fel. A felsőoktatás – nemkülönben az oktatás egésze – ily módon nem az értelem pallérozója, a jellem csiszolója, sőt nem is az erkölcsös állampolgár kinevelője, művelője, hanem a bárhol bevethető „csereszabatos” munkaerő, a termelési és szolgáltatási folyamatok szerveztemberének sablonok szerinti kifaragója. Megszemélyesítés helyett az elszemélytelenítés kísérleti terepe. Mindez fokozza a kísértést, hogy az emberben a becsületesség átadja a helyét a hírnév és a haszon utáni vágyak, annak minden következményével együtt.

Az elmondottak azt jelentik, hogy a felsőoktatás egyre inkább egy lényegétől idegen viszonyrendszerbe kényszerítve végzi munkáját, aminek következménye a színvonal hanyatlása. Ráadásul a versenyszféra ma már egyre inkább a maga sajátos, a piaci változásokra olykor idegesen reagáló szempont- és igényrendszere szerint szelektál a munkavállaló személyének kiválasztása kapcsán, ily módon bizonyos szakmákban közeli az idő, amikor a multinacionális vállalat maga veszi át a felsőfokú szakképzés funkcióit, feleslegessé téve ezáltal adott állami felsőoktatási kapacitásokat. (A General Electric ma már közel húsz alapképzést adó főiskolát működtet, míg a McDonald's évente több ezer munkavállalót képez ki az ún. „Hamburger Egyetemeken”!)

A kedvezőtlen folyamatok mérséklését tekintve meghatározó, milyen politikai döntés születik azt illetően, hogy a felsőoktatás mennyire társadalmi és milyen mértékben piaci érték. Ha ugyanis közjó, akkor kevésbé, ha szolgáltatás, egyre fokozódó mértékben válik a piaci tényezők függvényévé, illetve kiszolgáltatottjává. A helyes válasz minden valószínűség szerint nem vagy-vagy, hanem is-is alapon adható meg. Nagy kérdés, hogy az is-is válasz kapcsán kialakuló érzékeny egyensúly, amelyben a közjó dominanciája megkérdőjelezhetetlen, milyen feltételek mellett stabilizálható. Nem nagy bátorság megkockáztatni, hogy az oktatás és kutatás műhelyeként definiált egyetem – hosszabb távon – szolgáltató intézményként is a legmagasabb szintű és leghatékonyabb megoldást kínálja. A gazdaság önmagát veszélyezteti, ha rövidtávú anyagi érdekei oltárán a hosszabb távra szóló szellemi-kulturális értékeket feláldozza.

Az imént vázoltak elvezetnek bennünket még egy fontos kérdéshez, nevezetesen ahhoz, mi a szerepe a nemzetállamnak a gazdaság globális önszerveződése idején. Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy napjainkban a nemzetállam mint gazdasági egység megszűnt, nemzeti tőkéről valójában nem beszélhetünk, s egy sajátos folyamatban a nyereséget privatizálják, a veszteségeket pedig államosítják, akkor a nemzetállammal szembeni elvárások az oktatás terén is csupán mérsékeltek lehetnek. Mindezt bonyolítja a képzett munkaerő világméretű, viszonylag könnyű vándorlása.

Összegzésként szükséges hangsúlyoznunk: az az egyetem, ahol nincsenek mesterek és tanítványok, képtelen a tudományok egyetemévé válni. Mesterek, akiket magas színvonalú szaktudás és általános műveltség, továbbá megújulásra való készség jellemez, akik kellő erkölcsi bátorsággal rendelkeznek ahhoz, hogy a felismert igazságot érvényre juttassák, s ha kell, vállalják a személyes felelősséget. Tanítványok, akik magasfokú szakmai ambícióval rendelkeznek, hivatástudatuk határozott és intellektuálisan érettek. Ha a társadalmi környezet, az imént említettek mellett, az oktatás prioritását a gazdasági garanciák tekintetében nem képes elismerni, akkor a felsőoktatás szolgáltató intézményként is elégtelenül fog működni.

Fenntartható fejlődés

Reális illúzió vagy illuzórikus realitás

A civilizációs struktúrák ún. hármas nagyrendszerként ragadhatók meg, amelynek egyik eleme (részrendszer) a társadalom, a maga értékészletével, érdekviszonyaival és artikulációjával, intézményeivel, jogi és garanciális rendszereivel. A másik részrendszer a gazdasági-technológiai objektumok összessége, ahová mindazon tárgyak tartoznak, amelyek emberi aktivitás révén jönnek létre, és amelyek a természetben önmaguktól soha nem keletkeznének. Ez az ún. második valóság vagy művi világ. Az említett két részrendszer működésének „színpada” a természet, az úgynevezett első valóság (vagy másként, a teremtett világ), ami tehát nem emberi munka terméke, és amelyet a kereken tizenháromezer kilométer átmérőjű, megközelítőleg gömb alakú Föld reprezentál. A Föld ún. zárt rendszer, ami azt jelenti, hogy környezetével, a csillagközi térrel – tömegéhez viszonyítva – jelentéktelen anyagcserét folytat, míg a Nap→Föld, illetve a Föld→csillagközi tér hatalmas energiafolyam a jelenlegi földi életnek alapvető feltétele.

A modellből néhány következtetés adódik:

1. A hármas nagyrendszer egyes részrendszerei az ember-természeti környezet anyagcseréje révén (termelés, illetve fogyasztás) szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Az egyes részrendszerekben indukált változások oly módon valamilyen formában és mértékben a másik két részrendszerben is megjelennek.
2. Az ember-természeti környezet anyagcseréjét a 20. század második felében korábban nem tapasztalt mértékben intenzifikáltuk. (Egy felmérés szerint évente mintegy százezer megatonna nyersanyagot és energiahordozót termelnek ki a Föld ökológiai rendszereiből, és ennek nagy része még ugyanabban az évben hulladék formájában kerül vissza a természeti környezetbe.)
3. A hármas nagyrendszer két eleme egyirányú változást mutat (növekedés), míg a Föld reprezentálta természet zárt rendszerű.
4. A gazdasági-technológiai részrendszer autonómiája a 20. század második felében rendkívüli mértékben megnövekedett (gazdaságba ágyazott társadalom), és alapvető törvényeit – növekedés, haszonmaximalizálás, költségminimalizálás – a másik két részrendszerre kívánja oktroyálni. Minden emberi kapcsolatot

funkcionálissá és piacszerűvé alakít (piaci, jogi szabályozás), és nincs tekintettel arra, hogy a természet folyamatai körfolyamatok. (Ha valamiről ma azt állítják, hogy gazdaságtalan, az lesújtóbb vélemény, mintha valakiről azt mondják, hogy csúnya vagy erkölcstelen – E. F. Schumacher.)

5. Tanulmányok lehetnek a részrendszerekben zajló folyamatok időskálái. A természeti folyamatok időtartama a másodperc törtrésztől évmillióig terjedhet. (Ennek jelentőségét akkor érzékeljük, ha tudjuk, hogy pl. az ásványolaj kitermelési sebessége képződési sebességének mintegy hatmilliószorosa.) A gazdasági-technológiai részrendszer a minél rövidebb megtérülési időben érdekelt (3–5 év). A társadalomban – demokratikus struktúra esetén – általában négyévenkénti politikai forgószínpad, a kor- és sorsproblémákra adott, gyakran rövid szavatossági idejű divatválaszok, tehát a „jelen idő” filozófiája a jellemző. (Az elmondottakból egyértelmű, hogy amennyiben a vetélkedő politikai aktorok között alapvető kérdésekben konszenzus nincs, a cselekvésképtelen demokrácia réme kísért.)
6. A folyamatokat leíró törvények mindhárom részrendszerben klasszikus determinisztikus, sztochasztikus (valószínűségi), illetve kaotikus (determinisztikus rendszerek véletlenszerű viselkedése) törvények lehetnek. Az elmondottak megkülönböztetése azért fontos, mert a közvélekedés olykor hajlandó azt hinni, hogy a világ bármely folyamatát a klasszikus determinisztikus törvényekkel (newtoni mechanika) megragadhatjuk.
7. A természetben lejátszódó folyamatok függetlenek attól, mit gondolunk róluk. A gazdaságban és a társadalomban a folyamatok nem függetlenek attól, mit gondolunk róluk (pl. inflációs-, politikai-, recessziós-, tőzsdei várakozás stb.). A résztvevő tudat ugyanis ebben az esetben behatol az események szerkezetébe és azt megváltoztatja. Amiről beszélünk, azt módosítjuk azáltal, ahogyan beszélünk róla. A valósághoz fűződő viszonyunk kognitív mozzanata tehát – a descartes-i *res cogitans* – *res extensa* értelmében – nem választható el mereven a participatív, illetve manipulatív mozzanattól. Sajátos reflexív viszony alakul ki tehát, ami a Heisenberg-féle „bizonytalansági elv”-hez hasonló, ahol – mint tudjuk – a mikroobjektum és a mérőeszköz kölcsönhatása során (mérés) a mikroobjektumnak nem az eredeti, zavarmentes állapotáról, hanem a mérőeszközzel való kölcsönhatás során kialakuló, módosult állapotáról szerezhetünk tudomást.

8. A természet rendjét önszabályzó és korrigáló folyamatait évmilliók/évmilliárdok evolúciója körfolyamatokban alakította, csiszolta össze; a technika, immanens természetét, lényegét szembe előtt tartva, méret, erő és sebesség tekintetében önkorlátozó elvet nem ismer (pl. állandósult növekedési kényszer), ily módon nem rendelkezik az önkorlátozás, az önszabályozás képességével (E. F. Schumacher). Ugyanez érvényes a gazdaság növekedési folyamataira is (egyirányú változás), amelyek önszabályozásra ily módon – hosszabb távon – nem képesek. (A jelenlegi gazdasági-pénzügyi krízis eléggé meggyőző bizonyítéka lehet ennek.) Ha a gazdasági növekedésnek külső kontrollja, ellensúlya nincs, entrópiikus folyamat indul meg, aminek vége az elszabadult rendszer csupán összeomlás útján történő „önkorrekciója”.

Egy-két évtizeddel ezelőtt – az imént vázolt korlátok kirajzolódása kapcsán – megszületett a „harmonikus fejlődés” paradigmája. Ezt mihamarabb a „fenntartható fejlődés” koncípálása követte, majd a kör bővült, és a társadalmi-politikai diskurzus új fogalmat hozott forgalomba: fenntartható társadalom. Napjainkban már gyakran csupán fenntarthatóságról beszélünk, s ez a gondolat-folyam a nem távoli jövőben a talán sokkal egyszerűbben értelmezhető túlélésnek adhatja át a helyét.

A szóban forgó fogalmak kapcsán óriási nehézségek jelentkeznek – elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt. A természettudományokban egy fogalom a tisztázó viták során letisztul, kikristályosodik, míg a társadalomtudományokban inkább az ellenkezője történik: a fogalom sokrétűvé, kontúr nélkülivé, diffúzzá válik, egyre újabb és újabb olvasatok (dekonstrukció), értelmezések születnek meg. A gyakorlati probléma pedig ott jelentkezik, hogy a hármasság egyes elemeiben – társadalom, gazdaság, természet – mind a fenntarthatóság, mind a fejlődés eltérő, érdekfüggő és egymásnak ellentmondó értelmezést nyerhet.

Hogy a „harmonikus fejlődés” megvalósítható-e, arra választ kapunk, ha az egyes részrendszerek értéktartalmát megvizsgáljuk, és azokat összevetjük. A gazdasági–technológiai részrendszer alapértékei: hatékonyság, termelékenység, növekedés, haszonmaximalizálás, költségminimalizálás, mamutechnológiák és szervezetek, monokultúrák, hatalom- és hódításorientáltság. Az ökológiai rendszerek alapértékei: változatosság, sokszínűség, kiegyenlítőképeség, körfolyamatok, öngyógyítóképeség, kölcsönös függőség, fenntarthatóság. A társadalmi struktúrák pedig alapvetően két típusba sorolhatók be. Az egyik típus alapértékei: dogma, hierarchia, diszciplína (tekintélyelvű, szélső esetben diktatórikus rendszerek, ahol nincs vita, diszkusszió, csak utasítás és

végrehajtás létezik). A másiké: értékpluralizmus, értékrelativizmus, mellérendelő (horizontális) vagy hálózati társadalom, permisszivitás (megengedő magatartás). A második típus szélső esetben cselekvésképtelen demokráciát reprezentál (hamis illetékességtudat, bárki, bárhol, bármikor, akármilyen ügyfél lehet).

Az értéktartalmak összevetése alapján „harmóniára” nem nagyon számíthatunk az egyes rendszerelemek együttműködése során, ám a működés optimalizálására mód lehet. Az egyes értékek egymást erősítő vagy semlegesítő, illetve kizáró volta azután meghatározza, hogy az optimalizáció milyen szinten lehetséges.

A vázolt hármasság nagyszerepe a globalizáció folyamatában – Alan Greenspan, az amerikai központi jegybank korábbi elnökét idézve – ijesztően nagyra, áttekinthetetlenül bonyolulttá és ördögi gyorsasággal átalakulóvá változott. Kire hárul – tehetnénk fel a kérdést – ennek a rendszernek a szabályozása, illetve vezérlése? Demokratikus struktúrákban nyilvánvalóan a „*Homo Politicus*”-ra, a közügyekkel foglalkozó szereplőkre. Tévedés ne essék, szólni, nem csupán a választott közszereplőkről van szó. Demokratikus viszonyok között minden polgár „*Homo Politicus*”, hiszen a demokrácia azon hálózat, amelynek működtetésében és ellenőrzésében minden polgár alanyi jogon vesz részt, kifejezésre juttatva ezzel szubjektumát. A választott közszereplők felelőssége – a dolog természetéből fakadóan – kétségkívül jóval nagyobb. Valljuk be, a feladat nem könnyű. A legmagasabb szintű felkészültséget, empátiát, szociális érzékenységet, toleranciát, kölcsönösséget és együttműködési készséget feltételezve sem könnyű a feladat az „ijesztően nagyra, áttekinthetetlenül bonyolulttá és ördögi gyorsasággal átalakulóvá vált világban” a szabályozás és a vezérlés mesterei (művészi) szinten történő megoldása. Hát még ha a szükséges képességek hiányoznak vagy csak töredékesen léteznek: a posztmodern tömegdemokráciákban ezért úgy tűnhet fel, hogy a választott „*Homo Politicus*” nem szabályoz és vezérel, csupán „tüzet olt”, ahol arra éppen a legnagyobb szükség van. S a kor- és sorskérdésekre töredékes, rövid szavatossági idejű divatválaszok születnek. A jó *Homo Politicus* – egy mondás szerint – olyan, mint a kubista festő: egyszerre látja a kockának mind a hat oldalát. Minthogy fizikai tapasztalás (látás) révén csak három oldalt észlelhet, a másik hármat intuitív tudás és tudat, mély empátia, szociális érzékenység kapcsán, tehát nem kvantifikálható módon kell megragadnia és megközelítenie. Ebben áll(na) a politika művészete!

Az elmúlt két-, háromezred évben a valóság, a természet racionális, tapasztalati úton történő megközelítése és megértése hatalmas és lenyűgöző mennyiségű és minőségű ismeretanyag felhalmozását, a legkülönbözőbb struktúrák jellemzését, a legváltozatosabb folyamatok törvényekkel

kifejezett megragadását, leírását tette lehetővé. Az ily módon feltárt törvényszerűségek alapján káprázatos technikák és technológiák születtek meg az emberi igényeket kielégítendő. A folyamat korábban nem tapasztalt specializációhoz vezetett el, amelynek alapján az ismeretek diszciplínákba rendeződtek (fizika, kémia, biológia, geológia, ...), majd az idők folyamán ezek rész-, illetve szubdiszciplínákra poralizálódtak. Oly mértékben, hogy nem csupán az alapvető diszciplínák között, de diszciplínákon belül is rendkívül erősen beszűkült az átjárás lehetősége.

Mindez addig nem okozott különösebb gondot, amíg a 20. század második felére a természeti környezetbe történő emberi beavatkozás mértéke el nem érte mai szintjét, és világhosszá nem vált, hogy az eddig még nem tapasztalt léptékű beavatkozás várható hatásainak előzetes becslése, illetve a beavatkozással okozott drasztikus változások következményeinek megszüntetése diszciplináris alapon csak töredékesen és nem kielégítő megbízhatósággal lehetséges. Kiderült továbbá, hogy az induktív, analitikus, redukcionista, atomizáló közelítéssel hozott racionális döntések alapján álló cselekvés az ökológiai rendszerekbe történő beavatkozás során háromféle eredményhez vezet(het): szándékolt és bekövetkezett esemény; szándékolt és nem bekövetkezett esemény; nem szándékolt és bekövetkezett esemény. Az események értelmezését ráadásul megnehezíti, hogy időskálájuk jelentősen eltérő lehet.

Richard Feynman Nobel-díjas fizikus több mint három évtizeddel ezelőtt így fogalmazott: az emberi értelem a természetet – pusztán célszerűségi okokból – fizikára, kémiára, biológiára, geológiára osztja fel, ám figyelemmel kell lennünk arra, hogy a természetnek erről a felosztásról nincs tudomása. (Az iménti okfejtés természetesen nem vonatkozik a laboratóriumi kísérletek során általunk konstruált fiktív-, pseudo- vagy szimulált valóság vizsgálatára.) Feynman figyelmeztető gondolatát máig nem igazán sikerült felfogásunk meghatározó elemévé tenni.

A természetnek, mint egységes egésznek, mint rendszernek a szemléletét, az ökológiai gondolkodás szükségességét a 19. század hatvanas éveiben Ernst Haeckel német biológus fogalmazta meg először: az ökológia a természet háztartását leíró tan, tehát olyan tudomány, amely az organizmusok egymás közötti és a környezetükhöz kapcsolódó viszonyával foglalkozik.

Ezen szemlélet alapja az, hogy a folyamatos anyag- és energiaáramlás alapján a Föld bármely önkényesen választott, természetes vagy csupán elvi határokkal rendelkező része nyitott rendszernek (kvázi-egyensúlyi rendszer) tekinthető. Tetszőleges rész vagy tetszőleges szféra ún. dobozként kezelhető, amelybe anyag és energia áramlik, ezt követően fizikai (geológiai), kémiai és biológiai állapotváltozások játszódnak le, majd a térből anyag

és energia távozik. A vizsgált részrendszerre természetesen érvényes az anyag-, az energia- és az impulzusmegmaradás elve, nem csupán a rendszer teljes tömegére, hanem bármely elegendően hosszú élettartamú kémiai elemre is.

Az ökológiai rendszer, mint az anyag komplex szerveződési formája, élő szervezetekből, azok élettelen környezetének komponenseiből és technikai (antropogén) tényezőkből tevődik össze, amelyek szerkezeti és funkcionális kapcsolatok révén tartoznak egybe. Az ökológiai rendszerek térben és időben korlátozottak, más rendszerekkel anyagcserét folytatnak, anyagcsere révén egymáshoz kapcsolódnak, éppen ezért külső tényezők állapotukat megzavarhatják. Jellemző rájuk a hosszú időn keresztül fennmaradó stacionárius állapot, és dinamikájukat az energiaáramlás és az anyagátalakulás határozza meg. (Ez a szemlélet az ökológiai rendszerek jóval komplexebb közelítésmódját feltételezi, mintha azokat csupán mintavételi helyszíneként értelmeznénk.)

Az ökológiai rendszereket természeti (természet-közeli) és városi–ipari rendszerekre (erős emberi beavatkozás) oszthatjuk fel. A legfontosabb természeti rendszerek: szárazföldi vagy teresztriális; tengeri és limnológiai (édesvízi). A városi-ipari rendszerek (nooszféra) az emberi beavatkozás révén jelentősen módosult természeti rendszerekből állnak.

Egy ökológiai rendszer állapota és minősége biotikus és abiotikus tényezőktől függ. Elvileg bármely tényező képes arra, hogy az ökológiai rendszer stabilitásának határt szabjon abban az esetben, ha mértéke azon tartományban mozog, amely az egyes organizmusok számára érvényes toleranciahatárral egybeesik. Az ökológiai rendszereknek az a képessége, hogy külső hatásokat kiegyenlítsenek és önmagukat dinamikus egyensúlyban tartsák, lényegében véve a különböző korlátozó tényezők időben változó kombinációjától függ.

Az imént érintett kérdések a társadalom működése szempontjából alapvető jelentőségűek, ezért nagy kihívást jelentenek a tudományos (szakmai) közösségek számára is. Azt ugyan nem állíthatjuk, hogy a problémák tudományos-technikai megértése egyben azok megoldását is jelentené, de az is bizonyosnak látszik, hogy számos társadalmi kérdés megoldása ezek megismerése nélkül elképzelhetetlen. A rendszerek megértése – összetett voltuk miatt – számos diszciplína integrációját kívánja meg, és ha a tudományos közösség képtelen lesz arra, hogy az ökológiai rendszerek leírásához szükséges diszciplínákat integrálja, egészen biztos, hogy a társadalom nem fog megbirkózni az előtte álló feladatokkal.

A megoldás a jelenlegi tudományos struktúrák mélyreható átalakítását követeli meg. Ehhez az szükséges, hogy a diszciplináris közelítésmódot kiegészítse, illetve felváltsa az interdiszciplináris

(integratív) látásmód, ami a kutatás szervezeti modelljét tekintve is változásokat hoz magával: mellérendelt, heterogén összetételű és időben változó kutatási struktúrák; „állandó társulat helyett stagione rendszer”. Az eszköz-, illetve módszerközpontú megismerés a problémamegoldó megismerés felé tolódik el. Fontos figyelemmel lennünk arra, hogy a diszciplináris, illetve integratív közelítésmód ezen felfogás szerint nem jelentenek külön, egymást kizáró minőséget, eltérő entitást, hanem a megismerés mint EGÉSZ két pólusát reprezentálják.

Az elmondottak után próbáljuk meg röviden felvázolni, hogy a hármas nagyrendszer egyes elemei kapcsán melyek a legfontosabb következtetések, egyben halaszthatatlanul választ igénylő kihívások.

Gazdaság:

1. Véges térben (Föld) végtelen gazdasági–technológiai növekedés nem lehetséges;
2. a gazdaság mai, megfellebbezhetetlen dominanciáját funkcionális autonómiává kell átalakítani; a társadalom egzisztenciáját nem lehet csupán egyetlen nyelven, egyetlen fogalomkészlettel, egyféle szóhasználattal (gazdaság) kifejezni;
3. az árucseré, a pénz, a piac civilizációnk immanens kategóriáit jelentik, megszüntetésük nem lehetséges, de társadalmi ellenőrzésük szükséges;
4. számos környezeti probléma és társadalmi gond megoldása csupán a gazdasági növekedést szem előtt tartva, továbbá nemzeti határok között nem lehetséges;
5. a gazdaság súlyosbodó problémáit kizárólag gazdasági eszközökkel orvosolni egyre inkább „münchauseni vállalkozásnak” tűnik fel.

Társadalom:

1. A hamis illetékességtudat – bárki, bárhol, bármikor, bármiben ügyfél lehet – a demokratikus politikai struktúra cselekvésképtelenségéhez vezet; a „semmi sem biztos, semmire sincs garancia, bármi megkérdőjelezhető” posztmodern relativizmusa a társadalmat organikus rendszerből mechanikus halmazzá fokozza le („magányos együttlét”, „ember embernek farkasa”);
2. a korlátok nélküli szabadság (normanélküliség) maga a káosz, míg a szélsőséges tekintélyelvűség (kizárólagos illetékességtudat) a diktatúra bestialitásához vezet (szabadság szülte organikus, illetve autoritás kikényszerítette mechanikus rend);
3. az egyetemes emberi szabadságjogok mellett azonos hangsúllyal szükséges érvényre juttatni az egyetemes kötelességtudat és felelősségvállalás eszményét.

Természet:

1. A természetbe történő nagyléptékű emberi beavatkozás következményeinek előzetes becslése és utólagos elhárítása – mivel a természeti környezet komplex nagyrendszer – a specializáción alapuló diszciplináris közelítéssel csak töredékesen lehetséges; erre integrált, mellérendelő, időben változó összetételű, problémamegoldásra orientált kutatási struktúrák adhatnak lehetőséget;
2. a természeti erőforrások felhasználásának a megértésen és nem az erőn (minden határon túli haszonszerzés) kell alapulnia; a természettel való kommunikáció nyelvét újra kell tanulnunk;
3. a megértés önmagában véve nem jelent megóvást; a dolgok iránti tisztelet nélkül minden közönségessé válik; aki tiszteli a dolgokat, lemond arról, hogy csupán birtokba vegye és saját céljaira használja őket (Romano Guardini);
4. a társadalmi szerződés történeti mintája szerint szükséges a „természeti szerződés” megkötése, jogszabályokban történő rögzítése (ún. harmadik generációs jogok); garanciák és szankciók révén a jogok működőképessé tétele.

A felsorolt kihívásokra a válaszok nagy valószínűséggel a távlatos gondolkodáson, rendszerszemléleten, a takarékoság elvének érvényesítésén, a helyi erőforrások fokozott bevonásán és az oktatás célrendszerének újrafogalmazásán kell alapulnia.

A rövidtávú haszon érdekében nem ignorálhatjuk a hosszútávú következmények számbavételét. Ma a dolgokat – az egyszerűbbnek látszó, gyorsabb és kizárólag érdekezérelt döntés meghozatala érdekében – igyekszünk kiszakítani a lehető legteljesebb összefüggés-rendszerükből. Az ilyen döntések kétségesek és állandósuló reformkényszert szülnek. A fogyasztás kialakult három szintjéből – szükséges, presztízs, illetve zabolátlan fogyasztás – a harmadik, valamint részben a második az erőforrások pazarlásával jár, azok nem kívánt mértékű igénybe vételét jelentik. (Ezt a magatartást nem igazolhatja a „miért, hát megfizettük” indignálódott reakciója sem!) A helyi erőforrások fokozódó felhasználása megteremti a termelő-fogyasztó csaknem közvetlen kapcsolatot (könnyebb termékellenőrzés), másfelől csökkennek a szállítással összefüggő energiaköltségek, továbbá a környezetterhelés. (Természetesen látnunk kell azt is, hogy a megapoliszok ellátása ezen az úton adott esetben nem több mint illúzió.)

Az oktatás célrendszerének középpontjában – mint már arról szó esett – ma minden határon túl a kiképzés ideája áll. Ki kell képezni azt

a csereszabatos munkaerőt, aki a technológiai és a gazdasági folyamatokban szinte azonnal bárhol elhelyezhető, akinek számára a munkahely- vagy szakképzettség-váltás nem jelent semmiféle gondot. Tagadhatatlan, hogy a munkaerő mobilitása a civilizációs társadalmak működésének elengedhetetlen feltétele. Azonban nagy hátrány, hogy ez a szemlélet megreked a jelenidő horizontján. Csupán a pillanatnyi feladatokra koncentrálnak és híjával van a távlatos gondolkodásnak. (Csak az a probléma érdekes, ami közvetlenül előttünk van.)

A mai oktatási rendszerek csaknem teljességgel lemondtak a kinevelés feladatának ellátásáról. Ez az út pedig a társadalom normanélkülivé válása felé (anómia) vezet. Természetesen a kinevelés végletekig relativizált értékek mentén elképzelhetetlen, a természet (teremtés) rendjének és a közösségnek a megzavarásától ily módon legfeljebb a büntetőjogi felelősségre vonástól való félelem, és nem a „belülről irányított” ember erkölcsi normái tartanak vissza bennünket.

Hasonlóképpen, a mai iskola nem tartja elsőrendű feladatának a kiművelést sem. Ez az állítás mint sommás vélemény, akár az elutasítással is szembesülhet, hiszen a tanulók szinte fuldokolnak a rájuk zúduló információ-óceánban. Ám figyelemmel kell lennünk arra, hogy bármely nagyságú információtömeg, ha nem szervesül, ha nem válik rendszerezetté és nem tartalmazza az emberi élet teljességének kibontakoztatásához szükséges ismereteket, csupán pótszer lehet. Ily módon a legfőbb dologról, az emberi minőségről feledkezünk meg, azaz az embernek ama képességéről, hogy válaszolni tudjon a legváratlanabb kihívásra és élni tudjon a legszokatlanabb lehetőséggel is (Aurelio Peccei). Rendszerszintű gondolkodásra csak az ebben az értelemben kiművelt ember képes.

H. G. Wells még a múlt század első felében ezt írta: a jövő, a történelem egyre inkább az oktatás és a katasztrófa versenyfutása lesz. Ha az állítás igazságtartalmát részben kétségbe is vonhatjuk, azt nem áll módunkban tagadni, hogy a ma iskolája a holnap társadalmát elővételezi.

A vázolt kihívásokra adandó válasz lehetőségét és minőségét alapvetően az fogja meghatározni, hogy a még előttünk álló 21. században miként formálódik önazonosságunk, az önértelmezés, az én-tudat, azaz az identitás. (Az identitás időben változó, társadalmi termék és tipikusan a 20. század szülötte.)

Az identitás – a korábban már említett közelítés szerint – hármas rétegződésű: valaki-, senki-, akárki identitás (S. Greenfield). Az első tipikusan a fogyasztói társadalmak terméke, státuszidentitásnak is nevezhetjük. Az egyén valakivé akar válni, adott státusz elérésére törekszik, hiszen az bizonyos előnyökkel jár együtt. Mára ez a vágy sok tekintetben elvezetett a túldimenzionált énközpontúsághoz, az individuum elszabadulásához.

A „senki-identitás” (hamis identitás vagy identitás nélküiség) legpontosabb definícióját a múlt századi Amerika hetvenes éveiben a punkfilozófia vázolta fel: szex és drog és rock and roll. Ma ehhez a képernyő- és netfüggést is hozzászámíthatjuk.

Itt a lényeg egy roppant erős külső érzéki hatás, amire az én-ben pillanatnyi késztetés alakul ki. Mindeközben eltűnik a múlt és nincs lehetőség arra, hogy cselekedeteink jövőbeli következményeivel számot vessünk. Az „akárki”-identitást tömegidentitásnak is nevezik. Ebben az esetben az én-tudat a mi-tudatnak adja át a helyét. A rendszerint ideológiai alapon szerveződő csoportok, közösségek egyes tagjai a csoport többi tagjával azonossá, mi több, tőlük megkülönböztethetlenné válnak (ideológia: nyilvánvaló ellentmondásokat elfedő gondolkodást lerövidítő, a valóságot meghamisító értelmezési rendszer; célja, hogy részleges érdekeket általánosként és egyetemesként mutasson be). Ez az identitás érhető tetten a sportstadionok tomboló szurkolóiban, pop-koncertek eksztatikus örömben hajladozó árnyalakjaiban és a politikai tömegrendezvények zsigeri megnyilvánulásaiban.

A három réteg egyszerre van jelen bennünk, időben változó módon és arányban. Vizsgálódásunk szempontjából azonban az igazán lényeges most az, hogy ezen hármas rétegződésű identitást a már ma is létező három technológia – információs, bio- és nanotechnológia – miként képes befolyásolni.

Az információtechnológia révén elmosódik a különbség a három-dimenziós fizikai valóság és a kétdimenziós virtuális valóság (interaktivitás, számítógépes szerepjátékok) között. A biotechnológia képes arra, hogy a generációk közti különbséget (külső megjelenés, egészségi állapot, reprodukív képesség) megszüntesse. Külön hangsúlyozandó, hogy ezt a technológiát nemcsak terápiás, hanem széles körben kozmetikai célokra is alkalmazzák (plasztikai sebészet, kozmetikai farmakológia, génebészet), s ezen az úton a tudatmódosítástól a személyiségváltásig bezárólag beláthatatlan lehetőségek adódnak. A nanotechnológia megszünteti az „én” és a külvilág közötti különbséget. Nanoméretben tárgyak, eszközök és kémiai rendszerek számára a testet a külvilágtól elválasztó külső (bőr) és a belső határfelületek átjárhatóvá válnak, amelyekben át mikrométerben ilyen transzportra nincs lehetőség.

Ezek a lehetőségek elgondolkodtató és meglehetősen félelmetes távlatokat nyitnak meg előttünk. Különösen, ha arra gondolunk, hogy mára megjelentek azok az elképzelések, amelyek szerint nem az emberi aktivitás által szétrombolt ökológiai rendszereket kell helyreállítanunk, hogy azok megfeleljenek a mai emberi biológiumnak, hanem az utóbbit kell a megváltozott környezeti állapothoz igazítanunk. Képzeljünk el egy olyan

emberféle lényt, aki anyagcseréjét a mindenkori környezeti hőmérsékleten végzi. Micsoda beláthatatlan energiatakarékosságra – élelmiszerek, energiahordozók – kínálkoznék ily módon lehetőség, nem is beszélve másfajta „előnyökről”. Az elmondottak korántsem minősíthetők afféle káfkai abszurdnak. Dougal Dixon brit geológus és fikciós művek szerzője egy könyvében fel is vázol egy ún. „aquamorph”-ot, aki kétszáz év múlva a tengerekben élne. (Jókai Mór fantáziája kb. ugyanennyivel előzte meg a brit tudóst „*A névtelen vár*” c. regényében!)

Messze vezetne annak taglalása, hogy az előttünk álló kihívásokra adandó válaszokat tekintve mely identitás-réteg(ek) alapján lehetünk sikeresek, és tekinthetjük meg a jövő fenntartható társadalmát. Ezt tekintve vannak komoly aggodalomra okot adó jelek. Fejezzük be mégis a francia költő, Paul Valéry biztató szavaival: az élet, a jövő sohasem reménytelen, mert mindig azok határozzák meg, akik hisznek benne, és nem azok, akik tagadják. A hitnek abban az értelmében talán, ahogy a fizikus W. Heisenberg fogalmazott: minden emberi cselekedet kezdetén a hit áll. És ez feltehetően független attól, hogy a hit szakrális vagy szekuláris értelmezéséről van szó. Ellenkező esetben a bennünket olykor megérintő planetáris félelem jegyében reménytelenné vagy embertelenné válunk. Ma már mindkettőre utaló jelekkel találkozhatunk. Niall Ferguson, kortárs brit történész „*Civilizáció, a Nyugat és a többiek*” c. kötetében hat tényezővel magyarázza azt a világtörténelmi eseményt, hogy Európa az elmúlt fél évezredben létrehozott egy olyan kulturális-civilizációs mintázatot, amely a világ többi része számára sok tekintetben ma is példaértékű.

Ezek a következők: (1) egészséges versenyszellem; (2) a tudományok, mindenekelőtt a természet- és műszaki tudományok fejlődése; (3) a tulajdonviszonyok rendezettsége, a magántulajdon védelme; (4) a közegészségügy színvonala; (5) a fogyasztás és a szolgáltatások szintje; (6) a munkaerő képzettségi és a munkafolyamatok szervezettségi foka.

Sürgető szükség lenne annak vizsgálata, hogy ezek a tényezők ma mennyire hatékonyak, és ha már nem azok, milyen változtatásokat igényelnek, esetleg milyen újabb spirituális és materiális tényezők számbavétele lenne kívánatos.

Meglehet persze, hogy egyszerűbb és könnyebb dolog ölbé tett kézzel Európa végromlását vizionálni, mint kíméletlen önvizsgálat után újrafogalmazni szerepét és küldetését a mai világban. Éppen száz éve annak, hogy az ismert történelmi körülmények hatására virágzásnak indult az ún. „civilizációs krízisirodalom” (O. Spengler, J. Ortega y Gasset, J. Benda, J. Huizinga, Hamvas Béla, Németh László, ...). Az erőn és tekintetnélküliségen alapuló bal- és jobboldali radikalizmusok „megváltó

gyakorlata” – mint tudjuk – csak vért, könnyeket és szenvedést hozott. A megnyugtató megoldások keresése közben nem árt erre is figyelniük.

Mint ismeretes, a Római Klub első jelentése a múlt század hetvenes éveinek elején hívta fel először a figyelmet a gazdasági–technológiai, illetve a népességnövekedés várható veszélyeire. A jelentés „*A növekedés határai*” címet viselte, s a szerzők azt modellezték, mi történik a 2010-ig terjedő jövőben, ha a világ népessége, s az iparosodás során a környezet használata és szennyezése a korokban megismert ütemben növekedik. A vizsgálat eredményeként adódott, hogy ez a folyamat akár a népesség és a gazdaság hirtelen, ellenőrizhetetlen összeomlásához vezethet még a 21. század folyamán. Ugyanakkor utalnak arra, hogy amennyiben az emberiség felismeri a veszélyeket, összefog és kész a közös változtatásra, akkor az összeomlás nem törvényszerű.

A környezet ügyével nemzetközi szinten először az „ENSZ konferenciája az emberi környezetről” rendezvény foglalkozott (Stockholm, 1972). A gazdag és a szegény országok áthidalhatatlan ellentétét jól szemléltető konferencia végül dokumentumok elfogadásával, továbbá az ENSZ környezeti programjának meghirdetésével zárult. Azonban a problémák ezt követően még súlyosabbá váltak, ezért a világszervezet 1983-ban környezet és fejlődés világbizottság létrehozásáról döntött, s a bizottság vezetésével Gro Harlem Brundtland asszonyt, a norvég miniszterelnököt bízta meg. Vezetésével 1987-ben hozták nyilvánosságra a „*Közös jövőnk*” című jelentést. Ennek lényege két pontban foglalható össze:

(1) a fenntarthatatlan világ oka a szegénység, mert a szegények túlzott mértékben veszik igénybe környezetük erőforrásait; (2) a gazdaság növekedése szükséges, hiszen ez ad erőforrásokat a társadalmi és környezeti problémák megszüntetésére.

A dokumentum a gazdasági növekedés kapcsán feltételként nevezi meg a növekedés minőségének megváltoztatását (kevesebb anyagból és energiából több termék és szolgáltatás). Rendkívül fontos megállapítása ajelentésnek, hogy a fejlesztési döntések meghozatala kapcsán a társadalom, a gazdaság és a környezet szempontjait kiegyensúlyozottan, rendszer-szemléletű megközelítésben kell kezelni (az elkülönített szakpolitikák helyett integrált politika és a szektorokon átívelő intézményrendszer).

A Brundtland-jelentés erőteljes visszhangot váltott ki, azonban mai szemmel nézve hiányosságai is megállapíthatók. Ezek között utalunk kell arra, hogy a jelentés nem foglalkozott behatóan a környezet eltartó-képességével, s benne nem kap igazán hangsúlyt a környezeti tudatosságra való nevelés sem. Szintén mai szemmel, érdekes a dokumentumban a gazdasági növekedés szükségességének hangsúlyozása abból a célból, hogy források születhessenek a társadalmi és a környezeti problémák kezelésére.

Ám ha arra gondolunk, hogy a gazdasági–technológiai növekedés maga is erőteljesen generálja ezeket a problémákat, nagy kérdés, hogy az ellentétes hatású folyamatok optimuma hol található.

A „*Közös Jövők*” jelentés a riói konferencia (1992) által elfogadott három egyezményben (éghajlatváltozás, biológiai sokféleség, elsvatagosodás), valamint a Feladatok a 21. századra című dokumentumban öltöttek testet. Rió után tíz évvel az ENSZ újabb konferenciát szervezett Johannesburgban: „Világcsúcs-konferencia a fenntartható fejlődésről”, ahol a fő téma a környezetvédelmi, a gazdasági és a társadalmi kérdések összefonódása volt. A konferencia nyilatkozata megállapította, hogy a környezet állapota tovább romlik, és a szegénység felszámolása sürgető feladattá vált, minthogy a szegénység, a pusztta lét fenntartása eleve rossz környezeti viszonyulást feltételez.

A fenntartható fejlődés fogalmát 1987-ben az ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottsága határozta meg: „Olyan fejlődés, amely kielégíti a jelen igényeit oly módon, hogy megőrzi a jövő nemzedék esélyét arra, hogy ők is kielégíthessék szükségleteiket.” (Ám arról nem szól ez a definíció, melyek a jelen igényei, arról pedig aligha lehet fogalmunk, milyenek lesznek/lehetnek a jövő nemzedék igényei.) Az elvi szinten klasszikus szépséggel megfogalmazott, szívmelegítő definíció nem sok gyakorlati fogódzót ad ahhoz, hogy mindez miként váltható gyakorlati cselekvéssé. S ahogy ilyenkor lenni szokott, a kérdésben érdekelt felek mindegyike a maga közelítésmódja (érdeke) szerint értelmezi a fogalmat. Az egyik ilyen, ökológiai szemléletű értelmezés szerint (Herman Daly): „a fenntartható fejlődés a folyamatos szociális jólét elérése anélkül, hogy azt az ökológiai eltartó képességet meghaladó módon növelnénk.” Cél és feltétel itt összhangban állnak, s a középpontba a természetes ökológiai rendszerek működőképességének megőrzése kerül. Ez egyben korlátokat állít az emberi aktivitás elé, abból a célból, hogy az emberi beavatkozás ne rombolja le ezen rendszerek diverzitását, ne szüntesse meg komplexitásukat, és megőrizze életfenntartó funkcióikat. Persze, nagy kérdés, hogy ismerjük-e, ezen feltételek és a folyamatos szociális jólét szintje időben és térben milyen fokon egyeztethető össze?

A gazdasági szemléletben a fenntartható fejlődés számára két megközelítés létezik. Az egyik a fogyasztás szinten tartása, tehát olyan fogyasztási pályák megteremtése, amelyek nem engedik meg, hogy a szint előre meghatározott mérték alá süllyedjen. A másik pedig a termelési lehetőségek (a növekedés) ugyanilyen értelmezése.

A kérdés – ez már az említettekben is kiderül – többféle értelmezést enged meg, különösen abban az esetben, ha a fenntarthatóság és a fejlődés fogalmát külön vizsgáljuk.

A riói konferencia (1992) idején a kormányok, a gazdasági élet szereplői, a tudomány és a társadalmi szervezetek képviselői egyaránt lelkesen ünnepeltek. Gyanús jel volt ez azt tekintve, hogy az ott elfogadott dokumentum üzenetét mindenki a saját szempontjából értelmezi. A környezetvédő mozgalmak a változtatás szükségességét kifejtő momentumokat ragadták meg, a gazdaság szereplői és a kormányok pedig azt szűrték le, hogy nagyobb változtatásra nincs szükség, csupán egy kicsit jobban kell dolgoznunk.

Ez a felfogás ma is érvényes, a gazdasági és pénzügyi világ a krízis (2008) első sokkjából felocsúdva ismét csak a régi üzenetet közvetíti: növekedés mint minden probléma megoldásának alfája és omegája!

Robert Engelman, a Világfigyelő Intézet (Worldwatch Institute) elnöke az Intézet 2013-as kötetében (*A világ helyzete*) a következőket írja: „Ma a fenntarthatósági blabla korát éljük, amelyben a fenntartható szót mindenfélére használják, ami környezeti szempontból jobb, mint a szén.” Majd így folytatja: „Az egyre elterjedtebb használat szerint a fenntartható a zöld szinonimájává vált, ami ugyanannyira homályos és mérhetetlen jelző, és valami bizonytalan környezeti értéket jelöl, mint a zöldnövekedés vagy zöld munkahelyek. Ma a fenntartható fogalmat általában a vállalatok olyan viselkedésére alkalmazzák, amelyet gyakran neveznek zöldre mosásnak.” A tömegkommunikáció tele van az olyan kifejezésekkel, mint fenntartható tervezés, fenntartható autó, sőt fenntartható fehérnemű. Ennek az egyre inkább értelmetlen szónak a felívelő használata arra indította az egyik karikaturistát, hogy azt állítsa: „100 év múlva a fenntartható (sustainable) szó lesz az egyetlen, amelyet mindenki minden mondatban használ, aki amerikai angolt beszél. Bizonyos mércével mérve ezt sikerként lehet elkönyvelni. Ha a fenntartható szót ilyen gyakran használják, az arra utal, hogy egy környezetvédelmi kulcsfogalom beépült a mindennapi kultúrába. Ám a fenntarthatósági blablának nagy ára van.

A túlzott használat révén a fenntartható és fenntarthatóság szavak elvesztik valódi jelentésüket és hatásukat. Még rosszabb, hogy a szó gyakori és nem megfelelő használata abba a hiú ábrándba ringat minket, hogy mindaz, amit mi mindnyájan csinálunk, vásárolunk és használunk, a végtelenségig mehet így tovább, a világ mindörökké fennmarad, ámen. Aligha van ez így.”

Ma itt tartunk, mintha a nyelv mozogna csupán, ám a kéz pihenne! Pedig a járható jövőbeli út megépítéséhez több együttműködésre és jobb meg(e)osztásra lenne szükség. De ezt elképzelni sem vagyunk képesek egy olyan világban, amelyet az eltorzult versengés és a magánvagyon felhalmozása hajt előre.

Szekularizálódott világunkban a ráció mindenhatóságába vetett mély meggyőződéssel kívánunk a jelenségekre, a folyamatokra észszerű

magyarázatot adni, lehetőleg azok kvantifikálása, mennyiségi megragadása révén. „Nem kezelhetjük azt, amit nem mérünk” – így szól az üzleti világ közmondása. Azonban gyakran kell kezelnünk a mérhetetlen dolgokat is, de akkor is igaz, hogy a mércék számítanak.

Egyes fenntarthatósági mércék egyértelműek (a légkör akkor fog stabilizálódni, ha a kibocsátott üvegházhatású gázok tömege nem nagyobb annál, mint amit a Föld el tud nyelni). Mások esetében a mérce meghatározása sokkal nehezebb (mivel a kihalások okai és üteme körül sok a bizonytalanság, a „biodiverzitás-fenntarthatóság” mércéjét sokkal nehezebb meghatározni). Ebben az esetben olykor szubjektív ítéletre van szükség.

Európa kulturális-civilizációs arculatának kialakításához a kereszténység, a keresztény hit kétezer év óta járul hozzá, bár a hit és az értelem letéteményeseinek útja mintegy ötszáz éve kettévált.

Bár Ferenc pápa „*Laudato si*” – Áldott légy kezdetű enciklikája (körlevél, mindenkinek szóló üzenet) nem foglalkozik a „fenntartható fejlődés” kifejezés definiálásával, mégis jelentős ebből a szempontból a dokumentum 193. és 194. pontja, ahol érezhető kritikával szemléli ezt az elterjedt fogalmat, amelynek korlátozott értelmet tulajdonít. Ezt írja:

„ha néhány esetben a fenntartható fejlődés a növekedés új formáihoz vezet is, más esetekben, látva azt a mohó és felelőtlen növekedést, amely sok évtizeden keresztül zajlott, azt is meg kell gondolni, hogy csökkentsük egy kicsit a sebességet, észszerű határokat húzzunk, sőt hogy visszaforduljunk, mielőtt késő lenne. (...) Ezért érkezett az idő, hogy elfogadjunk bizonyos mértékű csökkentést a világ egyes részein, és arra fordítsunk erőforrásokat, hogy a világ más részein egészséges növekedés mehessen végbe” (LS 193.).

A folytatás még radikálisabb:

„Azt a technológiai és gazdasági haladást, amely nem jobb világot és nem magasabb életminőséget hagy maga után, nem lehet fejlődésnek tekinteni. Sokszor az emberek valódi életminősége – a környezet pusztulása, a rossz minőségű élelmiszerek vagy egyes erőforrások kimerülése miatt – éppen egy növekvő gazdaság keretében csökken. Ebben az összefüggésben a fenntartható növekedésről szóló diskurzus gyakran félrevezető és felmentő eszközzé válik, amely elnyeli a környezetvédelmi diskurzus értékeit a pénz és a technokrácia logikáján belül, a vállalatok társadalmi és környezeti felelőssége pedig gyakran olyan tevékenységekre szűkül, amelyek marketingjüket és arculatépítésüket szolgálják” (LS 194.).

A fenntarthatóság, illetve fenntartható fejlődés fogalmai – Ferenc pápa értelmezése szerint – adott kontextusban pozitív értelműnek tekinthetők, de láthatóvá teszi ezek korlátait, sőt bizonyos esetben félrevezető és veszélyes voltát. Ebből az következik, hogy a kifejezés jelentése attól függ, hogy

a benne szereplő két szó közül melyiket tekintjük eleve meghatározottnak – valamilyen értelemben szükségszerűnek –, és ennek megfelelően melyiket igyekszünk az előbbihez igazítani.

Ha a fenntarthatóságot tekintjük konstansnak (az ökoszisztémák mekkora megújuló potenciállal rendelkeznek, s az erőforrások adott időben és területen milyen mértékig használhatók mintegy a „kamat” szintjét fogyasztva, de a „tőkét” érintetlenül hagyva), akkor a fejlődést fogjuk ehhez a megállapított szinthez alakítani: azt a fejlődést fogjuk fenntarthatónak tekinteni, ami nem számolja fel saját alapjait. Ebben az esetben korlátokat kell elfogadnunk, és bizonyos célokról le kell mondanunk. Ha viszont a fejlődést tekintjük konstansnak, akkor ehhez a célhoz fogjuk a fenntarthatóságot igazítani. Ebben az esetben nem fogunk belenyugodni az önkorlátozásba, a célok visszafogásába, hanem addig fogunk újabb és újabb technikai, gazdasági vagy pusztán kommunikációs megoldások után kutatni, amíg az eredetileg kitűzött fejlődési céljainkról „be nem bizonyítjuk” – persze jó eséllyel csak magunknak és a velünk egy érdeken lévőknek –, hogy azok fenntarthatók, vagy fenntarthatóvá tehetők.

Ezen utóbbi értelmezés érvényességét megerősíteni látszik a „fenntartható gazdasági fejlődés” szintén létező fogalma, amely csupán annyit jelent, hogy egy ország vagy egy cég képes a szigorúan gazdasági értelemben vett fejlődését – növekedését – hosszabb távon fenntartani. Ebben az esetben a „fenntartható” szónak nincs köze az ökológiai fenntarthatósághoz – ez itt nem is szándék –, csupán gazdasági jelentése van. Hiszen a növekedés fenntartása, a hozzá szükséges növekvő erőforráshasználattal, nagy valószínűséggel környezetellenes. A *Laudato si'* alapján egyértelműen megállapítható, hogy Ferenc pápa a fenntarthatóságot tartja konstansnak.

Az enciklika az emberiség előtt álló ezen feladatok megoldására való törekvést nevelési kihívásként mutatja be, látva, hogy az emberben, különösen a fiatalokban megvan az érzékenység, és sokszor a hősies elszántság is a változtatásra, azonban „olyan erősen fogyasztói és jóléti közegbe nőttek fel, amely megnehezíti más szokások kialakítását. Következésképpen egy nevelési kihívással állunk szemben” (LS 203.). Belsővé kell tennünk a felismert és szükséges normákat. Késlekedésre nincs idő.

A nagy kérdés persze a következő: a kereszténység, az egyház ezen a téren mivel segítheti a szélesebb társadalmat? A társadalmak törekvései gyakran a „Tudjuk, mit kell tenni, de hogyan vegyük rá magunkat és egymást?” kérdésnél szenvednek hajótörést. Melyek tehát az egyházi, a hívő életnek azok az elemei, amelyek segíthetnek közös otthonunk megővésében?

Az *önkorlátozás* ijesztő szó lehet a társadalom számára, és kiválthatja az ellenvéleményt: „Miért éppen én rontsam el az életemet?” A hit azonban

ismeri azt a tapasztalatot, hogy az önkorlátozás, az önmegtagadás, a böjt korántsem törvényszerűen életminőség-romboló tényező: általa az ember a teljesebbé válást élheti meg. Az önkorlátozás általi élet-kiteljesedésben tehát a hívő tapasztalat (egyezően más nagy vallások tapasztalatával) biztatást és segítő érvrendszert jelenthet a világi környezeti mozgalmaknak is. A *helyi közösségi hálózatok* létrejötte elemi szükséglet a most már elkerülhetetlen ökológiai változásokra történő minél rugalmasabb válaszadásban. Az egyház pedig kétezer éves tapasztalattal rendelkezik bizalomra épülő helyi közösségek létrehozásában és fenntartásában, és ez egybeesik a számára is nagyon szükséges plébániai közösségi megújulás szorgalmazásával. A pápa nyíltan beszél az *ökológiai megtérés* szükségességéről (LS 217). „Annak a hivatásnak a megélése, hogy védelmezői legyünk Isten művének, lényegi része az erényes életnek, nem valami szabadon választható feladat, s nem is a keresztyén tapasztalat másodlagos szempontja.” A megtérést jelentő görög szó, a *metanoia*, szó szerint a gondolkodásmód megváltozását jelenti, ami pontosan azt fejezi ki, ami nélkül az ökológiai válság leküzdhetetlen.

A szemléletmód gyökeres megváltozásának módját tekintve az egyház ismét csak számos tapasztalattal és megosztható tanulással rendelkezik.

Ha egy környezeti mozgalom törekvéseiben elbátortalanodik, kilátástalanságban szenved, azt úgy is mondhatjuk, hogy reménytelenné vált. Márpedig a *remény* a keresztyén hit egyik leginkább központi eleme. Az ökológiai fenntarthatósággal kapcsolatban hívő oldalról felhozható egy olyan ellenvetés is, hogy végső soron nincs értelme ennek a teremtett világnak a fenntartására törekedni, hiszen végül minden elpusztul, „e világ jelen formája elmúlik” (1Kor 7,31), „a föld és ami rajta van, elenyészik” (2Pét 3,10).

Ezt a felfogást az Egyesült Államok fundamentalista-apokaliptikus vallási közösségeiben találhatjuk meg, amelyek úgy vélik, hogy a természeti katasztrófák az isteni ítélő fellépés előjelei. Ezért megakadályozásuk nemcsak értelmetlen, hanem egyenesen istenellenes, mert az isteni terv kibontakozását akarja megakadályozni. Ez a fundamentalista Biblia-olvasat nem csupán intellektuális és teológiai szempontból elfogadhatatlan, hanem a gyakorlatban legitímálhatja a természeti erőforrások fenntartás nélküli kimerítését.

A keresztyén következtetés azonban mégsem valamiféle fatalista belenyugvás a változtathatatlanba, vagy a tobzódás és a felelőtlenség jóváhagyása. Nekünk ugyanis erre a teremtett világra vonatkozóan nem kisebb, hanem épp nagyobb távlat adatott. „Íme, újjáteremtek mindent” – ígéri az Úr (Jel 21,5). Van tehát értelme, sőt örök távlatú értelme van ebben a világban folytatott küzdelmeinknek. A keresztyének legigazibb

hozzájárulása a világ nagy törekvéseihez éppen a megélt és bátorítónan továbbadott remény lehet!

A továbbiakban – mintegy összegzőképpen – a vallási (szakrális) közelítés mellett röviden áttekintjük a kérdéskör világi (profán) alternatíváit is, abban a meggyőződésben, hogy a kettő nem kioltja, hanem feltételezi, erősítheti és segítheti egymást egy rendkívül fontos feladat végrehajtásában, nevezetesen a teremtett világ megőrzésében.

Alig több mint két évtizede még közkedvelt fogalom volt – mintegy a kedvezőtlen környezeti változásokra adott válaszként – a harmonikus fejlődés paradigmája.

Az eddig elmondottak nyomán érdemes megvizsgáljunk, hogy a hármas nagyszisztéma – társadalom, gazdaság, természet – elemeinek egymáshoz való viszonya harmonizálható-e? Ahhoz, hogy ezt megtegyük, a részrendszerek értéktartalmát kell szemügyre vennünk. Ha ugyanis ezek egymástól lényegesen eltérnek, akkor harmonizálásra kevés az esélyünk, csupán a kapcsolat optimalizálása lehetséges valamilyen szinten.

A gazdasági-technológiai rendszerek alapértékei, mint már láttuk, a következők: növekedés (egyirányú folyamat), hatékonyság, termelékenységi, haszonmaximalizálás, költségminimalizálás, monokultúrák, mamutechnológiák és -szervezetek, hatalom- és hódításorientáltság.

A természet (ökoszféra) alapértékei: változatosság, sokszínűség, tág határok között kiegyenlítőképeség (rugalmas válaszadás a külső hatásokra), körfolyamatok, öngyógyítóképeség, kölcsönös függőség, fenntarthatóság, amely utóbbi azt jelenti, hogy a rendszert nem éri olyan stresszhatás, ami szerkezetének és működésének drámai megváltozását idézné elő (bizonyos toleranciahatárok túllépése).

A társadalmak két lehetséges alaptípust reprezentálnak: (1) dogma, hierarchia (vertikális társadalom), diszciplína; (2) értékluralizmus és -relativizmus, mellérendelő (horizontális, illetve hálózati) társadalom, megengedő attitűd. Könnyű belátni, hogy az első – szélsőséges esetben – diktatúra, a második – határesetben – cselekvésképtelen demokrácia. Az első az ún. kizárólagos illetékességtudat dominálja, a második működését a hamis illetékességtudat (bárki, bármiben ügyfél lehet) teszi lehetetlenné. A diktatórikus társadalmakban tehát van(nak) ember(ek), szervezett embercsoportok, akik a hatalom birtokában bármiről megfellebbezhetetlen döntéseket hozhatnak, míg „demokráciában” a hamis illetékességtudat bárkit „felhatalmaz” arra, hogy bármibe beleszóljon. A két határeset sajátos viszonyban áll egymással. Demokráciából ugyanis demokratikus úton el lehet jutni a diktatúrához, ám diktatúrából diktatórikus úton aligha juthatunk el demokráciához, legfeljebb a felvilágosult abszolutizmust célozhatjuk meg.

Az értékészletek összevetése nyomán aligha lehet kétséges, hogy a részrendszerek közötti viszony inkább kényszerkapcsolat jellegű, tehát ily módon csupán valamilyen szinten optimalizálható. Ezt jól jelzi talán az a megnevezésbeli változás is, amely szerint ma már fenntartható fejlődésről, illetve fenntartható társadalomról beszélünk.

A fenntarthatóság legáltalánosabb értelemben a hármas nagyrendszer működésének és stabilitásának adott határok közötti megőrzését (szabályozás), továbbá oly mértékű rugalmasságának fenntartását jelenti, amellyel a rendszer a belső feszültségeket és konfliktusokat kezelni tudja, a külső behatolásokhoz pedig alkalmazkodni képes (vezérlés).

Újra hangsúlyoznunk kell, hogy mind a fenntarthatóság, mind a fejlődés fogalma értelmezési bizonytalanságokkal terhelt, hiszen minden érdekelt a maga saját olvasatát állítja a középpontba.

Klasszikus példát idézve: Kant szerint a fejlődés általános haladás a jobb felé, ahol a „jobb” a hatalom jog általi korlátozását jelenti. Egy másik felfogás szerint (R. Dahrendorf) a „jobbulás nem más, mint több életesély minél több embernek” (jogigények teljesülése, alternatívák lehetősége). Ám a választási lehetőség ebben a felfogásban meg kell, hogy maradjon a szolidaritás, a hovatartozás és az összetartozás koordinátái között. Ha ugyanis minden lehetőség egyaránt elfogadható, akkor minden mindegy, minden választási lehetőség semmivé válik, beköszönt a normanélküliség (anómia) állapota, a társadalom széthullik, szétzilálódik. Biológiai szempontból közelítve a fejlődés (evolúció) azt jelenti, hogy a változás az egyszerűbb struktúráktól a bonyolultabb, összetettebb és komplexebb rendszerekhez vezet el. Gazdasági értelmezés szerint pedig a fejlődés egyszerűen a növekedéssel és a haszonmaximalizálással, a szinte misztifikálódott mérőszám, a GDP egyre nagyobb értékeivel azonos. Ökológiai szempontok szerint azt mondhatjuk, hogy minden rendszer alapvető tulajdonsága az állandóan változó környezethez történő alkalmazkodás; ezért a fejlődés ezen rendszerek esetében nem más, mint jobbra válni az alkalmazkodásban a folyton változó környezethez képest.

Nem kevésbé sokszínű a fenntarthatóság értelmezése sem. Az ökológiai rendszerek esetében ez azt jelenti, hogy a külső hatás nem lépi túl a rendszer toleranciaszintjét, nem idéz elő drámai változást a rendszer szerkezetében és működésében. Ökológiai szempontokat is figyelembe vevő gazdasági értelmezés szerint a természeti, a technikai és a humántőke összege időben állandó, noha az egyes tőkeelemek egymást helyettesíthetik. (Gyenge fenntarthatóság, hiszen ily módon a természeti tőke tág határok között helyettesíthető lenne.) Másik közelítés szerint a természeti tőke nem helyettesíthető más tőkejavakkal, és értéke időben nem csökken (erős fenntarthatóság). A társadalmat tekintve

a fenntarthatóság kritériuma az, hogy megvalósul-e oly mértékű szociális igazságosság (a jogosultságok és ellátmányok adott viszonya), amely megakadályozza a társadalom elviselhetetlen mértékű szegregációját, megőrzi annak mobilitását, fenntartja azokat a kötőerőket, amelyek megakadályozhatják a normanélküliség kialakulását. És végül a politikai értelemben vett fenntarthatóság arra utal, hogy az előző három szempont milyen kombinációjával (optimalizálásával) válik lehetővé egy demokratikus társadalomban a jog által ellenőrzött hatalommegőrzés a szabályozás és vezérlés, a verseny és az együttműködés eszközeinek érzékeny egyensúlyban történő (mesteri, művészi!?) alkalmazásával.

Valószínűnek látszik, hogy a fejlődés és a növekedés különbözőségének egyértelmű rögzítése lenne szükséges, hiszen a két fogalom a közvélekedés szerint rokon értelmű szavakat jelöl, szinonimaként használatos. (Mintha ezen a ponton csaknem mindenki a marxi „mennyiség→minőség” elvet vallaná!) Ezzel együtt megkockáztatható talán az az állítás, hogy a fejlődés inkább szellemi (intellektuális) és minőségi, míg a növekedés anyagi (materiális) és mennyiségi aktivitásként ragadható meg. A fogalmi tisztázatlanság ugyanis az eltérő értelmezések megengedése révén az együttes, célirányos cselekvést lehetetlenné teszi. Herman Daly találó megjegyzése szerint: „Növekedni annyit tesz, mint nagyobbak lenni; fejlődni, mint jobbnak lenni.”

Ezen a ponton fel kell tennünk a kérdést, hogy „az ördögi” gyorsasággal változó világban ki vagy kik lehetnek a kívánt stabilitás kormányosai? Ma – láthatólag – a gazdaság diktál, a társadalom (benne a politika) szorgalmasan vagy rosszkedvűen jegyzetel, a természet pedig elvisel. Ám tudjuk, mindennek ideje van, s a diktálásnak, a jegyzetelésnek és az elviselésnek is korlátai vannak. Demokratikus társadalmakban a stabilitás óre a széles értelemben vett „*homo politicus*”. Az ő helyzetüket cseppet sem teszi könnyebbé a közvélekedés: a politikusok mind ördögök, akiket csupa „angyal” választott meg!

Jessica Williams, a BBC televíziós világszolgálat munkatársa 2004-ben publikálta „*Merre tart a világ? – 50 tény, amely megrengethetné a világot*” című kötetét (magyar kiadás: HVG Kiadói Rt., Budapest, 2006).

Bár nagyon tanulságos a lista, itt és most mégsem áll módunkban a teljes szöveget felsorolni. De a kérdést azért feltehetjük: fenntartható és fejlődésre „ítélt-e” az a világ, ahol

1. „huszonhétmillió rabszolga dolgozik;
2. percenként két ember hal meg autóbalesetben;
3. egy szem kivi Új-Zélandról Nagy-Britanniába történő repültetése során saját tömegének ötszörösét kitevő üvegházhatású gáz kerül a levegőbe;
4. az EU-ban minden egyes tehenre 2,5 dollár támogatás jut (ez több, mint amennyiből az afrikaiak hetvenöt százaléka megélni kénytelen);
5. Indiában negyvennégy millió gyermeket dolgoztatnak;
6. több ember ismeri föl a McDonald's arany logóját, mint Krisztus keresztjét;
7. a világ lakosságának egyötöde nap mint nap éhen marad;
8. Afrikában mintegy harmincmillió ember HIV-pozitív;
9. világszerte háromszázezer gyermekkatonára vesz részt fegyveres konfliktusokban;
10. a nyomorgó gyermekek háromszor nagyobb valószínűséggel szenvednek mentális betegségben, mint a jómódú családból származók.”

Nos, úgy látszik, hogy a világ nehezen rengethető meg. Eszünkbe juthat a híres kísérlet: a békát hideg vízbe dobják, majd a vizet melegíteni kezdik; a béka egészen magas vízhőmérsékletekig életben marad. Ám ha közvetlenül ilyen magas hőmérsékletű vízbe kerül, a béka azonnal elpusztul. Mindebből levonható az abszurd következtetés: tehát katasztrófa kell!? Ám a történelem megmutatta: az emberiség a katasztrófákból is csak rövid ideig tanul! Ismét Máraihoz fordulnék, akit az „Előszó helyett”-ben már idéztem:

„Nem akarom elhinni, mert láttam nem is olyan régen, tegnap vagy tegnapelőtt, amint éppen ocsúdott a háború aléltságából, székesegyházain még javították avatott kezek a roncsolt díszeket és remekműveket, a kórházakban még gyógyították a rokkantakat és sebesülteket; nem akarom elhinni, mert hallom még az államférfiak, politikusok, írók, papok, népszónokok fogadkozásait, amint hitet tesznek a tömegsírok fölött, hogy soha többé.”

(1939. szeptember 3.)

Tudjuk, alig telt el húsz év, és a Vén Kontinens, Európa ismét lángokban állt, a pusztítás még nagyobb méreteket öltött, mint az első világhégés során. Abban is biztosak lehetünk, hogy az ötven tény közül sokban változás következhetett be a könyv megjelenése óta, többekben bizonyára pozitív irányú is, de azzal számolnunk kell, hogy új és kedvezőtlen tendenciák is jelentkezhetnek azóta.

A jövő egyre inkább az oktatás és a katasztrófák versenyfutása lesz – mondta H. G. Wells (mint azt már idéztük korábban). De feltehetjük a kérdést: kik fognak oktatni? Azok talán, akik mai világunkban szocializálódtak? És itt a kör bezárul. Pedig – meglehet – sok időnk nincs!

Európa metamorfózisa

Prof. Dr. Nemecz Ernő

akadémikus

emlékének tisztelettel ajánlom

A mögöttünk hagyott évtizedekben a világ, ily módon kontinensünk működése, élete is alapvetően megváltozott. Új fogalmak jelentek meg, amelyek bennünket személyesen is érintenek: pénzügyi válság, népvándorlás, idegengyűlölet, és az alapvető dilemma: amerikanizálódás vagy európaizálódás? Felbukkant a nemzeti identitás elvesztésének félelme is; nemcsak Kelet-Európában, de a fejlett országokban is. A globalizáció pedig leértékeli a nemzeti kormányok szerepét, átrajzolja a nemzeti kormányok szuverenitásának körvonalait. Ezek ma még jórészt kérdések, amelyekre a válasz most „születik”, de ez egyben azt is jelenti, hogy ma még beleszólhatunk a dolgok alakulásába. Ez arra ösztönözhet bennünket, hogy ne mulasszuk el ezt a lehetőséget.

A sorsunk alakításában való részvétel nem egyszerű. A globalizációval a földrajz is átalakul: a nemzetállami határok léteznek ugyan, de rajtuk a cégek, az óriásvállalatok, a nemzetközi intézmények átnyúlnak, amelyek nem sokat törődnek a határokkal. Másfelől, a problémák egész sora létezik, amelyek megoldására nemzeti határok között nincs lehetőség: globális környezetszennyezés, klímaváltozás, járványos betegségek, néptömegek nagyarányú mozgása Délről Északra, regionális háborúk stb. Nemzetek feletti szervezetek jöttek létre – EU, NATO, NAFTA stb. –, s ezeknek az országok át is adják szuverenitásuk egy részét. A helyzet paradox voltát jól jelzi, hogy a globális tőke gőzhengeréből ezen szupranacionális alakulatok védhetik meg az országokat, valamint az emberi jogok védelmének egész világot átfogó intézményes formáit.

Az informatikai eszköztár révén nemcsak hihetetlen nagyságú tőkék repülnek egyik kontinensről a másikra, de beleszólnak az infláció alakulásába, átrendezik a kamatlábak (kamatplafonok) szerepét. A régi pénzügyi rendszer már véget ért, de nem alakult ki az országok és régiók védelmét biztosítani képes új rendszer.

A legkritikusabb kihívás mégis a globális migráció: hatalmas tömegek kérnek bebocsátást a fejlett országokba politikai, faji, vallási üldöztetés elől menekülve, vagy csak a jobb élet reményében (nagyságukat több mint százmillióra becsülik). Egyes országokban szükség van a munkáskezrekre, míg máshol csak átmeneti tábor várja őket. Jogi védelmük csak alakulóban van, s az eddig alkalmazott módszerek: integráció (Nagy-Britannia,

Hollandia), asszimiláció (Franciaország), vendégmunkás-státusz (Németország, Ausztria) nem hoztak megnyugtató megoldást. Európa ma ostromlott erőd képét mutatja.

Eközben a menekültáradat egyre reménytelenebb formákat ölt. A menekülthajók katasztrófáival, a kiutasítás procedúráival vagy az idegengyűlölet fellángoló jelenségeivel naponta találkozhatunk. A probléma sokkal bonyolultabb, mint azt az esti híradó képei mutatják. A nemzetközi konvenciók biztosítják ugyan egy-egy ország elhagyásának a jogát, de jóval kevesebbet mondanak a befogadás jogáról. (Van, ahol az átalakulás humánus, máshol vér folyik.)

Miközben a globalizációval a nemzetállam struktúrája jelentősen módosul, a bevándorlási hullám megjelenésével – természetesen – ismét megerősödik a „nemzeti politika”, annak minden ellentmondásával együtt. Az emberiség még jó ideig fog birkózni ezekkel a gondokkal.

Sokak véleménye szerint az osztálytársadalom tömegtársadalommá való átalakulása 1968-ban kezdődött el, egyúttal kezdetét vette a civilizáció egyfajta visszaépülésének folyamata is. Többé már nem volt szükség szertartásokra. Hogyan kell öltözködni, hogyan kell enni, hogyan kell társaságban viselkedni, hogyan kell szabályozni a szexualitást, vagy milyennek kell lennie egy családnak – mindez fokozatosan elveszítette az érvényességét. Elbúcsúzhattunk a polgári értékektől és szokásoktól, ugyanis maga a polgárság is megszűnt. Többé már semmi sem számított banálisnak vagy barbárnak, és nem volt többé különbség a „magas” és a „tömegkultúra” között sem. Bármilyen művészet vagy szórakoztatás – vagy éppen a kettő egyszerre, a színvonal lényegtelen.

A hétköznapi élet is teljesen átalakult. 1968 előtt lehetetlen volt, hogy két ember házasságkötés nélkül együtt éljen. Ma már lehetséges, hogy egy nő egyedül nevelje gyermekét. Ami 1968 előtt még szégyennek számított, többé már nem volt az. A civilizációs folyamat egyfajta dekonstrukciója ment végbe, mégpedig nagyjából három-öt év leforgása alatt. Ami ezután maradt, többé már nem civilizáció, hanem az aktuális divat volt. Azt, hogy ma szakadt farmerben szokás járni, vagy hogy az emberek tetováltatják magukat – az ilyesmi a divat körébe tartozik.

1968 megítélése – siker vagy kudarc – ellentmondásos: az a morális meggyőződés, amellyel a német fiatalság kérdőre vonta a szüleit, hogy mégis mit csináltak a náci idején, vagy amivel az Egyesült Államokban a vietnami háború ellen tiltakoztak, őszinte, azon túl politikailag is helyénvaló volt.

Hangsúlyozhatunk dolgokat, amelyekkel rokonszenvezhetünk, másokat nevetségesnek találhatunk, azonban az erőszakot, a drogokat és a drogok kultuszát, amely aláaknázza a józan ész működését, a leghatározottabban el kell utasítanunk.

Valószínűnek látszik, hogy a jelenlegi gazdasági rendszer után a kapitalizmus új variációja következik. A jobb emberről és a békében élő világról szóló illúziókat alighanem elfeledhetjük.

Az EU roppant törékeny intézmény. Az 1957-es Római Szerződés eufóriáján már régen túlvagyunk. A jelen és a jövő sem tűnik diadalmenetnek, a centrum és a periféria között még számos konfliktusra lehet számítani. A bővíteni vagy mélyíteni dilemma még sokáig komoly teherterheléssé lesz.

Az ún. európai értékekért való lelkesedés egyfajta transzcendentális Európát jelent. De fel kell tennünk a kérdést, hogy milyen értékei voltak Európának például a 20. században. Lehangelő, de az európaiak ebben a században mintegy 100 millió európaikat öltek meg. A totalitarizmus európai találmány, nem afrikai! Mussolini, Hitler, Sztálin és Lenin mind európaiak voltak, a jelentéktelenebb diktátorokról nem is szólva. Ha a klasszikus értelemben vett liberális demokráciát nem sikerül megtartani, nagy bajok lehetnek. Az európai politikusok nem látják, hogy az egyre gyakrabban jelentkező konfliktusok milyen veszélyesek. Ezeket mind populizmusnak minősíteni veszélyes dolog, hiszen különböző veszedelmekről van szó.

Az európai értékekről nem lehet kérdőjelek nélkül beszélni. Ma újra hitet kell tennünk a demokrácia, az emberi jogok és a klasszikus liberalizmus mellett, tudva, hogy ezek a normák tiszta formájukban, véglegesen soha nem érhetőek el, mégis erre kell törekednünk.

Korábban a terror is európai találmánynak számított, a nacionalizmusnak és a feudalizmusnak is európai hagyományai vannak, és fennáll a veszélye, hogy mindez visszatérhet.

A demokrácia – láthatóan – nem természetes állapot, a természetes állapot inkább az, hogy egy személy (király) uralkodik a nép fölött. A törzsi társadalmakban is volt törzsfőnök, a családok életét pedig a családfő irányította. Minthogy a demokrácia „természetellenes”, emiatt állandó veszély leselkedik rá. Nagyon nehéz elérni, hogy a demokráciát tekintsük természetesnek. Mondhatjuk tehát: a demokrácia a kellően kiművelt, elegendően tehetős, szociális érzékenységgel és szolidaritásérzéssel rendelkező, értékalapú kisközösségekből szerveződő társadalmak FÉNYŰZÉSE.

Európa utolsó esélyét az Európai Unió jelenti. Ha az Unió szétesik, Európára valóban az ókori Róma sorsa vár. Ezért kell sikra szállnunk egy föderalista, liberális Európáért. Az értékek transzcendentális Európáját sosem fogjuk elérni, ám közelednünk kell hozzá, törekednünk kell megvalósítására. Mert fel kell tennünk a kérdést: vajon mi köze van a lábát az Atlanti-óceánba áztató portugálnak a Duna-delta lipován halászához? Bizony, nem sok! Bár mindketten keresztények lehetnek, de utóbbi bizánci, előbbi római rítusú keresztény. És ez olykor kibékíthetetlen különbség lehet.

A történelemből ugyan tanulhatnánk, de abból – a tapasztalatok szerint – soha semmit sem tanulunk (Hegel). Az ember jóra s rosszra egyaránt hajlamos és képes. A rosszra való hajlam mintha többször érvényesülne. (Az atombomba előbb született meg, mint a nukleáris erőmű; a hidrogénbomba régóta ismert, a fúziós erőműre még várnunk kell.)

A magyar történelem eléggé szomorú história, a kormányok csaknem minden esetben rossz döntéseket hoztak, aminek következményeit a hétköznapi emberek szenvedték el. A magyar közgondolkodásban mindig jelen volt az etnikai alapú nacionalizmus. De ez – Európát tekintve – nem egyedülálló jelenség. Ezek az erők olyan Európára vágnak, ahol már senkinek sem kell tekintettel lennie az úgynevezett európai értékekre. Az etnikai nacionalizmus mellett megjelent még az idegengyűlölet is. Valakit mindig gyűlölni kell, régen ezek a zsidók és a cigányok voltak. Az etnikai nacionalizmus alapgondolata: a saját nemzet az összes többinél kiválóbb, és ezek a többiek képtelenek ezt belátni, ezért állandóan félreértenek bennünket. Az író Németh László fogalmazott a következőképpen: Trianon legnagyobb botránya az, hogy Európának ez a része tele lett egymásra acsarkodó kis nemzetállamokkal, akik közül mindegyik elsőnek érezte, tartotta magát a szomszédok csőcselékében.

Ma már nincsenek osztálytársadalmak, helyettük tömegtársadalmak léteznek, amelyek mindenütt felváltották a régi polgári társadalmakat. Emiatt nincsenek osztályérdekek sem, amelyek befolyásolhatnák a politikát. A pártok nem osztálypártok, hanem néppártstátuszra törekednek, mindenkit, aki megfelel a párt ideológiájának, befogadnak. A tömegeket ideológiákkal (eredetileg az ideákkal foglalkozó tan; újabban: a nyilvánvaló ellentmondásokat elfedő, a gondolkodást lerövidítő, a valóságot meghamisító, a részleges érdekeket egyetemesként bemutató értelmezési rendszer) manipulálják, amelyek nem feltétlenül rosszak, hiszen léteznek hasznos, pozitív ideológiák is. Végso soron miért ne lehetne a tisztesség ideológiájára támaszkodva politikai cselekvést eszközölni? Európa jövőjét döntő módon fogja meghatározni, hogy a nacionalizmus demokratikus értékei és az etnikai nacionalizmus regresszív értékei között milyen mértékű konfliktus kialakulása várható. Ha az etnikai nacionalizmus az Unióban meghatározó szerephez jut, akkor Európa mint a világ egyik vezető kulturális, ideológiai és polgári hatalma el fog tűnni.

Ma sokan választanak autoriter politikusokat, mivel a felettük álló vezetőket jobban becsülik, mint a saját szabadságukat. Erich Fromm egyik híres könyvének címe így hangzik: *„Menekülés a szabadság elől”*. Az emberek nem akarnak választani, és inkább beérik azzal, hogy mások válasszanak helyettük. Ez kényelmes, és még a konfliktusokat is meg lehet spórolni vele.

A többségnek egy apafigurára van szüksége, aki mindent elintéz helyettük (az ész bajjal jár!).

Az etnikai nacionalizmus megadja az embereknek azt az identitást, ami után áhítoznak. Mindenki szeretne egy olyan közösséghez tartozni, ami könnyen definiálható. A mindent átfogó etnikai nacionalista identitás az első világháború alatt, illetve utána alakult ki, miközben a másféle identitások szép lassan eltűntek.

Fontos, hogy Németország megnyeri a futballvébét, de az sem közömbös, hogy a bajnokságot a München vagy egy másik város csapata nyeri. Ezek az identitások párhuzamosan is fennállhatnak, ma azonban egyre inkább az etnikai nacionalista identitás válik meghatározóvá.

A franciák identitása eltér ettől, a citoyen, a polgár határozza meg – ez pedig kulturális identitás –, Corneille-t és Racine-t ma is hetente játsszák Párizsban, míg más országokban már alig mutatnak be klasszikusokat. A franciák még mindig a kulturális hagyományukkal azonosítják magukat. Ez tehát nem etnikai alapú, hanem kulturális identitás.

A gondot az jelenti, hogy Európa mint olyan nem rendelkezik efféle kulturális identitással, legfeljebb az Európában meglévő különböző kulturális identitások halmazával. Ha megkérdezzük egy gyermeket, mit jelent európainak lenni, nagy valószínűséggel már a kérdést sem fogja érteni. Szükséges lenne feltalálnunk az európai identitást, vagyis olyasmit kellene tennünk, ami eddig még senkinek sem sikerült. A kereszténység talán lehetne ilyen egyesítő erő, a jelenlegi formák között erre azonban aligha van esély, hiszen a történelem áradásában a hit egysége a szivárvány minden színére felhasadt. Ha majd minden gyerek érteni fogja, mit jelent európainak lenni, akkor Európa tovább is létezik – különben ez a remény óhatatlanul szertefoszlik.

A francia forradalom idején egy tüntetésen az emberek azt kiabálták: „Nem akarunk szabadok lenni!”. Ma is sokan vannak, akik nem akarnak minden tekintetben szabadok lenni. Bár hangsúlyoznunk kell, hogy az embernek alapvető igénye a szabadság, hiszen a szabadság annak a lehetőség, hogy saját magunk dönthetünk az életünk felől. Egyik-másik területen ugyan lemondunk erről, de azt biztosan nem akarjuk, hogy mindenről más döntsön helyettünk. Az emberek az egyik szférában félnek a szabadságtól, míg más szférákban úgy vélik, hogy másoknak kell félni tőlük. A szabad választás az ember rendeltetése, enélkül élni sem tudnánk.

A szabadság azért jelent problémát, mivel a természet erre, a társadalom pedig valami másra programozott bennünket. Saját választásunkat e két program között kell megtalálnunk; így találhatunk rá saját személyes rendeltetésünkre. Ha lemondunk erről a szabadságról, akkor saját magunk egy részéről mondunk le. Az a tény, hogy lemondhatunk szabadságunkról,

azt feltételezi, hogy rendelkezünk a választás lehetőségével, ami a szabad akarat eredménye. A rabszolga számára – természetesen – ez a szabadság nem adott.

A szabadság törékeny, nehéz teher, nagy jelentőséggel jár, s nem jelent azonnali megszabadulást a szükségletektől, nem jelent boldogságot és személyes biztonságot sem. Káin választhatott, és a rosszat választotta. Izrael népe elhagyta Istenét, hogy helyette az aranyborjúhoz imádkozzék, a Názáreti Jézust keresztre feszítették, Szókratész kiitta a méregpoharat, a szabad köztársaságok a szabadság rövid időszakai után elbuktak, hogy a helyükön despotizmus jöjjön létre. De mégis megéri, mert nem élhetünk szabadság nélkül.

Lehetséges ugyan szabályozni a tudomány szabadságát, de nem állíthatunk falat a tudomány szabadsága elé. Korlátozhatjuk a tudomány és a technika alkalmazását, de a felfedezések útjába nem állíthatunk akadályokat. Bizonyos pontokon a tudomány nem képes a továbbfejlődésre (makrofizika, tradicionális makrokémia stb.), ám törvényekkel vagy dogmákkal történő akadályozás esetén a történelem „sötét korszakához” térünk vissza.

A totalitárius államok szabályozni kívánják a tudományt és a kultúrát, ez azonban tartósan nem lehetséges.

Bármit is teszünk, felelősséggel tartozunk érte. A felelősségnek két fajtája létezik: (1) megtehettem volna, de elmulasztottam megtenni; (2) nem volt választásom, csak egyféleképpen cselekedhettem. Ám a rossz, a bűn elkövetése szélesebb körben kísérthet („Mert sokszor és sokat vétkeztem gondolattal, szóval, cselekedettel és mulasztással!”). Azok azonban, akik népirtást követtek el (gonoszok), nem kezelhetők egy szinten azokkal, akik erről nem tudtak vagy nem akartak tudni (vétkesek). Az ember anélkül is lehet vétkes, hogy bármit tett volna („Vétkesek közt cinkos, aki néma!”).

A nem tudás és a tudni nem akarás között van egy közbülső zóna, amely a mélypszichológia terepe (az emberek nem hajlandók szembenézni az igazsággal, valótlanságokat beszélnek, így akarván kibújni a felelősség alól, illetve áthárítani azt másokra).

A „szürkezóna”, az emberi élet ösztönös területe, már gyermekkorban létrejön, hogy kilátástalan helyzetekben kibújjunk a felelősség alól. Előfordulhat az is, hogy szembenézünk ugyan az igazsággal, de nem tehetünk semmit mások megmentése érdekében. Ez az eset különbözik attól, amikor meggyőződésből, aktív cselekvéssel tesszük a gonoszt. Gonosz gondolatok miatt egy egész közösséget kollektíve bűnösnek ítélni több okból is problematikus!

Egy provokatív ötlet:

A gazdasági szervezetek és a különböző feladatkörű intézmények jövőképe, stabilitásának kidolgozásához, illetve megteremtéséhez gyakran alkalmazott elemzési módszer az ún. SWOT-analízis. Ennek lényege – mint ismeretes – az erősségek (Strengths), a gyengeségek (Weaknesses), az esélyek (Opportunities) és a veszélyek (Threats) leltárba vétele, minek utána természetszerű feladat az erősségek számának gyarapítása, az esélyek minél jobb kialakulása, s a gyengeségek megszüntetésével a veszélyek elhárítása. Gazdasági szervezet esetén ennek célja a hatékonyság és a termelékenység növelése, intézményeknél pedig a működés tökéletesítése. Ha ezt a módszert a civilizációs struktúrákra alkalmazzuk, az analízis a fenntarthatóság szempontjából szolgáltathat figyelmet érdemlő adatokat.

Melyek lehetnek tehát az euró–amerikai civilizációra vonatkozó legfontosabb állítások?

Erősségek:

- a világ fő termelője és fogyasztója;
- birtokolja, működteti a bankrendszert, ellenőrzi az összes keményvalutát;
- uralja a nemzetközi tőkepiacot;
- élen jár a műszaki oktatásban, kutatásban, fejlesztésben;
- uralja a világúrkutatást, a nemzetközi kommunikációt s a legfejlettebb technikájú fegyvergyártást;
- ellenőrzi a tengeri útvonalakat; képes nagy erejű katonai beavatkozásra;
- megvalósította a tőke, a munkaerő, az áruk, a szolgáltatások és a szellemi termékek szabad (?) áramlását;
- kiépítette a demokratikus intézményrendszert;
- sok társadalomra jelentékeny morális befolyást gyakorol;
- a széles körű egyéni emberi jogok megvalósítása;
- értékpluralizmus;
- a kényelem, az anyagi javak és szolgáltatások magas szintje;
- közösségi ellátás, a szolidaritás elvének érvényesítése.

Gyengeségek:

- kettészakadó, polarizálódó társadalmak;
- transznacionális bűnözés, terrorizmus, erőszak, korrupció, maffiamódszerek, drokartellek;
- környezeti ártalmak, egészségkárosodás;
- etnikai, vallási, civilizációs konfliktusok;

- a piaci és a jogi szabályozás mindenhatóságába vetett hit; a növekedés mítosza;
- értékrelativizmus, permisszív (megengedő) társadalom;
- elidegenedés, identitásválság, túldimenzionált énközpontúság, elmagányosodás;
- az emberi kapcsolatok funkcionálissá és piacszerűvé válása, az elegendő munkahely hiánya (a munka társadalma lassan kifogy a munkából?);
- a „test és jelen idő” filozófiája;
- emberi bizalom helyett gépi biztonság és megbízhatóság;
- az oktatási rendszerek csupán a kiképzés szempontjait tartják szem előtt, a kinevelés és a kiművelés másodlagossá válik;
- a család – mint modell – elveszítette hagyományos társadalmi funkcióját.

Esélyek:

- a globalizáció: azon gazdasági, társadalmi és politikai értékrend, továbbá értékviszonyok világméretű elfogadtatása, amelyekben az euró-amerikai civilizáció vezető szerepet tölt be;
- a gondolkodásmód és az értékválasztás megváltoztatása, intellektuális és spirituális megújulás (énközpontú gondolkodásmód: analitikus, redukcionista, lineáris, racionális, atomizáló; énközpontú értékválasztás: mennyiség, versengés, expanzió, uralom – integratív gondolkodásmód: egészre irányuló, szintézisre törekvő, nemlineáris; integratív értékválasztás: minőség, társviszony, megtartás);
- konfrontáció helyett együttműködés a természettel, kooperatív evolúció;
- az élet, az emberi méltóság tisztelete, az erőszakmentesség parancsa, a szolidaritás elve, jog és szabadság, de kötelességtudat (a család és a társadalom iránt) nemkülönben felelősségvállalás (különösképpen a vezetőké), tolerancia, kompromisszumkészség, empátia;
- a jóléti társadalom megőrzése, az elosztási rendszerek átalakítása;
- az állam szerepének újraértékelése (gondoskodó-, de nem dajkaállam), regionalitás, a szubszidiaritás elve.

Veszélyek:

- a biológiai reprodukció elégtelen szintje, fogyó, előregedő társadalmak, a migráció okozta konfliktusok;

- a civilizációs társadalmak egyre fokozódó nyersanyag-, energia- és információfüggése;
- fokozódó környezeti konfliktusok;
- fundamentalista piacgazdaság, a nyereség privatizálása, a veszteségek társadalmasítása (államosítása);
- növekvő munkanélküliség, a közösségi ellátások csökkenő szintje;
- multinacionális vállalatbirodalmak, a világgazdaság és a nemzetállam konfliktusa;
- neobarbarizmus, tekintélyelvű állam;
- belső széthullás, külső támadás;
- gazdasági krízishelyzetben a protekcionizmus erősödése, a globális problémák nemzetállami kezelésének erőltetése;
- fenyegető versenytársak megjelenése (mindenekelőtt Kína).

A felsorolt állítások felületes áttekintése is egyértelműen arra utal, hogy civilizációnk, az óriásgép, amelynek „idegrendszerét” az információs forradalom éppen napjainkban alakítja ki, ma még technikailag, technológiailag, gazdaságilag és katonailag ugyan rendkívüli teljesítményekre képes, ám az emberi tényező, az emberi minőség állapota aggodalomra ad okot. Pedig a fenntarthatóságnak – nem nagy kockázat állítani – a meghatározó elemei ezen utóbbi körben keresendők: a generációk közti és a generációkon belüli igazságosság (a terhek közös viselése, illetve az erőforrásokhoz történő hozzáférés egyenlő esélye); környezettudatos társadalom, környezettudatos termelői és fogyasztói magatartás; a társadalmi folyamatok illesztése a természeti folyamatokhoz (növekedés vs. körfolyamatok); az értékválasztás fokozódó kiterjesztése az intellektuális és spirituális értékek körére.

Az emberi élet, az emberi méltóság és a pusztá létezésen túlmutató értékteremtés tisztelete, mint kiindulópont mentén – elegendő tudással és bátorsággal – az egyes állítások mellé 1–5-ig terjedő skálán konkrét számokat rendelve az analízist akár számszerűsíthetnénk is, bár – meglehet – arra is fény derülne, hogy a gazdasági, technikai erősségek egy része ezen mérce szerint a „veszélyek” listáját gyarapítaná.

Ezen a ponton fel kell tennünk a kérdést: mi lehet mégis az oka, hogy az egyre gyakoribb jelzések és figyelmeztetések ellenére a közbélekedés megváltozását a kérdés kapcsán alig érzékeljük, és a várható veszélyek megelőzésére irányuló, elkötelezett cselekvés még ma is várat magára?

A következő válaszok talán feleletet adhatnak erre a kérdésre:

1. Ne legyenek illúzióink, a fogyasztói szemlélettől átítatott társadalmakban (a „reklámboldogság” hullámain pancsoló társadalom) – ma már Kína és India is ezen az úton jár – a túlnyomó többség jól érzi magát ebben a világban. A kényelem, az élvezetek, a szórakozás, a „test és jelenidő” varázsa ma még sokakat foglyul ejtő mentalitássá változott. A késleltetett öröm protestáns etikáját (Max Weber), amely puritán, felhalmozó magatartást tételez, az azonnali, előrehozott élvezet hedonista ethosza váltotta fel. Ezt az élvezetet többnyire hitelből premizálják – annak minden, éppen napjainkban jól tapasztalható következményével együtt. Korunk embere szorong, nem tudja, mi bántja, ám a megoldást ismét csak a fokozódó fogyasztásban véli megtalálni.
2. Nincs a jelenlegi felfogással szemben versenyképes, jelentős többség által elfogadott alternatíva. Az elutasítók tábora ma még inkább kritikai észrevételeket fogalmaz meg, és a hathatós terápiát lehetővé tevő elképzelések hiányoznak. A javasolt változatok általában természetközeli környezetben élő, kisebb csoportokra vonatkozhatnak, de teljességgel alkalmazhatatlanok a sokmillió nagyvárosok közösségére. Ezek „széttelepítése” pedig az illúziók birodalmába tartozik.
3. A környezeti károk és a szociális konfliktusok számos esetben lassan, kezdeti fázisokban szinte észrevétlenül alakulnak ki, gyakran nehezen ismerhetők fel, s térben és időben a társadalom egyes érdekcsoportjait eltérő módon érintik. Ez hamis biztonságtudat kialakulásához vezethet.
4. Az életmód átalakítására, a fogyasztási szokások észszerű korlátozása révén történő módosítására ma még nincs társadalmi fogadókészség, ami mediatizált létezésünk marketing-örületében aligha csodálható. (Amíg az éghajlatváltozásról sugárzott, egyébként tény- és szakszerű adásban gépkocsivásárlásra ösztönző reklámokat helyeznek el, addig változásra nem nagyon számíthatunk.)

Az a társadalom, amelyben végső soron bármely cselekedet igazolható – norma nélküli társadalom. Ha egy társadalomban az érdekek és a szükségletek mindent meghatározó tényezővé válnak, fennáll a veszélye a társadalom norma nélkülivé válásának, ami szükségképpen vezet el az egyensúly és a biztonság hiányához. Az ilyen módon kialakuló működési zavarok azután vég nélküli reformkényszereket generálnak, miközben elmarad a reformok következetes végrehajtása, és a reformok által kiváltott hatások

kritikai szembevétele. Ha elfogadjuk, hogy az ember norma iránti igénye genetikailag kódolt, nincs más választásunk, mint meghatározni az alapvető és relativizálhatatlan értékek körét, amelyet mindenkinek tiszteletben kell tartani, függetlenül attól, hogy betartása fölött jogszabály őröködik-e, avagy sem.

A normanéküliség ugyanis azt jelenti, hogy a társadalom mint komplex rendszer elemei között nincs organikus kapcsolat, nem működnek kötőerők, a rendszerjelleg gyengülése pedig kaotikus viszonyoknak enged utat.

A demokratikus társadalmakban normának tekinthető, relativizálhatatlan alapértékek a következők lehetnek:

1. Az emberi élet, az emberi méltóság, az ember transzcendenciájának tisztelete: ebből levezethető minden ember joga az ehető élelemre, az iható vízre, a tiszta levegőre, a megfelelő lakhatásra, az elegendő ruházatra és a lelki-szellemi javakra, továbbá a foglalkoztatásra. Ez az alapérték jelzi, hogy a foglalkoztatás nem pusztán gazdasági öncélúság, hanem mindenekelőtt társadalmi szükséglet, igény és követelmény; a gazdaság kiegyensúlyozott fejlődésének és stabilitásának társadalmi feltétele. Az emberi méltóság tisztelete feltételezi a nyers, zabolátlan individualizmus helyett az új, a közösségi kapcsolatokra érzékeny individualizmus megszületését, amelyben a jogok és a kötelességek, az egymásra utaltság és a függetlenség karöltve vannak jelen.
2. Az egyén, a közösségek, a társadalom értékeit létrehozó és érdekeit szolgáló teljesítmény tisztelete: ez az alapelv feltételezi, hogy képesek vagyunk a politikai egyenjogúságon alapuló ún. horizontális, illetve a tudáson/teljesítményen alapuló ún. szakértői (vertikális) társadalom eszes és bölcs egyensúlyának megteremtésére, hogy a hamis illetékességtudat, másfelől a társadalmat pusztá mechanizmusként kezelő practicista racionalizmus buktatóit elkerülhessük. A technológiai-gazdasági teljesítmény mellett megkerülhetetlen a szellemi, esztétikai és morális értékek kiemelkedő szerepének érvényre juttatása. A teljesítmény elismerése lehet a versenyképesség igazi ösztönzője és megteremtője.
3. A nemzeti és az egyetemes emberi sajátosság méltóságának tisztelete: a technológiai-gazdasági struktúrák és érdekek mentén globalizálódó világunkban alapvető feladat a nemzeti kultúrák, a nyelvek, a tradíciók, a sajátosságok ápolása, megőrzése. Mindezt nem a múltba fordulás, hanem a jövőre irányuló közös cselekvés jegyében, szimbiózist teremtve a sajátos és az egyetemes kötődés

értékvilága között. A veszélyekkel teli, határokat nem ismerő világban talán ez adhat nagyobb biztonságot, és nem az etnikailag vagy vallásilag homogén közösségek, illetve ilyen haza utáni vágy. A nemzetállami demokráciák megerősödése szükségszerű feltétele az alapjogok egyetemessége megvalósulásának. Ma a világ biztonságát nem az erős állam, hanem sokkal inkább az instabilis állami lét veszélyezteti.

4. Az ember biológiai létezésének alapjogát meghatározó természeti környezet megóvása: a természeti környezet nem emberi munka terméke, ezért annak megóvása nem rendelhető alá a zabolátlan fogyasztás, az ellenőrizetlen technológiai-gazdasági növekedés és a mindenk fölé helyezett haszonmaximalizálás elvének. A gazdasági növekedésnek a földi ökológiai rendszerek objektív határt szabnak. A gazdasági-pénzügyi folyamatok átláthatóságának és demokratikus kontrolljának erősítése elkerülhetetlen; a jövő generációk értelmes, emberhez méltó életét lehetővé tevő alaptételek megteremtését nem háríthatjuk el magunktól. Az ökológiai rendszerekbe történő túlzott, haszonelvű beavatkozást viszont nem ellentételezheti „az ember nélküli természet” radikális koncepciója.

Ez az alapérték megfogalmazza a gazdaság fenntartható haladásának, működésének környezeti feltételét. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ezen értékek pusztán jogi vagy piaci szabályozás révén nem működnek, hatásukat csak akkor fejthetik ki, ha a nevelés folyamatában belső értéké válnak.

Az értékek megfogalmazásán túlmenően a tennivalókat tekintve a következőkben felsorolt koncepcionális kérdésekre kell választ adni:

1. A növekedés fogalmának új értelmezése, a növekedés és fejlődés különbözőségének egyértelmű meghatározása. A gazdasági siker értelmezésére van szükség, hiszen a GDP jelenlegi formájában elfeledi azt a tényt, hogy pl. az ökológiai rendszerek fenntartható hozamát meghaladó növekedés hosszabb távon destruktív. A társadalom-gazdaság-termesztet hármass nagyrendszer stabilitását és fenntarthatóságát csak olyan mutatók mérhetik, illetve jelezhetik, amelyek képesek a társadalmi és környezeti költségek internalizálására. Külön kérdés, hogy a gazdasági integráció szélesebb értelemben vett társadalmi integráció, továbbá a környezetmegóvás gazdasági garanciáinak hiányában működésképes-e, illetve a gazdasági integráció mennyiben

- képes létrehozni az utóbbi integrációs, valamint megőrzési mechanizmusokat.
2. A környezet védelmét és a társadalmi igazságot együtt is el lehet érni, másfelől: a környezetvédelem magas foka érhető el a versenyképesség csökkenése nélkül is. Új megoldásokat kell keresni, amelyek a társadalmi igazságot, a gazdasági hatékonyságot és versenyképességet, valamint a környezet megővését – rendszerszemléleti alapon – egyaránt figyelembe veszik.
 3. Az ökológiai lábnyom csökkentése: ipari ökológia, ipari szimbiózis. A hagyományos, növekedésorientált gazdasági modell buktatói egyre nyilvánvalóbbak. A növekvő gazdasági termelés nem egyenlíti ki a jövedelemkülönbségeket társadalmakon belül és társadalmak között, a világban együtt van jelen a soha nem látott gazdagság és a mérhetetlen szegénység. Az is egyértelművé vált, hogy a társadalmak szükségleteit csak a természeti környezet eltartóképeségével összhangban lehet kielégíteni. Az ökológiai lábnyom nagyságában megmutatózó különbségek már ma súlyos társadalmi feszültség határait feszegetik. Elkerülhetetlen azon technológiák, fejlesztési programok és stratégiák kidolgozása, amelyek az ökológiai lábnyom nagyságát csökkentik. Ezt tekintve jó lehetőséget nyújtanak az olyan technológiák, amelyek mintegy a természetben zajló körfolyamatok mintájára lehetőség szerint zárt anyag-, illetve energiaáramokat valósítanak meg. Azonban látnunk kell, hogy ennek megvalósítása nem pusztán tudományos-műszaki, hanem alapvetően társadalmi probléma.
 4. A versenyképesség és a foglalkoztatás kérdőjelei – csak kiképzés, vagy kinevelés és kiművelés is. A versenyképesség kérdése más tényezők mellett alapvetően emberi kvalitás és kreativitás kérdése. A versenyképesség nem jelenthet pusztán annyit, hogy kiképezzük azt a munkavállalót, aki olyan terméket képes előállítani, amit a piacon el lehet adni. Ha a kinevelés és a kiművelés ezzel párhuzamosan elmarad, a kiképzés alig több mint adott feladat elvégzésére szolgáló „reflexív mechanizmus kifejlesztése”. Meg kell találni az oktatási rendszerek iránti kulturális-nevelési és közgazdasági igények egyensúlyát, megakadályozandó, hogy az oktatási rendszer pusztán eszközzé fokozódjék le, amelynek a célok megjelölésében semmi szerepe nincs.
 5. Egészségügyi és népesedési kérdések – fogyó–öregedő Európa. Az orvostudomány korábban szinte elképzelhetetlen fejlődésének az lett a következménye, hogy a civilizációs társadalmakban az egészségügyben szinte megállíthatatlan költségspirál jött létre.

A beteg, nemkülönben az orvosi műszereket gyártó cégek és a gyógyszergyárak egyként a legjobb ellátásban, illetve a minél drágább eszközök és gyógyszerek előállításában érdekeltek. Ám az egészségbiztosítási rendszerek egyszerűen képtelenek arra, hogy a legújabb gyógyszereket és eszközöket általános biztosítás keretei között mindenki számára egyformán elérhetővé tegyék. Másként fogalmazva: lassan megvalósul ezen a területen is a „mindenki egyenlő, de vannak egyenlőbbek” orwelli elv. Úgy látszik, hogy a jelenlegi rendszer csupán adott fokú ellátást tud mindenki számára elérhetővé tenni, amilyen túl már a magánbiztosítás költségvetési világa létezik.

6. Európa demográfiai krízis veszélyétől fenyegetett társadalmak kontinensévé vált. Egész Európára jellemző, hogy egyre kevesebb gyermek születik, s bár a születéskor várható élettartam – különböző mértékben ugyan – növekszik, a lakosság száma fogyatkozó tendenciát mutat. Ez a demográfiai vákuum gazdasági és környezeti migráció okozta gondok egyre növekvő mértékével jár együtt, s a bevándorlási politika átfogó rendezését követeli meg, elkerülendő az egyre veszélyesebb belső konfliktusok. Bár a krízis kapcsán gyakran esik szó arról, hogy a csökkenő gyermekvállalási hajlamnak anyagi okai lennének, magyarázatot kíván, miért éppen a legjobb anyagi helyzetben lévő társadalmakra jellemző leginkább a tendencia. Elfogadhatóbbnak látszik az a magyarázat, mely szerint állandóságot nem ismerő világunkban kerülni igyekszünk a hosszú és visszafordíthatatlan elkötelezettségeket, mert ez a döntési szabadság bizonyos fokú elvesztésével, s ezzel a változó világhoz való alkalmazkodó képességünk korlátozásával jár együtt. Ilyen hosszú távú elkötelezettség a tartós partnerkapcsolat vagy egy gyermek világra hozatala.

Végül: az Európai Unió a történelemben még soha ki nem próbált minta megvalósításának kísérletét kívánja végrehajtani. Nevezetesen azt, hogy mi módon lehet demokratikus politikai eszközökkel ilyen méretű verseny- és működőképes társadalmi-politikai-gazdasági-hatalmi koncentrációt létrehozni. A történelem ilyen konstrukciói eddig mindig egy vezérhatalom politikai-katonai túlsúlyának működtetése révén születhettek csak meg. Ha igaz az az állítás, hogy a demokrácia a tehetős és művelt társadalmak „fényűzése”, ahol megvalósul a horizontális és a vertikális társadalom egyensúlyának bölcs és eszes létrehozása, akkor az Unió jelenlegi demográfiai és gazdasági megrekedése, a jóléti állam működésének fokozódó zavarai és az általánosságban tapasztalható szellemi-intellektuális

hanyatlás nem tehetnek bennünket túlzottan optimistává a kísérlet sikerét illetően. A kockázat óriási, hiszen a kudarc nem kevesebbet jelent, mint annak a keserű sejtésnek a beteljesülését, hogy viszonylag rövid idő alatt a Vén Kontinens a történelem hátsó udvarába kerülhet. A megújulást talán azzal kellene kezdenünk, hogy hadat üzenünk a „jelentés halálának” (Baudrillard), azaz visszaállítjuk a szavak jelentését. Ez akár uniómentő vállalkozás is lehetne. Mert a reménytelenségért a jövőben nagy árat kell fizetnünk.

Az Európai Unió jövőjét sokan valamiféle föderalizáció megteremtésében látják. Mások az erős nemzetállamok együttműködéséért vonnak kardot. Utóbbiak az előbbieket hazaárulónak tartják, az előbbiek pedig így válaszolnak: etnikai nacionalizmus, populizmus. (Az valóban figyelemre méltó lehet, hogy az európai történelemben az erős nemzetállamok inkább háborúztak, mint hogy az együttműködést szorgalmazták volna.)

És a szavak csatározásában a lényeg eltűnni látszik: mai világunkban léteznek olyan kihívások, amelyekre nemzetállami határok között nincs eredményes válasz (környezetvédelmi gondok, klímaváltozás, migráció, világjárványok stb.). A feladat talán most az lehetne, hogy szétszálazzuk, mely problémák követelnek nemzetállami határokon átnyúló megoldásokat, és melyek azok, amelyek bátran maradhatnak a nemzetállamok hatáskörében. Ez a munka fontosabb lenne a sárdobálásnál.

Mi, magyarok sokat tehetnénk ennek érdekében, hiszen az 1868-as horvát–magyar kiegyezésnek ez volt az alapfeltétele: miről dönt a budapesti parlament, ahol mintegy 30–35 horvát képviselő ült, s anyanyelvén szólhatott, és mi tartozik a zágrábi szábor hatáskörébe, ahol csak horvát képviselők ültek (Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1934; az Akadémiai Kiadó reprint sorozata, Budapest, 1992).

Nem állíthatjuk, hogy ez a kiegyezés minden tekintetben ideális lett volna, de azt igen, hogy adott ideig lehetővé tette a nagyobb feszültségeket elkerülő együttműködést. És az is nyilvánvaló, hogy egy 19. századi megoldás a 21. század konfliktusait tekintve változtatás nélkül aligha kínálhat megoldásokat.

A dilemma nem mai keletű. Forduljunk ismét Márai Sándorhoz. Egyik hírlapi cikkében – „*Előszó egy földrészhez*”, Pesti Hírlap, 1936. december 25. – a következőket írja: „...az „európai szellem”, ez a gyanús jelenség, egy napon megszökött, körülbelül ilyen és ilyen volt, s most kéretnek az összes zsandárok és határőrök, továbbá gondolkozók, esztétikusok, kritikusok, sőt a hírlapírók is, gondosan ügyelni reá, s ha valahol feltűnik, adják át a legközelebbi rendőrnek... van elsőrangú francia szellem, irigylésre méltó angol szellem, figyelemre méltó német és olasz szellem, megejtő és vonzó magyar szellem; csak éppen az európai szellemnek veszett nyoma... maradt

helyette egy földrész. Az utolsó európai mondatot természetesen Napóleon mondotta. Mikor fogcsikorgatva sutba dobta az Amiens-i békét, így szólt Markov orosz miniszterhez: Sajnálkozással, iszonyattal kezdek háborút. Mert inkább s jobban vagyok európai, mint francia, s éppen úgy kétségbe esnék, mint Ön, ha egy szép reggel észrevenném, hogy Anglia nincs többé... Ez a mondat, amelyet egyetlen felelős államférfi sem mondhat el ma Európában; a következő órában megbuktatják, talán meg is ölik. A francia közíró vagy politikus, aki ma leírja ezt a mondatot, „inkább vagyok európai, mint francia”, életével játszik... A politikus, aki ma nem hirdeti és kívánja, hogy Európa pusztuljon el, ha ez az ára annak, hogy a Nemzet fennmaradjon: nem „reálpolitikus” többé... A kínai diák, akinek a sorokat ajánlom, talán most születik meg, szilveszterre. Kérem őt, ne ítéljen majdani tanulmányútja tapasztalatainak birtokában szigorúan. Európát, persze, nem találja már sehol; de talál egy földrészt, amely bővelkedik természeti szépségekben és műemlékekben.”

A kérdés tehát a következő: akarunk-e egy európai Eszme jegyében fokozottan magyarok, franciák vagy angolok lenni? Vagy azok, akik nemzeti öntudatukat egy pillanatra még azonosítják az európai öntudattal, s egy európai Eszme jegyében akarnak fokozottan magyarok lenni, hamut hintsenek a fejükre?

Az európai civilizáció létrejöttében és sorsának kétezer éves alakulásában a kereszténység szerepe nem hagyható figyelmen kívül. Ez a hatás adott korszakokban meghatározó módon érvényesült, máskor kisebb jelentőségű volt. Ma, amikor a 20. század gyilkos világháborúi és diktatúrái után az anyag és a ráció mindenhatóságába vetett hit foszladozni látszik, újra felvetődik a kérdés, mi lehet a kereszténység szerepe az új helyzetben és mivel járulhat hozzá Európa megújulásához, ami egyben azt is jelenti, hogy miként alakul az egyház jövője?

A kérdéskör – túlzás nélkül állíthatjuk – igen terjedelmes, itt és most csupán néhány aspektus felvillantására vállalkozhatunk három szerző egy-egy művének segítségével:

(1) Herbert Haag (1915–2001) svájci katolikus teológus *„Csak aki változik, marad hű önmagához”* című műve (Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2006). A szerző a maga hihetetlen műveltségével a katolikus egyház legradikálisabb teológusai közé tartozott. H. Haag ebben a műben azt vizsgálja, hogy nem kellene-e a katolikus egyházban sok szempontból új alapelveket bevezetni. A bibliikum, az egyháztörténelem és a különféle egyházi megnyilatkozások felismeréseire és a pasztorációs helyzet tapasztalataira támaszkodva vizsgálja az egyház strukturális kérdéseit, a tanításhoz való jogot, az előregedés okait, a nők szerepét és az emberi jogok helyzetét a katolikus egyházban.

A szerző – mint írja – csak a német nyelvterületről tud beszélni, ahol gyakran úgy tűnik fel, hogy a katolikus egyház nagyobb tiszteletnek örvend a nem katolikusok, mint a saját hívei körében. A hívek részéről gyakran merül fel, hogy a mértékadó egyházi vezetés teljesen elmegy a valóság mellett. „Róma olyan világban él, amely már nem létezik.” És ezen mit sem változtat, ha százezer zarándok élteti a pápát a Szent Péter téren. A világ megy a maga útján, ami az egyház útjától mérföldekre esik. Úgy van, ahogy Teilhard de Chardin már 1926-ban megmondta: „Az integristák (negatívan ítélik meg a keresztény hit és a mindenkori gondolkodás összekapcsolását; modernizmus) kiállása nem állítja meg a Föld forgását”.

Ha Jézus követőiről beszélünk, nem tekinthetünk el a nőktől; nemcsak férfiak voltak tanítványai között, hanem nők is – írja itt H. Haag. „A legismertebb kijelentéseket erre vonatkozólag Lukács evangéliumában találjuk, ahol elmondja, hogy Jézus bejárta a városokat és a falvakat, tanított és hirdette Isten országát, miközben nemcsak férfiak kísérték, hanem néhány asszony is, akiket korábban meggyógyított. Voltak azonban még sokan mások, akik vagyonukból gondoskodtak róla (Lk 8,1–3). Az a tény, hogy az elmenekülő tanítványoktól eltérően az asszonyok a kereszt tövében is kitartottak Jézus mellett, már a földi Jézus idejében is különleges helyzetet biztosított számukra.”

A nőknek a korai kereszténység elterjesztésében betöltött szerepéről különösen az Apostolok Cselekedeteinek szövege nyújt meggyőző képet. Gyakran nők vezették a házakat, ahol a közösség összegyűlt, mint pl. Jeruzsálemben (ApCsel 12,12) és máshol (Filippi, Efezus és Róma).

Nem lehetett egyszerű feladat Pál számára összhangba hozni a viszonyokat a nemek egyenrangúságának új, keresztény tapasztalatával. A Galatákhöz írt levelében (3, 27–28) így fogalmaz:

„Mert mindannyian, akik megkeresztelkedtetek Krisztusban, Krisztust öltöttétek magatokra. Nincs többé zsidó vagy görög, rabszolga vagy szabad, férfi vagy nő, mert mindannyian egygyé lettetek Krisztus Jézusban.”

Azonban az egyház elszakadása a nőktől minden nekik tulajdonított egyenjogúság ellenére is már korán elkezdődött. E folyamatra nagy hatást gyakorolt a tévesen Pálnak tulajdonított „hallgatási parancs” (1Kor 14, 33–35), ami – később kiderült – Pál utáni betoldás volt:

„Mint a szentek minden egyházában, az asszonyok hallgassanak összejöveteleiken. Nincs megengedve, hogy beszéljenek, nekik engedelmeskedniök kell, ahogy a Törvény is mondja. Ha tudni akarnak valamit, kérdezzék meg otthon a férjüktől, mert az asszonynak nem illik az egyházban beszélnie.”

Ily módon az 1. és 2. század fordulóján a társadalmi alá- és fölérendeltségi gondolkodást megpróbálták bevinni a keresztény közösségekbe is, ami súlyos következményekkel járt. A nők kirekesztése tovább folytatódott. A római közösségekben 250 körül már nincsenek női tisztségviselők, és a 3. század teológusai, mint pl. Órigenész, kitartóan hirdetik a nők alacsonyabbrendűségét.

A férfiak és a nők teljes egyenjogúsága ma a hívek legsürgetőbb óhaja egyházunkkal szemben, mert a tanítás és a gyakorlat nem fedi egymást. A tanítás ragaszkodik a férfi és a nő alapvető egyenlőségéhez, az egyházjogban azonban ezek számtalan korlátozás alá esnek. Már XXIII. János hangsúlyozta *Pacem in Terris* kezdetű enciklikájában, hogy természetük érdeménél fogva minden ember egyenlő. Hasonlóképpen tett a II. Vatikáni Zsinat (1962–65) a *Gaudium et Spes* kezdetű lelkipásztori konstitúcióban (1965.XII.7.), és mindenekelőtt a *Lumen Gentium* (*Dogmatikai konstitúció az Egyházzól*, 1964.XI.21.) 32. pontjában:

„Krisztusban, az Egyházban tehát nincs különbség sem faji vagy nemzeti, sem társadalmi vagy nemi alapon, mivel nincs többé zsidó és görög, rabszolga vagy szabad, férfi vagy nő, mert mindnyájan egyggyé lettetek Krisztus Jézusban.”

Az 1983-ban kibocsátott Egyházi Törvénykönyv azonban abból az alapfeltételből indul ki, hogy „A szent egyházi rendet érvényesen csak megkeresztelt férfi veheti fel” (1024. kán.). Ezzel a nők minden olyan tisztségből ki vannak zárva, amelyekhez előfeltételként felszentelés szükséges. Tehát nő nem lehet pap; csupán az oltárszolgálat az, amit az Egyházi Törvénykönyv enged. Kifejezetten engedélyezett a nők számára a szentírási szövegek felolvasása (az evangélium kivételével).

A viták arról, mit lehet és mit szabad egy nőnek, és hogy a megengedett dolgok vajon az isteni vagy az egyházi jogon alapulnak-e, máig tartanak.

(2) Hans Küng (1928–2021): *A katolikus egyház rövid története*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005. A szerző, akit Söveges Dávid a már idézett könyvében (*Fejezetek a lelkiség történetéből*) a teológia mai „fenegyerekének” nevez, ám ezzel együtt bátor kiállása, igazlelkűsége és nyíltsága miatt tiszteletre méltónak tart, bevezetésként azt kívánja megerősíteni, hogy bár 1979-ben az egyház megvonta tőle a tanítás jogát a Tübingeni Egyetemen, amit ő inkvizíciós döntésnek minősít, a csodált és támadott katolikus egyházat minden megpróbáltatása ellenére szellemi hazájának tekinti.

H. Küng szerint a Krisztus utáni harmadik évezredben az egyháznak jövője, ha a következő feltételek teljesülése esetén van:

- „ha a kezdetekhez igazodik és a jelen feladataira összpontosítja figyelmét;
- ha meg tud szabadulni a patriarchális gondolkodásmódtól és a nők szerepéről kialakult sztereotípiáktól, és nem ragaszkodik a nemek közötti előre meghatározott szereposztáshoz;
- ha meg tud szabadulni a felekezeti beszűkültség és kizárólagosság, a hivatali gőg és a másoktól való elzárkózás beidegződésétől, és tud ökumenikusan nyitott lenni;
- ha nem Európa-centrikus, ha toleráns egyetemes egyházként működik, megpróbál tanulni a többi vallástól is, és biztosítja a nemzeti, regionális és helyi egyházak megfelelő autonómiáját.”

Nagykérdés, hogy sikerre vihető-e a felelősség új politikája az erkölcstelen „reálpolitikával” és a realitásokat figyelmen kívül hagyó „ideálpolitikával” szemben? Nem lesz béke a nemzetek között, amíg nincs béke a vallások között.

A „Merre tartson a katolikus egyház?” kérdést az átfogóbb „Merre tart az emberiség?” kérdéssel együtt kell kezelni. Földünk nem marad fenn globális éthosz, világegthosz nélkül. Ezért a katolikus egyháznak sikra kell szállnia:

- „egy szociális világrendért, egy olyan társadalomért, amelyben az embereknek egyenlő jogaik vannak;
- egy plurális világrendért, amelyben az antiszemitizmusnak és az idegengyűlöletnek nincs helye;
- egy partneri viszonyon alapuló világrendért, a férfiak és nők megújult közösségéért az egyházban és a társadalomban;
- egy békeszerető világrendért, az egymással szolidáris és az egymás javán munkálkodó népek közösségéért (ahogy írom e sorokat, érkezik a hír az orosz agresszióról Ukrajna ellen!);
- egy természetbarát világrendért, az emberek közösségéért minden teremtménnyel;
- egy ökumenikus világrendért, amely a felekezetek egysége és a vallások közötti béke által megteremti a nemzetek közötti béke feltételeit.”

Hogy ez a vízió mikor és hogyan valósulhat meg, azt aligha tudjuk megjósolni, de hinnünk kell, hogy megvalósulhat. Mindez nem jelenti, jelentheti valaminő uniformizált „egységkereszténység” megvalósulását. Ez sem nem valószínű, sem nem kívánatos. A felekezetek paradigmái továbbra is felismerhetőeknek kell maradniuk.

(3) Jean-Pierre Moisset (1965–): *A katolicizmus története*, Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2012. A szerző egyháztörténész, a Michel de

Montaigne Egyetem (Bordeaux III) tanára. Nagyívű munkájában áttekinti a katolicizmus/kereszténység két évezredes történetét, s összegzőként a következőket írja:

„A történész nem tudhatja, hiszen nem jós, és nem is ítélőbíró ... Hányszor is temették már el az egyházat az elmúlt kétszáz év során? Egész könyvet lehetne erről írni. És ami a többi vallást, a „vetélytársakat” illeti: a múltban velük kapcsolatban szintén az a nézet vált uralkodóvá, hogy a katolikus egyházhoz képest lényegesen előnyösebb helyzetben vannak. Győztesnek lehetett volna kikiáltani annak idején a római kori Mithrász-kultuszt, a fényes gyarapodásnak örvendő középkori iszlámot, vagy a 16. században hódító protestantizmust. Ugyanígy az e világi reménységeket is, ha a 20. századi tragédiák ki nem oltották volna az ilyen jellegű reményeket tápláló optimizmust vagy éppen elvakultságot. Vajon az e világi üdvösséget hirdető ideológiák hanyatlásából fakadó szkepticizmus vallási megújulást eredményez-e napjainkban? Az ebben reménykedők hajlamosak bízni benne, hogy így lesz. A fogyasztói társadalom boldogságra vonatkozó, cseppenként adagolt, hamis ígéreteinek szertefoszlásából születő frusztráció vajon csírájában magában hordozza-e annak vágyát, hogy érdemes másfelé keresgélni? Hiszen az ilyen jellegű vágyban valamiféle vallási megújulás ölthetne testet. S ha az általunk megélt történelem ezt az irányt venné, vajon a katolicizmus képes lenne-e kihasználni az ebből adódó lehetőséget? Szekularizálódott világunkban semmi jel nem utal erre. A világban élő és önnön szükségleteire koncentráló egyén – ha egyáltalán felébred benne a kíváncsiság – kevésbé normatív és sokkal tetszetősebb szellemi kihívásokra szomjazik annál, mint amit Róma neki kínál... Ahhoz, hogy a katolicizmust a 21. században újból életerő járja át, valamiféle alapvető arculatváltásra lesz szükség ...”

Befejezőként legyen szabad idéznünk Ferenc pápa „*Evangelii gaudium*” kezdetű apostoli buzdításából. Sokakat kényelmetlenül érint, hogy a pápa oly gyakran beszél a szegénységről, hogy kritikával illeti a pénz bálványimádását, amelyre társadalmaink láthatóan mindinkább alapulnak, s amely immár korlátlan egyeduradalomra tett szert. Az apostoli buzdítás megjelenése után néhány hónappal az amerikai konzervatív körök máris rásütötték Ferencre a „marxista pápa” bélyegét. Lássuk hát az apostoli buzdítás néhány üzenetét:

1. „Az idő megelőzi a teret. Meghívás arra, hogy hosszú távra dolgozzunk, előnyben részesítve folyamatok megindítását, s nem a hatalom terével való foglalkozást, azon fáradozva, hogy új dinamizmusokat indítsunk útnak a társadalomban, bevonva más személyeket és csoportokat, akik/amelyek magukévá teszik és előreviszik ezeket.
2. Az egység fontosabb a konfliktusnál. Ezért hát amikor a konfliktusok felmerülnek, képesnek kell lennünk arra, hogy kibéküljünk és kiengesztelődjünk a különbözőségek egy új szintézisében.
3. A valóság fontosabb az eszménél. Ez az alapelv különösen is aktuális egy olyan világban, amely most is különböző ideológiák árát fizeti meg, amelyek ahelyett, hogy valóságból indultak volna ki, valóságsémákat állítottak fel. Ha a pusztá eszmék, modellek, stratégiák kerülnek előnybe, akkor mind a politika, mind a gazdaság eltorzulhat, s végül beállhat egy olyan irracionális, amely elfelejtkezik a józan észről és a közemberek tapasztalatáról.
4. Az egész fontosabb a résznél. Alonso-Lasheras atya szerint ezzel az alapelvvel a pápa el akarja kerülni azt, hogy beleessünk a két lehetséges véglet valamelyikébe. Az első véglet az elvont és globalizáló univerzalizmus lenne, a második pedig a folklorisztikus lokalizmus, amely nem engedi, hogy megszólítsa az, ami másmilyen.”

Ez a meghívás valamennyi kereszténynek és minden jóakarátú embernek szól, hogy kilépve a közömbösség „buborékjából” mutassanak érdeklődést közösségük élete iránt, és legyen bennük bátorság ahhoz, hogy kérdőre vonják azokat, akik kormányozzák őket. Legyen bennük elköteleződés, fogalmazódjanak meg hosszú távú tervek, amelyek célja az, hogy igazságosabb és befogadóbb társadalmat építsenek fel a ma élők és az eljövendő nemzedékek számára.

(Andrea Torielli, Giacomo Galeazzi: *Ferenc pápa – Ez a gazdaság öl*, Jezsuita Kiadó, Budapest, 2015)

„Színház az egész világ.
És színész benne minden férfi és nő:
Fellép s lelép: s mindenkit sok szerep vár.
Életében, melynek hét felvonása
A hét kor. Első a kised, aki
Dajkája karján öklendezik és sír.
Aztán jön a pityergő, hajnalarcú,
Táskás nebuló: csigamódra és
Kelletlen mászik iskolába. Mint a

Kemence, sóhajt a szerelmes, és
Bús dalt zeng kedvese szemöldökéről.
Jön a párdúc-szakállú katona:
Cifra szitkok, kényes becsület és
Robbanó düh: a buborék hírért
Ágyuk torkába hív. És jön a bíró:
Kappanon hizott, kerek potroh és
Szigorú szem és jól ápolt szakáll:
Bölcsüket mond, lapos közhelyeket,
S így játssza szerepét. A hatodik kor
Papucsos és cingár figura lesz:
Orrán ókula, az övében erszény,
Aszott combjain tágan lötyög a
jól ápolt, ficsúr-nadrág; férfihangja
Gyerekesse kezd visszavékonyodni,
Sípól, füttyül. A végső jelenet,
Mely e fura s gazdag mesét lezárja,
Megint gyermekség, teljesedés,
Se fog, se szem, se íny – tönkremenés!”

(Shakespeare: *Ahogy tetszik*
II. felv. 7. szín.
Fordította: Szabó Lőrinc)

„Nem otthonod a föld. Vad völgyeit,
vándor, feledd, mint állat ketrecét!
Hazád a menny, láng-útján arra lép
a lélek, ott vár isteni segély,
s az ős Igazság megtart majd, ne félj!”

Geoffrey Chancer (1343–1400):
A bölcsesség balladája
(Szemlér Ferenc fordítása)

Zárszó helyett

„Az uralkodó kultúra, melyet olvasmányainkon, találkozásainkon, kikapcsolódásunkon, a médián keresztül belélegzünk, a *birtoklás*on alapul: birtokolni akarunk dolgokat, sikert, láthatóságot, hatalmat. Akinek sok van, az sokat ér, azt csodálják, számításba vesszük, és gyakorol valamilyen hatalmat; míg azt, akinek kevese van, vagy semmije sincs, az a veszély fenyegeti, hogy saját arcát is elveszíti, mert ő maga eltűnik, egyike lesz a városainkat lakó láthatatlan embereknek, olyanná válik, akit észre sem veszünk, vagy akikkel igyekszünk nem érintkezni.

Természetesen mindannyian mindenekelőtt *áldozatai* vagyunk ennek a gondolkodásmódnak, mert sokféle módon ezzel bombáznak bennünket. Gyerekkorunk óta olyan világban növekszünk, ahol egy elterjedt értékesítési ideológia, mely a globalizáció valódi ideológiája és gyakorlata, olyan mértékű individualizmusra ösztönöz bennünket, amely narcizmussá, kapzsisággá, elemi erejű nagyravágyássá, a másik ember tagadásává... válik. Ezért ebben a jelenlegi helyzetben a helyes és bölcs hozzáállás a vád vagy ítélkezés helyett mindenekelőtt a *tudatosítás*... Kulturális és szellemi trendről van szó, amely eltorzítja *lelki érzékünket*, amely viszont ellenkező irányba – Isten képére és hasonlatosságára teremtett voltunk révén – *természetes módon* a jó felé, a szeretet felé, felebarátunk szolgálata felé vezet bennünket.”

(Ferenc pápa: *Földanyánk – A környezetvédelmi kihívás keresztény olvasata*, Szent István Társulat, Budapest, 2020, 125–126. o.)

Valicsek Zsolt: Papp Sándor professzor életútja

Dr. Papp Sándor (1936–2024) okleveles vegyészmérnök, a Pannon Egyetem professzor emeritusa, az MTA doktora volt.

1936-ban született a Szabolcs megyei Biriben, gimnáziumi tanulmányait Nagyállóban végezte. 1954-ben került Veszprémbe, ahol 1959-ben szerezte vegyészmérnöki oklevelét a Veszprémi Vegyipari Egyetemen. A diploma átvételét követően az Egyetem Általános és Szervetlen Kémia Tanszékén kezdte meg pályafutását, amely első és egyetlen munkahelye lett. 1965-ig tanársegédi, 1975-ig adjunktusi, 1987-ig docensi, majd 1987-től egyetemi tanári beosztásban végezte oktató- és kutatómunkáját. 1962-ben műszaki doktori címet, 1973-ban kandidátusi, 1986-ban akadémiai doktori fokozatot szerzett. 1980 és 1989 között oktatási és nevelési rektorhelyettes, 1981 és 1992 között az Általános és Szervetlen Kémia Tanszék vezetője volt.

Nevéhez fűződik a *Környezeti kémia* című tárgy hazai megalapítása. Ehhez kapcsolódva a későbbiekben – a környezeti kémia új megközelítéseként – bevezette a *Biogeokémia körfolyamatok* című tárgyat, amelynek hosszú időn át felelőse és oktatója volt. A tanszékén nagy hagyományokkal rendelkező koordinációs kémiai kutatócsoport meghatározó tagjaként ő indította el a nemzetközileg is elismertté vált fotokémiai kutatásokat.

Oktató-kutató munkája mellett aktívan részt vállalt a szakmai és társadalmi közéletben, különös hangsúlyt fektetve a környezet védelmére: 1990 és 1994 között országgyűlési képviselőként és a Parlament Környezetvédelmi Bizottságának alelnökeként, 2004 és 2007 között a MAB Föld- és Környezettudományi Szakbizottságának elnökeként dolgozott. Munkásságát több országos kitüntetéssel is elismerték: Apáczai Csere János-díj (1989), Magyar Felsőoktatásért Emlékplakett (1994), Szent-Györgyi Albert-díj (2006), a Magyar Érdemrend Tisztikeresztje (2012).

Számos egyetemi jegyzete, könyvei, szacikkei és iskolateremtő szakmai tevékenysége mellett széles körű tájékozottságát, szerteágazó ismereteit, érdeklődését és felelősségét bizonyította társadalmi és kulturális tanulmányaiban, publicisztikáiban. Tudományos és kulturális missziójának betöltéséhez tartoztak rendszeresen tartott előadásai mind a környezetvédelemmel, mind a környezettudatossággal kapcsolatban, valamint a határainkon túl élő magyarság irodalmára vonatkozóan, valamint e témákhoz kapcsolódó monográfiái. Életében megjelent könyvei: *Szervetlen kémia II.* (1983), *Környezeti kémia* (1988-ban németül Rolf Kümmellel közösen, majd magyarul 1992-ben), *A határon túli magyar nemzeti közösségek életrajza 1918–1988* (1998), *Biogeokémia* (2002), *Fagyöngy-civilizáció* (2002),

Titanic-szindróma (2010), *A természet könyve* (2012), *Temetnünk kell-e Európát?* (2016).

Hosszú éveken keresztül meghatározó tagja volt Veszprém Város Vegyeskarának, melyben 1960-ban kezdett el énekelni, s mintegy húsz éven keresztül a kórus elnökeként is elősegítette annak sikeres működését. Veszprém kulturális szellemiségének elismertetéséért végzett munkáját is több kitüntetéssel igazolja: Pro Urbe érdemérem arany fokozata (2009), Veszprém Város Vegyeskarának örökös tagja (2012), Volkra Ottó-díj (2012), Gizella-díj (2016), Veszprém város díszpolgára (2021).

Hosszú és tartalmas életútját a stabil családi háttér biztosította, amiért mindig is hálás volt feleségének, Németh Erzsébetnek, ének–magyar szakos tanárnak – akit 2022-ben, ezen könyv megírása közben veszített el, ezért is ajánlotta a művet az ő emlékének –, valamint gyermekeiknek: Emíliának (1968–) és Szilárdnak (1970–), akik unokákkal is megajándékozták őket.

Szellemi aktivitását, a városhoz és az egyetemhez ezer szállal való kötődését mi sem bizonyítja jobban, minthogy életének utolsó éveiben is igyekezett előadásaival és könyveivel hozzájárulni azok fejlődéséhez, s amíg egészségi állapota lehetővé tette, gyakorta belátogatott tanszékére, mindig részt vett a közös összejöveteleken, ezzel is erősítve azt a hagyományörző és összetartó közösséget, amelynek kialakításában meghatározó szerepe volt.

Hattyúdálának szánt, utolsó könyvének megjelenését sajnos már nem érthette meg, de szellemi örököseiként ezzel a posztumusz kiadással is emléke előtt tisztelgünk, és Fenyvesi Ottó alábbi szavaival búcsúzunk tőle.

***Fenyvesi Ottó: Búcsú Dr. Papp Sándortól, az egyetemi tanártól,
Veszprém város díszpolgárától***

Papp Sándor (1936–2024) professzor urat harminc évvel ezelőtt, 1994 tavaszán ismertem meg, a '94-es országgyűlési választások előtt. Azon a tavaszon, Horváth Balázs a rendszerváltó MDF országgyűlési képviselőjének, az Antall-kormány egykori belügyminiszterének kezdeményezésére Veszprémi Vasárnap névvel egy kulturális–politikai hetilapot indítottunk.

A lap egyik állandó szerzője Papp Sándor lett. Először országgyűlési képviselőként, majd később magánemberként is támogatta a lapot.

Első írása „*A konzervatizmusról másképpen*” címmel jelent meg a Veszprémi Vasárnap március március 20-i számában.

Ettől kezdve Papp Sándor minden héten betért a szerkesztőségbe egy beszélgetésre, később pedig rendszeresen hozta a kézzel írt írásait is. Egy tiszteletreméltó egyetemi professzort, veszprémi polgárt és úriembert ismerhettem meg személyében, aki 1990-től 1994 májusáig országgyűlési képviselő is volt, egyébként pedig a kémia tudomány doktora, a veszprémi egyetem professzora.

Rendszeresen közöltem írásait, melyekből egy nagy formátumú humanista gondolkodó portréja rajzolódott ki, aki az aktuális társadalmi és politikai kérdésekben fajsúlyos véleményt alakított ki. Tisztán látta az átalakuló ország gondjait és problémáit, és ezekről, hétről hétre hajszálpontos eszmefuttatásokat közölt a Veszprémi Vasárnapban.

Az 1994-es választási vereség után, a május 22-i számban Gyermán Sándor név mögé rejtőzve írta meg „*Az első forduló üzenete*” című cikkét, később a hetilap decemberi megszűnéséig ezen a néven publikálta írásait.

Papp Sándor sziklaszilárd jellemű volt, nem ismerte a meghunyászkodást; megvesztegethetetlen demokrata, aki tisztelte barátait és ellenfeleit is. Dolgosan élt, könyvekkel körülbástyázva, hagyományokból, hitből és értelemről erőt merítve. Reflektált a napi politikai és társadalmi eseményekre, még a veszprémi férfi kézilabdacsapat teljesítményét is figyelemmel kísérte.

Verseket tudott és mondott fejből. Ezért csodáltam őt, hogy még nyolcvanéves korában is emlékezett az iskolában tanultakra.

Barátságunk talán akkor mélyült el, amikor felkért, hogy a veszprémi egyetemen tartsak egy előadást a vajdasági magyar irodalomról, ugyanis a Professzor Úr nagy tisztelője és olvasója volt a határon túli magyar irodalomnak, ismerte a szerzők műveit, és vegyészprofesszorként egy egyetemi szemináriumot is indított a határon túli magyar irodalomról. Sőt, egy alapos szöveggyűjteményt is összeállított a hallgatók részére.

Ízig-vérig európai jelenség volt, és szellemisége azokból a keresztény tradíciókból táplálkozott, amelyeket az egymás tőzsomszédságában épült (katolikus, görögkeleti, evangélikus, református stb.) templomok és iskolák jelképeznek.

Olvasmányjaiból teremtette meg és építette újra szellemi világát. Mert annak is tudatában volt, hogy a 21. században a kultúra és a humanizmus már nem azt jelenti, amit hajdan megtanult, hiszen újra kellett értelmeznie a világ jelenségeit. De élete vezérelvének végig megmaradt az a humanista szemlélet, amelynek alapja az ember tehetségébe vetett hit.

Az utóbbi két évtizedben gyakran találkoztunk, kezdetben sűrűn beültünk a veszprémi húszemeletes alatti félemeleten lévő Daiquiri cukrászdába, ahol a monarchia tiszteletére megittunk egy-egy bécsi kávé, majd később havonta egy alkalommal együtt ebédeltünk a különböző veszprémi, kádártai és alsóörsi vendéglőkben, miközben – polgárként vitatkozva – megbeszéltük a világ aktuális dolgait.

Engedjék meg, hogy megosszak két történetet Sándor életéből, amelyek rávilágítanak jellemére, állhatatosságára és szerénységére. A történeteket többször is elmeséltem vele: egyik az egyetemi rektorhelyettesi megválasztásával kapcsolatos, a másik pedig „miniszterségével”.

Kérem szépen – ahogy Sándor szokta volt mondani –, az első lényege: Nemezc Ernő az egyetem legendás rektora felkérte és előterjesztette Papp Sándort rektorhelyettesnek, de mivel Sándor nem volt párttag, ezért elbukott a szenátus előtt. Amikor pedig az egyetemi pártszervezet titkára felszólította Sándort, hogy lépjen be az MSZMP-be, ő kerek perccel kijelentette, hogy nem fog belépni! Ezek után Nemezc Ernő viccesen úgy emlegette Sándort, mint akin Veszprémben megtört a magyar kommunista munkáspárt építése. Persze tudjuk, a 80-as években Sándor annak ellenére, hogy nem lépett be a pártba, mégis rektorhelyettes lett, tudományos teljesítménye és tekintélye miatt.

A másik történet lényege:

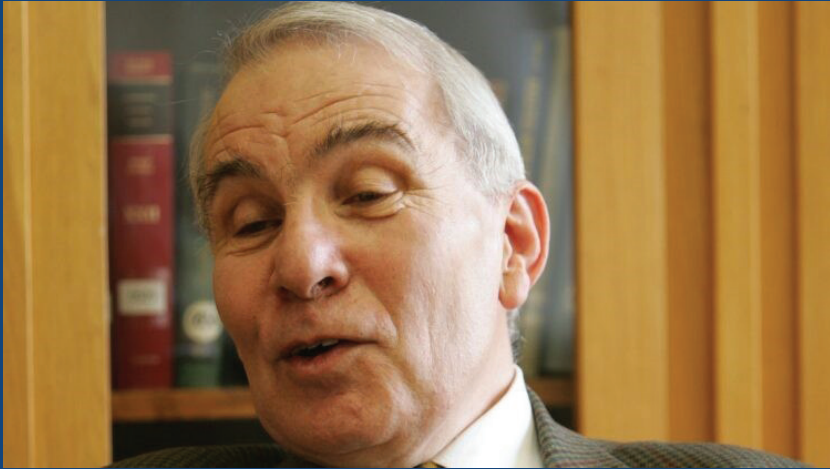
Kérem szépen, Antall József miniszterelnök felkérte Papp Sándort, hogy legyen környezetvédelmi miniszter, de ő néhány nap gondolkodást kért, majd visszautasította a felkérést. Amikor bejelentette döntését, a miniszterelnök csak annyit mondott: „Sándor, kellemesen csalódtam benned, a körülöttem serteperelő politikusok közül mindenki miniszter szeretne lenni, rajtad kívül. Ezt nagyra becsülöm benned!”

Hát ilyen ember volt Papp Sándor. Ez a két történet, azt hiszem, megvilágítja Papp Sándor kompromisszum nélküli, gerinces jellemét.

A tudományról, az ökológiai rendszerről, a fagyöngy-civilizációról, a kultúráról, a teológiáról, a rendszerváltásról, a politikát uraló elitről, a környezetvédelemről, a Titanic-szindrómáról, a fenntarthatóságról szóló

gondolatai és bölcsességei ott lakoznak könyvei mélyén. Remélem, lesznek olyanok, akik majd elolvassák őket, és okulnak belőlük. Ennek reményében maradok Papp Sándor munkásságának nagy tisztelője.

(Elhangzott 2024. december 18-án, Veszprémben, a Szent Margit-templomban megtartott gyászmise végén.)

Dr. Papp Sándor
(1936 – 2024)

Talán az utolsó igazi polihisztorok egyike, klasszikus értelemben véve európai, reneszánsz ember volt. Élete utolsó művében - melynek megjelenését sajnálatosan már nem érthette meg - pont ennek az európai, reneszánsz emberségnek a mibenlétét próbálta megragadni.